

Тернопільський
державний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка

До 10-річчя
незалежності України

наукові заставки

Серія: Історія

випуск

12 2001

ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА

Періодичне видання

Наукові записки

Серія:

ІСТОРІЯ

Випуск 12

ТЕРНОПІЛЬ
2001

УДК 93
ББК 63
Н 34

Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. Вип. 12. – Тернопіль. – 2001. – 272 с.

Друкується за рішенням вченої ради Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка від 24.04.2001 р. (Протокол № 8).

Головний редактор

Микола Алексієвець - доктор історичних наук, професор

Редакційна колегія:

Валентина Борисенко - доктор історичних наук, професор

Петро Брицький - доктор історичних наук, професор

Сергій Васюта - доктор історичних наук, професор

Павло Коріненко - доктор історичних наук, професор

Олександр Сич - доктор історичних наук, професор

Сергій Троян - доктор історичних наук, професор

Тетяна Гонтар - кандидат історичних наук, доцент

Іван Зуляк - кандидат історичних наук, доцент

Рецензенти:

Василь Ботушанський - доктор історичних наук, професор

Микола Стрішенець - доктор історичних наук, професор

Літературний редактор:

Іван Зуляк - кандидат історичних наук, доцент

Дванадцятий випуск збірника наукових праць ТДПУ ім.В.Гнатюка «Наукові записки. Серія: Історія» репрезентує серію статей з вітчизняної історії, присвячених 10-річчю незалежності України, а також спрямованих на дослідження та концептуально-методологічне осмислення деяких питань всесвітньої історії, теорії та історії культури, інноваційних технологій викладання історії у вузах.

Розрахований на науковців, викладачів, студентів вищих навчальних закладів, працівників державно-освітніх установ, усіх, хто цікавиться проблемами національної і світової історії та культури.

РОЗДІЛ

1

До 125-річчя
Мирона Кордуби.
Матеріали
Всеукраїнської
науково-практичної
конференції.
20-21 березня 2001 р.,
м. Тернопіль

УДК 94 (477)

Микола Алексієвець

СПАДЩИНА МИРОНА КОРДУБИ ТА СТАН ЇЇ ВИВЧЕННЯ В УКРАЇНІ І ЗА РУБЕЖЕМ

У статті проаналізовано вклад Мирона Кордуби у розвиток української і зарубіжної історичної науки та стан його вивчення в Україні і за рубежом.

Творча спадщина Мирона Кордуби вагома і різнобічна. Це й природно. Мирон Михайлович Кордуба (1876-1947 рр.) є видатним українським істориком, географом, етнографом, археографом, бібліографом, публіцистом, педагогом, громадсько-політичним діячем. М. Грушевський відносив його «до невеликого числа своїх справжніх учнів, якими він завжди опікувався, і з яких сподівається пожитку для нашої суспільності» [1]. Відомий сучасний історик О. Прицак називає Мирона Кордубу «одним з найбільших істориків Східної і Центральної Європи» [2: 144], а професор Кентського університету (США) Л. Винар вважає вченого «видатним дослідником старої і середньовічної історії та доби Хмельниччини» [3: 64], сучасний український дослідник Я. Серкіз називає М. Кордубу «пугатарем національної історії», «ученим з європейським іменем» [4: 9]. На нашу думку, на особливу увагу заслуговують праці М. Кордуби з питань слов'янського етногенезу, виникнення перших державних утворень у слов'ян. У цьому контексті винятково важливе значення має його праця «Перша держава слов'янська» [5].

Що стосується наукової діяльності славетного історика, то Мирон Кордуба проявив себе в різних галузях знань. Він глибоко досліджує вітчизняну і світову історію, публікує етнографічні праці, розвідки з історичної географії та демографії свого краю. Тобто, коло його зацікавлень як дослідника надзвичайно широке – тут і політична історія, і внутрішній устрій, й економічна історія України. Достатньо сказати, що він є автором близько 500 наукових праць і статей. На жаль, до сьогодні їх не систематизовано і комплексно не перевидано. Його твори залишаються розкиданими по 93 різних періодичних виданнях України, Берліна, Варшави, Відня, Парижа, Праги, зокрема в: «Літературно-науковому віснику», «Польському історичному кварталнику», «Польському огляді історичному», «Слов'янському світі», «Часописі східно-європейської історії» та ін. Назріла необхідність видати їх в Україні єдиним багатотомним виданням.

Мирон Кордуба відомий і як громадсько-політичний діяч. Його обирали президентом студентського товариства «Січ» у Відні, він заснував першу публічну бібліотеку в Чернівцях. на заклик Союзу визволення України у 1915-1916 рр. проводив просвітницьку діяльність серед військовополонених українців у таборі Зальцведеля (Німеччина), був у керівництві Української Національної Ради, де очолив референтуру закордонних справ, радником посольства ЗУНР у Відні (1919 р.), ведучим редактором офіційного урядового органу ЗУНР «Республіка», активним членом народного комітету Трудової партії Львова. М. Кордуба виступає організатором Таємного Українського університету у Львові [6: 3].

Історика обирають членом економіко-технічного відділу Інституту громадознавства та історико-філологічного товариства у Празі, Польського товариства любителів історії й Варшавського інституту дослідження національних справ, Угорського товариства ім. Ш. Петефі. М. Кордуба репрезентує українську історичну науку на конференції істориків Східної Європи у Варшаві (1927 р.), на Міжнародних конгресах істориків (Варшава, 1933р., Цюріх 1938 р.) [7: 5]. Все це ще раз підтверджує, як високо його цінила не тільки українська, але й європейська громадськість.

Щоб не робив М. Кордуба, його діяльність була спрямована на те, щоб познайомити світ з українським питанням, з прагненням України до самостійності, з нашою історією. Твердо ставши на державницькі позиції, М. Кордуба співпрацює з Науковим товариством ім. Т. Шевченка, «Союзом визволення України», товариством «Січ», «Просвіта», «Сою-

зом визволення українок в Польщі». А роль даних інституцій у національному піднесенні початку ХХ ст. важко переоцінити.

На сучасному етапі втілення української державницької ідеї увага повинна перш за все спрямовуватися на інтелектуалізацію свідомості й самого життя народу на базі осмислення культурно-духовних цінностей, відновлення історичної пам'яті, формування своєї інтелектуальної еліти, якісних змін у галузі науки, освіти та управління. Йдеться про подолання багатьох історичних стереотипів, вироблення нових цілей. На жаль, перші роки сучасного реального державотворення, яке відбувалося в атмосфері панування необільшовицького підходу до вирішення цих питань з боку нових політичних сил, що перебували в емоційному полоні руйнування старого, майже насильницького нав'язування суспільству власного, суб'єктивного бачення України, не сприяли розв'язанню вищезазначених проблем [8: 4]. Тому в цих умовах зростає науковий і громадський інтерес до питань виваженого об'єктивного аналізу своєї національної історії та розгляду національних державотворчих процесів, до визначних постатей національного поступу. До них належить Мирон Кордуба. З його іменем, як і інших українських вчених, учнів і послідовників М. Грушевського, розпочався в Галичині в 1894 р. незнаний досі науковий рух. Важко переоцінити впровадження в наше суспільне життя наукових методів дослідження, де до цього часу панує апріорність і поверховість. Забезпечуючи розвиток освіти і науки, вони не тільки витворили цінний державницький матеріал, але й спричинили зміни в поглядах на українську справу в колах галицької інтелігенції та інших верств суспільства [9: 5].

Звичайно, що українська історіографія протягом століть не припиняла цікавитися державницькими традиціями українського народу. У ХІХ – на початку ХХ ст. названу проблему активно вивчали М. Костомаров, В. Антонович, М. Драгоманов, М. Грушевський. В основу своїх концепцій вони ставили селянські маси, обстоюючи приватні їх інтереси над інтересами нації і держави [10: 32]. Майже всі учні М. Грушевського у тому числі і М. Кордуба, стали істориками-державниками, творячи першу національну школу української історіографії в ХХ ст., перше нове динамічне покоління українських істориків.

Таким чином, із вищевикладеного випливає, що наукове осмислення багатогранної діяльності М. Кордуби в історії України та популяризації його імені є винятково важливим й актуальним завданням української історичної науки.

Посприятим його розв'язанню і покликана дана праця. Актуальність даного завдання підсилює й те, що М. Кордуба є вихідцем з Тернопільської області, отож досліджувані матеріали матимуть і краєзнавчу цінність. Тож сьогодні, в такий непростий час національно-державного відродження, особливо важливо, щоб історія згадала ім'я М. Кордуби як того, що допомагав українській інтелігенції та суспільству шукати нові шляхи розбудови своєї держави й охороняв їх від ідейної блуканини та повторення відомих історичних помилок.

На жаль, і понині творча спадщина лишається для широкого загалу незнаною і практично не розроблена, а постать М. Кордуби маловідома. Добре відоме ставлення до нього і його творчої спадщини й громадської діяльності в радянській науці. Офіційна історіографія трактувала його діяльність негативно.

У зв'язку з тим, що науковий доробок М. Кордуби ще донедавна залишався недоступним у спеціальних фондах архівів і бібліотек, а його ім'я з політичних мотивів свідомо замовчувалося, в українській історіографії й досі не проведено ґрунтовних досліджень, що стосувалися б його постаті. Необізнаність наукової думки з діяльністю М. Кордуби стосується цілої плеяди українських вчених, послідовників і учнів М. Грушевського, число яких сягає понад 20, яких радянська історіографія затаврувала як «буржуазно-націоналістичних істориків».

В Українських Радянських Енциклопедичних Словниках біографічна довідка про М. Кордубу закінчувалася словами: « у працях М. Кордуби, опублікованих до 1939 р. є істотні помилки буржуазно-суб'єктивістського і націоналістичного характеру » [11: 398], чи «праці М. Кордуби, незважаючи на помилки націоналістичного характеру, зберігають завдяки зібраному в них фактичного матеріалу певну цінність» [12: 197].

У будь-якому випадку цього було досить, щоб ніхто з істориків, чи бажаючих досліджувати наукову спадщину вченого навіть не наважилися брати до рук його праці, а тим більше посилатися на них.

Радянська історіографія замовчувала ім'я М. Кордуби ще й з тих причин, що він не засудив так звану «буржуазно-націоналістичну» концепцію М. Грушевського, а виступив на його захист, піднісши останнього як «борця проти поневолення і різних зусиль денационалізації зі сторони агресивних народів» [13: 341].

Єдиним об'єктивним довідковим джерелом радянського часу є стаття про М. Кордубу в «Українському календарі» за 1966 р., що видавався у Варшаві Українським суспільно-культурним товариством, де подано невелику біографічну довідку про вченого та зроблено огляд наукової спадщини історика [14].

У сучасній довідковій літературі, невеликі за обсягом відомості вміщено в Енциклопедії Українознавства Словникова Частина [15], а також її англійському варіанті, виданому в Торонто [16: 608], нарисі історії «Просвіта» (популярна енциклопедія «Просвіта») [17]. Про М. Кордубу як українського публіциста і редактора є невеличка стаття у сучасному довіднику «Українська журналістика в іменах» [18: 368-369]. Коротку біографічну довідку знаходимо в регіональному історико-мемуарному збірнику «Шляхами Золотого Поділля: Тернопільщина і Скалатщина», подану О. Ринеєм Назарком та Осипом Кравченюком [19]. На жаль, у ній допущені значні хронологічні помилки. Водночас, у такому фундаментальному виданні як Мала Енциклопедія етнологічного вивчення, виданому в Києві у 1966 р., жодного разу не згадується ім'я М. Кордуби [20]. Це ще раз підтверджує, що на всеукраїнському рівні постать історика до сьогодні залишається малодослідженою.

Починаючи з початку 90-х років ХХ ст. помітно зростає інтерес до М. Кордуби та його творчої спадщини. Це пояснюється загальними змінами у політичній ситуації в Україні у кінці 80-90-х рр., здобуттям Україною незалежності та вільним доступом до архівних та бібліотечних фондів. На сторінках періодичних видань з'являються публікації про історика, які незважаючи на популярний характер і розрахунок на масового читача, містять певну інформаційну цінність. Так, низку статей, присвячених М. Кордубі, опублікував Я. Серкіз, в якого знаходимо фактичний матеріал з питань біографії, громадсько-політичної діяльності, наукових зацікавлень вченого, його співпраці з М. Грушевським. Це насамперед статті: «Плугатар національної історії» [21], «Учений з європейським іменем» [22], «Професор Мирон Кордуба» [23]. Дослідник вважає, що М. Кордуба становив ядро історичної школи М. Грушевського, а своєю невтомною діяльністю, участю в багатьох європейських інституціях, громадською активністю зробив національний внесок у скарбницю духовного життя українського народу.

Свої оцінки стосовно багатогранної наукової діяльності вченого дали такі дослідники як О. Прицак у своїй статті «Мирон Кордуба і його життя» [23], Б. Головин – у статтях «Кордуба Мирон», «М. Грушевський і становлення Мирона Кордуби як ученого», «Мирон Кордуба: найважливіші віхи життя і наукової діяльності» [24].

Серед публікацій, в яких підняті питання творчої спадщини М. Кордуби, можна ще виокремити статтю О. Купчинського «Листи Мирона Кордуби до Михайла Грушевського: питання творчих взаємин і співпраці учня і вчителя». У ній історик підкреслює, що особливо цікавий матеріал для висвітлення окремих сторінок наукової та суспільно-громадської діяльності М. Кордуби та М. Грушевського, з'ясування аспектів їх співпраці і взаємин дає нам епістолярна спадщина вчителя та учня [25: 174].

У контексті питань, які ми розглядаємо можна згадати дослідження Л. Винара, який у своїх працях про М. Грушевського та його історичну школу неодноразово згадує учнів історика, в тому числі і М. Кордубу, та його роль у науковому житті Галичини тієї доби [26].

Цінні біографічні дані знаходимо в спогадах родини історика, зокрема, дочки М. Кордуби Стефанії Ольшанської [27] та внука – Бориса Білинського [28].

Про М. Кордубу, як одного з видатних долідників Хмельниччини, маємо матеріал у статті Василя та Зої Чуприни «Видатний дослідник Хмельниччини» [29], в якій історики ґрунтовно систематизували та проаналізували наукову спадщину М. Кордуби.

Помітним зрушенням у вивченні творчості М. Кордуби, його місця в історії України є праці молодого науковця Ірини Федорів [26]. Користуючись першоджерелами й публікаціями окремих документів, вона не лише створила вагому наукову працю [26] про наукову і громадсько-політичну діяльність Мирона Кордуби, а й сприяла розвитку власне біографістики, виявляючи, класифікуючи і публікуючи матеріали з історії життя та творчої діяльності знаного історика. Особливий інтерес викликала остання монографічна праця І. Федорів «Мирон Кордуба в історії України (кінець XIX – перша половина XX ст.)», присвячена 125-річчю від дня народження. У ній вона комплексно і об'єктивно аналізує і робить обґрунтовані висновки щодо питання місця і ролі М. Кордуби у громадсько-політичному та науковому житті України; з'ясовує значення діяльності історика у національному піднесенні українського народу наприкінці XIX – на початку XX ст.; прослідковує процес його становлення як вченого. Дослідниця особливу увагу приділяє теоретичному обґрунтуванню державотворчої концепції М. Кордуби й досліджує наукову спадщину великого вченого. Вперше в українській історіографії всебічно оцінює вклад М. Кордуби у розвиток національної історії та відродження української держави. Важливим є те, що І. Федорів намагається дослідити найцінніші аспекти творчої спадщини Мирона Кордуби, вагомі та актуальні на сучасному етапі українського державотворення. Видання розраховане на викладачів, студентів, усіх, хто цікавиться історією України. Таким чином, на сьогодні в Україні визначилися такі основні центри вивчення творчої спадщини Мирона Кордуби, його громадсько-суспільної діяльності: Львів, Тернопіль, Чернівці.

Практично не можна у даній статті зупинитися на всіх напрямках діяльності науковця, як вітчизняних, так і зарубіжних. Про життя і діяльність М. Кордуби ще скаже своє слово українська наука. Щоб дати об'єктивну оцінку діяльності М. Кордуби, потрібний час. Дана праця сприятиме дальшому вивченню життя і творчості видатного вченого, громадянина та патріота України. М. Кордуба повертається в атмосфері шани і любові. Бажаємо значних успіхів усім, хто вивчатиме і досліджуватиме історію життя й творчого шляху Мирона Михайловича Кордуби. Це буде даниною визначному історикові і людині, який завжди випромінював світло знань, духовність і толерантність, сприяв порозумінню й національному поступові.

Список використаних джерел

1. Лист М. Грушевського до М. Кордуби від 9.11.1887//Особистий архів А. Огорчак (м. Львів).
2. Прицак О. Мирон Кордуба і його життя//Дзвін. – Львів, 1990. – №7 – С. 144-146.
3. Винар Л. М. Грушевський: історик і будівничий нації (Статті і матеріали). – Нью-Йорк, Торонто, Київ: Видавництво фундація ім. О. Ольжича. – 1995. – 304с.
4. Серкіз Я. Плугатар національної історії//За вільну Україну. – 1994. – 10 лютого
5. Кордуба М. Перша держава слов'янська// Записки НТШ. – Т. 13. – Львів, 1896. – С. 1-20.
6. Серкіз Я. Учений з європейським іменем//Молода Галичина. – 1996. – 5 березня.
7. Серкіз Я. Професор Мирон Кордуба//Просвіта. – 1996. – 3 березня.
8. Мала енциклопедія етнодержавства. – К.: Генеза. Довіра, 1996. – 942с.
9. Науковий збірник, присвячений проф. М. Грушевському учениками і прихильниками з нагоди його десятилітньої наукової праці в Галичині (1894-1904). – Львів, 1906. – 260с.
10. Гелей С. Б. Хмельницький як творець української державності в історичних працях Б. Липинського//Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 1997. – №3-4. – С. 22-34.
11. Українська Радянська Енциклопедія: в 12-х Т. – К.: Видавництво Головна редакція УРЕ, 1980. – Т. 5. – 568с.
12. Український Радянський Енциклопедичний словник: В 3-х Т. – К.: Видавництво Головна редакція УРЕ, 1967. – Т. 2. – 856с.
13. Кордуба М. Одне з найважливіших питань історії України//Державний архів Львівської області. – Ф. Р. 2923. – Оп. 1. – Спр. 6.
14. Мирон Кордуба// Український календар, 1966. Українське суспільно-культурне товариство в Польщі. – Варшава, 1966. – С. 155-156.
15. Енциклопедія Українознавства. Словникова частина: В. 10-х Т. – Львів: Видавництво наукове товариство ім. Т. Шевченка, 1994. – Т. 3. – 1199с.
16. Korduba Myron// Encyclopedia of Ukraine. – Toronto, Buffalo, London: Canadian Institute of Ukrainian Studies, Shevchenko Scientific Society, 1988. – 608.
17. Кордуба Мирон (1876-1947)//Нарис історії «Просвіти». – Львів, Краків, Париж, 1983. – Ч. 1. –

С.142. 18. Кордуба Мирон//Українська журналістика в іменах. – Львів, 1998. – Вип. V. – С.368-369. 19. Шляхами золотого Поділля: Тернопільщина і Скалатщина: регіональний теоретико-мемуарний збірник. – Нью-Йорк, Торонто, 1983. – Т.3. – С.572. 20. Головин Б. Кордуба Мирон//Подільське слово. – 1996. – 24 лютого. Мирон Кордуба: найважливіші віхи життя і наукової діяльності//Тернопілля'96. Регіональний збірник. – Тернопіль: Збруч. – 1996. – С.109-110. 21. Купчинський О. Листи М.Кордуби до М.Грушевського: питання творчих взаємин і співпраці учня і вчителя//М.Грушевський і Львівська історична школа. – Львів, 1995. – С. 178-186. 22. Винар Л. Галицька доба М.Грушевського (1894-1914)//Український історик. – 1967. – №1-2. – С.5-23. 23. Ольшанська С. Мій батько//Подільське слово. – 1996. – 24 лютого. 24. Білинський Б. Спогади про дідуся//Подільське слово. – 1996. – 24 лютого. 25. Чуприна В., Чуприна З. Видатний дослідник Хмельниччини //Дзвін. – Львів, 2000. – №3. – С.121-124. 26. Федорів І. Мирон Кордуба в історії України (кінець XIX -перша половина XX ст.). – Тернопіль: Тернопіль Онлайн, 2001. – 127с.

Mykola Alexiyevets

MYRON KORDUBA'S HERITAGE AND THE STATE OF ITS STUDY IN UKRAINE AND ABROAD

The article deals with the analysis of Myron Korduba's role in the development of Ukrainian and foreign historical science and with the state of its study in Ukraine and abroad.

УДК 94 (477)

Ірина Федорів

ДЕРЖАВОТВОРЧА КОНЦЕПЦІЯ МИРОНА КОРДУБИ

У статті зроблено спробу теоретично обґрунтувати державотворчу концепцію Мирона Кордуби, проведено порівняльний аналіз народницького та державницького напрямків в українській історіографії, розкрито методологічну основу концепції історика, на основі періоджерел прослідковано основні етапи формування української державності в науковій концепції Мирона Кордуби.

В останньому десятилітті XIX ст. Галичина, незважаючи на власні дуже тяжкі умови національного й економічного існування, стає центром українського руху, відіграє роль культурного арсеналу й політично – громадського відродження українського народу. Водночас, вона виховала нове, динамічне покоління українських істориків, які працювали під науковим керівництвом М. Грушевського, що мало переломне значення для розвитку української національної історіографії у XX столітті. І серед них помітно вирізняється видатний український історик, професор Мирон Кордуба (1876 – 1947).

Національно – культурне, а за ним – і політичне відродження Галичини спонукало представників української науки закріпити на сторінках нашої історіографії ідею українського, національно – історичного виміру народу в його боротьбі за державницькі ідеали [1: 220].

Оскільки М. Кордуба належав до ядра львівської історичної школи М.Грушевського, то нам, перш за все, необхідно визначити, якою була головна історіографічна концепція цієї школи, і на скільки цю концепцію поділяв Мирон Кордуба.

Зазначимо, що незважаючи на великий вплив професора на своїх талановитих студентів, він нікому не нав'язував якоїсь однієї доктрини, а навпаки, виховував критичний підхід до явищ і різних теорій, отож – стимулював утворення власного світогляду [2: 83].

І якщо розглядати питання про відносини між М. Грушевським і його учнями, то тут «розрив» між засновником – керівником та іншими вченими більш, ніж очевидний. Всі, без винятку, його вихованці перейшли на державницькі позиції з народницьких [3: 166]. І державницький напрям в українській історіографії з'являється як своєрідна реакція на праці істориків – народників (М. Костомарова, В. Антоновича, М. Грушевського) [4: 73].

Хоча можемо стверджувати, що до 1914 року М. Грушевський і його учні репрезентували неонародницький напрям в ідеологічно – історіософічній площині історичних досліджень, який базувався на національному принципі історії українського народу. І до 1913 – 1914 рр. не зустрічаємо якихось поважних виступів учнів М. Грушевського з критикою історіософічних концепцій їхнього керівника наукової праці [5: 62]. Їх перехід на державницькі позиції відбувався пізніше, після війни і революції 1917 – 1920 рр.

Зазначимо, що будь – яка історична школа має, перш за все, такі головні складники:

-спільність методології історичного досліджу;

-спільність головних історіографічних концепцій засновника школи і його учнів;

-спільність історіософічних засад, тощо [5: 55].

І ми бачимо, що учні М. Грушевського у Львові, які творили його першу національну школу української історіографії, перебрали від її засновника історичну схему, методологію історичного дослідження і його історіографічні та історіософічні концепції. Мова йде про історіографічну концепцію безперервності українського історичного процесу від етногенезу українського народу до новітньої доби історії України. Більшість істориків, зокрема Любомир Винар, Ярослав Грицак, Олександр Домбровський вважають, що саме цю схему М. Грушевського «історики – державники» прийняли як національну схему української історіографії.

Хочемо зазначити ще один факт. Перегляд тем, якими займалися учні М.Грушевського, зокрема і М.Кордуба, нашоєму цікавий висновок. Це переважно литовсько – польський і козацький період. Ніхто з них не займався довгий час ХІХ століттям. Така тематична спрямованість співпадає зі змістом «Історії України – Руси» М.Грушевського. Тому виникає припущення, що М.Грушевський формував тематичні напрямки своєї школи у міру того, як просувалася потреба в збиранні і систематизації матеріалу для наступних томів «Історії України – Руси» [3: 169]. Це звичайно, не означає що він експлуатував працю своїх учнів, це було неминучим для створення величезного корпусу документального матеріалу, що ліг в основу «Історії України – Руси», а виконання такого трудомісткого завдання було не під силу одній людині. Його міг розв'язати лише великий дослідницький колектив, чим і була львівська школа М.Грушевського [3: 170].

Перед М. Кордубою як «істориком – державником» стояло нелегке завдання. Грунтовна переоцінка історичної спадщини «істориків – народників», зокрема, в ідеологічній та історіософічній площинах, осмислення української історії, а також нова інтерпретація історичних джерел. Тут буде слушне зауваження, що майже вся праця М. Грушевського та його учнів базувалася на архівних матеріалах. Це було наріжним каменем їхньої методології.

Але, якщо ми бажаємо об'єктивно відтворити цей «історіософічно – історіографічний» двобій між українськими істориками після 1919 року, то повинні завжди пам'ятати, що «державницька школа» виросла з історичної школи М.Грушевського, його вони вважали найвидатішим істориком і організатором українського наукового життя, а історична схема М. Грушевського була ключовою при формуванні його учнями власних концепцій.

До речі, сам Мирон Кордуба вважав, що даремними були б зусилля «дошукуватися в «Історії» Грушевського ознак якоїсь окремої історичної школи», зазначаючи, що приписуючи масовим явищам першорядне значення, М.Грушевський одночасно не заперечував і не недооцінював важливість індивідуальних виступів [6: 41].

Як би там не було, але в історичній концепції М. Грушевського боротьба за створення власної держави й взагалі державницькі прагнення стоять на другому плані проти на-

мірів народних мас досягти максимум задоволення своїх соціально – економічних інтересів. М. Грушевський, який стояв на ґрунті українського народництва, що не створило ніякого власного політичного ідеалу, вважаючи, що соціально – економічну та національну емансипацію українського народу можна досягти і в межах чужої державності (російської, чи австрійської) при відповідній перебудові чужих держав. Вчений у своїй «Історії України – Русі» мало цинить державницьку діяльність українських князів та гетьманів та осуджує їх, оскільки вона відбувалася коштом соціально – економічного приборкання народної маси й вимагала від неї жертв [4: 78].

Історики ж державницького напрямку вважали рушійною силою українського історичного процесу українську еліту – провідну верству, яка розуміла вагу державності й тому була державотворчим чинником в історії України [4: 74].

Так, група статей Мирона Кордуби присвячується процесові формування Київської держави, добі її розвитку, еволюції виникнення нових політичних центрів на території Київської імперії, питанням функціонування Галицько – Волинського князівства, тобто першому етапові практичного втілення ще необґрунтованої тоді теоретично національної державницької ідеї. Це, перш за все, праці історика – «Найновіші теорії про початок Русі» [7], «Болеслав – Юрій II: останній самостійний володар Галицько – Волинської держави» [8], «Внутрішні відносини і стан в Галицькій князівстві до середини XIII» [9], «Західне пограниччя Галицької держави між Карпатами та долиною Сяном в XIII столітті» [10].

Питання виникнення Київської Русі Мирон Кордуба вважає одним з найскладніших і найбільш заплутаних в історії України, і однією з причин цього, на його думку, є суперечка між істориками – норманістами і антинорманістами, позицію останніх, власне підтримує вчений, приписуючи державотворчу роль місцевій східнослов'янській людині зокрема полянам [7: 58].

Будучи прихильником автохтонних теорій щодо походження Київської держави, вчений доводить, що й генезис Русі треба шукати не в Скандинавії, Фінляндії, чи Індії, а на території давньої Русі [7: 74]. Безпосередніми предками українських літописних племен М. Кордуба вважав племена антів [11: 21].

Вчений належить до тих істориків, які стверджують, що в IX ст., одночасно з початком Київської держави, на Волині існувала держава, основою котрої була дулібська територія, а осередком – місто Волинь при усті р. Гучви до р. Буга. Мова йде про слов'янське плем'я Валінана, що ніби-то панувало над іншими племенами. Історик зазначає, що на це вказує й саме ім'я волинян, яке як державне витіснило стару назву дулібів, та назва Волині для території, що й досі їй належить. М. Кордуба припускає, що й велика частина Східної Галичини належала до тієї прастарої Волинської держави [12: 3].

Вчений глибоко досліджує історію Галицько – Волинської держави, що, на його думку, перейняла естафету національного державотворення від Київської Русі, і майже 150 років продовжувала і розвивала її державні та духовні традиції.

До речі, тема дисертації М. Кордуби, яку він захистив під керівництвом М. Бідінгера у Відні в 1898 році звучала: «Внутрішні відносини і стан в Галицькому князівстві до половини XIII ст.» У ній історик дослідив питання суспільного поділу населення, місця і ролі боярства, князя і його дружини в Галицькій державі, взаємини між ними, а також становище селян, міщан, невільників [9]. Безперечно, що вибір такої тематики дисертації обумовлюється впливом М. Грушевського, а також – народницької школи. М. Кордуба в основу своєї роботи поклав так званий соціокультурний підхід: дослідження не тільки діяльності князів, а суспільно – політичного ладу, культури, етнографії, правових засад – всього того, що створює специфічний соціум – народ.

Щоправда, в інших працях М. Кордуба наголошує на ролі внутрішньої і зовнішньої діяльності князів Галицької держави, зокрема, Лева I, Юрія I, Болеслава – Юрія II. Акцентує увагу на державницькій політиці цих князів. Так, підприємливим, найактивнішим і найвизначнішим володарем з – поміж онуків Романа Мстиславовича, історик вважає Лева I. Схвалює його дипломатичні стосунки з Угорщиною, Чехією, Німецьким орденом, Суздальським князівством, та пильні з Польщею і Литвою, що сприяло розширенню та зміцненню кордонів Галицької держави [13: 87]. Власне обережна і вміла закордонна по-

літика, на думку історика, була позитивним моментом державницької діяльності і Болеслава – Юрія II – останнього самостійного володаря Галицько – Волинської держави [8: 22]. Найважливішою подією за правління Юрія I було заснування галицької митрополії [13: 91].

Державницька політика цих князів, зазначає вчений, й посприяла факту, що Галицько – Волинське князівство у другій половині XIII ст. на Сході Європи зайняло провідне становище, утворюючи у добі загального заколоту і розгубленості цупкий і назовні солідарний організм, що помітно впливав на розвиток подій у сусідніх країнах [13: 88].

Вище уже зазначалося, що більшість праць учнів М. Грушевського присвячено литовсько – польській та козацькій добі. Це стосується і творчості Мирона Кордуби. Дослідженню періоду литовської окупації України історик присвячує багато уваги ще й з тієї причини, що вважає, що саме в цей час завершується процес творення української народності. Питання її виникнення та формування висвітлені у таких статтях історика як «Одне з найважливіших питань в історії України» [14]. «Ще про найважливіший момент в історії України (до заміток д-ра М. Чубатого)» [15]. «Початки української нації» [16], а також статті польською мовою «Geneza narodowosci ukraïnskiej» [17] та німецькою «Die Entstehung der ukrainischen nation» [18].

Схема виникнення української нації у М. Кордуби така: «Київська Русь була культурною і в певній мірі політичною спільністю східнослов'янських племен. Але ніякою мірою з початком Галицько – Волинської держави процес творення української нації не міг бути завершений (про що, до речі, стверджував д-р М. Чубатий) [15]. Інша справа, що столітнє існування Галицько – Волинської держави заклало політично – культурне ядро, в якому формування української нації зробило значний крок вперед. У склад Польщі та Литви українські землі увійшли вже зі своїм національним обличчям» [15].

Далі – відбувається загарбання Галичини Казимиром, інших українських земель – Литвою (XIV ст.), а всіх великоруських – Московією (XIV – XV ст.) [17: 12]. Внаслідок такого політичного розвитку Східної Європи відбувається розкол давньої Русі на дві частини: північно – східну, що утворила Московську державу, та південно – західну, що увійшла в склад Польсько – Литовської держави [14: 16]. У результаті обидві частини давньої Русі попадають під відмінні культурні впливи: західноєвропейської культури та відповідно східної. Політичне, церковне, мовне та культурне відокремлення підготували ґрунт для виникнення окремих руських народностей. Поштовхом до ідентифікації української національності стала наявність постійної, інтенсивної та загальної небезпеки для українського народу з боку католицизму [14: 17]. Таким чином, саме литовсько – польська окупація, вважає М. Кордуба, прискорила і остаточно завершила процес формування української народності у XV столітті.

Така концепція історика у 30-х роках викликала велике незадоволення у націоналістичних колах. Особливо негативно відреагувала тодішня українська еміграція в Чехії. Виникла довга полеміка на сторінках «Літературно – наукового вісника» і газеті «Діло», в основному з К. Чеховичем та М. Чубатим, які обґрунтовували тезу, що початки української нації треба шукати у праслов'янській добі [15].

До речі, професор Альбертського університету Іван Лисяк – Рудницький у статті «Формування українського народу й нації» пише, що в такій загальній формі тезу М. Кордуби, нібито українська нація, а з нею і білоруська, постала в Литовській державі, він не може прийняти, оскільки вважає, що формування української нації почалося раніше і тривало й пізніше [19: 26].

Але нам треба погодитися, що тут М. Кордуба дуже вірно підхопив, що саме литовсько – польська доба мала вирішальне значення для національної диференціації між Україною, що перебувала під впливом Заходу, та Московщиною – Росією, що була під впливом татарського сходу.

Особливе місце в науковій спадщині М. Кордуби займають праці з історії Хмельниччини. З постаттю Богдана Хмельницького вчений пов'язує другий етап народного піднесення в програмі здобуття державної незалежності [17: 11].

М. Кордуба насамперед звернув увагу на зовнішню – політичну діяльність гетьмана та його уряду, зробив надзвичайно цінну підбірку першоджерел, що стосуються дипло-

матичної історії цього періоду. Це праці: «Венецьке посольство до Хмельницького (1650)» [20], «Проба австрійського посередництва між Хмельницьким і Польщею» [21], «Між Замостям та Зборовом» [22], «Хмельницький у Белзчині і Холмщині» [23], біографія Б. Хмельницького у Польському біографічному словнику [24]. Аналіз цих праць може становити окреме питання.

Важливими будуть наступні узагальнення. Про самого Б. Хмельницького М. Кордуба писав, що це був дійсно природжений вождь – правитель, політик – дипломат, і що можна не сумніваючись, назвати його найвидатнішою постаттю тогочасної Східної Європи, що належав до тієї частини української еліти, яка була державотворчим чинником в історії нашої держави [24: 333].

На думку історика, завданням Б. Хмельницького було змінити державну систему Східної Європи, що встановилася у 30 – х рр. XVII ст., щоб серед таких держав як Польща, Москва, Туреччина, Швеція створити вільне місце для України, як нового чинника міжнародного життя [24: 333].

Щодо Переяславської угоди 1654 року, яку так гостро засудив М. Грушевський і яку В. Липинський старався виправдати, М. Кордуба зазначив, що Україна не знайшла в такий спосіб потрібної допомоги з боку царя, і що це не допомогло захистити український край від систематичних пљондрвань з боку об'єднаних польсько – татарських військ [24: 332].

У концепції історії України М. Кордуби значне місце займають етнографічний та географічний фактори. Вважаючи етнічний чинник у державотворчих процесах не менш важливим, історик приділяє багато уваги питанням національних інтересів і мотивів, етнічній первинності, етнічним територіям у працях «Північно – Західна Україна» [25], «Історія Холмщини і Підляшшя» [13], «Ілюстрована історія Буковини» [26], «Територія і населення України» [27] тощо.

Вчений прослідкував історію Холмщини і Підляшшя від найдавніших часів, з моменту заселення їх людиною. М. Кордуба стверджує, що це здавна українські землі. Відзначає, що початкова колонізація Холмщини і Підляшшя охопила, перш за все, долину ріки Буг, розсуваючись звідти долинами його приток на захід та північ. Найбільше старовинних осель було в трикутнику між Бугом, Гучвою та Солокією, саме ця частина Холмщини на початку історичних часів була найгустіше заселена [13: 32].

М. Кордуба вважає, що в X ст. Забужжя й Підкарпатська Україна творили спільний політичний організм, осередком якого було м. Червень [13: 7]. Історик допускає також, що Перемишль і Червень у X ст. були самостійними, ні до якої з більших держав не належних територіально – політичних організацій [13: 37]. Безпідставним, на думку історика, є твердження, що колонізація Підляшшя українцями розпочалася тільки в XIII ст., що до того там проживали литовсько – ятвязькі племена. Своє заперечення історик підтверджує проведеними топонімічними дослідженнями, які показали, що між Бугом і Нарвою не знаходилось жодної оселі з назвою литовсько – ятвязького походження [13: 35].

В інших вище названих працях М. Кордуба наголосив, що такі регіони як Галичина та Буковина, ніколи не утворювали окремих самостійних держав, і не були заселені окремим народом, життя якого весь час було у тісних економічних, політичних, культурних зв'язках з населенням решти України [26: 7].

Роль української еліти, зокрема, наукової, як важливого чинника державотворчих процесів, прослідковується у працях М. Кордуби про видатних українських істориків: М. Максимовича, П. Куліша, В. Антоновича, М. Грушевського.

Обґрунтування принципу українства, наукове трактування та висвітлення української справи перед західноєвропейським світом, ідеї єднання галичан з придніпрянцями – у Володимира Антоновича [28]; «Історія України – Руси» М. Грушевського – як суцільний і повний образ історичного минулого українського народу від найдавніших часів [29: 36]; пробудження цими істориками зацікавлення в молоді до наукових занять, – все це, вважає М. Кордуба, свого часу заклало серйозний ґрунт для утвердження національної свідомості народу [29: 4], а в 1917 – 1920 рр. – української держави.

Розглядаючи складні процеси державотворення у першій чверті XX ст., М. Кордуба стоїть на позиції «істориків – самостійників». Вчений проти федеративних концепцій що-

до майбутнього України. Виступає за самостійність, хай навіть найменшої простором України, обґрунтовуючи цю думку тим, що тільки тоді українська справа стане міжнародною справою та не спаде знову до рівня внутрішньої польської, чи російської справи, що тільки тоді буде ядро, навколо якого зможуть згуртуватися за сприятливих обставин і інші українські землі. Зазначимо, що більшість тогочасних наукових і політичних кіл України орієнтувались на федерацію з Росією, у тому числі і М. Грушевський! У будь – якому разі, якщо не самостійність, то альтернативу Росії М. Кордуба бачив у Польщі, що на його думку, менш небезпечна, ніж Росія, якщо зважити на історичні, економічні, політико – національні реалії [30: 1].

Актуальними до сьогодні залишаються роздуми історика з приводу того, що ж перешкоджало українському народу здобути державну самостійність, де причини того, що на початок ХХ століття він ще не мав її. М. Кордуба вважає визначальними наступні фактори:

- втрата войовничої панівної ментальності;
- незахищеність від національної асиміляції з боку інших народів;
- значний відсоток чужорідного етнічного субстрату: євреїв, поляків, росіян [25].

Отож, бачимо, що Мирон Кордуба репрезентував державницький напрям в ідеологічно – історіософській площині історичних досліджень, чим цементував підвалини історичної науки у Львові.

Цінність його концепції історії України в тому, що він органічно пов'язував історію давньої Київської Русі з історією Галицько – Волинської держави, а далі з історією українських земель, що були під владою Литви і Польщі – і так до новітніх часів. Дав цій концепції науковий ґрунт, що базується не лише на територіальному і політичному зв'язку пізньої українськості з Київською Руссю, але також довів, що суспільний устрій, право, культурне життя польсько – литовської доби історії України, виросло з київської основи. І все це – на глибокому аналізі архівних джерел України і зарубіжжя. Зробив акцент на державотворчій ролі української еліти. Зрештою, і сам історик, як вчений і громадсько – політичний діяч відіграв значну роль у процесах державотворення наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Список використаних джерел

1. Домбровський О. Традиції школи М. Грушевського у Львівському НТШ в 1930-х рр // М. Грушевський і українська історична наука. Матеріали наукових конференцій – Львів, 1999. – С. 217- 229.
2. Крип'якевич Р. Історик України. Передмова // Дзвін. – Львів, 1990. – № 5. – С. 82-83.
3. Грицак Я. Чи була школа Грушевського? // М. Грушевський і українська історична школа. Матеріали наукових конференцій. – Львів, 1999. – С. 162 – 171.
4. Винар Л. Найвидатніший історик України М. Грушевський // Сучасність. – 1985. – лютий. – Ч. 2. – С. 73 – 92.
5. Винар Л. Найвидатніший історик України М. Грушевський // Сучасність. – 1985. – березень. – Ч. 3. – С. 54- 78.
6. Кордуба М. М. Грушевський як учений // Український історик. – 1984. – № 1 – 4. – С. 33 – 47.
7. Korduba M. Najnowsze teorie o początkach Rusi // Przegląd Historyczny. – S. 2. – T. – 10. – Z. 1. – Warszawa, 1932. – S. 58 – 74.
8. Кордуба М. Болеслав – Юрій II: останній самостійний володар Галицько – Волинської держави. – Краків, 1940. – 28 с.
9. Кордуба М. Суспільні верстви та політичні партії в Галицькій князівстві до половини ХІІІ ст. // Записки НТШ. – Т. 32. – Львів, 1899. – С. 1 – 42.
10. Кордуба М. Західне пограниччя Галицької держави між Карпатами та долиною Сяном // Записки НТШ. – Т. 138 – 140. – Львів, 1905. – С. 159 – 245.
11. Пастернак Я. Важливі проблеми етногенезу українського народу в світлі археологічних досліджень. – Нью-Йорк, 1971. – 32 с.
12. Кордуба М. Волинська земля напередодні історії // Державний архів Львівської області (далі ДАЛО). – Ф. Р. 2923. – Оп. 1. – Спр. 12.
13. Кордуба М. Історія Холмщини і Підляшшя. – Краків, 1941. – 127 с.
14. Кордуба М. Одне з найважливіших питань в історії України // ДАЛО. – Ф. Р. 2923. – Оп. 1. – Спр. 6.
15. Кордуба М. Ще про найважливіший момент в історії України // ДАЛО. – Ф. Р. 2923. – Оп. 1. – Спр. 15.
16. Кордуба М. Початки української нації // ДАЛО. – Ф. Р. 2923. – Оп. 1. – Спр. 15.
17. Korduba M. Geneza narodowosci ukrainskiej // ДАЛО. – Ф. Р. 2923. – Оп. 1. – Спр. 14.
18. Korduba M. Die Entstehung der ukrainischen nation // Contributions a L'histoire de L'Ukraine au VII – e Con-

gres international des sciences historiques, Varsovie aout 1933. – Leopold: Societe Scientifique au nom de Chevchenko, 1933. – P. 19 – 67. 19. Лисяк – Рудницький І. Історичні есе: В 2 – х Т. – К.: Основи, 1994. – Т. 1. – 554 с. 20. Кордуба М. Венське посольство до Б Хмельницького (1650) // Записки НТШ. – Т. 78. – Львів, 1907. – С. 51 -89. 21. Кордуба М. Проба австрійського посередництва між Хмельницьким і Польщею // Записки НТШ – Т. 84. – Львів, 1908. – С. 5 – 32. 22. Кордуба М. Між Замостям та Зборовом (Сторінка зносин Семигороду з Україною і Польщею) // Записки НТШ. – Т. 133. – Львів, 1922. – С. 39 – 56. 23. Кордуба М. Б. Хмельницький у Белзчині і Холмщині. – Краків, 1941. – 47с. 24. Кордуба М. Богдан Хмельницький // Польський біографічний словник. – Т. 3. – Краків, 1937. – С. 329 – 334. 25. Кордуба М. Північно - Західна Україна. – Відень, 1917. – 89 с. 26. Кордуба М. Ілюстрована історія Буковини. – Чернівці, 1906. – 87 с. 27. Кордуба М. Територія і населення України – Відень, 1918. – 24 с. 28. Кордуба М. Зв'язки В. Антоновича з Галичиною // Україна. – Кн. 5. – К., 1928. – С. 33 – 78. 29. Кордуба М. М. Грушевський як дослідник князівської доби історії України // ДАЛО. – Ф. Р. 2923. – Оп. 1. – Спр. 8. 30. Кордуба М. Спогади (1919 – 1925) // ДАЛО. – Ф. Р. 2923. – Оп. 1. – Спр. 2.

Fedoriv Iryna

THE CONCEPTION OF STATE FORMATION OF MYRON KORDUBA

In the article we have made an attempt to substantiate theoretically the conception of state formation by Myron Korduba. We have given the comparative analysis of the national and state trends in the Ukrainian historiography, have investigated the methodological basis of the historian's conception, and have traced upon the main stages of the state formation in the scientific conception of Myron Korduba.

УДК 94 (477)

Богдан Головин

МИРОН КОРДУБА ЯК ПЕДАГОГ

У статті автор розглядає педагогічний аспект багатогранної діяльності видатного українського історика – Мирона Кордуби (1876-1947), акцентує увагу на вплив М.Грушевського при формуванні науково-педагогічних здібностей молодого викладача, детально висвітлює чернівецький, львівський, варшавський та холмський періоди педагогічної діяльності історика, робить спробу проаналізувати методіку викладання Мирона Кордуби, звертає особливу увагу на впровадження ним нових методів при підготовці молодих вчителів, науковців.

Кордуба Мирон – видатний український історик і географ, педагог-новатор першої половини ХХ століття. У період більшовицького тоталітарного режиму його ім'я свідомо замовчувалося, а праці, ворожі комуністичній ідеології, знаходилися у спеціальних фондах бібліотек і архівів, жодного разу не перевидувалися, не популяризувалися, не рекомендувалися науковцям і педагогам для викладання.

Формування Мирона Кордуби як науковця й педагога почалося ще у час навчання в університеті, коли він у 1893 році став студентом філософського факультету Львівського університету.

12 жовтня 1894 року у Львів з ініціативи українських учених О.Кониського і Б.Антоновича приїхав з Наддніпрянщини молодий вчений, професор Михайло Грушев-

ський (1866 – 1934). Він читав лекції з історії України і став одночасно завідувачем новоствореної кафедри історії України у Львівському університеті.

У жовтні 1894 року Мирон Кордуба був у гостях у свого недалекого родича, уродженця Тернопільщини, відомого на той час науковця і визначного громадського і політичного діяча Олександра Барвінського (1847 – 1926). Серед гостей у цій родині був новоприбулий у Львів видатний історик М. Грушевський.

Тут Мирон Кордуба познайомився із своїм учителем особисто. Зустріч мала дуже велике значення на подальшу долю юного Кордуби, сприяла формуванню його як вченого і педагога, а згодом вилася у тривку дружбу вчителя і учня впродовж усього життя. З першого погляду М. Кордуба справив на М. Грушевського приємне враження. Згодом професор переконався, коли протягом 1894/95 академічного року приймав іспити і заліки, слухав його глибокозмістовні й аргументовані відповіді, виступи на семінарських заняттях і колоквиумах. Крім найвищих оцінок, студенту за знання з історії України в заліковій книжці знаходимо записи: «дуже пильно», а в свідоцтвах про колоквиуми – «з поступом знаменитим», як підтвердження і визнання ґрунтовних знань студента, заохочення його до їх поглиблення і розширення. Оцінку здібностей М. Кордуби і сподівання від нього користі для нашого народу в майбутньому М. Грушевський висловив у листі до нього від 9 листопада 1897 року, надісланого у Відень: «Ви належали до невеликого числа моїх справжніх учеників, котрих я завжди пам'ятав і по змозі опікувався і сподівався пожитку для нашої бідної суспільності».

На початку 1895 року Мирон Кордуба, тоді студент другого курсу університету, був залучений М. Грушевським до співпраці у редакційному відділі Записок Наукового Товариства імені Шевченка (ЗНТШ). Протягом неповного року прорецензував 28 наукових праць, написаних німецькою, польською, французькою та іншими мовами.

Після двох років навчання у Львові М. Кордуба переїхав у Відень, продовживши його в університеті, одному з кращих у тодішній Європі. М. Грушевський надалі продовжує опікуватися майбутнім вченим залишається його наставником і науковим керівником. Він надсилає у Відень йому листи, яких за 1895 – 1899 рр. було аж 43. В одному з них він пише М. Кордубі: «Робота наукова завжди вимагає певного аскетизму від чоловіка і хто занадто пильнує кнайпи, не може бути солідним робітником, відданим праці й народним інтересам, яких вимагає Русь».

Про неординарні здібності М. Кордуби, нагромаджений багаж знань засвідчує той факт, що він після закінчення університету захистив дисертацію і одержує диплом доктора філософії. Багато корисного для розширення знань та їх поглиблення дала робота впродовж двох років бібліографом у бібліотеці Віденського університету (1898-1900).

Педагогічну діяльність розпочав з кінця 1900 року викладачем світової історії та географії у другій гімназії м. Чернівці. Тут він вступає у ділові і тісні дружні контакти з українським професором Клавдієм Білинським (1865 – 1937), Володимиром Гузарем (1881 – 1945), його дружиною Ольгою (з дому Павлюх), Степаном Смаль-Стоцьким (1859 – 1939), Романом Цегельським (1882 – 1956), о. Балицьким і о. Левинським. Працюючи викладачем у гімназії особливо рельєфно викристалізовується його педагогічний хист і вміння застосовувати в практичній роботі з гімназистами знання здобуті у роки навчання в університетах.

Поступово і впевнено М. Кордуба йшов до педагогічної майстерності і досконалості. Він стає педагогом нового типу. Його основним кредо було – вивчення історії і географії яке, як він вважав, повинно ґрунтуватися на архівних джерелах і матеріалах, різного роду наочних посібниках і мап. До такого висновку він дійшов, будучи ще студентом. У вільний від роботи час, а також на вакаціях цілими днями працював в архівах. Знання багатьох іноземних мов допомагали М. Кордубі в самостійному і оперативному вивченні архівних матеріалів і джерел, написанні статей і наукових праць, складанні бібліографії історії України.

А щоб бути повноправним викладачем М. Кордубі довелося 9 травня 1900 року в Чернівецькому університеті складати іспити. Він одержав диплом на право викладати історію і географію у гімназіях і реальних школах і найменувався професором. До речі, од-

ним з екзаменаторів був Р. Ф. Кайндль, на одну із праць ученого він у свій час, будучи студентом, давав рецензію.

З перших днів роботи в гімназії він не дотримувався традиційної, класичної структури лекцій. Проведення кожної глибоко продумував заздалегідь. Він урізноманітнював їх у залежності від теми, наявності додаткового матеріалу до неї. Він завжди намагався для ілюстрації своїх лекцій залучати архівні матеріали, літературу, мапи, інші друковані джерела. Багато наочних посібників виготовляв сам, а окремі з них з участю своїх учнів. М. Кордуба привчав їх підходити до вивчення кожної теми вдумливо, творчо вивчати текст підручника, кожний документ і не залишати ніяких неусвідомлених понять, визначень. Викладач прищеплював учням навички дослідницької роботи, практичні уміння й навички праці в архівах і бібліотеках, вчив користуватися описами, каталогами, покажчиками, підбирати до теми дослідження, реферату, повідомлення чи статті, архівні матеріали та літературу, робити замовлення в архіваріуса або бібліотекаря. Головним своїм обов'язком він вважав навчити вихованців працювати з документами, визначати в них головне, глибоко аналізувати їх, давати наукову і обгрунтовану оцінку, робити необхідні виписки, посилання на джерела, літературні твори.

Працюючи в гімназії він зрозумів, що учителям потрібно мати крім підручника додаткову літературу українською мовою, яка повинна бути в бібліотеках. На жаль, такої бібліотеки в Чернівцях не було. Тому він зі своїми однодумцями створили в місті бібліотеку україністики, яка згодом стала першою публічною бібліотекою міста.

Велику увагу М. Кордуба приділяв висвітленню історії Хмельниччини. Це було зумовлене тим, що польські і російські історики-шовіністи тенденційно підходили до висвітлення гетьманської доби. Тому він присвятив чимало своїх наукових праць, склав цінний покажчик першоджерел з історії дипломатії цього періоду, які зберігаються в архівах Львова, Кракова, Москви, Варшави, Бухареста та міст Європи. Крім висвітлення життя і діяльності видатного державного, політичного і військового діяча, гетьмана України Богдана Хмельницького, цій добі в історії України він присвятив цілу низку праць: «Доба австрійського посередництва між Хмельницьким і Польщею» (ЗНТШ, т. 84), «Боротьба за польський престол по смерті Володислава IV, вступна розвідка до XII т. «Жерел до історії України-Руси», «Між Замостям і Зборовом» (ЗНТШ, Т. 133), «Україна, Трансильванія і Польща» та інші. Згадані праці з об'єктивних позицій висвітлювали один з важливих періодів в історії України і давали матеріал для педагогів і вчених, заповнили одну з білих плям нашої історії.

Працюючи у Чернівецькій гімназії, М. Кордуба відчув відсутність посібника з історії Буковини, з місцевими матеріалом та загальними історичними подіями на Україні. Щоб ліквідувати цю прогалину, він пише «Ілюстровану історію Буковини», а «Руська Бесіда» в 1906 році видає її окремою книгою. «Історія Буковини» відзначалася популярним викладом, доступною мовою. Нею можуть користуватися не лише педагоги, але й учні та широкий загал. Він твердо переконаний, що історичні події, які відбувалися тоді на Україні, необхідно співставляти з місцевим матеріалом.

Неоціненний внесок зробив М. Кордуба у вивчення географії, вдосконалив методику її викладання. Він переклав з німецької мови підручник з географії Ф. Умляфта для нижчих класів гімназій у 1904 році. Підручник тривалий час використовувався у школах Галичини і Буковини і був вдруге виданий у 1913 році. Його з вдячністю сприйняло учительство. Після чого у 1908 році переклав українською мовою мапу Європи, яка вийшла у світ у 1912 році. Паралельно з викладацькою роботою М. Кордуба працював над складанням «Географічного атласу» українською мовою. У 1912 році він вийшов у світ. У ньому вміщено понад 20 мап, у тому числі етнографічна. Атлас витримав видання двічі: у 1914 та 1922 роках. Це перший географічний атлас українською мовою для учнів гімназій та інших типів шкіл. Він зручного формату, доступний у користуванні.

М. Кордуба вважав, що учні повинні при роботі над текстом підручника з географії користуватися мапою – основним джерелом набуття школярами знань з цього народознавчого предмету. На кожній лекції викладач прищеплював своїм учням практичні навички вміння «читати» мапу, у тісному поєднанні з текстом підручника, темою лекції. Крім вищезгаданих підручників, мап, атласу, цінними посібниками для вчителів географії є

його наукові праці «Західне пограниччя Галицької держави між Карпатами і долиною Сяном» (ЗНТШ, т.138-140), «Північно-Західна Україна» (Відень, 1917), «Територія і населення України» (Відень, 1918). Згаданими науковими працями, користувалися й викладачі історії. Вони не втратили своєї наукової актуальності і в наш час.

Мирон Кордуба на основі тривалих спостережень і вчительської діяльності прийшов до висновку, що українські діти повинні здобувати освіту рідною мовою. Цій надзвичайно важливій проблемі присвятив статтю під заголовком «Утраквізм у гімназії».

У 1912-1914 роках М. Кордуба здійснив топонімічні експедиції по Буковині. Звичайно, в їх складі були колеги з гімназії при активній участі гімназистів. Як історик і географ, М. Кордуба з перших початків своєї наукової діяльності предметно займався топонімікою, як допоміжним джерелом для з'ясування невідомих або маловідомих проблем з історії поселень. Він перший висловив здогад про виникнення назви краю «Буковина» від однойменного народного географічного терміну на означення Букового лісу. Підсумком своєї діяльності в галузі ономастики він вважав складання історико-географічного словника Буковини і Галичини, над яким працював після закінчення Першої світової війни впродовж двадцяти років. Квестіонар до майбутньої збірки назв та план словника був схвалений Археографічною комісією НТШ і був надрукований у часописах «Громадська думка» (25.03.1920) та «Вперед» (28.03.1920), а згодом був випущений окремим виданням. Топонімічні експедиції вчений здійснював і в 20-х роках, коли працював у Львові в Академічній гімназії. У ході цих експедицій він зібрав матеріал про 400 громад Східної Галичини. Крім залучення учнів у топонімічних експедиціях, М. Кордуба давав їм індивідуальні завдання по збиранню краєзнавчого матеріалу їхнього місця проживання, місцевостей народження, родинного гнізда.

Михайло Грушевський переконався, що Мирон Кордуба людина енциклопедичних знань, вдумливий дослідник і солідний науковець, має досвід роботи в архівах, володіє досконало декількома іноземними мовами, а тому порадив йому розпочати важку і надзвичайно потрібну роботу – складання бібліографії історії України. З цією метою він, як тодішній голова НТШ у Львові, у 1907-1909 рр. відряджає М. Кордубу в Москву, Відень, Бухарест та інші міста, щоб в архівах вивчав матеріали з історії України.

М. Кордуба по-справжньому зайнявся історіографією, з честю виконував пропозицію свого вчителя і наставника, присвятив цьому свою наукову діяльність. Проведена ним робота дорівнює подвигу, увібрала 55 тисяч анотованих карток з видань за 1800 – 1941 рр., складених з книг, оглядів, газетних і журнальних статей. Окремі з них іноземними мовами та першоджерел. Шкода, що цієї унікальної роботи, яка має надзвичайну наукову цінність, не випущено друком у світ. І досі лежить вона в архіві у рукописі. А вона могла б заповнити чимало білих плям у нашій історії та принести користь багатьом поколінням педагогів і неоціненну послугу науковцям і дослідникам історії України.

М. Кордуба своїми науковими працями зробив великий внесок не лише у розвиток географії та історії України, але й української філологічної науки, зокрема працями з ономастики (Що кажуть нам назви осель?). Окрім того, він відомий як письменник і перекладач. У 90-х роках минулого століття М. Кордуба написав декілька науково-популярних розвідок на історичні теми, декілька оповідань з життя селян і галицької інтелігенції. Їх позитивно оцінили Іван Франко і Осип Маковей. Друкувався в газетах «Неділя» (1895), «Буковина» (1896-1897), «Діло» (1907-1908), журналі «Зоря». А щоб познайомити українського читача з творами класиків французької і німецької літератури, переклав декілька творів П'єр де Мопассана (1850-1893) та Йоганна-Вольфганга Гете (1749-1832). У статтях і рецензіях з приводу повісті О.Маковея «Дорошенко» (1906) і праці Богдана Лепкого (1872-1941) «Начерк історії української літератури. Кн.1.» (1909) торкався питань розвитку літератури на історичну тематику. Він автор статей «Маркіян Шашкевич» (1904) та «Про історичну повість» (1922), інших. Проте М. Кордуба приходиться до висновку, що його основне покликання – історія, де він зможе принести найбільшу користь своєму народу, збагатити багатьма науковими працями, об'єктивно і науково висвітлювати історичні процеси.

Багато своїх праць М. Кордуба присвятив історії середньовічної України і Галичини. Навіть тема дисертації звучала: «Історія і відносини в Галицькому князівстві до середини XIII століття» (1898).

У роки Першої світової війни М. Кордуба у 1916 році працював у таборі російських військовополонених Зальцведеля (Німеччина), серед яких було багато українців. Останніх навчав історії і географії України. Разом з ним у цьому таборі працював визначний мовознавець Василь Сімович (1880-1944). Складність роботи з ними полягала в тому, що це були в основному вихідці із села, з низьким рівнем знань, багато зросійщених. М. Кордубі стали у пригоді навички викладацької роботи в гімназії, які творчо застосовував у роботі з дорослими. Він знайшов підхід до наддніпрянців, послідовно збуджував у них приспану і замулену національну свідомість. Згодом вони щиро дякували своєму вчителю за те, що допоміг дізнатися «Чиї сини? Яких батьків.»

Після окупації Буковини боярською Румунією що вороже ставилась до українців, зокрема галичан М. Кордуба був вимушений виїхати із Чернівців і замешкати у Львові. Тут влаштувався на роботу викладачем історії в Академічній гімназії. Згодом став одним із засновників Українського Таємного Університету в місті Львові (1921-1925), в якому очолював кафедру всесвітньої історії. Тут з особливою енергією поринув у викладацьку справу, проявляв своє педагогічне мистецтво. Він, як патріот України, усвідомлював, що своїм країнам потрібно давати максимум знань і практичних навичок, щоб стали висококваліфікованими спеціалістами і науковцями. Історик одночасно поєднує викладацьку роботу з консультуванням випуску таємного наукового студентського журналу «Історичний вісник».

Завдяки постійній праці по розширенню і поглибленню своїх знань, наукових досліджень і наполегливості у досягненні поставленої мети, він став, як це визнали спеціалісти, одним з найбільших істориків Центральної і Східної Європи. Його ім'я було відоме у наукових колах багатьох країн Європи і поза її межами.

У січні 1929 року М. Кордубу запросили на посаду професора східно-європейської історії, а з вересня 1937 року – історії України у Варшавському університеті. І тут він працює з притаманним йому педантичним відношенням до викладацької праці, хоча часто доводилося йому «перовиховувати» польських шовіністів, що завжди з успіхом вдавалося, бо володів енциклопедичними знаннями, доказовими аргументами, посилаючись на архівні джерела й матеріали, численну літературу, публікації в періодиці.

Після загарбання польських земель, німецькі окупанти в 1939 році закрили університет у Варшаві. М. Кордуба залишився без роботи і засобів до життя. У січні 1940 року переїжджає до м. Холма, де працює викладачем історії в українській гімназії. Тут, як колись у Чернівцях, Львові і Варшаві, поринув у вир викладацької діяльності. Крім занять з гімназистами проводить екскурсії по визначних місцях, знайомить їх з історією давнього українського міста, його будівничим, Данилом Галицьким. У надзвичайно стислі строки написав «Історію Холмщини і Підляшшя», яку Українське видавництво у Кракові в 1941 році випустило з друку у світ. Написана, як і всі інші праці М. Кордуби на науковому рівні, зі світлинами та ілюстраціями, посиланнями на першоджерела. Крім цієї історії, написав низку статей, які друкувались у періодичній пресі та наукових журналах: «Богдан Хмельницький у Белзчині і Холмщині», «Холмщина і Підляшшя», «Чи було Підляшшя білоруське?», інші.

Мирон Кордуба проводив лекції на високому науковому рівні. У свою розповідь залучав уривки з документів і літератури, компенсуючи тим самим відсутність підручників. Розповідав повільно, щоб дати можливість гімназистам записати основне із лекції. Він велику увагу приділяв вихованню своїх учнів у національному дусі, свідомими Українцями. Про це згадує його учениця Галина Липка: «Ми, холмщаки були зовсім несвідомими ми навіть не знали і не задумувались над, тим, до якої нації належимо. На лекціях професора М. Кордуби ми прозрівали, під його впливом усвідомлювали себе українцями».

У грудні 1918 року М. Кордуба повертається до Львова і працює викладачем історії в українській гімназії аж до другої окупації Галичини московсько-більшовицькими заїдами (червень-липень 1944). З серпня 1944 року до своєї смерті 2.05.1947) він працює профе-

сором Львівського університету імені І.Франка, а з вересня 1945 року – завідувачем кафедри історії південних і західних слов'ян.

Протягом своєї педагогічної діяльності він підтримував постійні контакти із своїм учителем і наставником М. Грушевським, ділився своїми здобутками, одержував від нього цінні поради і настанови, рекомендації. Це засвідчено у переписці визначного вченого до свого талановитого учня і колеги (збережено в рідних понад 106 листів). У них знаходимо такі рядки «...тішусь Вашою охотою до роботи», «... я радий, що Ви маєте енергію вести далі свою науку», «...не падайте духом, старайтесь бути культурним робітником» тощо. Вони є свідченням високої вимогливості до свого учня, а поряд з тим батьківської турботи про нього, поваги до адресата.

М. Кордуба своїми нововведеннями у педагогічну практику і методику викладання, крім колег по роботі, ділився з приятелями і знайомими: Ольгою Кобилянською, Лесею Українкою, Осипом Маковеєм, істориком Іваном Крип'якевичем, географом Володимиром Кубійовичем та іншими.

Багато учнів М. Кордуби наслідували свого учителя і вихователя, стали педагогами, а окремі – вчителями історії. Вони підтримували з ним ділові зв'язки до останніх днів його життя, згадували «незлим тихим словом».

Отже, підсумовуючи запроваджені нововведення Мирона Кордуби в структуру проведення лекцій, збагачення методики викладання історії і географії, озброєння своїх учнів глибокими знаннями, прищеплення їм практичних навиків дає нам підставу стверджувати, що він був педагогом з великої літери, видатним методистом і вихователем. Він багато зусиль прикладав, щоб своїм учням прищепити навик дослідницької роботи.

Однак педагогічна, як і наукова спадщина М. Кордуби ще не вивчена. Правда, перші кроки в напрямку зробили О. Прицак (США); А. Бучко (Тернопіль), Я. Дашкевич (Львів), І. Чеховський (Чернівці) і Я. Серкіз (Львів), надрукувавши окремі статті про нього, а останній підготував до друку монографію «Не зрадив пам'яті патрона».

Потрібно, щоб науковці і педагоги зайнялись предметно цією справою, вивчили всебічно наукову і педагогічну діяльність. У цьому їм допоможуть його конспекти: 11 томів (польською мовою) варшавський і 3 томи – львівські варіанти лекцій в університетах та конспекти гімназійних лекцій, які зберігаються у Державному архіві Львівської області.

Науковцям необхідно написати і випустити у світ чисельні монографії про Мирона Кордубу, підготувати до друку його праці, зокрема бібліографію історії України. Він цього заслужив своєю невтомною працею і внеском у розвиток історичної і географічної наук.

І ми, його нащадки і послідовники, шанувальники його неперевершеного таланту гордимось і пишаємось, що наша українська земля виховала титана науки, людину енциклопедичних знань з надзвичайними якостями педагога й науковця. Його життя, наукова та педагогічна діяльність повинні слугувати позитивним прикладом, прозорливим дороговказом, не лише педагогам і науковцям, але усім громадянам незалежної України у відповідальний період її становлення й утвердження в сузір'ї європейського і світового співтовариства. Це буде йому нашим найвеличнішим пам'ятником. Адже цій високій національно-патріотичній ідеї він присвятив своє свідоме життя. Заради цього творив і залишив плідний слід для послідовників наш видатний краєнин – гордість української нації.

Список використаних джерел

1. 120 років від дня народження Кордуби Мирона Михайловича (2.03.1876 – 2.05.1947) – вченого, історика, публіциста, письменника//Література до знаменитих дат і пам'ятних дат Тернопільщини на 1996 рік. Бібліографічний список. Тернопіль – 1995. – С.24.
2. Вступ//Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідомлення наукової конференції/м. Львів, 26-28 жовтня 1994р. – Львів, 1995. – С.3.
3. Серкіз Я. Пругатар національної історії//За вільну Україну. – 1994. – 10 лютого.
4. Серкіз Я. Науково-педагогічні засади Михайла Грушевського/(за листами до Мирона Кордуби) /«Михайло Грушевський і Західна Україна...». Львів, 1995 – С.73.
5. Прицак О. Мирон Кордуба і його життя//Дзвін. – 1900. – №7. – С.144-146.
6. Ольшанська С. Мій батько//Подільське слово. – 1996. – 24 лютого.
7. Кордуба Мирон (1876 -1947)//Нарис історії «Просвіти». – Львів-Краків-Париж, 1993. – Ч.1. – С.142.
8. Бучко Д. Дослідник топонімії Галичи-

ни//Подільське слово. – 1996. – 24 лютого. 9.Чеховський І. Мирон Кордуба і українська ономастика//Михайло Грушевський і Західна Україна... – Львів, 1995. – С.53. 10.Мирон Кордуба (Рядки щоденника)//Просвіта. – 1996. – 17 лютого. 11.Погребенник Ф. Кордуба Мирон//Тернопіль. – 1993. – Ч.3. – С.36.

Bohdan Holovyn

MYRON KORDUBA AS A PEDAGOGUE

In the article the author touches upon the pedagogical activity of famous Ukrainian historian Myron Korduba (1876-1947). The author stresses upon the influence of M. Hrushevsky on the development of scientific and pedagogical talents of Korduba, investigates his pedagogical activity in Chernivtsi, Lviv, Varshava, Holm and makes an attempt analyse the Methods of Teaching of the historian, underlining his introduction of new methods of teaching students and scientists.

УДК 94 (477)

Борис Білинський

МИРОН КОРДУБА ЯК ПОЛІТИК ДЕРЖАВНИЦЬКОГО НАПРЯМКУ

У статті автор аналізує місце і роль Мирона Кордуби у громадсько-політичному житті Західної України, розглядає суспільно-політичні процеси, в яких він формувався як історик і політик, особливо акцентує на державотворчій ролі політичної та наукової діяльності М. Кордуби, звертає увагу на важливість здійснюваної істориком популяризації українського питання на міжнародній арені.

Період відродження завжди покликає до дії особистості багатогранного плану. Згадаймо хоча б титанів європейського відродження таких як Ф. Петрарка, Еразм Роттердамський, Лопе де Вега, П. Рубенс, Леонардо да Вінчі та багато інших. Ренесанс відбувався в усіх сферах суспільного життя і тому діяч: «відродження» не могли обмежитись лише професійним напрямком, а проявляли себе і в мистецтві, і в філософії та суспільному житті.

Українське національне відродження також покликало до життя когорту діячів таких як Т. Шевченко, і. Франко, Л. Українка, брати Тобілевичі плеяду істориків на чолі з М. Грушевським.

Відома особлива роль поета в суспільстві, що бореться за своє національне визволення. Українські поети ніколи не були тільки виключно поетами, бо сам факт творчості забороненою мовою був політичним актом і визначав місце творця в суспільній боротьбі.

Українська дійсність створила і особливий тип історика. Відомий афоризм «історія – це політика, повернена в минуле» знайшов тут повне застосування. Науковці, що вивчали історію рідного народу не могли бути просто реєстраторами минулих подій. Трагічна історія України (згадаймо відомий вислів В. Винниченка, що історію України не можна читати без брому) вимагала свого пояснення, усвідомлення, погляду у перспективу. Що це за земля? Малоросія, Малопольща, Дикі поля? І тому майже усі українські історики ставали одночасно політиками – борцями за майбутнє свого народу.

Найяскравіше ці риси виражені у Михайла Грушевського – великого вченого, історика, автора багатотомної «Історії України-Руси», визначного організатора української науки, багатолітнього голови і реформатора Наукового Товариства ім. Шевченка револю-

ційного діяча і. врешті, першого Президента відновленої Української Народної Республіки.

М. Грушевський залишив незгладний слід в українській історичній науці, що проявилось в низці учнів та послідовників, серед яких яскраве місце займає видатний український історик, дійсний член Наукового Товариства ім. Шевченка, професор Львівського і Варшавського університетів, організатор та один з керівників Українського таємного університету у Львові, консул Західно-Українського посольства у Відні, член буковинської делегації Крайового комітету Західноукраїнських національних зборів, відомий журналіст – Мирон Кордуба.

Все це дозволяє стверджувати, що М. Кордуба не тільки вивчав, але і творив історію України. Про це ми згадуємо сьогодні у зв'язку зі 125-річчям народження історика. У 1926 році М. Кордуба опублікував статтю «Академік Михайло Грушевський як історик». У ній він роздумує над суттю ювілейних торжеств: «Мабуть, кожна людина від часу до часу відчуває внутрішню потребу глянути назад себе, немов подорожній на пройдений шлях. Потребує підрахувати висліди своєї діяльності і з сього підрахунку зачерпнути заохоти і сили до дальшої роботи. Коли ходять о визначних людей, що з якого – небуть огляду грають передову роль серед більшої громади, суспільної класи або й цілого народу, то сю потребу обрахунку відчувають не тільки самі діячі, але й кермовані ними класи чи народи. Отся потреба, здається, причинилася до звичаю святкування 25-30-40 і т.д. – літніх ювілеїв і тому се святкування має велике громадське, виховне значення».

Мабуть, ми маємо повне право віднести ці слова і до особи Мирона Кордуби та подивитися з висоти 125-річного ювілею не тільки на його наукову діяльність, але і на ті суспільно – політичні процеси, в яких він формувався як історик і політик та на які він у межах своїх можливостей впливав як особистість.

Народився Мирон Кордуба 21 II.1876 року в родині національно свідомого українського священика на Тернопільщині. З дому він виніс тверді національні переконання і почуття обов'язку перед рідним народом. Ці риси він проніс через усе своє життя. Ще як учень Тернопільської гімназії Мирон Кордуба засвідчив свою принципово-патріотичну позицію у відомому біографам конфлікті з польським гімназійним професором – шовіністом. Конфлікт виник через «гарасівку», що була своєрідним національним символом в одязі гімназиста, а закінчився вимушеним переходом молодого Кордуби до іншої гімназії. Будучи студентом Віденського університету активно включається в патріотичну українську організацію «Січ», а в жовтні 1897 року стає її президентом. Від 1901 року починається буковинський період його діяльності, в який чи не на перше місце виходить національно-політична робота як організатора і особливо публіциста. Його характеризують як гострого аналітика; до початку світової війни в Чернівцях з-під його пера вийшло понад 70 публікацій. Ці статті торкаються усіх сфер громадського українського життя на Буковині і є неоцінним джерелом вивчення тодішніх стосунків у цьому краю. Згадаємо лише деякі публікації: 1907 рік – «Хто ми?», «Про українську народність, державу, мову»; 1912 рік – «Де живуть українці?»; 1917 рік – «Етнографічна територія України»; 1918 рік – «Події на Буковині»; 1921 рік – «3 мартирології Буковини». Багато сили віддає він редакторській роботі: ще в 1898 році у Відні редагує альманах «Січ», в Чернівцях під його редакцією виходить Буковинський православний календар на 1919 рік, в 1913 – 1914 рр. редагує політичний часопис «Україна» та газету «Читальня». Під час визвольних змагань – один з редакторів газети «Республіка» – офіційного органу Західноукраїнської Народної Республіки. Вибір наукових зацікавлень М. Кордуби носить також виражено державницький напрям: він признаний дослідник Хмельниччини, особливо дипломатичної діяльності гетьманської держави.

Думаю, що такий вибір тематики наукових досліджень продиктований також політичним моментом: була об'єктивна необхідність показати, як власному народові так і європейській громадськості, що державницькі устремління України мають глибоку історичну традицію, яка повністю пов'язана з політичними процесами, що відбувалися на Європейському континенті. Згадаймо хоч би такі розвідки як «Венеціанське посольство до Хмельницького (1650)», «Проба австрійського посередництва між Хмельницьким і Польщею», «Між Замостям і Зборовом», «Акти до Хмельниччини (1648-1657рр.)». Цій же меті

служать монографії «Північно-Західна Україна», «Територія і населення України», «Етнографічна територія України», «Українська національна територія і урядова австрійська статистика», «Простір і населення України». Якщо врахувати те, що частина з цих робіт публікувалася не лише українською, але й німецькою і французькою мовами, підтверджується їх злободенно політичне спрямування.

При створенні на Буковині Крайового комітету Української Національної Ради (24 жовтня 1918р.), М. Кордуба входить в його склад. Під час першої світової війни бере участь у формуванні української армії, активно співпрацює з Союзом Визволення України, веде велику національно-просвітницьку роботу у Зальцведені серед полонених українців, що служили в російській армії. В 1919 році він працює радником посольства ЗУНР у Відні. Після поразки визвольних змагань в окупованому поляками Львові активно бере участь у створенні Українського таємного Університету, на якому від 1922 року очолює філософський факультет. Рівночасно бере безпосередню участь у політичному житті як член Української Національної Ради, де керує референтурою закордонних справ і як член Народного комітету Трудової партії.

Популяризуючи українську справу на міжнародній арені, багато публікацій пише німецькою, французькою і польською мовами. Він бере активну участь у діяльності Українського Наукового Інституту у Варшаві, його обирають членом економічно-технічного відділу громадськознавства та історико-філологічного товариства у Празі, Польського товариства любителів історії і Варшавського інституту дослідження національних справ, угорського товариства ім. Ш. Петефі. Історик написав польською мовою для біографічного словника, виданого Краківською Академією наук, біографії Богдана, Михайла, Тимоша і Юрія Хмельницьких, чим сприяв поширенню правдивого образу гетьмана і самої ідеї визвольної війни серед чужинців. Знаменно, що при цьому він виготовив документи і матеріали українською, російською, німецькою, румунською, польською, угорською і французькою мовами.

Для Кембріджського видання «Історія Польщі» Кордуба написав англійською мовою матеріали про генезу і розвиток козацтва до Переяславської Ради 1654 року.

Під час 2-ї світової війни доля закинула М. Кордубу до Холма, де на посаді викладача історії України в українській гімназії він проводив велику національно-просвітницьку роботу, про що є свідчення його тодішніх учнів, які згодом стали відомими науковими та громадськими діячами. У цей період він рядом публікацій обґрунтовує українськість Холмської землі, що в цей час мало велике політичне значення. згадаймо роботи видані в цей період: «Історія Холмщини і Підляшшя», «Богдан Хмельницький у Белзщині і Холмщині», «Чи Підляшшя було білоруським?». Думається, що ці роботи не втратили політичного значення і сьогодні, і чи українські земляцтва тих країв («Надсяння», «Холмщина») не повинні подумати про перевидання їх, хоч би як аргумент у дискусії над сучасними проблемами.

У дуже драматичних умовах прийшли останні роки життя ученого у Львові. Коли в 1946 році большевицька влада започаткувала горезвісний погром «буржуазно – націоналістичної концепції М. Грушевського», М. Кордуба на засіданні вченої ради історичного факультету Львівського університету сміливо став на захист свого учителя і привселюдно обороняв ім'я М. Грушевського перед фальсифікацією і клепами. На згаданому засіданні М. Кордуба зачитав свій реферат, приготований ще у Варшаві до ювілею М. Грушевського: «М. Грушевський як вчений». Як свідчать очевидці виступ справив враження бомби: замість засудження «націоналістичних позицій» свого патрона М. Кордуба змалював М. Грушевського як історика всесвітнього масштабу. Йому належать такі слова: «Будь-яка цивілізована нація гордилась би вченим такого виміру, у нас же влаштовується «суд» над його творчістю. Звернемося до свідчення ідеологічних противників М. Грушевського і М. Кордуби. У звіті комісії управління пропаганди і агітації ЦК ВКП(б) про перевірку роботи в Україні від 1 липня 1946 року написано: «...Крип'якевич, Кордуба виступили на засіданні кафедри історического факультета Львовского университета с открытой защитой М. Грушевского, вознося последнего как борца против порабощения и всяких усилий денационализации со стороны агрессивных народов (подразумевается под этим русский народ)».

Як свідчить донька історика С. Ольшанська:

«Після цього виступу життя стало нестерпним. Жили очікуючи вивозу, репресій. Батька врятувала смерть...», яка наступила 2 травня 1947 року.

Дозволю собі ще раз процитувати ворога: Київ – Секретарю ЦК КП(б)У тов. Н. С. Хрущеву. Інформація: Вмисте с тем часть местных научных работников неправильно, даже враждебно реагируют на критику буржуазно-националистической концепции Грушевского... Прежде всего это относится к академику Возняку и профессору Кордубе, которые упорно не хотят выступать в печати и на собраниях с осуждением своих буржуазно – националистических взглядов... (Секретар Львовского обкома КП(б)У И. Грушецкий).

Таким постає перед нами видатний історик України Мирон Кордуба, який творив її в складних і дуже несприятливих умовах. Незалежна Україна в неоплатному боргу перед цим поколінням своїх будителів, чия невтомна праця лягла в міцний фундамент нашої держави.

Ми згадуємо життя Мирона Кордуби як видатного вченого, активного політика, полум'яного патріота, людини принципової і незалежної. Проектуючи життя і творчість Мирона Кордуби на наше сьогоднішнє задумується: як сприйняв би Він наш буремний і неоднозначний час, чи похвалив би дії своїх ідейних і політичних нащадків і вкінці, як був би сприйнятий сучасною владою?

Відповідь на ці риторичні запитання в деякій мірі дають труднощі, з якими зустрічались організатори ювілею, незрозуміла доля унікальної «Бібліографії історії України», що «зберігається», а властиво втрачається в Інституті українознавства НАНУ. За 10 років незалежної держави жоден твір вченого не був перевиданий. Неопублікованими залишається ряд творів, що з політичних причин не могли бути надрукованими раніше. У Львові немає жодної меморіальної таблиці, що увічнювала би пам'ять вченого, а місце їм на будинку університету і на бібліотеці ім. В. Стефаніка і на будинку, де проживав історик. Єдине, що може потішити – це створення товариства молодих істориків – краєзнавців ім. М. Кордуби. Слово за молодими.

Боротьба за Україну не закінчена і Мирон Кордуба залишається її активним учасником.

Список використаних джерел

1. Кордуба М. Академик Михайло Грушевський як історик // Літературно-науковий вісник – Кн. 12. – 1926. – С. 346-357.
2. Прицак О. Мирон Кордуба і його життя // Дзвін. – Львів, 1990. – №7. – С. 144-146.
3. Серкіз Я. Пругатар національної історії // За вільну Україну. – 1994. – 10 лютого.
4. Читальня. Місячник для просвіти народу // Ч. 1. – Чернівці, 1912. – 9 с.
5. Кордуба М. Територія і населення України. – Відень, 1918. – 24 с.
6. Кордуба М. Венецьке посольство до Б. Хмельницького (1650) // Записки НТШ. – Т. – 78. – Львів, 1907. – С. 51-89.
7. Кордуба М. Проба австрійського посередництва між Хмельницьким і Польщею // Записки НТШ. – Т. 84. – Львів, 1908. – С. 5-32.
8. Кордуба М. Між Замостям та Зборовом (Сторінка зносин Семигороду з Україною і Польщею) // Записки НТШ. – Т. 133. – Львів, 1922. – С. 39-56.
9. Кордуба М. Північно-Західна Україна – Відень, 1917. – 89 с.
10. The Cambridge History of Poland. – Т. 1. – Cambridge, 1950. – 468 p.
11. Кордуба М. Спогади (1919 – 1925) // Державний архів Львівської області. – Ф. Р. 2923. – Оп. – 1. Спр. 2.
12. Ольшанська С. Мій батько // Подільське слово. – 1996. – 24 лютого.
13. Білинський Б. Спогади про дідуся // Подільське слово. – 1996. – 24 лютого.
14. Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали. – К., Наукова думка, 1995. – Т. 1. – 750 с.

Borys Bilynskyy

MYRON KORDUBA AS A POLITICAL OF THE STATE FORMATIVE DIRECTION

In the article the authos investigates the place and role of Myron Korduba in the political life of the Western Ukraine, traces upon the social and political processes which

had an impact on his historical and political views. The author pays great attention to the national significance of the political and scientific activities of M. Korduba, underlines the historian's popularization of the Ukrainian phenomenon abroad.

УДК 94 (477)

Адріана Огорчак

РОДОВІД МИРОНА КОРДУБИ

У статті детально подається родовід видатного українського історика – Мирона Кордуби, розглянуто такі родові гілки: батька Михайла Кордуби, матері Євгенії Цегельської, дітей – Клавдії, Стефанії, Романа, онуків – Бориса Білинського та Адріани Огорчак.

Автор звертає особливу увагу на зв'язок родини Кордубів з багатьма іншими відомими родами Поділля, а саме, з Білинськими, Бачинськими, Барвінськими, Маковецькими, Любовичами, Стернюками, Маковелями, Левицькими, Шухевичами, Чубатими.

Мирон Кордуба народився в сім'ї священика о. Михайла та Емілії з Любовичів. Рід Кордубів – дуже широкий, мав багато розгалужень. Є відомості про те, що в Тернополі була вулиця, замешкана виключно Кордубами – ремісниками. Один з них Михайло одружений з Магдалиною Гриневич був дідом Мирона Кордуби.

Михайло Кордуба – ремісник мав трьох синів: Михайла (батько Мирона), Теодора (пароха Бережан), та Петра (ремісник, що спадкував добро).

о. Михайло Кордуба, одружений з Емілією Любович, донькою пароха с. Острів під Тернополем. Спочатку о. Михайло був сотрудником о. Івана Любовича, пізніше дістав парафію в с. Сушко на Радехівщині, де служив ціле життя, там спочиває на цвинтарі. Отець Михайло був не лише священиком, а й активним громадським діячем. Дбав про село, про церкву. Під час його парохування здійснено реставрацію церкви і іконостасу, побудовано нову муровану дзвіницю, школу. з його ініціативи в селі засновано читальню – «Просвіти». він був першим головою товариства. У 1918 році о. Кордуба брав участь у створенні та утвердженні в районі влади Західноукраїнської Народної Республіки.

Рід Любовичів, матері Мирона Кордуби. – відомий галицький священичий рід. Батьки Емілії – о. Іван Любович та Юлія з Барвінських, донька пароха с. Шляхтинці о. Гвигорія та Домініки з Білинських.

Подаємо коротко відомості про родові гілки братів Михайла Кордуби – о. Теодора з Бережан та ремісника Петра Кордуби.

о. Теодор Кордуба мав п'ятеро дітей: три сини і дві доньки. Поки що маємо мало відомостей про членів цієї гілки: багато нащадків про живають у США та Канаді. Знаємо, що донька Галина була замужем за о. Качинським, парохом Бережан, а їх зятем був відомий галицький адвокат Євген Лаврович, який пропав в тюрмах НКВС. Друга донька, Ольга була замужем за письменником Осипом Маковеєм; це подружжя було бездітним.

Другий брат о. Михайла Кордуби – Петро, ремісник мав двох синів і доньку: Омелян – священик, – поштовий урядник, Емілія замужем за Броніславом Миговичем, лікарем в Роздолі. З цього шлюбу було дві доньки і син Володимир (одинокий); Софія, замужем Шмериковська, проживає у США (у неї – два сини), а друга донька Ірина замужем за Зиновієм Стернюком, недавно померла, була відомим лікарем-гінекологом (тому покоління було мало жінок-лікарів). У цьому подружжі – два сини Юрій та Андрій, обидва лікарі, працюють у Львові.

о. Михайло Кордуба мав трьох синів і чотири доньки. З синів тільки Мирон (історик) мав наслідство. Євген був інвалідом з дитинства, самотній, а Роман помер в трирічному віці.

Донька Уляна, заміжжя Галушак, мала двоє дітей: Мирослава і Оксану. Мирослав Галушак був одружений з Іванною Франко, донькою Петра Франка, у них було п'ятеро дітей, ця гілка дуже широко розвивається далі. Донька Уляни Галушак, Оксана Нестерович, наслідства не мала.

Донька о. Михайла, Михайлина, заміжжя Гарух. Муж її – парох с. Сушно. У сім'ї було вісім дітей. Два сини загинули за волю України. Гілка дуже розширилась, проживають в Канаді, США, у Львові. Серед них – багато яскравих особистостей.

Наймолодша донька о. Михайла – Марія Возняк. Емігрувала в США, має дві доньки, продовження роду – на чужій землі.

Найстарший син о. Михайла – Мирон Кордуба (історик), він був одружений з Євгенією Цегельською, донькою пароха Камінки Струмилової (сьогодні Кам'янка Бузька) отця-крилошанина Михайла Цегельського, сестрою відомого українського державного діяча Льонгина Цегельського. В цій подружжю було два сини і дві доньки. Син Богдан помер немовлятком. Сини Ромен був інженером-електриком. Навчався на політехніці в Ленцінгу, закінчував – у Львові. Успішно працював, мав два авторські свідоцтва – на лічильний пристрій та на електроприлад для підводних лодок. Емігрував в США. Помер від пухлини мозку. Був неодружений.

Донька Клявдія, фармацевт за освітою, хімік автомобільної фірми в США. Перед війною працювала в аптеці в Городку. Була двічі заміжжя: за Яковом Маковецьким, політичним діячем у час другої світової війни та діячем при Українському уряді в Мюнхені, пізніше – за Вацлавом Потоцьким, чехом, антисоветським політичним діячем. Мала одну доньку – Катерину, внука – Антона. Померла в США у листопаді 2000 року.

Найбільше продовження роду дала наймолодша донька Мирона Кордуби - Стефанія, найяскравіша особистість з усіх дітей. В молодості закінчила гімназію СС Василянок у Львові, студіювала географію у Львівському університеті. На другому курсі припинила навчання через арешт: була членом УВО (Українська воєнна організація), під іменем Полі Брауфман брала участь в акції пограбування листоноші. В цій акції загинув Ярослав Любович. Звільнена з тюрми за браком доказів. Виїхала до Варшави, до батька, який в той час був професором Варшавського університету. Поступала на навчання в інститут робіт ручних (прикладного мистецтва), вийшла заміж за збаразького лікаря Тараса Білинського. Таким чином, повернулася на прадідівську землю, Тернопільщину і цим шлюбом замкнула коло: Білинські – Барвінські – Любовичі – Кордуби – Білинські.

Лікар Білинський, син Водимира Білинського, теж збаразького лікаря, громадського і політичного діяча, соратника Івана Франка, засновника «Просвіти» на Збаражчині. Тарас Білинський – голова «Просвіти» збаражчини, дуже шанований лікар, загинув від рук НКВС в червні 1941 року, залишивши двоє дітей: Бориса (8 років) та Адріану (4 роки).

Борис Білинський, лікар за фахом. Закінчив Львівський державний медичний інститут, хірург-онколог. Багато працює науково, він – дійсний член НТШ. Заслужений діяч науки і техніки України, академік АН ВШ України, доктор медичних наук, професор. Голова товариства «Львівська Бесіда», президент Фонду милосердя і здоров'я, голова Львівського наукового товариства онкологів, член управи Українського лікарського товариства (Львів), член правління Українського онкологічного товариства (Київ), член Товариства онкологів польських, член Європейської асоціації дослідників раку, дійсний член Нью-Йоркської Академії Наук, член крайової ради Народного Руху України. Всі титули засвідчують високу працездатність і талант Бориса Білинського. Його дружина – Зоряна Ревник, лікар, доцент Львівської державної медичної академії ім. Данила Галицького. В сім'ї – дві доні: Адріана і Марта.

Адріана – лікар, замужем за Ігорем Гайдуком, лікарем, кандидат медичних наук. У них дві донечки: Мар'яна (студентка) і Софія (учениця).

Марта-лікар, кандидат медичних наук, замужем за Юрієм Джусом, президент банку «Експрес». Проживають в Києві. Мають дві доні: Анну (школярку) і Марію (дошкільниця).

Донька Тараса Білинського Адріана – за фахом інженер-механік. Замужем за Адріаном Огорчаком, доцентом Львівської політехніки. У червні 2000 р. овдовіла. Має двох синів: Мирон і Роман.

Мирон Огорчак – лікар, хірург-онколог. Одружений з Адріаною Пісорською, лікар-стоматолог. У них двоє дітей: Ореста і Ярема – обоє школярі.

Роман Огорчак – інженер-електронік, одружений а Галиною Семотюк, піаністка. Мають сина Маркіяна, дошкільника.

Це стислий огляд роду Кордубів від Михайла-ремісника з детальним розглядом гілки Мирона Кордуби, чие 125-річчя сьогодні святкуємо. Слід звернути увагу на те, які прізвища охоплені цим невеликим, на сім поколінь дослідженням: Білинські, Бачинські, Барвінські, Маковецькі, Любовичі, Стернюки, Маковей.

Рід Білинських досліджено на 16 поколінь. Там проведено зв'язок з Левицькими, Шухевичами та багатьма іншими відомими родами Поділля. Кордуби пов'язані з ними через Білинських. Незаперечний є родинний зв'язок Кордубів з Чубатими (живе в пам'яті кузина Мирона Кордуби – Ольга Чубата, родинний зв'язок втрачено).

Кілька літ тому в США відбувся родинний з'їзд Кордубів від Івана і Анни. На з'їзд була запрошена Клявдія Кордуба, як член роду. На з'їзд мала прибути, їй завадив поважний вік (тоді – 92 роки). Родинний зв'язок Кляудії Кордуби (донька Мирона) з Кордубами від Івана і Анни не в'яснено, а їх дуже багато у Львові.

Дослідження на сім поколінь – це мало. Заглибившись на десять-дванадцять поколінь, можемо зрозуміти родинні зв'язки сьогодні суцїх Кордубів. Це вимагає праці в Тернопільському архіві. Звертаюсь насамперед до Кордубів тернопільських від Івана і Анни, а також інших гілок з великою просьбою: знайдім себе.

Кожен рід – це частинка нашої історії. Кожна яскрава особистість – це гордість роду, еліту нації.

Виховуймо дітей, плекаймо нову еліту нації, та пам'ятаймо про стару інтелігенцію, стару еліту. Без коріння сохне все живе.

Список використаних джерел

1. Костюк Р. Сушиє на Радехівщині. Нарис історії села. - Львів: Видавництво ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України, 2000. – 46с. 2. Служинська З. Рід Білинських. - Львів: Арсенал, 1998. – 260с. 3. Ольшанська С. Мій батько//Подільське слово. - 1996 - 24 лютого. 4. Матеріали особистого архіву Мирона Кордуби//Особистий архів А. Огорчак (м. Львів).

Adriana Ogorchak

THE ORIGIN OF MYRON KORDUBA

In the article the author gives a detailed information about the origin of the famous Ukrainian historian Myron Korduba. The author investigates the following family pedigree: of the father Mychailo Korduba, of the mather Emilia Lyubovych, of Myron Korduba's wife Yevheniya Tsohelska, of their children Klavdiya, Stefaniya, Roman, of the grandchildren Borys Bilynsky and Adriana Ogorchak.

The author pays great attention to the links of the Kordubas with many other famous families of Podilya, that is with the Bilynskyys, Bachynskyys, Barvinskyys, Makovet-skyys, Lyubovychs, Sternyuks, Makoveys, Levytskyys, Shuhevychs, Chubatyys.

РОЗДІЛ

2

До 130-річчя
з дня народження
Володимира
Гнатюка

УДК 398(477)

Ігор Іванюта

ДІЯЛЬНІСТЬ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА В НАУКОВОМУ ТОВАРИСТВІ ІМ. ШЕВЧЕНКА

У статті автор аналізує місце і роль Володимира Гнатюка в науковому товаристві ім. Шевченка, розглядає його головні напрямки діяльності в товаристві, звертає особливу увагу на важливі питання, які піднімає В. Гнатюк у своїх виданнях.

Успішне розв'язання складних проблем державотворення, утвердження національної свідомості на сучасному етапі його розвитку можливе за умови повернення із забуття сотень імен видатних діячів, які відіграли вагоме місце в історії України, творча спадщина яких набуває сьогодні особливого значення. У цьому контексті не випадковим є гострий інтерес до українського відродження кінця ХІХ – початку ХХ ст. – епохи, найбільш генетично спорідненої з національним ренесансом нашого часу. Саме ця епоха подарувала нашій історії велику групу видатних людей, серед яких вагоме місце займає Володимир Гнатюк.

Володимир Гнатюк народився 9 травня 1871 р. у с.Велесневі нинішнього Монастириського району на Тернопільщині. Після закінчення Станіславської вищої гімназії вступив на філософський факультет Львівського університету. В той час він познайомився з І. Франком, що відіграло велику роль у становленні В. Гнатюка як вченого і громадського діяча.

Його життя і діяльність безпосередньо пов'язане з Науковим Товариством ім. Шевченка (далі НТШ). Фактично це була українська Академія наук, хоча офіційно їй надати такого статусу австрійський уряд не хотів. У Товаристві діяли секції – історико-філософська, філологічна і математико-природничо-лікарська. Товариство проводило активну науково-видавничу діяльність. Так, за його існування вийшло 155 томів наукових записок, не рахуючи багатьох інших дослідницьких публікацій, а також журналів «Зоря» та «Літературно-науковий вісник» (далі ЛНВ). В його стінах формувалися такі визначні вчені, як І. Франко, М. Грушевський, В. Гнатюк, В. Щурат, І. Крип'якевич, М. Возняк, О. Колесса, І. Свенціцький, К. Студинський, В. Шухевич та багато інших [1: 3]. Від 1898 р. до своєї смерті у 1926 р. В. Гнатюк був незмінним секретарем НТШ. І якщо Товариство змогло розгорнути таку широку і багатогранну діяльність, в цьому є заслуга не лише М. Грушевського та І. Франка, але й В. Гнатюка. Оця велика «тріця» – Грушевський, Франко та Гнатюк – тримала НТШ на своїх могутніх плечах [2: 23]. Розпочинав В.Гнатюк свою наукову діяльність в Товаристві під керівництвом свого вчителя І. Франка у філологічній секції, а в травні 1898 р. М. Грушевський запросив молодого науковця на посаду секретаря НТШ. Починаючи з 1899 р. В. Гнатюк займається всіма адміністративними справами в Товаристві:

- веде велику кореспонденцію, пов'язану з діяльністю НТШ;
- пише протоколи численних засідань Товариства та його комісій;
- займається укладанням планів і поданням звітів про роботу НТШ.

Про діяльність Товариства В. Гнатюк написав ряд статей, що друкувалися на сторінках «Записок НТШ» та «Літературно-наукового вісника», а в 1900 р. почав видавати кварталник «Хроніка» [1: 90].

Працюючи в Товаристві, В. Гнатюк виконував велику організаторську й наукову роботу, поєднуючи її з обов'язками секретаря філологічної секції та секретаря (пізніше голови) етнографічної комісії Товариства [1: 3], про що свідчить ряд документів. Так, зокрема, в документі з протоколу засідання президії НТШ говориться про те, що 5 квітня 1900 р. на цьому засіданні за присутності М. Грушевського, С. Громницького,

В. Охримовича, І. Кокорудзи, І. Франка, В. Гнатюка, Е. Озаркевича, А. Крушельницького заступником голови філологічної секції було обрано С. Громницького, а секретарем В. Гнатюка [3: арк113]. В документі з протоколу засідання Етнографічної комісії НТШ говориться про те, що 27 вересня 1913 р. ця комісія вибрала головою – В. Гнатюка; заступником голови – Ф. Колессу; секретарем – Є. Форостину [4: 23].

Починаючи з 1899 р. В. Гнатюк працює редактором «Літературно-наукового вісника», і завдяки його зусиллям «ЛНВ» став найкращим літературно-громадським журналом в Україні. В. Гнатюк опублікував у ньому близько 50 наукових розвідок та понад 600 рецензій, оглядів та заміток. В. Гнатюк розгорнув активну діяльність по залученню до роботи в журналі таких провідних українських письменників, як І. Франко, Л. Українка, П. Грабовський, М. Коцюбинський [1: 90].

В. Гнатюк виступав як послідовний лоборник єдності всіх українських земель. Так, він підтримував тісні наукові та літературні зв'язки зі Східною Україною, що значною мірою впливало з його обов'язків секретаря Товариства, одного з редакторів «Літературно-наукового вісника» та «Етнографічного збірника» [1: 4].

В. Гнатюк належав до когорти вчених, що об'єднувалися навколо І. Франка. Самовіддана праця І. Франка, М. Грушевського, В. Гнатюка, М. Павлика та інших членів НТШ визначила основний зміст діяльності Товариства, зокрема його філологічної секції та етнографічної комісії.

Як секретар Товариства В. Гнатюк вів листування з організаціями, що підтримували зв'язки з Товариством, писав рецензії на різноманітні наукові видання. Про обсяг цієї роботи свідчить хоча б той факт, що в 1923 р. він зробив огляд 133 томів різних наукових публікацій. Крім того як секретар В. Гнатюк складав і публікував «Хроніку НТШ», видавши за весь час роботи в Товаристві 60 її випусків [5: 50-51].

В. Гнатюк рішуче виступав на захист національних прав українців в Австро-Угорщині, добиваючись широкого запровадження української мови у Львівському і Чернівецькому університетах. Аналізуючи на сторінках «Літературно-наукового вісника» національний склад Австро-Угорщини та досліджуючи історичні зв'язки між ними, вчений наводив переконливі дані про дискримінацію українців [6: 299-300]. На сторінках «Літературно-наукового вісника» друкувалися статті про діяльність Російської соціал-демократичної партії. Тут широко популяризувався доробок видатних російських письменників – Л. Толстого, М. Некрасова, М. Горького та інших. З М. Горьким В. Гнатюк листувався особисто. У 1903-1905 рр. він надрукував українською мовою його твори «Челкаш», «Серед степу», «На дні». В. Гнатюк надсилав М. Горькому відповідно львівські видання [7: арк. 1].

У 1900 р. В. Гнатюк став відповідальним редактором «Етнографічного збірника», з яким співпрацював раніше. Він зумів перетворити цей збірник на найважливіше фольклорно-етнографічне видання на Україні. Тут вчений працював до 1912 р. випустивши понад 20 томів цього видання. Чималу частку публікацій становили власні праці вченого, написані за матеріалами, зібраними ним під час багаторічних мандрівок по Закарпатті, Східній Словаччині та Південній Угорщині [1: 91]. Найціннішими у 20-ти томному виданні є збірники «Знадоби до української демонології», «Коломийки», «Галицько-руські анекдоти», «Гаївки», «Українські народні байки», «Колядки і щедрівки», «Народні оповідання про опришків», «Похоронні звичаї та обряди», «Галицько-руські народні легенди» [1: 5-6].

Одночасно з «Етнографічним збірником», вчений редагував іншу серію фольклорно-етнографічних видань – збірник «Матеріали до української етнології», заснований у 1899 р. Саме діяльність етнографічної комісії піднесла авторитет Товариства не тільки в Україні, а й за її межами. Разом з головою цієї комісії І. Франком В. Гнатюк розробив широкий план збирання та публікації народної творчості, звернувши головну увагу на найменш досліджені жанри. Як редактор «Етнографічного збірника» та «Матеріалів до української етнології», він не тільки систематично поповнював їх своїми матеріалами й науковими розвідками, а й вів величезну організаторську та редакторську роботу. Впродовж 1898-1906 рр. В. Гнатюк став головним редактором і директором «Української видавничої спілки» у Львові [1: 91].

Значний вклад вніс В. Гнатюк в організацію та розвиток етнографічного музейництва. З його ім'ям пов'язані перші кроки Музею НТШ у Львові. Так, зокрема, у листі збирача фольклору Л. Гарматія з м. Голов до В. Гнатюка, надісланому 18 червня 1909 р. автор пише про те, що він займається збором етнографічних експонатів для музею НТШ [8: 13-14].

Наукова діяльність В. Гнатюка в Товаристві здобула загальне визнання. Він став академіком Всеукраїнської Академії наук, членом-кореспондентом Академії наук СРСР, членом-кореспондентом Чехословацького етнографічного товариства у Празі, почесним членом Етнографічного товариства в Києві та членом Етнографічного об'єднання у Відні [1: 3-4].

Підсумовуючи значення доробку В. Гнатюка в НТШ, слід відзначити, що він був найпліднішим у житті вченого. Його незвичайний талант виявився у різних ділянках: він був прекрасним збирачем фольклору, видавцем наукових праць, присвячених етнографічно-фольклористичним дослідженням, автором десятків теоретичних праць про народну культуру українців. Завдяки найактивнішій участі В. Гнатюка у діяльності НТШ авторитет Товариства зріс як на Україні, так і поза її межами.

Список використаних джерел

1. Володимир Гнатюк. Документи і матеріали // Центральний державний історичний архів України у Львові. – Наукове товариство ім. Шевченка. – Львів, 1998. – 460 с.
2. М. Мушинка. Від Наукового товариства ім. Шевченка до вільного університету // Міжнародна наукова конференція. – Пряшів, Свидик. – 12-15 червня, 1991 р. – С. 19-28.
3. Центральний державний історичний архів України (далі ЦДІА) у Львові. – Ф. 309, оп. 1, спр. 33.
4. Хроніка Україно-руського наукового Товариства ім. Шевченка у Львові. – № 56. – 1913. – Вип. 4. – С. 23.
5. Б. М. Сокіл Великий вчений Надзбруччя // До 125-річчя від дня народження В. Гнатюка. – Початкова школа. – 1996. – № 5. – С. 50-52.
6. Ф. Стеблій. Володимир Гнатюк – дослідник національного відродження на західноукраїнських землях // Україна. Культура. Спадщина. національна свідомість. державність. – 1997. – Вип. 3-4. – С. 288-306.
7. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника АН УРСР, відділ рукописів, Ф. «В. Гнатюк», спр. 447.
8. ЦДІА у Львові. Ф. 309, оп. 1, спр. 2267.

Thor Ivanyuta

VOLODYMYR HNATYUK'S ACTIVITY IN THE SHEVCHENKO SCIENTIFIC ASSOCIATION

The article deals with the analysis of the role and place of Volodymyr Hnatyuk in the Shevchenko Scientific Association. The author considers the main directions of his activity in the Association, draws great attention to the problems touched upon by V. Hnatyuk in the publications of the Scientific association.

УДК 398(477)

Борис Ракович

ВОЛОДИМИР ГНАТЮК: СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ ТА ПОЧАТОК НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Стаття присвячена важливій проблемі становлення особистості В.Гнатюка, розкриття значення його науково-громадської та культурної діяльності в контексті українського національно-культурного відродження.

У праці розкривається вплив провідних українських науковців та громадських діячів М. Грушевського та І. Франка на формування життєвої позиції В.Гнатюка, показано в історичному плані складний шлях становлення В.Гнатюка як науковця.

Серед постатей української культури, які викликають подив і шану розмаїттям таланту в багатьох сферах «людського духу печаті», одним із перших виступає Володимир Гнатюк. Він – фольклорист, етнограф, мовознавець, літературознавець, історик, філософ; він – блискучий публіцист, активний громадський діяч і видатний організатор української науки. В.Гнатюк – настільки багатогранна і могутня постать в українському суспільно-національному та науковому процесі кінця XIX – початку XX ст.ст., що вивчення його творчості вказує не лише на скороминуще значення цієї особистості в історії нашого народу, а й дає змогу глибше зрозуміти обставини відродження західноукраїнських земель у той час, з'ясувати причини і характер подій, що відбувалися в Україні [1: 9].

Володимир Михайлович Гнатюк народився 9 травня 1871 року у с.Велеснів (тепер Монастириський район Тернопільської області). Він був старшим у багатодітній селянській сім'ї. Батько був дрібним землевласником, тому поряд з сільським господарством займався ще й ткацтвом, щоб прогодувати сім'ю, привчав до цього ремесла і дітей.

Вже з 5 років В.Гнатюк під керівництвом батька, людини освіченої і глибоко релігійної, навчався грамоті. Початкову школу він відвідував у с.Велесневі, однак більше ніж навчання, його цікавили народні пісні, казки, легенди, перекази, анекдоти та інші фольклорні жанри. Хата Гнатюків була осередком народних традицій: і батько, і мати знали безліч фольклорних творів.

Восени 1883 року батько повіз його на навчання до міста Бучач, але не маючи зв'язків, Володимир не зміг вступити до гімназії і був змушений пройти курс навчання у так званій «нормальній» народній школі і лише в 1895 р. його було прийнято до 1-го класу Бучацької нижчої гімназії.

Від природи жвавий і темпераментний хлопець ніяк не міг примиритися із схоластичними порядками гімназії, що спричиняло часті конфлікти з викладачами. Щодо успішності навчання, то він належав до середніх учнів. Відмінні оцінки у нього були тільки з української мови та співів [2: арк.16-19].

Вже в народній школі у Володимира виявився потяг до записування улюблених творів. Велике враження на нього справила антологія поезії, видана студентським товариством «Академічне Братство» з якої він переписав у свій зошит цілий ряд віршів. Згодом Володимир записав туди назви всіх казок та пісень, що пам'ятав з дитинства. «Я не мав ніякої тоді означеної мети, – згадує В.Гнатюк в автобіографічних нотатках, – і записував пісні лише тому, що вони мені подобалися. Але збірка все збільшувалася, особливо в часі вакацій. До 1889 р., в котрім я скінчив нижчу гімназію, в ній було вже коло 500 пісень» [3: 3].

На час навчання в Бучацькій гімназії припадає і початок його публіцистичної діяльності: у 1888 р. він опублікував кілька невеликих заміток в бережанській газеті «Посланник», а в 1889 р. статтю «Рукомиш» [4:11].

У 1889 р. В. Гнатюк закінчив 4-й клас нижчої гімназії і був записаний до 5-го класу вищої гімназії у Станіславі (тепер Івано-Франківськ). У гімназії в середині півріччя його не захотіли прийняти, і Володимир був змушений цілий рік жити у батьків. Щоб не гаяти часу, він вирішив інтенсивно записувати народні пісні та інші фольклорні твори. Збірка Гнатюка значно збільшилася, і як він згадує у своїй автобіографії, її матеріалів вистачило б на цілий том фольклорних записів [5: 3]. Переважну більшість пісень він записував у батьківській хаті від рідних і сусідів. Щоб заохотити своїх інформаторів, Володимир часто і сам співав пісні, вивчені в школі або з друкованих збірників.

Наприкінці 1890 р. у Львівській москофільській газеті «Новий галичанин» було опубліковано запрошення надсилати записи народних пісень, які редакція обіцяла регулярно друкувати на сторінках своєї газети. В. Гнатюк вислав туди свою велику збірку, однак редакція опублікувала з неї лише 7 текстів. У 1891 р. газета перестала виходити, а збірка безслідно зникла [6: 25].

У 1894 р. після закінчення Станіславської гімназії він вступив до філософського факультету Львівського університету. Предметами, які він обрав для навчання, були класична філософія; слухав лекції з грецької мови та літератури професора Цвіклінського, латинської мови та римської літератури професора Крушківського, давньослов'янську мову та слов'янську філологію професора Каліни тощо [7: арк.39]. З другого курсу він почав відвідувати лекції і семінари з історії України М. Грушевського. Україністика згодом стала основним предметом його навчання. На 2-му курсі на семінарі О. Колесси «Читання українсько-руських пам'яток VII – VIII ст.» В.Гнатюк прочитав доповідь «Українсько-руська вертепна драма», написану на підставі власних фольклорних записів [8: арк.39]. Це була перша фольклористична праця молодого дослідника.

У 1894 р. професор А.Каліна заснував у Львові «Towarzystwo Iudoznawsze». Ставши членом товариства навесні 1895 року, В. Гнатюк передав І.Франкові свою другу фольклорну збірку, з надією, що хоча б деякі матеріали з неї будуть опубліковані. Познайомившись з нею, І.Франко передав збірку секретареві товариства А.Стшелецькому, який десь загубив її. Так безслідно пропала друга збірка В.Гнатюка, укладена протягом кількох років [9: 271].

Однак і ця невдача не зупинила молодого дослідника. І. Франко надав йому не лише методичні рекомендації, але й дозволив користуватися своєю багатою бібліотекою [10: 20]. Зрозумівши важливість наукового підходу до записування фольклору, В.Гнатюк вже на початку свого навчання в університеті вирішив стати професійним фольклористом і докладав всіх зусиль для здійснення своєї мети.

Кілька фольклорних статей було ним опубліковано в журналі «Життя і слово», який редагував Франко, що свідчить про його серйозний підхід до цієї теми. Він активно включився в роботу Етнографічної Комісії НТШ, заснованої в 1895 р. під керівництвом І.Франка.

У липні 1895 р. вчений разом із своїм другом О.Роздольським здійснив свою першу експедицію на Закарпаття, записуючи фольклорні матеріали. Повернувшись до Львова, В.Гнатюк ознайомив із зібраним матеріалом М.Грушевського та І.Франка, які підтримали його ініціативу і обіцяли опублікувати зібрані матеріали на сторінках періодичних видань НТШ. На замовлення І.Франка ґрунтовну статтю про свої враження від подорожі на Закарпаття він подав до журналу «Радикал» [11]. Це був перший виступ молодого дослідника в пресі про стан справ на Закарпатті, якими він не переставав цікавитися аж до смерті.

В березні 1896 р. Гнатюк вирушив у свою другу експедицію на Закарпаття [12]. Результати цієї експедиції були значно вагоміші, ніж попередні. Найбільше матеріалів він записав у с.Стройна. В тому ж селі він особисто познайомився з письменником і громадським діячем Ю. Жатковичем, якого залучив до співробітництва з галицькою пресою [13].

Після повернення до Львова у другій половині квітня 1896 р. він склав потрібні іспити до університету, а під час літніх канікул того ж року у липні і серпні здійснив свою третю подорож на Закарпаття.

Під час своїх експедицій В. Гнатюк не обмежувався лише записуванням фольклору, але й стежив за національним, культурним, економічним, соціальним та політичним ста-

новищем закарпатських українців. На кожному кроці він стикався з неймовірними утисками українського населення угорською панівною верхівкою, яка робила все можливе, щоб якнайшвидше позбавити національних ознак неугорське населення Угорщини. Вчений не міг залишитися осторонь такого становища своїх земляків. Він закликав закарпатську інтелігенцію до боротьби за свої національні та політичні права, до співробітництва з галицькими українцями. В селах, де друковане українське слово було невідоме, він поширював твори Т. Шевченка, І. Франка, Л. Українки та інших українських письменників. Попит на них був настільки великий, що Гнатюк був змушений висилати на Закарпаття українські книжки і після повернення до Львова [14, 20].

Все це викликало занепокоєння угорських властей діяльністю В. Гнатюка: йому ставилися різні перешкоди у спілкуванні з населенням Закарпаття. На цю тему він опублікував у галицькій пресі цілу серію публіцистичних статей, кульмінацією яких був маніфест «І ми в Європі», який підписали прогресивні діячі Галичини, в тому числі І. Франко, В. Охримович, Ю. Романчук, Н. Кобринський, М. Павлик та інші [15, 1-9].

Головну надію у справі національного відродження закарпатських українців В. Гнатюк покладав на молоду інтелігенцію Закарпаття, тому докладав багато зусиль, щоб залучити їх до національного визвольного руху. За його ініціативою на Закарпаття виїхав студентський хор, який дав кілька концертів. Інтенсивні стосунки він зав'язав з письменником і громадським діячем Ю. Жатковичем та студентом богословської семінарії в Ужгороді В. Ляховичем та кількома іншими [16].

Тоді ж він зайнявся підготовкою до друку закарпатських фольклорних матеріалів. Він не обмежився лише класифікацією та упорядкуванням матеріалів трьох своїх експедицій, але й до кожного тексту знайшов паралелі у загальноєвропейському та європейському порівняльному матеріалі, використавши для цього 108 об'ємних томів фольклорних видань.

У 1897 р. вийшов перший том його «Етнографічних матеріалів з Угорської Русі» [17]. Свою першу книжку він присвятив М. Грушевському та І. Франку – «поважникам українсько-руської науки, приятелям і учителям молодіжі» [18, 111], висловлюючи таким чином подяку за їх допомогу та увагу до початківця-дослідника. Ця трійця – Грушевський, Франко і Гнатюк, в майбутньому відіграла дуже важливу роль в українській культурі і науці. В наступному 1898 р. вийшов другий том «Етнографічних матеріалів з Угорської Русі» [19]. Ці два томи, це вже праці зрілого фольклориста: і як такі вони були схвально оцінені не лише в Україні, але й далеко за її межами.

Під час літніх канікул 1897 р. В. Гнатюк вирушив у свою четверту експедицію на Закарпаття. Без жодних рекомендацій і без будь-якої матеріальної підтримки, на цей раз він відвідав також поселення у Банці, на території нинішньої Югославії. Із всіх українських ця етнічна група була найменш досліджена в фольклорно-етнографічному плані.

Зразу після повернення до Львова, за ініціативою М. Грушевського В. Гнатюк на основі зібраного матеріалу написав працю «Руські оселі в Полудневій Угорщині», яку прочитав на семінарі з історії. Свідчить про це посвідка М. Грушевського: «Тим посвідчую, що слухач Володимир Гнатюк на історичних вправах предложив мені реферат під титулом «Руські оселі в Полудневій Угорщині», написаний старанно на основі нових, в значній частині самим здобутих дат» [20: арк.51]. Незабаром й ця робота з'явилася на сторінках «Записок НТШ» [21: 1-59], поряд з науковими працями Франка та Грушевського, що була для початківця-дослідника неабиякою честю та зобов'язувало до плідної наукової роботи.

У студентські роки В. Гнатюк цікавився і рукописними пам'ятками української літератури, які знаходив під час своїх досліджень у Галичині [22]. Цілий ряд схожих рукописів він знайшов і під час своїх подорожей по Закарпатті, Пряшівщині та Югославській Войводині [23: 73].

Крім збирання та впорядкування фольклорних матеріалів, Володимир вже в студентські роки уважно стежив за науковими працями в галузі народознавства, які часто рецензував на сторінках «Записок НТШ».

В. Гнатюк не обмежувався лише збиранням фольклору на Закарпатті, але інтенсивно записував його і в Галичині, використовуючи для цього можливість відвідати родину в

Плужниках, Григорові, Великому Ходачкові тощо. Ось що він писав у листах до дружини в цей період: «Як приїду на свято, то зберу такі матеріали в Ходачкові, що за них дістану напевно похвалу від компетентних людей» [24: арк.36]. Цими «компетентними людьми» були: І. Франко, О. Колесса, Ф. Вовк та М. Грушевський, а похвала від них була для нього найвищою нагородою.

Постає питання, як міг В. Гнатюк, тоді ще студент вищого навчального закладу, зайнятий турботами про особисте життя і утримання родини, паралельно з успішним навчанням зібрати, науково опрацювати і на професійному рівні видати такі досконалі матеріали та написати такі ґрунтовні наукові праці? Здійснити він це зміг завдяки неймовірній працездатності, витримці і самодисципліні.

Під час навчання в університеті В. Гнатюк активно готувався до наукової роботи: він одержав ґрунтовну підготовку з латинської та давньогрецької мови та літератур, досконало вивчив польську та німецьку мови, частково французьку та угорську, розумів усі слов'янські мови. В українській мові та літературі він вважався фахівцем рівня, якого не досяг ніхто з його товаришів серед студентів. Глибокі знання з фольклористики та етнографії він здобув самостійно. Ще будучи студентом він мав за плечима публіцистичну діяльність, що перевищувала звичайні рамки. Великий вплив на наукову продуктивність В. Гнатюка мали його вчителі – М. Грушевський, О. Колесса, І. Франко, а також дружина, яка підтримувала всі його починання.

Так склалося, що довгий час на українських землях ім'я і творчість видатного вченого були приречені на забуття. Зараз настала пора в час нашого духовного відродження повернути нації спадщину В. Гнатюка. Певну роботу у цьому напрямку вже зроблено. Повернення Гнатюка до свого народу, науково-об'єктивне осмислення його розпочалося кілька років тому. Україна почала відроджувати свою національну культуру.

Список використаних джерел

1. Купчинський О. Володимир Гнатюк: біля джерел формування українознавства // Вісник НАН України. – 1995. – №11-12. – С.9-19.
2. Центральний державний історичний архів України у місті Львові (далі ЦДІАУЛ). – Ф.309. – Оп. 1. – Спр.2186.
3. Гнатюк В. Українські народні байки // Етнографічний збірник (далі ЕЗ). – 1916. – т.37, т.38. – С.3.
4. Гнатюк Володимир: документи і матеріали (1871-1989) // Упорядник Я. Дашкевич та ін. – Львів, 1998. – 465с.
5. Гнатюк В. Українські народні байки // ЕЗ. – 1916. – т.37, т.38.
6. Мушинка М. Володимир Гнатюк // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка (далі ЗНТШ). – 1987. – т.207.
7. ЦДІАУЛ. – Ф.309. – Оп. 1. – Спр. 2186.
8. ЦДІАУЛ. – Ф.309. – Оп. 1. – Спр. 2186.
9. Гнатюк В. Автобіографія // Літературно-Науковий Вісник (далі ЛНВ). – 1926. – кн.9.
10. Гнатюк В. Біографія і бібліографія // ЕЗ. – 1926. – т.3.
11. Гнатюк В. Дещо про Русь Угорську // Радикал. – 1895. – №2. – С.14-19; №3. – С.26-30.
12. Гнатюк В. Біографія і бібліографія // ЕЗ. – 1926. – т.3.
13. ЦДІАУЛ: Ф.309.
14. Мушинка М. Гнатюк-дослідник фольклору Закарпаття // ЗНТШ. – 1975. – т.190. – С.1-117.
15. Гнатюк В. І ми в Європі // Життя і слово. – 1896. – т.5, кн.1. – С.1-9.
16. ЦДІАУЛ. – Ф.146. Оп.1. – Спр. 2286.
17. Гнатюк В. Етнографічні матеріали з Угорської Русі // ЕЗ. – 1897. – т.3. – С.1-236.
18. Гнатюк В. Етнографічні матеріали з Угорської Русі // ЕЗ. – 1898. – т.3. – С.111.
19. Гнатюк В. Етнографічні матеріали з Угорської Русі // ЕЗ. – 1898. – т.3. – С.1-254.
20. ЦДІАУЛ. – Ф.309. – Оп. 1. – Спр.2186.
21. Гнатюк В. Руські осели в Бачці (в Полудневій Угорщині) // ЗНТШ. – 1898. – т.22. – С.1-58.
22. Гнатюк В. Інтересний збірник з с.Хітар (пов.Стрийський).Тимчасові відомості // ЗНТШ. – 1896. – т.10. – С.7-9.
23. Мушинка М. Визначний збірник давньої української літератури // Радянське літературознавство. – 1971. – №5. – С.73-82.
24. ЦДІАУЛ. – Ф.309. – Оп. 1. – Спр. 2288.

Borys Rakovych

VOLODYMYR HNATUK: FORMATION OF THE PERSONALITY AND THE BEGINNING OF SCIENTIFIC WORK

The article deals with an important problem of the formation of the personality, revealing of the scientific-social, cultural work of V.Hnatur in a context of ukrainian national-cultural revival.

The actualization of the theme is that to systematize the considerable, actual material of the famous scientist's life and work, to research his world outlook and the place in the ukrainian science and culture.

The author of the article reveals the influence of the important ukrainian scientists and social figures-Hrushevsky M. and Franko J. – to the formation of V.Hnatuk's life positions. This article is showed the hard way of V.Hnatuk's formation as a scientist from the historical point of view.

The author's positive addition is the use of not well-known, for scientific society, archive materials.

РОЗДІЛ

3

**Історія
України**

УДК 94 (477)

Олександр Ситник

ПАЛЕОЛІТИЧНА СТОЯНКА КРЕМЕНЕЦЬ І (КУЛИЧІВКА): ПРОБЛЕМИ СТРАТИГРАФІЇ КУЛЬТУРНОГО ШАРУ I

У статті подано аналіз стратиграфічних даних палеолітичної стоянки Кременець I (Куличівка), уточнюється їх відносна хронологія.

Багат шарова палеолітична стоянка у Кременці на горі Куличівка уже давно викликає глибоке зацікавлення палеолітознавців Європи. З нею пов'язано також багато спірних і незрозумілих питань. Матеріали культурних шарів пам'ятки опубліковані у найзагальніших рисах; основні висновки Володимира Савича як техніко-типологічного, так і культурно-історичного змісту потребують додаткової аргументації.

В археологічну літературу проникли уривчасті повідомлення про нижні шари стоянки інших дослідників палеоліту, окремі рисунки кременів з цієї пам'ятки, але серйозного аналізу археологічних комплексів зроблено не було. Невизначеність ситуації посилюється тією обставиною, що на перших порах Куличівка публікувалась як двошарова палеолітична пам'ятка (Савич, 1975.). Під таким кутом зору вона проаналізована І. Івановою та Н. Рентгартен (1975). Висновки стратиграфічної ситуації стосувались лише двох культурних горизонтів – верхнього та нижнього. Зауважимо, що погляди І. Іванової та В. Савича щодо хронології і культурної позиції верхнього чи першого шару не співпадали.

У кінці 1970-х років В. Савич виділив ще один культурний горизонт – III (дослідження 1979 р.), який залягав нижче двох верхніх. Через деякий час з'явився і шар IV. Якщо комплекс третього шару був опублікований хоч би мінімально, то четвертий горизонт знахідок не знайшов відображення у науковій літературі.

Отже, проблеми Куличівки стосуються усіх головних джерелознавчих позицій – стратиграфії четвертинних відкладів, кількості шарів і стерильних горизонтів, чистоти кам'яних комплексів, наявності чи відсутності залишків житлових споруд, хронологічного і культурного визначення палеолітичних поселень. У цій короткій публікації мова йтиме лише про верхній (I) горизонт знахідок.

Пам'ятка розміщена на крайній межі північного уступу Поділля, на одному з урвистих мисоподібних утворень Кременецьких гір, що облямовують північний край Подільського плато. Кременецький уступ порізаний регулярними глибокими балками, ярами, долинами рік і потічків. Поміж двома такими давніми балками, на високому схилі північно-західної експозиції Кременця міститься стоянка Куличівка. Північніше гори широкою смугою простягається Мале Полісся, по якому тече р. Іква (притока Стиру, басейн Прип'яті).

Як палеолітичний пункт, пам'ятка відкрита Олександром Цинкаловським у 1937 р. Польові дослідження проводив Володимир Савич у 1968 – 1989 роках. Це більше 20 сезонів археологічних розкопок. Відома дослідниця четвертинної геології Ірина Іванова працювала на стоянці під час археологічних робіт В.П. Савича у 1969, 1972 – 1974 рр. Її висновки (спільно з Н. В. Рентгартен) щодо палеогеоморфології стоянки, геологічної будови району і стратиграфії четвертинних відкладів дотепер є важливим джерелом природничого характеру [1: 52–68]. Не менше значення мають дослідження геолога Андрія Богуцького (Львівський національний університет), який майже кожен польовий сезон впродовж археологічних розкопок В. Савича вивчав плейстоценові відклади на поселенні [2: 143–148].

У 1998 р. на місці багат шарової пам'ятки працювала розвідова археологічно-геологічна експедиція під керівництвом автора. Закладено контрольний шурф та невеликий розкоп, вивчено стратиграфію, проаналізовано умови залягання культурних шарів I і II [3: 28–30]. (У польових дослідженнях Куличівки у 1998 р. приймали участь археологи Михайло Філіпчук, Віктор Войнаровський, Олександр Овчинніков). На розкопі у 1999 р.

побували геологи Поль Езартс (Paul Haesearts) та Андрій Богуцький, археолог Лариса Кулаковська.

Стратиграфічні спостереження, що проведені під час розкопок 1998 р. А. Богуцьким, дали можливість описати профіль верхніх четвертинних нашарувань (зверху вниз) – рис. 1.

А–0,7 м – насипний ґрунт. Швидше за все – викид розкопу II Володимира Савича (кінець 1970-х років).

Б–0,7 – 1,5 м ($\pm$ 0,3 м) – дерновий горизонт (А₁) чорнозему. Антропогенно змінений, тому має неоднорідне забарвлення. У шарі знаходяться два культурні горизонти (кома-ривська культура бронзової доби, ранньозалізний вік). Нижній контакт ерозійний.

В–1,5 – 1,9 м – нижня частина горизонту В лісового ґрунту. Породи безкарбонатні, смугастої будови, світло-коричневого кольору, складені тонким піском (пудрою). Іноді матеріал жовтий, навіть білястий. Ще раз звернемо увагу на виняткову хвилястість (пликативну деформованість!) пачки і її дуже різкий (з кишнями до 0,5 глибини) нижній контакт, очевидно, ерозійний. У цій верстві нижче по схилу знаходяться численні матеріали **КУЛЬТУРНОГО ШАРУ I**.

Г–1,9 – 2,9 м – пачка лесового типу Супіщана, пального кольору, інтенсивно взаємодіє із соляною кислотою. За розрізом неоднорідна. У нижній половині спостерігається явна смугастість, оглеєння, плямисте озалізнєння і псевдоміцелій. Смугастість обумовлена чисельними тонкими (до 1,0 см) проверстками жовтого тонкозернистого піску.

Д–2,9 – 4,6 м – смугаста пачка, порушена на усю потужність структурними деформаціями типу «клин-в-клин». Колір порід сірий, жовтувато-сірий, повсюдне значне оглеєння і озалізнєння. Із соляною кислотою закипає на усю потужність, містить велику кількість бурих залізисто-марганцевих конкрецій до 5 мм діаметром. Характерною ознакою пачки є її складна горизонтально-хвиляста шаруватість з падінням у напрямку схилу. Шаруватість літологічна і викликана чисельними прошарками жовтого тонко-, дрібно- і навіть середньозернистого піску потужністю до 2 см. Оглеєння зростає до підшови шару. Інтервал 1,9 – 2,9 м, а також інтервал 2,9 – 4,6 м можна розглядати як **СТЕРИЛЬНИЙ** загального лесового типу, особливо у його верхній частині. У північному напрямку (вниз по схилу) потужність цієї стерильної пачки різко зменшується, аж до повного її зникнення. сучасний ґрунт залягає, практично, на підстелюючих пачку породах, які, до речі, також мають мінливий вік і літологію (залишки різної ступені збереженості дубнівського ґрунту і піддубнівських смугастих верств). *Усе це робить дуже проблематичним виділення культурних горизонтів на основі геологічних даних.* Питання стає ще складнішим, якщо врахувати інтенсивну соліфлюкційну деформованість порід, їх неодноразове зміщення вниз по схилу. Нижній контакт дуже нерівний, явно ерозійний. Від нього у підстелюючі породи відходять тріщини глибиною до 0,3 м, заповнені сизим оглеєним супіском. У найнижчій частині пачки і, очевидно, на поверхні підстелюючих порід – **КУЛЬТУРНИЙ ШАР II**.

Е–4,6 – 5,2 м – маркуючий горизонт. Наймовірно складно побудована делювіально-соліфлюкційна пачка, здебільшого зі строкатою пликативною деформованістю порід, яка складається із пісків світло-сірих, середньозернистих, досить однорідних; пісків бурих; пісків глауконітових, світло-зелених; підпорядкованих прошарків сизих оглеєних супісків і щільних зелених палеогенових глин. Потужність окремих прошарків та лінз не перевищує 0,1 м, переважно менше. Повсюдно знаходяться уламки крейди до 2-3 см. Є чимало вишневих і бурих залізисто-марганцевих новоутворень до 0,5 см у діаметрі. Є також уламки сарматських пісковиків до 0,4 м. Породи безкарбонатні. Потужність окремих прошарків дуже мінлива. Мінливий і характер пачки за простяганням. Пачка дуже озалізнєна, а включення палеогенового матеріалу (піски, глини) надає їй загального зеленкуватого забарвлення. Нижче, до дна розкопу, спостерігається ще 0,4 м зелених палеогенових пісків.

Є–5,2 – 5,6 м – темно-зелені глинисті палеогенові піски з включеннями уламків крейди до 5,0 см у поперечнику і більше. У нижній частині уламки крейди у загальному об'ємі пачки переважають.

Отже, за геологічними висновками, нижче дернового горизонту А₁ сучасного ґрунту залягає нижня частина горизонту В сучасного ґрунту пісового тилу. Порода ця формувалась у післяльодовиковий період (голоцен), тому вона не може вміщувати непорушений палеолітичний культурний шар І, виділений В. П. Савичем у північній (нижній) частині розкопу. З іншого боку, шар І не міг бути «інсітним», оскільки пачка горизонту В має виняткову хвилясту деформованість і дуже різкий (з кишнями) нижній контакт (також ерозійний). Ці геологічні спостереження роблять проблематичним питання існування самостійного неперевідкладеного палеолітичного шару І.

Розуміючи складність ситуації, І. Іванова виділила окремий викопний ґрунтовий шар, який пов'язала з культурним горизонтом І. Вона так описує нижню частину горизонту, у якому знаходяться матеріали шару І: «залягає цей горизонт дуже нерівно, хвилясто, утворюючи чудернацькі форми облягання, що різко виділяються на світлому тлі нижніх алевритів. Останні як би підрізані ним у північному напрямку, де він інколи лягає на більш глибокі шари. Потужність цього горизонту невелика і звичайно не перевищує 25 – 50 см, але в деяких випадках вона різко збільшується, окремі шари ніби роздуваються і занурюються вниз на глибину до 1 м і більше»[4: 67].

Серед фауністичного матеріалу у культурному горизонті І панівне місце займають кістки північного оленя, потім йдуть рештки мамонта і коня. Промивка відкладів у 1972 р. дала велику кількість залишків молюсків, але холодолюбиві види серед них відсутні. Виникає протиріччя – холодолюбива мегафауна (мамонт, північний олень) і «тепла» малакофауна. В один і той же геологічний період в одному і тому ж стратиграфічному горизонті вони не могли співіснувати.

Н. Рентгартен, характеризуючи цей шар, відзначає, що ґрунтові процеси інтенсивно переробили глинистий компонент материнського субстрату, повністю вилужили терригенний карбонат кальцію, обумовили появу колоїдної гумусованої речовини і новоутворень монтморілоніту з типовою коломорфною мікроструктурою. В ґрунті присутні шматки трав'янистої та чагарникової флори, шматки обугленої хвойної деревини. Мабуть, ґрунт був дуже гідроморфним, підзолистого типу. Ці висновки повністю збігаються з думкою А. Богущького про лісовий характер вищеописаного горизонту. Але як пояснити тоді наявність у цьому шарі палеолітичних знахідок?

І. Іванова вважає, що цей шар (на основі комплексу ознак) може співставлятись з найяскравішим і широко розповсюдженим інтерстадіалом пізньольодовикового періоду – аллерьодом (11 500 – 12 000 років). При цьому вона вказує, що культурні рештки верхнього пізньопалеолітичного горизонту виявлені тільки у північній частині розкопу. Відклади лесового стерильного шару там, як зазначалось вище, дуже зменшені у потужності. Виникає запитання, чи археологічні знахідки не належать до материнської породи, на якій розвинувся ґрунт, що вміщує крем'яні матеріали? Тобто, чи не є вони давнішими, ніж цей шар [5: 67–68]?

В.П. Савич співставляв культурний шар І Куличівки із культурним горизонтом 7 стоянки Молодове V. Останній має надійну дату 23 тис. р. тому. Знову протиріччя! Яким чином голоценовий чи фінальноплейстоценовий культурний шар І Куличівки може співставлятись із надійно документованим плейстоценовим горизонтом 7 Молодового V?

Зауважимо, що у прирізці 1998 р. матеріалів шару І (за В.П. Савичем) не було виявлено. А під час перегляду колекцій шару І в фондах Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України автор помітив значну типологічну мішанину. В одному комплексі тут знаходяться типові нуклеуси для вістер леваллуа (до речі, непатиновані), трикутні видовжені вістря леваллуа, «оріньякоїдні» скребки, нуклеуси «липського типу», призматичні і торцеві форми ядрищ, мікропластини, макроформи типу сокироподібних знарядь тощо. Переважну більшість виробів цього шару складають сильно і посередньо патиновані уламки крем'яної породи, великі і дрібні аморфні відщепи, фрагменти масивних сколів невизначеного типу і характеру розщеплення. Співставивши плани розкопаних ділянок верхнього (I) і нижнього (II) шарів, можна спостерігати чітку закономірність – у місцях, де виявлені інтенсивні скупчення матеріалів верхнього (I) пізньопалеолітичного шару, там майже повністю відсутні матеріали нижнього (II) шару знахідок. Зазначимо од-
нак, що усі ці риси стосуються лише північної (нижче по схилу) частини розкопу, де сте-

рильний лесовий горизонт відсутній і два культурні шари накладаються один на другий. У центральній частині розкопаної площі спостерігається тонкий стерильний лесовий горизонт, тому, мабуть, верхній культурний шар тут досить бідний, а у південній частині розкопу (вверх по схилу), де стерильний шар суглинків сягає 2,0 – 2,5 м, культурний шар

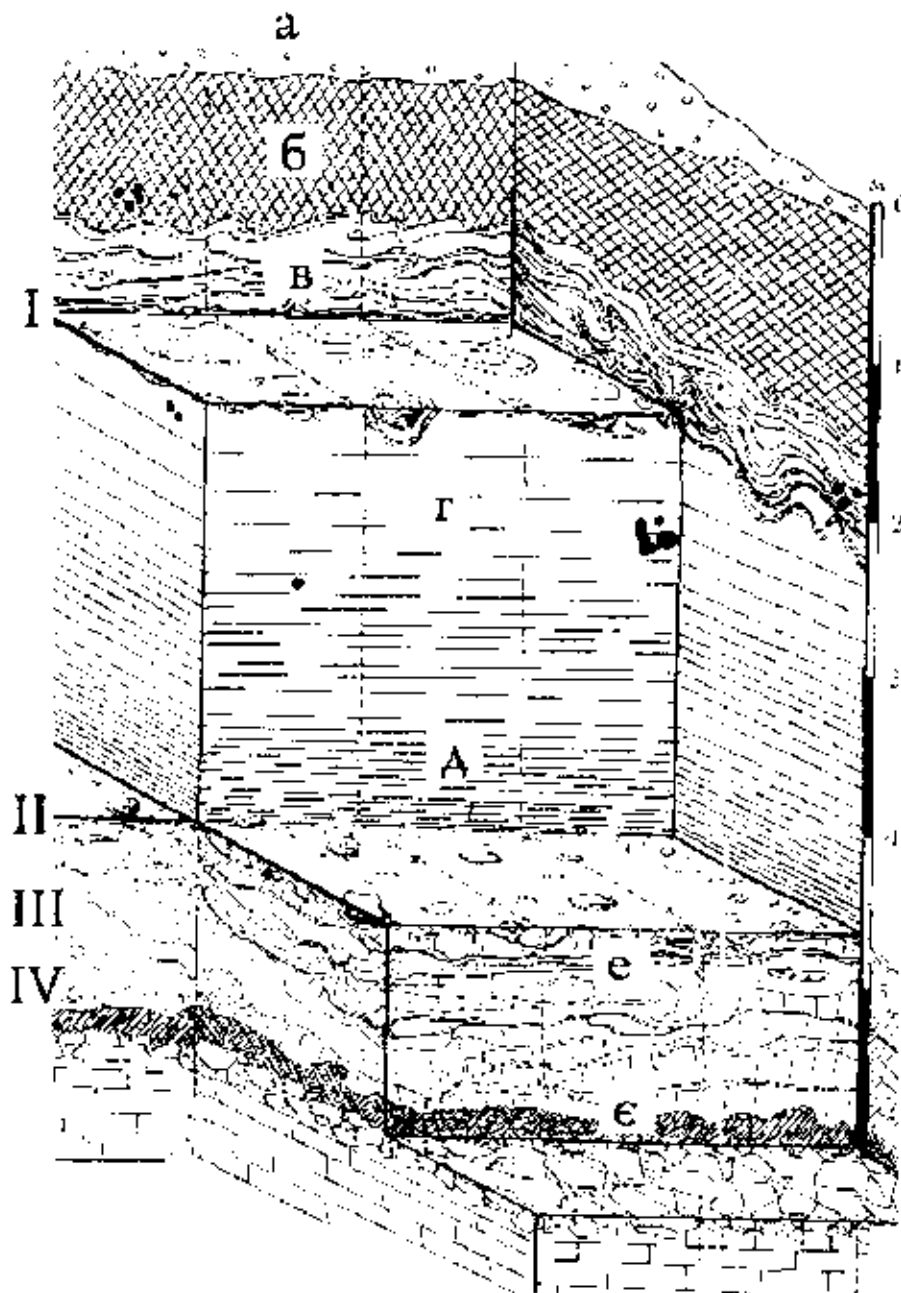

Рис. 1. Кременець I (Куличівка). Розкоп 1998 р. Стратиграфічна блок-діаграма. I – IV – культурні шари (за В. Савичем). а – є – геологічні верстви (опис в тексті).

і повністю відсутній.

Ці та інші факти стосовно умов залягання, морфології і техніко-типологічного характеру кам'яних решток верхнього (першого) культурного шару (за В.П. Савичем) наводять на такі попередні висновки:

1. Оскільки геологічні особливості фіксації знахідок (стратиграфія, «теплі» молюски, морфогенетична структура суглинків тощо) однозначно стверджують тип відкладів як горизонту В сучасного ґрунту, то, відповідно, культурні рештки непорушеного стану можуть датуватись не раніше цього періоду. Пізньопалеолітичні артефакти у горизонті Є однозначно перевідкладеними, хоч би тому, що «крем'яний інвентар поселення верхнього, першого пізньопалеолітичного шару Куличівки за своїм типологічним складом аналогічний крем'яному інвентарю нижніх пізньопалеолітичних шарів»[6: 29]. Говорити про залишки пізньопалеолітичного житла у I-му шарі[7: 54], таким чином, безпідставно.

2. На місці найінтенсивніших скупчень знахідок верхнього шару стерильний горизонт пісів дуже тонкий, або ж відсутній, що свідчить про накладення двох культурних шарів один на другий. Виглядає так, що матеріали обидвох шарів на північній ділянці розкопів змішані. На плані (і в колекціях) матеріали поділені на шари здебільшого умовно. Тому у

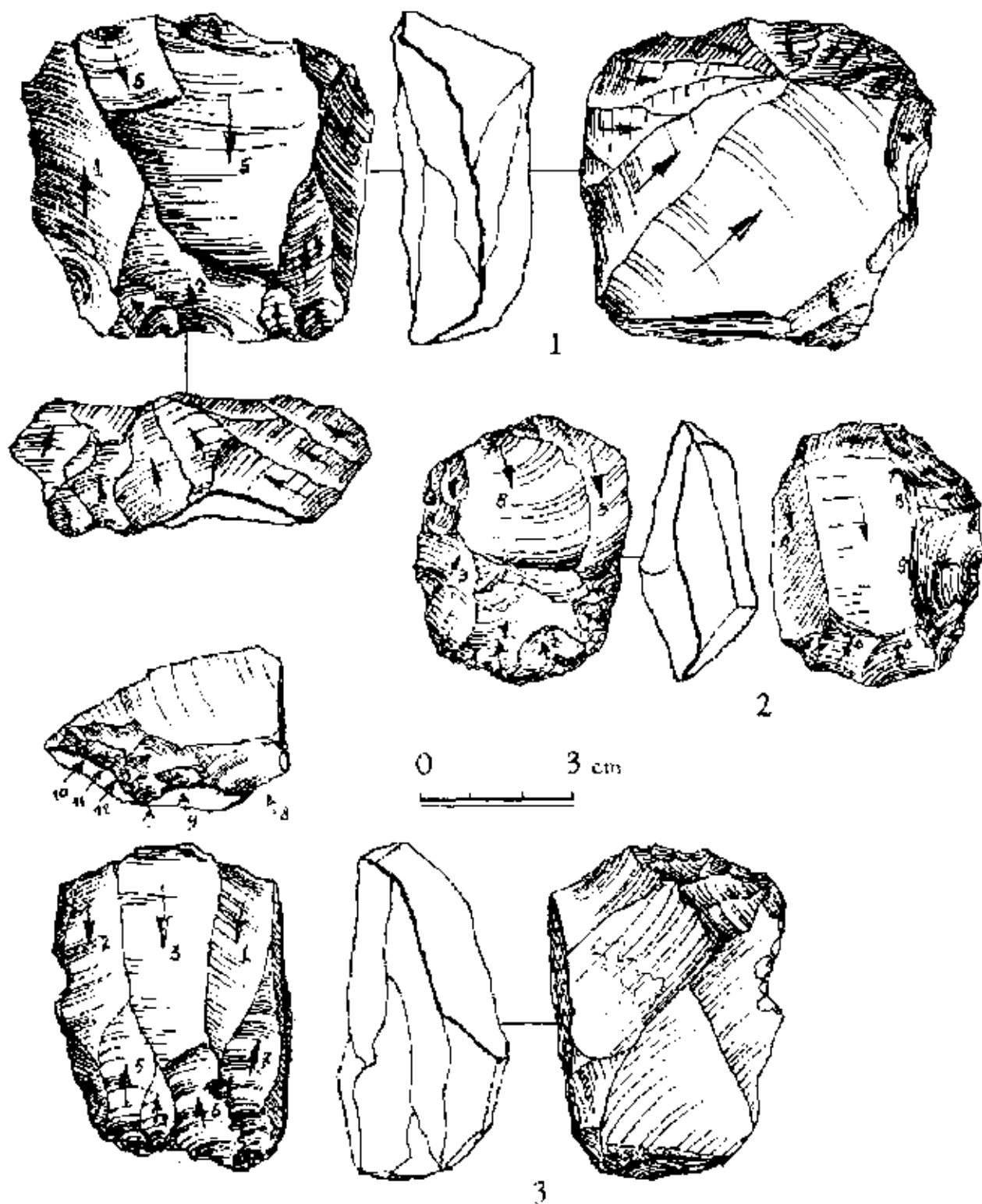

Рис. 2. Кременець І (Куличівка). Розкоп 1972 р. Культурний шар І. Нуклеуси «постпалеолітичного» типу (1 – для розщеплення трикутних вістрів; 2 – для відщепів; 3 – для пластин). Ядрища потрапили у заповнення культурного шару І внаслідок перевідкладення.

матеріалах верхнього шару мустьєрські архаїчні риси присутні, але у меншій мірі, ніж у нижньому шарі (II) [8]. Здається, що уся «архаїка» верхнього шару – це домішка матеріалів нижнього шару.

3. Оскільки усі геологи, які працювали на пам'ятці, стверджують сильну ерозійну структуру горизонту відкладів з матеріалами верхнього шару І, то можна думати, що ча-

стина сильнопатинованих крем'яних виробів із центральної частини розколів була зміщена вниз по схилу з верхніх ділянок гори. Більшість цих кременів мають риси майстерні по виробництву заготовок типу пластин і мікропластин. Останніх у колекції верхнього шару дуже мало, хоч чимало торцевих нуклеусів для зняття мікропластинок. Багато також різноманітних крупногабаритних уламків сировини із одним-двома негативами пробних знять. Усе це може свідчити про наявність на Куличівці різночасових майстерень, мікроматеріали яких були знесені вниз по схилу в період формування ерозійного горизонту В.

4. На місці змішаних культурних шарів I і II існували ще два поселення періоду пізньої бронзи – раннього залізного віку. Їх заглиблені житла, ями, інші господарські об'єкти неодноразово прорізали обидва палеолітичні шари, що вело до ще більшої мішанини комплексів. Наприклад, серед матеріалів заповнення господарських ям ранньоскіфського поселення можна знайти типові мустьєрські трикутні вістря, а поміж палеолітичних матеріалів нижнього (II) шару – двобічні сокироподібні і серпоподібні заготовки. До речі, опублікований двобічний наконечник з нижнього шару [9: 25] є насправді заготовкою серпа віку ранніх металів. У цій же колекції зустрічаються кам'яні сокирки, скребла, інші макроформи.

Верхній культурний шар, на наш погляд, є залишками багатосезонної і різночасової майстерні, починаючи з фінальнопалеолітичного періоду. Усі ці матеріали перевідкладені. Фауністичні рештки північного оленя, мамонта, зубра можуть належати як до перевідкладеного пізньопалеолітичного горизонту, так і до частини змішаного нижнього шару II.

Зауважимо, усі ці висновки мають попередній характер. Лише поглиблений технологічний і типологічний аналіз крем'яних виробів може пролити світло на підняті проблеми.

Треба вказати, що сировиною слугував високоякісний крейдовий «волинський» кремій мікрокристалічної структури. Він має брунатно-жовтувато-сірий відтінок, іноді – медовий, шоколадний тощо. Добре розколюється, має винятково гострі краї і ребра як на міліметрових скалках, так і на гігантських жовнах у кілька десятків кілограмів. Матеріал місцевий. Він виходить на поверхню практично у кожній стінці відслонень Кременецьких гір (від слова «кремій» походить багато топонімів, у тому числі і Кременець).

Очевидно, це природне багатство сировинного матеріалу необхідно враховувати при історичних реконструкціях господарського життя місцевого населення. Особливо це стосується періоду пізнього палеоліту і наступних археологічних культур, коли «волинський» кремій набув статусу обмінного товару. Пам'ятки цього регіону специфічні, насамперед, як базові довготривалі майстерні по «заготівлі заготовок» – нуклеусів і сколів, кращі зразки яких транспортувались на великі віддалі.

Другою специфічною ознакою Кременецького регіону є своєрідна аморфність і «багатоликість» техніки первинного розщеплення, що викликано, знову ж таки, багатством сировини. Первісні майстри не те, щоб економили, а навпаки, іноді уже без особливих потреб розколювали матеріал. Ця обставина іноді породжувала технічні казуси і «перевертні», яких не знайдеш ніде в інших регіонах ойкумени. Багатство сировинних запасів зумовлювало величезну кількість бракованих і незавершених знарядь, заготовок, підручних та одноразових інструментів.

Список використаних джерел

1. Иванова И.К., Рентгартен Н.В. Материалы к геологии и палеогеографии палеолитической стоянки Куличивка // Бюллетень Комиссии по изучению четвертичного периода – М., 1975. – № 44. – С. 52-68.
2. Богуцкий А. Б., Савич В.П., Татаринев К. А. Природа и развитие первобытного общества на территории Юго-Западной Волины // Первобытный человек, его материальная культура и природная среда в плейстоцене и голоцене. – М., Наука. 1974. – С. 143-148.
3. Ситник О. Володимир Савич – дослідник палеоліту Куличівки // Постаті української археології: Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 1998. – Вип. 7. – С. 28-30.
4. Иванова И. К., Рентгартен Н. В. Материалы к геологии ... – С. 67
5. Там само. – С. 67-68
6. Савич В. П. Підсумки досліджень пізньопалеолітичних поселень Куличівки у Кременці // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 1995 – Вип. 6 – С. 29.
7. Савич

В. П. Поздний палеолит Волини // Археология Прикарпатья, Волини и Закарпатья (каменный век). – Київ: Наук. думка, 1987. – С. 54. 8. Савич В. П. Пізньопалеолітичне населення Південно-Західної Волини. – К.: Наук. думка, 1975; Савич В. П. Позднепалеолитическое поселение на горе Кулычівка в г. Кременце // Бюллетень Комиссии по изучению четвертичного периода. – М., 1976. – № 44. 9. Савич В. П. Пізньопалеолітичне населення Південно-Західної Волини... – С. 25. – Рис. 5, 17; Савич В. П. Підсумки досліджень пізньопалеолітичних поселень... – С. 26. – Рис. 3, 25

Alexander Sytnyk

THE REARLY STONE AGE SITE «KREMENETS' 1»(KULYCHIVKA): PROBLEMS OF CHRONOLOGY OF THE CULTURAL SPHERE 1.

The analysis of the data of the early stone age site «Kremenets' 1» (Kulychivka) and the detailed relative chronology are presented in this article.

УДК 94 (474)

Мирослава Притискач

НОВІ ЯВИЩА В ХАРАКТЕРІ РЕМІСНИЧОГО ВИРОБНИЦТВА МІСТ ГАЛИЦЬКОЇ ЗЕМЛІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVI ст. – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.

Предметом дослідження даної статті є цехове ремісниче виробництво, яке було основою економіки галицьких міст у другій половині XVI ст. – першій половині XVII ст. Розкривається характер і структура найрозвинутіших галицьких ремесел, стосовно рівня їх спеціалізації і ролі, яку вони займали у міській економіці. Особлива увага акцентується на тому, що в цеховому ремеслі в досліджуваній період з'явилися нові галузі виробництва, що пов'язано з технічним прогресом. Доведено, що ці явища вплинули на поглиблення диференціації ремесла і зростання кількості виробленої продукції. Підкреслюється тісний взаємозв'язок між розвитком найбільш розповсюджених галицьких ремесел і специфічним оборонно-аграрним характером міст.

Основою економіки галицьких міст у XVI ст. – першій половині XVII ст. було цехове ремесло. В ньому, внаслідок технічного прогресу з'явилися нові галузі виробництва, що свідчить про подальшу диференціацію ремесла. Дані процеси привели до збільшення числа ремісничих спеціальностей, що в свою чергу – до зростання кількості виробленої продукції. Згідно цих показників, найбільш розвинутими у галицьких містах були такі ремесла: будівельно-керамічне, харчове, металообробне, шкіряне, деревообробне, одягово-волокняне, хімічне, обслуговуюче, артистичне.

Найкраще представленим ремеслом у галицьких містах було будівельно-керамічне, у якому виявлена більша кількість ремісничих спеціальностей у порівнянні з іншими ремеслами. Так, даним ремеслом займались – мулярі, теслі, стрихарі, склярі, гончарі, гутники, маляри.

Розвиток цього ремесла пов'язаний із широким рухом будівництва в кінці XVI ст. – першій половині XVII ст. В цей час відбувається відбудова міських поселень, зруйнованих під час татарських наїздів. Так, в 1621 р. була зруйнована Коломия. Інвентар 1627 р.

свідчить, що за три літа місто стояло із своєю обороною: «валом, баштами, брамами...» [1: 609].

Крім відбудови міст відбувалось також відновлення старих і побудова нових замків і фортець. За 1570 по 1648 рр. їх з'явилося близько 20.

На той час було збудовано багато костелів, кляшторів, церков, каплиць. В кінці XVI ст. – першій половині XVII ст. були відновлені костели в Чорткові, Єзуполі, Золотому Потоці, Галичі, Тереховлі, Большовцях, Тернополі, Рогатині, Тлумачі, Тисмениці, Войнилові, Жукові, а також церква і кляштор у Базилянів в Бучачі, церква св. Миколая в Буданові і єврейська синагога в Тернополі [2: 2464].

Побудова нових міст, замків і фортець, святинь вимагала використання великої кількості ремісників, мулярів, теслів, підмайстрів, учнів, некваліфікованих робітників.

Збереглися незначні відомості про мулярів. Акти свідчать про наявність таких майстрів лише у Тереховлі, Буданові, Гримаїлові. Брак даних пояснюється тим, що в податкових реєстрах подані ті майстри, які підлягали міській юрисдикції і платили податки.

До спеціалістів, які займались будівельно-керамічним ремеслом належали також теслі. Про них теж збереглися незначні відомості в податкових реєстрах. Наприклад, в податковому реєстрі Галича фігурує 6 теслів. Дані про цих майстрів черпаємо також з інвентарів шляхетських маєтків. Інвентар Буданова 1614 р. називає одного теслю [3: 2462, 2465].

У будівництвом була безпосередньо пов'язана професія склярів. Довідуємося про їх існування в Калуші, де був 1 скляр, який не платив чиншу, а лише працював при дворі, а також у Вербові, інвентар 1624 р. згадує одного скляра серед комірників [4: 1078, 1082].

В будівництві були зайняті також гончарі. Так, наприклад, у Войнилові, вони виготовляли посуд і кахель до печей. Про це свідчить скарга войнилівських міщан на дідиша Кухарського, який «не заплатив 16 злотих за посуд для молока і 13 злотих за кахель до печей» [5: 116-121]. Гончарі мали свої верстати також в Буданові, Чорткові, Галичі, Коломиї, Тереховлі, Підгороддю [6: 204, 263].

Будівництво замків і святинь вимагало використання праці висококваліфікованих малярів. Частина майстрів прибула з більших польських міст із-за кордону. Але у актах є згадки і про місцевих ремісників, наприклад, у Галичі за податковим реєстром 1609 р. було 3 малярі, у Коцюбинцях – 2, в Янові – 1 [7: 430, 464].

Як бачимо, будівельно-керамічне ремесло характеризується найбільшою диференціацією (7 спеціальностей), в порівнянні з іншими ремеслами. Даний факт ще раз доводить, що міста носили, в основному оборонний характер в залежності від прикордонного розташування Галицької землі; що й зумовлювало широкий рух будівництва оборонних споруд – замків, фортець для захисту від нападів турків, кримських і буджацьких татар.

На другому місці, за характером поширення, і за рівнем спеціалізації стояло харчове ремесло, яке теж включало в себе сім спеціальностей: пекарі, різники, пивовари, солодовники, медовари, крупарі, гуральники.

Найчисельнішу групу представників цього ремесла становили пекарі, які виробляли найнеобхідніший продукт споживання. Їх кількість постійно змінювалась у містах, в залежності від потреб населення. Найкраще це видно на прикладі Коломиї, де в 1564 р. було 150 пекарів, в 1570 р. – 72, а після татарських наїздів – 50 пекарів [8: 150].

Великими центрами пекарського ремесла були: Рогатин, Галич, Тереховля, Тернопіль. Пекарі ділились на багатих, які займали декілька прилавків, мали кілька підмайстрів, і бідних, які не мали прилавків або лише один. Із заможних пекарів, як правило, виходили представники міської влади. Свідчень про це в актах не залишилось.

За розмахом виробництва і кількістю ремісників, на другому місці серед представників харчового ремесла, стояли різники.

У менших містечках кількість різників коливалась від 1 до 3. Так, наприклад, у Вербові були 3 різники, Тернополі – 2, Коцюбинцях – 1, Горошанці – 1. Відомо про наявність різників в Буданові, Янові, Калуші. Але тільки в Галичі, Тереховлі, Рогатині були різницькі цехи [9: 1433].

Гуральництво, солодовництво і медоваріння були в той час джерелом значних доходів, як для міщан, так і для власників міст, старост, міських рад. Старости і власники

міст старалися монополізувати виробництво алкогольних напоїв, тому забороняли міщанам самостійно їх виготовляти. Так, в 1637 р. мешканці Теревовлі внесли скаргу до Буського проду на теревовлянського старосту Єжего Балабана, який забороняв їм займатися «палінням горілки, варінням пива і меду» і примушував їх купувати напої в своїх власних броварнях і гуральнях [10: 340].

Гуральні, на нашу думку, були в більшості міст Галицької землі. Гуральництвом займалися міщани в усіх містах, але дані про гуральні зустрічаються лише в Монастирську, Галичі, Теревовлі, Снятині [11: 120, 221-225].

Пивоваріння було дуже поширеним ремеслом і міщани мали право на вільне виготовлення і продаж пива. Наприклад, в Тернополі, міщани були власниками броварень на підставі привілею наданого їм в 1550 р. – Яном Тарнавським [12: 1078].

Відомості в актах свідчать про існування пивоваріння в Галичі. Коцюбинцях, Буданові, Підгородді, Тисмениці, Снятині, Вербові [13: 223-225].

Крім вищеназваних ремесел значно розвивалось солодовництво. Люстрація 1570 р. називає 3 солодовні, які належали до замку в Рогатині, 2 – в Снятині, по 1 – в Підгороддю, Галичу, Калуші, Теревовлі. Є відомості про замкові солодовні в Коломиї, Теревовлі, Марковій, Підгородді, Букачовцях [14: 120].

Солодовні приносили значні доходи місту і представникам міських рад, тому вони домагалися спеціальних королівських привілеїв на їх впровадження. Так, магістрат Галича отримав привілей на побудову солодовні ще в 1405 р. від короля Владислава Ягелона [15: 1230].

Можна констатувати, що харчове ремесло набуло значного розмаху у галицьких містах, завдяки зростанню перш за все кількості міст у першій половині XVII ст., а також власне міського населення, що відповідно привело до збільшення його життєвих потреб у використанні харчових продуктів. І по-друге, окремі види цього ремесла – гуральництво, медоваріння, пивоваріння, приносили значні доходи вищим світським і духовним особам краю, тому вони були зацікавлені у постійному нагромадженні обсягів виготовленої продукції.

Металообробне ремесло теж набуло великого поширення у галицьких містах. Воно включало 6 відомих нам спеціальностей: ковалі, слюсарі, замочники, мечники, котлярі, ювеліри. Найкраще представленою у галицьких містах є ковальська професія. Акти XVI ст. – першої половини XVII ст. свідчать про наявність ковалів у містах: Буданів, Галич, Горошанка, Янів, Калуш, Кам'янки, Коломия, Потік, Рогатин, Тлумач, Снятин, Вербів, Войнилів [16: 2462-2465; 1131; 97; 801].

Ковальство посідало почесне місце серед інших професій, що давало право ковалям займати посади у міських урядах таких міст, як Потік, Теревовля, Коломия [17: 219-481].

Ковалі не формували окремих цехів, а ґрупувалися з представниками інших професій. Так, наприклад, в Коломиї вони створили спільний цех із слюсарями, римарями, сідлярами [18: 481].

Найбільша кількість ковалів була зайнята в Галицьких солеварнях, які розташувались в таких містах, як Маркова, Мопоткова, Калуш, Козова, Делятин, Утороп. Ковалі виготовляли панви і черени, що вимагало значного застосування праці і великої кількості сировини [19: 322].

Ковалі отримували стабільну винагороду за працю. Але джерела не подають точних відомостей про суму їх платні. Тільки у люстрації 1661 р. є згадка про загальну суму річного заробітку жупника, горника, коваля [20: 340].

Про слюсарів існує ще менше відомостей у актах, ніж про ковалів. Збереглися дані про працівників цієї спеціальності у таких містах, як Галич, Коломия, Тернопіль, Теревовля, Завалів, Чортків, Войнилів [21: 499, 322, 340-342, 118, 119].

У великих містах в слюсарській спеціальності існувала значна спеціалізація, так виділялись професії замочників, мечників. А у малих містах слюсарі виконували не тільки свою роботу, а й виготовляли зброю. Наприклад, у Войниліві один із слюсарів – Яцек, робив цілий рік козли, стрільби, за що отримував 18 злотих в рік [22: 112].

Як і ковалі, слюсарі займали посади у міських урядах. В Тернополі в 1609 р. виступає Якуб «*serrifaber consul*» Тернопільський (бургомістр – М.П.) [23: 1019-1020].

Постійні набіги татар вимагали професії мечника. Акти свідчать про їх наявність у Буданові, Коломиї, Рогатині, Галичі, Тереховлі, Чорткові [24: 145].

Для захисту Галицької землі від наїздів турків, татар, волохів було необхідно власне виробництво зброї. Так, в Галицькій гізерні було зайнято 8 працівників: 1 майстер, 1 гутник, 6 підмайстрів. Праця висококваліфікованих спеціалістів добре оплачувалась. Майстер отримував щодня 6 злотих, гутник – 5, підмайстри по 3 і 0, 5 злогого на тиждень [25: 330].

До металообробного ремесла відносимо також ювелірів. Вони в основному групувалися у великих містах, причому у невеликій кількості. Наприклад, податковий реєстр Галича 1609 р. свідчить про 1 ювеліра [26: 331].

Акти згадують також про одного ювеліра в Тереховлі – Каспера Ястребського [27: 331-332].

Ювеліри належали до ремісничої аристократії і входили в склад міських рад. Так, рогатинський ювелір Григорій Олександрович став в 1636 р. бургомістром міста, за дозволом старости Олександра Балабана [28: 144].

Отже, металообробне ремесло найяскравіше розвинулось у професіях коваля і мечника, що диктувалось перш за все зростаючою потребою у більш якісних виробах із металу, які поступово витісняли продукцію з інших технічних матеріалів – дерева, каменю, а це дозволяло значно підвищувати продуктивність праці. Поширення професії мечника пояснюється необхідністю оборони Галицької землі від постійної зовнішньої небезпеки, що й викликало удосконалення виробництва зброї і амуніції у міських гізернях.

Шкіряне і хутряне ремесло подібно до харчового, було абсолютно необхідним у житті кожного міста, тому воно знайшло свій значний вияв і у галицьких містах. Це ремесло було розгалужене на шість відомих нам спеціальностей: кушнірі, шевці, гарбарі, сідлярі, римарі, саф'яники.

Найбільше відомостей збереглося про кушнірів (згадки про них у 19 містах).

У Рогатині і Тереховлі існували окремі цехи кушнірів, які виникли в 1567-1578 рр. Третій кушнірський цех виник дещо пізніше – в 1585 р., у Галичі. Кушнірські цехи існували і у інших містечках Галицької землі: Тисмениці, Підгайцях, Войнилові, Тернополі, Золотниках, Калущі, Потоці, Добротові, Янові, Заблотові.

Кушніри ділились на дві групи за майновим цензом. Перша група виготовляла вироби з гірших видів хутра для бідних верств населення і холопів, представники другої групи шили дорогі хутра для шляхти і багатих міщан. Багаті кушніри займали посади в міських радах. Наприклад, в 1609 р. тернопільським райцею був кушнір Марек [27: 775-776].

Велику групу серед майстрів шкіряного ремесла складали шевці. На підставі джерельних даних ми можемо свідчити про їх існування у 18 містах (1579-1648 рр.).

Шевці користувалися послугами гарбарів. В малих містах вони інколи створювали спільний цех. Головним осередком гарбарства була Коломия, де в 1627 р., згідно з інвентарем, було 7 гарбарів [28: 64].

У деяких містах як, наприклад, Рогатин, з шевського ремесла виділялась окрема спеціальність – саф'яники.

Була поширена також спеціальність сідлярів. Залишилися незначні дані про це ремесло, і це стосується міст: Буданів, Галич, Тлумач.

Як бачимо, шкіряне і хутряне ремесло належить до такого типу виробництва, яке зростає у відповідності до збільшення міського населення, тому воно представлене великою кількістю ремісників. Ще однією особливістю шкіряного і хутряного ремесла, крім поширеності є його примітивність, тобто примітивні знаряддя праці, менша затрата сил і менше мистецтво в порівнянні із металообробним чи деревообробним ремеслами. Слід відмітити, що велика кількість ремісників у даному ремеслі свідчить про те, що вони працювали на ринок, відповідно більше втягувались у товарно-грошові відносини.

Деревообробне ремесло теж займає значне місце серед ремесел, що розвивались у галицьких містах, адже згідно даних, воно було розповсюджене у 18 містах. У XVI ст. – першій половині XVII ст. дерево залишалось головним технічним матеріалом феодаль-

ного виробництва. З дерева робилась безліч речей першої потреби і цим пояснюється спеціалізація деревообробного ремесла, у якому відомі професії: бондарі, стельмахи, колодії, токарі, столярі.

Найбільш поширеною серед майстрів по дереву була спеціальність бондаря. Розвиток винокуріння, бондарства і солеваріння спричинився до особливого розмаху бондарства у галицьких містах. Акти називають бондарів у Буданові, Коломиї, Войнилові, Вербові, Чорткові, Тернополі, Тереховлі, Рогатині. В Рогатині вони з'явилися дуже рано, бо вже в 1576 р. створили власний цех [29: 609].

Велика кількість бондарів знаходилась в містах, де видобували сіль, а саме: Калуш, Косів, Делятин, Маркова, Молоткова. Вони виготовляли бочки, в яких набирали виважену сіль. Продукція бондарів, зайнятих в соляних жупах була досить значною. Так, наприклад, в Марковській жупі виготовлялось щорічно 2000 бочок, на які використовували 150 возів дерева [30: 17-18].

Бондарі входили інколи до магістратів і займали в них керівні посади. В 1612 р. бургомістром Войнилова був бондар Пампук [31: 32].

До деревообробного ремесла належали також стельмахи. Інвентар 1642 р. свідчить про одного стельмаха в Буданові, Коцюбинцях [18]. В Галичі, в 1609 р. працювали 2 стельмахи. В скарзі (1648 р.), яка пов'язана з національно-визвольною війною українського народу під проводом Б. Хмельницького, згадується стельмах у Калуші [33: 6].

До цього ремесла належали також колодії і токарі. Інвентар 1624 р. свідчить про наявність їх лише у Буданові.

З деревообробною професією пов'язані також столярі. В податковому реєстрі 1609 р. є згадка про галицького столяра і одного підмайстра [34: 1077-1079]. В скарзі шляхтичів на тереховлянських міщан від 1648 р. є відомості про одного стельмаха Семена [35: 1077-1079].

Отже, розвиток деревообробного ремесла у галицьких містах, а особливо бондарства тісно пов'язаний із широким використанням дерева як основного технічного матеріалу виробництва, а також із розповсюдженням солеварного промислу у деяких галицьких містах, що потребувало значної кількості продукції з дерева.

Одягово-волокнує ремесло було дуже поширеним у містах, про що свідчить велика кількість ремісників приналежних до цього ремесла. Але рівень спеціалізації тут був нижчим в порівнянні з іншими ремеслами, а саме чотири професії: ткачі, поворозники, постригачі, кравці.

Ткачі виступають як у малих містечках: Буданів, Хоростків, Копичинці, Янів, Вербів, а також у великих містах, де вони утворюють свої цехи. Перший цех ткачів виник у Рогатині, статус якого затвердив Сигізмунд Август. В 1578 р. король Стефан Баторій підтвердив цей документ. Ткацькі цехи були представлені також в Тереховлі, Снятині, Галичі.

Ткацтво – одне з найменш оплачуваних ремесел. Ним займалися найбільш необхідні представники міщан. Так, з 36 ткачів в Буданові, жоден не мав власного будинку, всі були комирниками [36: 270]. Дуже рідко ткачі займали посади в магістраті. Наприклад, в 1636 р. в Тереховлі, лавником був ткач Єжи.

З ткацьким ремеслом в певній мірі було пов'язане ремесло поворозників, що виготовляли шнури. Ці майстри рідко згадуються в актах. Тільки в Галичі податковий реєстр 1609 р. згадує 4 поворозників [37: 37].

Постригачів зустрічаємо тільки у великих містах, тому що обладнання постригальні вимагало значних коштів.

Постригацтво на противагу від ткацтва було ремеслом витратним, тому що майстри платили подвійні податки. На відкриття цього ремесла, міста отримували спеціальний привілей короля. В 1539 р. такий привілей отримала міська рада Рогатина. Постригачі могли займати становище в міській раді, так, в 1620 р. майстер Петро був райцею в Рогатині [38: 220-222].

Кравецтво теж було дуже поширеним в містах Галицької землі. Кравці мали власний цех у великих містах: Тереховлі, Тернополі, Галичі, Рогатині. Крім цього є свідчення про існування кравців в Бучачі, Буданові, Хоросткові, Янові, Калуші, Потоці, Снятині, Войнилові, Заблотові [39: 464, 510].

Кравці займали інколи становище лавників (в 1612 р. кравець Вінсент був галицьким лавником), міських райців (кравець Бертольд – міський райця в Галичі), бургомістрів (в 1620 р. бургомістром Рогатина був кравець Йоахім) [40: 116].

Можна стверджувати, що одягово-волокняне ремесло стоїть на одному щаблі із харчовим і шкіряно-хутровим, так як ці виробництва виготовляли речі першої необхідності, тому і зростали пропорційно до збільшення кількості міського населення, чим пояснюється значна кількість ремісників, а особливо ткачів і кравців у галицьких містах.

Багатотисячне міське населення Галицької землі мало потребу у закладах охорони здоров'я, аптеках, лазнях, перукарнях, тому у міських поселеннях поширюється ряд спеціальностей, що об'єднуються під земельною назвою – обслуговуючо-артистичне ремесло. Цим ремеслом займалися аптекарі, хірурги, цирюльники, обслуга шпиталів і лазень, грабарі, музиканти.

Найменш репрезентованим у галицьких містах є хімічне ремесло, яке включає такі професії, як селітряники, дьогтярі, воскобійники.

Селітряники згадуються в малих містечках, але їх майстерні, з метою безпеки, розташовувались поза містами. В документі про поділ маєтку міста Хотимира, є згадка про «урочище на Сельцю, де добували селітру» [41: 322].

Дьогтярське ремесло було репрезентоване тільки в Тереховлі і Снятині. Так в 1658 р. міщани Снятина отримали привілей на влаштування «лазні, воскобійні і дьогтярні, згідно давнього звичаю» [42: 703-704].

Незначна кількість джерел не дозволяє зробити повний аналіз процесу виробництва селітри, дьогтю чи воску, але і цей матеріал дає можливість підсумувати, що майстерні такого типу приносили значні прибутки власне міським урядам, тобто вони були зацікавлені в їх заснуванні.

Отже, проаналізувавши вище подану інформацію, ми дійшли до такого висновку: найпоширенішим серед міських ремесел Галицької землі було будівельно-керамічне, розповсюджене у 38 містах, на другому місці знаходилось харчове – у 29, третє місце займало металообробне – 22, на четвертому місці – шкіряне і хутряне ремесло – у 20, п'яте – деревообробне – у 18, шосте – одягово-волокняне – у 16 містах, сьоме – обслуговуюче – у 13, восьме місце посідало хімічне ремесло, розповсюджене у 16 міських поселеннях.

Ці дані є неповні, але вони відповідають свідченням дослідників про специфіку Галицьких міст – їх оборонний і аграрний характер. Звідси й розташування на перших шести місцях таких ремесел, як споживче, будівельно-керамічне, шкіряне, ливарно-оборонне, деревообробне.

Наступне питання, це групування ремісників, згідно кількості міст, в яких вони були розповсюджені. Отже, першу групу у цій категорії становили мулярі і теслі, які були представлені у 36 містах із 79 відомих міст галицької землі, що становило 46 %. Представники цієї спеціальності часто згадуються у податкових реєстрах, люстраціях, інвентарях маєтків, що пов'язано із широкою побудовою міст, фортець, костелів у кінці XVI ст. – першої половини XVII ст. У другу групу входять кушнірі, які були розповсюджені у 19 містах. Третю і четверту групу становлять ковалі і шевці, представлені у 18 містах. Відповідно наступне місце займають бондарі (15 міст), кравці і крупарі (14), різники (13), пекарі і солодовники (12), ткачі і пивовари (10) і т.д.

Згідно дослідженого матеріалу з'ясовується, що в містах Галицької землі було представлено 44 ремісничих спеціальностей. Кожне з цих ремесел мало відповідний рівень спеціалізації. Найбільша кількість ремісничих професій була виявлена у будівельно-керамічному і харчовому ремеслі – по 7 спеціальностей. Третій, четвертий, п'ятий ступені мали такі ремесла: металообробне, шкіряно-хутряне, обслуговуюче (по 6 спеціальностей). Наступний шостий ступінь займало деревообробне ремесло (5), сьомий – одягово-волокняне (4) і восьмий – хімічне (3) ремісничих спеціальностей.

Найбільша кількість ремісничих спеціальностей була представлена у Галичі (31). Друге місце займав Рогатин – 26 спеціальностей, на третьому місці – Тереховля – 24, а четверте посідав Буданів – 21.

Відсоток ремісничого населення галицьких міст становить приблизно 28 %, а кількість осіб, пов'язаних з ремісничим виробництвом разом з членами родин складає від 3650 до 3830 осіб.

Список використаних джерел

- 1 Центральний державний історичний архів у м. Львові (далі ЦДА) – Ф. 17, Оп. 1, Спр. 120
- 2 ЦДА у м. Львові – Ф. 19, Оп. 1, Спр. 384
- 3 Там само – Ф. 9, Оп. 1, Спр. 384
- 4 Там само – Ф. 17, Оп. 1, Спр. 116
- 5 Там само – Спр. 130
- 6 Жерела до історії України-Руси. Львів, 1895 – Т. I – 312 с.
- 7 Słownik Geograficzny – Warszawa, 1883 – Т. XII – 700 s.
- 8 Hornowa E. Stosunki ekonomiczno-społeczne w miastach ziemi Halickiej w latach 1590-1648. – Opole, 1963. – 293 s.
- 9 ЦДА у м. Львові – Ф. 17, Оп. 1, Спр. 21
- 10 Там само
- 11 ЦДА у м. Львові – Ф. 3, Оп. 1, Спр. 21; Ф. 5, Оп. 1, Спр. 121
- 12 ЦДА у м. Львові – Ф. 17, Оп. 1, Спр. 130
- 13 Там само – Ф. 3, Оп. 1, Спр. 21, Ф. 5, Оп. 1, Спр. 121
- 14 Там само – Ф. 17, Оп. 1, Спр. 108
- 15 Там само – Ф. 5, Оп. 1, Спр. 106
- 16 Там само – Ф. 3, Оп. 1, Спр. 384, 392, Ф. 17, Оп. 1, Спр. 129, Ф. 6, Оп. 1, Спр. 119
- 17 Там само – Ф. 5, Оп. 1, Спр. 129, Ф. 17, Оп. 1, Спр. 109
- 18 Там само – Ф. 5, Оп. 1, Спр. 118
- 19 Там само – Спр. 111
- 20 Там само – Спр. 113
- 21 Там само – Спр. 118; 113, Ф. 17, Оп. 1, Спр. 129
- 22 Biesiadecki F. Powiat rohатыński. Kronika powiatu rohатыńskiego – Lwów, 1931 – 319 s.
- 23 ЦДА у м. Львові – Ф. 17, Оп. 1, Спр. 117
- 24 Жерела до історії України-Руси – Т. I
- 25 ЦДА у м. Львові – Ф. 5, Оп. 1, Спр. 113
- 26 Там само
- 27 Там само
- 28 Жерела до історії України-Руси – Львів, 1897 – 340 с.
- 29 ЦДА у м. Львові – Ф. 9, Оп. 1, Спр. 384
- 30 Słownik Geograficzny – Warszawa, 1883 – Т. XII – 800 s.
- 31 Bayger I. Powiat trembowelskie. Spis geograficzno-historyczno-etnograficzny – Lwów, 1882. – 230 s.
- 32 Baracz S. Pamiatki buezackie – Lwów, 1882. – 230 s.
- 33 Там само
- 34 ЦДА у м. Львові – Ф. 17, Оп. 1, Спр. 116
- 35 Там само
- 36 Жерела до історії України-Руси – Львів, 1897 – Т. II – 314 с.
- 37 ЦДА у м. Львові – Ф. 5, Оп. 1, Спр. 115
- 38 Там само – Ф. 17, Оп. 1, Спр. 125
- 39 Źródła dziejowe. Polska XVI pod względem geograficzno-statystycznym. Ziemia ruskie Rus Czerwona. Opisana przez A. Jabłonowskiego. – Warszawa, 1902. – Т. XIII – Cz. I – 252 s.
- 40 ЦДА у м. Львові – Ф. 17, Оп. 1, Спр. 130
- 41 Там само – Ф. 5, Оп. 1, Спр. 113
- 42 Baliński M., Lipiński T. Starożytna Polska – Warszawa, 1844 – 546 s.

Myroslawa Prytyskach

NEW PHENOMENA IN THE CHARACTER OF THE CRAFTSMANSHIP OF THE TOWNS OF HALYCH LAND IN THE PERIOD BETWEEN THE SECOND HALF OF THE XVI CENTURY AND THE FIRST HALF OF THE XVII CENTURY

The investigative topic of this article deals with the question of workshop craftsmanship that was the basis for the economy of the Galych towns in the second half of the XVI century and the first half of the XVII century.

The character and structure of the most developed Halician crafts with reference to their level of specialization and role in town economy is revealed.

The main accent is put on the fact that in the field of workshop crafts, in the period under investigation, the new branches of production appeared due to the technical progress of that time.

It is proved that the above mentioned phenomena had their impact on further differentiation of the crafts and enhanced their production. Close correlation between the development of the most widespread Halician crafts and the specific defensive – agrarian character of the towns is emphasized.

УДК 947.477

Надія Білик

ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ БОГДАНА ЛЕПКОГО

У статті на основі архівних джерел та друкованих матеріалів досліджено педагогічну діяльність Б.С. Лепкого. Прослідковано основні етапи його викладацької кар'єри. Встановлено місце Б. Лепкого-педагога, виховника, громадянина в історії української культури.

Серед стратегічних завдань реформування освіти в Україні – відродження і розбудова національної системи освіти, як найважливішої ланки виховання свідомих громадян держави. Проте, наукове вирішення сучасних освітніх проблем неможливе без переосмислення вітчизняного педагогічного досвіду, насамперед, тієї його частини, яка до недавня замовчувалася або ж висвітлювалася упереджено. Це, зокрема, стосується й історичної правди про багатогранну діяльність одного з провідних діячів національного відродження Богдана-Нестора Сильвестровича Лепкого (1872-1941).

Мета нашої студії – дослідити педагогічну діяльність Б.С. Лепкого, викладача з сорокарічним стажем роботи. На наш погляд, з'ясування цієї проблеми має незаперечне як науково-пізнавальне, так і практичне значення. Зокрема ми зможемо під новим кутом зору подивитись і на доробок Б. Лепкого – письменника, вченого, культурно-освітнього та громадсько-політичного діяча, прослідкувати тісні взаємовпливи цих напрямків діяльності з його безпосередньою професійною діяльністю на посаді гімназійного вчителя, лектора української мови, а згодом викладача історії української літератури в Ягеллонському університеті.

Насамперед, навчання у Львівському університеті (1892-1895 рр.), де Б. Лепкий прослухав такі курси, як «Історія руської літератури X-XIII віків» та «Історія старослов'янської мови та літератури» у проф. О. Огоновського, «Історія Австро-Угорщини» й «Порівняння латинського стилю зі стилем польської поезії» у проф. І.Шараневича, «Історія України» у проф. М. Грушевського, «Психологія» у проф.Раціборського, «Основи шкільної педагогіки» у проф.Сікорського, ін. [1], сприяло ґрунтовній підготовці до майбутньої професії. Отримавши 31 липня 1895 р. «абсолюторіум» про закінчення філософського відділу Університету Яна Казимира у Львові, Б. С. Лепкий з 1 вересня 1895р. розпочав свою педагогічну кар'єру у Бережанській польській державній гімназії на посаді суплента (заступника вчителя) [2: арк.н.]. М. Чайковський, син письменника А. Чайковського, згадуючи про своє навчання у гімназії, писав: «Мене, десятилітнього хлопчину, призначили до групи «Б», де моїм «господарем кляси», тобто виховником, був молодий «суплент», тобто неіспитований заступник учителя, доволі вже відомий Богдан Лепкий, він учив мене, на жаль, всього один семестр, – польської та української мови...» [3: 273].

У старших класах молодий вчитель викладав українську літературу. Молодь з особливою насолодою слухала його лекції про народну поезію та «Слово о полку Ігоревім», над польськомовним перекладом якого тоді працював письменник. Сучасник митця В. Ратич згодом писав: «Б. Лепкий своїм безпосереднім впливом не тільки будив серед неї зацікавлення літературним і культурним рухом у нас та в інших європейських народів. Серед молоді творилися літературні гуртки, й не один із нинішніх молодих робітників пера, бувших учнів тієї гімназії (Ф. Коковський, М. Рудницький), чи не завдячує заохоту до літературної праці тій атмосфері, що її витворив і полишив у бережанській гімназії учитель і поет Б. Лепкий» [4: 75].

Приготування до занять не робили великих труднощів, тому весь вільний час викладач присвячував культурно-освітній роботі. Так, у 1897 р. вийшла друком науково-літературна студія «Марія Конопницька», що була відзначена нагородою Міністерства

Освіти у Відні [5: арк.2]. Тоді ж ім'я автора поезії «В світ за очі!» стало «відоме в цілій Галичині й за океаном» [6: 4].

У цей час у Кракові «українська проблема» була вже настільки важливою, що в кількох польських гімназіях було введено навчання руської (української) мови. Крім українців на лекції ходили й поляки, що мали намір бути вчителями у школах Сх.Галичини. Водночас, щоб заповнити брак вчителів-україністів з відповідною освітою, у 1894 р. в Ягеллонському університеті було відкрито лекторат української мови у Слов'янській студії під керівництвом проф. Ю. Третяка [7: 38-39].

Після одруження у 1897 р. Б. Лепкий змушений був подбати про більш стабільне становище для родини. Тому в листі від 5 квітня 1899 р. діяч звернувся до проф. К. Студинського (котрий відмовився від краківського лекторату через велику зайнятість у Львівському університеті – авт.), з проханням «о помочи в справі перенесення до Кракова»: «Прошу Вас уклінно, щобсьте ласкаві були якнайскорше написати письмо до проф. Третяка і припоручити мене як відповідного кандидата. Маю надію, що не відмовите мені своєї цінної помочи, та сподіваюся не менше, що єї в будучности не пожалуєте» [8: арк.1]. У відповідь К. Студинському проф. Третяк повідомив: «На лектора руської мови в тутешньому університеті запропонували Лепкого, з яким я познайомився і який видається мені дуже відповідним на цю посаду» [9: арк.42].

При підтримці О. Барвінського члена Ради Шкільної Крайової у Львові, Б. Лепкий був переведений з 1 вересня 1899 р. на посаду суплента в II державну гімназію Св.Яцка у Кракові. Водночас, від 4 жовтня 1899 р. Лепкий став лектором української мови в Ягеллонському університеті [2: арк.н.].

Переїзд у Краків зіграв у житті Б. Лепкого надзвичайно важливу роль. Атмосфера нового середовища була позбавлена метушливого життя провінції, різких шовіністичних тенденцій Сх.Галичини. Польські патріоти ставились коректно до молодого викладача, а в його особі й до українського руху. Б. Лепкий у цьому контексті писав: «З початком вересня 1899 р. перенесла мене Рада Шкільна Краєва, як суплента, з Бережан до гімназії Св.Яцка в Кракові. В гімназії знайшов я виїмково сприятливу атмосферу. Висококультурний інспектор Л. Герман, ідеальний директор Скуба, інтелектуальний учительський збір, а до того талановита і чемна молодь. – чого більше можна було собі бажати? В тісних монастирських мурах працювалося радісно і легко» [10: 11].

Наведена цитата зі спогадів, датованих 1931 р., ілюструє тільки одну сторону тих подій. Але й була інша, несвяткова, яка відкривається в листах митця поч. ХХ ст. На початку вчительської кар'єри, Б. Лепкий змушений був проводити численні втомлюючі виклади в Ягеллонському університеті та краківських гімназіях. У щирих епістолярних словах звучать і постійні тривоги «у справі перенесення з Кракова» на провінцію, і безкінечні турботи молодого викладача, що не дають змоги вчасно здати вчительські іспити, і творчі плани митця, що «вимагають реалізації на папері»...

Із звернення професора Б. Лепкого від 23 грудня 1933 р. до Ректорату Ягеллонського університету у справі призначення «пенсійної вислуги» довідуємось, в яких навчальних закладах працював діяч, а саме: у згаданій гімназії Св.Яцка на посаді заступника вчителя з 01.09.1899 р. до 31.01.1907 р., далі – з 01.02.1907 р. до 31.08.1911 р. у якості заступника вчителя у V державній гімназії Кракова [2: арк.н.]. Водночас, Б. Лепкий відвідував лекції професорів Ягеллонського університету Ю. Третяка, Я. Лося, Г. Штернбаха й готувався до вчительських іспитів [5: арк.3]. Склавши 16 листопада 1910 р. екзамени з польської, української та латинської мов, діяч отримав право викладати на посаді «дійсного вчителя». Так, з 01.09.1911 р. до 31.10.1918 р. Лепкий працював у III гімназії ім.Яна III Собеського спочатку «у якості дійсного вчителя», а згодом на посаді професора. Одночасно зі вчительською службою в гімназіях діяч продовжував викладати як лектор української мови в Ягеллонському університеті (до 1 липня 1914 р.), а з 1909 по 1914 рр. ще й як доцент та член Екзаменаційної комісії на Вищих державних учительських курсах [2: арк.н.], на котрі приїжджали вчителі з цілої Галичини.

На початку педагогічної кар'єри, Б. Лепкий змушений був викладати у різних навчальних закладах й постійно турбуватися «про будучність». Як писав З. Кузеля, «щоб добути матеріальної підстави для життя з родиною, щоб піти до театру, купити книжку...

мусів наш поет бігати з години на годину, давати лекції й викладати в гімназіях і на всіх курсах, а для літературної роботи лишалася хіба тиха, ніким і нічим не бентежена ніч. Це бачив я сам під час моїх частих гостин у нього на протязі років» [11: 44].

В архіві Ягеллонського університету зберігся документ про «годинне» навантаження молодого вчителя в гімназії Св.Яцька, де зазначено, що упродовж 1899/1900 навчального року Б. Лепкий проводив 16 годин занять на тиждень, відповідно у 1900/1901 н.р. – 17 годин, 1903/1904 – 18 годин [2: арк.18]. У 1909р. діяч у листі до К. Студинського пише про «40 годин тижневої праці» [12: арк.92]. А в листі до О. Барвінського з тих часів читаємо: «Тепер страшенно працюю, прямо запрацьовуюся. В понеділок сім годин школи, у вівторок вісім, в інші по шість...» [13: арк.41].

Та незважаючи на втому, що постійно підривала і так неміцне здоров'я, митець писав поезії, новели, критичні нариси, активно співпрацював з позауніверситетським «Слов'янським Клубом» (1901)... [14]. «Я почав писати, – щиро звіряв свої думки діяч у листі до К. Студинського від 11 грудня 1902 р., – та біда, що часу рішучо маю за мало, прямо недосипляю ночей. Тільки усяких гадок, планів, та така мука, що не годен їх сповнити, такий жаль, що багато з них забуде ся, багато не допроситься, щоби єму дати життя. Мабуть, нашому чоловікові орати, сіяти, хрестити, судити або чужі діти учити, а більше нічого...» [8: арк.88-89]. Коли Б.Лепкий почав писати, у Галичині на літературну працю дивились як «на принагідну роботу» [15: 396]. Публікація творів не приносила нічого. Молодому митцеві доводилось «до своєї літературної праці докладати», «і коли б не доходи учительські, то прийшло б ся або писати по польськи, або гинути з голоду» [16: арк.12]. Тільки почуття письменницького обов'язку та схвальні відгуки громадськості давали Б. Лепкому сили у його подвижницькій праці.

Водночас, діяч плідно трудився на ниві українського шкільництва, співпрацював з Педагогічним товариством у Львові. Наприклад, Б. Лепкий був автором читанки для народних шкіл (Львів, 1904), куди ввійшли і твори самого упорядника, написані з метою дати дітям «свою лектуру, рідною мовою, з рідним колоритом» [20: 225]. У 1907 р. діяч виступив з ініціативою збирання коштів на народні школи й написав з цією метою полум'яну відозву, у якій звернувся до загалу із закликом: «... Земляки! Поки один із тисячки, один з мільйони наших людей не вмє прочитати на панцизнійнім хресті хто коли і нащо його поставив, поти наша панщина, поти наш сором не минув!» [21: арк.69]. А двотомний «Начерк історії української літератури» (Коломия, 1909–1912) вченого, написаний із національно-виховною та пізнавальною метою, позбавлений су-хого академізму, був тоді одним із найпопулярніших підручників серед загалу.

Початок Першої світової війни завадив реалізації багатьох творчих та науково-освітніх планів. У Відні, що став пристанищем для Лепкого-біженця у 1914 р., діяч продовжив свою педагогічну працю у створеній українській гімназії, водночас, виступав із викладами перед українською громадою. Разом із О. Поповичем, А. Крушельницьким та О. Кульчицькою митець «зладив наш перший від польської Ради Шкільної незалежний народний буквар, в котрім майже всі вірші, це його праця» [11: 62]. Тоді ж з агітаційною метою з-під пера вченого вийшла розвідка «Чим жива українська література?» (Відень, 1915), на сторінках якої автор подав державницьке трактування українського історичного процесу. Ця розвідка, як і згаданий нами «Начерк...», дають яскраве уявлення про зміст та форму викладів Богдана Лепкого, про його високий професійний рівень як педагога, виховника.

2 серпня 1915 р. Б. Лепкий був призваний до «військової служби в обозах» [2: арк.н.]. Як член «Союзу Визволення України» в листопаді того ж року діяч був направлений для просвітньої роботи в німецькі табори для українських полонених з російської армії, спочатку в Раштат, а з лютого 1916 р. – у Вецляр. Головною роботою для митця стали лекції в організованому «людовому університеті». За словами учасника тих подій З. Кузелі, «своїми цікавими викладами з української історії, літератури й культури, що захоплювали наших полонених і гарною формою й цікавим змістом, будив Лепкий приспану національну свідомість між тисячами наших полонених... Його виклади були дуже різномодні, але все такі цікаві й так захоплювали аудиторію, що в Раштаті довелося викладати йому у великій театральній залі, де 500-1000 дядьків з пильною увагою, а то и

захопленням слухало його палких слів і про «Слово о полку Ігоревім», і про народню пісню, і про козаччину, і про Шевченка та європейські впливи на українську культуру» [17: 3]. З листа до О. Барвінського довідуємось про враження, яке справила на самого Лепкого таборова праця. «Викладав полоненим і навіть на такі виклади, як про апокрифи ходили тисячі... Захоплююся предметом, і це захоплення переноситься на слухачів» Далі мова йде про одну з маловідомих сторінок життя діяча: «Мабуть тому хотіли мене чорносотенці застрілити в Вецлярському таборі. Була змова, та Бог мене стеріг» [18: арк.7].

3 січня 1921 р., після ліквідації таборів, Б. Лепкий переїхав в Берлін, де продовжив працю в установах української еміграції. Діяч належав до організаторів «Товариства Вищої Освіти», що опікувалось українською молоддю. Водночас, проводив українознавчі курси у «Спілці Студентів Українців в Німеччині» (1921), що налічувала понад 120 членів [19: 55]. Щоб полегшити молодим людям доступ до вищих навчальних закладів у Німеччині, Б. Лепкий став на чолі окремої «іспитової комісії, яка маючи признання у німецької влади, випустила в світ не один десяток матурантів» [17: 4]. Особливою популярністю користувалися серед еміграції виклади Лепкого з історії української літератури на «Курсах Українознавства», що були введені в 1921 р. заходом і в приміщенні Українського посольства в Берліні, а наступного року в приміщенні «Української Громади», що об'єднувала не лише прихильників гетьманського руху П. Скоропадського. Упродовж 1924-26 рр. діяч був одним із співредакторів «Курсів заочної освіти» у видавництві «Українське Слово», зокрема, підготував практичну граматику української мови [17: 4]. Б. Лепкий мав змогу й далі продовжувати науково-педагогічну діяльність на німецьких теренах. Відомому вченому запропонували очолити кафедру історії української літератури в Українському Науковому Інституті в Берліні [22: 106], але він відмовився, бо понад усе хотів повернутись у Краків, який давно став «своїм»

14 березня 1923 р. в Парижі було визнано Сх.Галичину територією Польщі, котра повинна була надати краю автономію та відкрити протягом двох років український університет. Ухвалою польського Сейму про возводську автономію було заочатковано підготовчу роботу під керівництвом Ягеллонського університету. Так, проф. Я. Лось з Кракова писав: «Проектуючи відкриття українського університету, польський уряд на мою просьбу почав спроваджувати українських учених, що скиталися по чужині в т.ч. проф. Б. Лепкого» [7: 76].

У 1926 р. в Ягеллонському університеті було відкрито новий факультет – Слов'янську студію, при якій працювало дві кафедри україністики: мови та літератури, як основа майбутнього українського університету. Кафедру мови очолив проф. І. Зілінський, кафедру літератури посів Б. Лепкий, котрий від часу свого повернення у грудні 1925 р. викладав у гімназії св.Анни, згодом в ІХ гімназії ім.»J.Ноеле-Wronskiego» [23: 346]. Від 1 березня 1927 р. діяч працював як заступник професора [23: 346]. А з 1 січня 1935 р., у відповідності з постановою Президента Речі Посполитої від 19 грудня 1934 р., його було іменовано надзвичайним професором Ягеллонського університету [2: арк.н].

У Слов'янській студії були створені сприятливі умови для науково-викладацької праці. Так, кожен з професорів-українців мав свій кабінет, бібліотеку, окремі фонди помічника-асистента. За словами Ю. Геніка-Березовського, І. Зілінський та Б. Лепкий – «особи великої культури й надзвичайного такту, з ґрунту добрі й щирі, розумні й працюючі та віддані великій ідеї науки, справжні батьки й опікуни молоді, творили атмосферу, якої українці в жадному університеті не мали» [24: 155].

Польсько-українська війна була головною причиною втрати національної самостійності Україною на поч. ХХ ст. Ця обставина грала неостанню роль у складних міжнаціональних взаєминах 30-40-х рр. Виступаючи перед студентами Ягеллонського університету, серед яких були як українці, так і поляки, перед Б. Лепким-викладачем стояло складне політичне завдання – створення атмосфери співпраці, подолання ворожого ставлення українців до всього польського. Адже обох народів, на думку вченого, єднала не лише спільна історія, а й література. Як писав М. Голубець, своє становище університетського викладача «використовував Лепкий з усією відповідальністю справи, при чому лекції й виклади Лепкого належали до справжніх симпозіонів» [25: 10].

Зі спогадів колишніх студентів – Ю. Геніка-Березовського, М. Климишина, О. Яворської-Копач, П. Львовича та ін. [24; 26; 27; 28; 29; ін.] – постає перед нами небуденна постать проф. Б. Лепкого, талановитого, улюбленого всіма викладача, ерудованого вченого-літературознавця, прекрасної людини. О. Яворська-Копач таким запам'ятала свого вчителя: «В коридорі першого поверху Ягайлонського університету, біля вікна, стоїть високий елегантний пан. Шляхетні риси лиця динарського типу, в авреолі сивого волосся. Димок з люльки легкопрозора замотується у малих вусиках, блакитніє погляд і паскаво охоплює гурток студентів, що стоять півколом» [28: 2]. Інтелектуальна зовнішність, м'який теплий мелодійний голос, виразна артистична мова, декламаторський хист викладача просто «зачаровували» слухачів.

Лекції та семінари проводив Б. Лепкий до 1937 р. в залі ч.32 «Колеґіум Новум» Вікна невеликої аудиторії, що вміщувала до 60 чоловік, виходили на чудовий краєвид з «плянтами» та королівським Вавелем. Слухачів завжди мав професор повен зал, хоча самих студентів-україністів налічувалось не так уже й багато – 12-14 чоловік. На українознавчих студіях навчалась молодь з усієї Галичини. Списки членів семінару за 1929/30, 1930/31 навчальні роки свідчать, що записувались на заняття не лише українці, а й поляки, що приїжджали зі Львова, Тернополя, Коломиї, Станіславова, Перемишля [30: арк.н.]. Виклади Лепкого приваблювали й студентів інших факультетів (медицини, права, фізкультури, германістики), навіть інших учбових закладів Кракова – Академії мистецтв, Гірничої академії, де вчилося багато українців. «Відвідували його виклади польські письменники, журналісти, політики» [24: 155-156]. Приходили-ли й ті, що «цікавились українською літературою, або попросту, щоби побачити і почути» письменника Б. Лепкого, автора «Мазепи» [29: 216].

В університеті була триместрова система навчання. Б. Лепкий подавав «через три триместри в одному викладі історію української літератури в загальному зарисі, а в другому викладі посвячував увагу спеціально або одному авторові, або одному літературному напрямкові, чи одній проблемі. Звичайно, тема цього другого викладу змінювалася щотриместру, а тим самим щоріку» [24: 155]. На початку своєї професорської кар'єри Б. Лепкий читав обидва виклади польською мовою, якою володів досконало.

У загальному викладі Б. Лепкий подавав історію української літератури від княжої доби до І.Франка, розподіляючи матеріал у хронологічній послідовності на 2-3-4 роки. У спеціальному викладі (спочатку польською, а згодом українською) розкривав такі теми: «Марко Вовчок», «Маркіян Шашкевич», «Пантелеймон Куліш», «Леся Українка», «Василь Стефаник», «Іван Франко», «Неокласицизм в українській літературі», «Хроніка княжої доби», «М.Грушевський та його історія літератури», «Роль І.Тобілевича в історії українського театру», «Слово о полку Ігоревім», «Г.Квітка-Основ'яненко та його повісті», «Оповідання Ю.Федьковича», ін. Теми лекцій ніколи не повторювалися, при цьому слід зазначити, що викладав Б. Лепкий і на теми українсько-польських культурних взаємин: «Українська школа в польській літературі», «Україна у творах Ю. Словацького», «Слово о полку Ігоревім в польських перекладах», «Пан Тадей» А. Міцкевича у перекладі М.Рильського», тощо [24: 155].

Зміст виступів не обмежувався аналізом окремих творів того чи іншого митця, а охоплював постать на тлі тогочасної доби, творчий доробок аналізувався з різних аспектів, наприклад, на викладах про Т. Шевченка розглядалися проблеми: Шевченко – життя і творчість; Шевченко та його доба; наукові дослідження життя та творчості Кобзаря; Шевченко у польських перекладах тощо [7: 85]. Викладаючи про Т. Шевченка, Б. Лепкий приносив на заняття автографи Кобзаря, що зберігалися в краківських музеях [27: 2].

До лекцій, що проходили завжди після обіду, проф. Лепкий готувався надзвичайно старанно. Пам'ять мав феноменальну, тому ніколи не читав «з паперу», а говорив «з душі до душі» [28: 4]. Як згадує Ю. Генік-Березовський, Б. Лепкий «викладав, дивлячись понад голови своїх слухачів у простір через вікно або прижмуривши, а то й заплющивши очі, час від часу погладивши своє високе чоло гострим рухом долоні, характеристично подаючи при тім голову назад. Увесь час викладу стояв на підвищенні за катедрою» [24: 157]. Хоч викладав з пам'яті, без будь-яких записів, проте вільно оперував датами, прізвищами, деколи відходив від головної теми й наводив цілу низку дрібних фактів, порів-

нянь, допоміжних матеріалів, споминів, власних вражень, – й таким чином вмів захопити слухача, створити певний настрій, пробудити велику любов і пошану до визначних представників красномовства, зацікавити своїм предметом.

На лекціях вповні розкривались всі грані таланту Б. Лепкого – Майстра слова (письменника, промовця, публіциста). Його виклади були «пересипані» уривками з творів українських класиків, декламуючи які, професор відкривав такі риси української культури, як вітальність, гуманізм та патріотизм. Як писав Л. Лелкий, «варто було послухати бодай інтерпритацію Шевченківських поезій у цій мистецькій декламації» [31: 199]. Власне, чуттєвий емоційний елемент у викладах Б. Лепкого грав основну роль і без нього, за словами сучасників, важко уявити його виступи. «Дехто говорив, що Лелкий не викладає, але проповідує, голосить історію української літератури» [24: 160]. А М. Голубець у цьому контексті відзначив: «... Так гарно, так тепло, так інтимно, як говорив Лелкий про літературу, не вмів говорити ніхто з його сучасників. Франко реєстрував літературні постаті і явища як філолог, Єфремов як публіцист, єдиний Лелкий підходив до питань літератури як поет» [24: 19].

Одне тільки звучало дисонансом, він – українець говорив до українців про українську літературу... польською мовою. Була в цьому якась «ненатуральність» що відчувалась і студентами, і викладачем. Після лекцій розпочинався семінар, що з самого початку проводився українською мовою, – і «якби проривалася якась заслона. Оживлялися студенти, і при кафедрі стояла, ходила, жестикулювала інша, молодша постать», – писав у спогадах вільний слухач П. Львович [29: 216]. На семінарах пропагувалася самостійна робота серед студентів у вигляді есеїв, рефератів, наукових робіт, «студенти прочитували спроби своїх праць, дискутували їх та доповнювали» [26: 160]. Теми Б. Лелкий давав найрізноманітніші, як от: «Прикмети романтичної доби в українській літературі», «Романтизм в поезії Т. Шевченка», «Народна пісня», «Строфа в «Кобзарі» Шевченка», «Суєта» і «Дядя Ваня», «Гуцульщина в повістях Ю. Федьковича», «Переклади М. Рильського», «Роль прикметників у творах Т. Шевченка», «Творчість О. Маковея», «Творчість О. Кобилянської» та ін. [30: арк. н.]. Таким чином, митець прагнув передати своїм студентам якнайбільше знань з предмету, щоб молода людина після закінчення україністичних студій була якнайкраще підготовлена до культурно-освітньої праці на батьківщині.

Багато часу Б. Лелкий присвячував виховній роботі з молодим українським поколінням. Письменник був педагогом з вродженими даними та з великим життєвим досвідом. У його відношенні до молоді була щирість та безпосередність. Кожного студента він знав особисто, цікавився його студіями, перебігом іспитів, матеріальними проблемами, багатством сприяв в отриманні стипендій. «А як потрібно було якусь рідкісну, дорогу книжку до іспиту – то позичав без вагань» [28: 2]. Дім Лелких був завжди відкритий для студуючої молоді без огляду на її релігійні чи партійні симпатії. Особливий сентимент мав професор до сільських дітей, просив говорити з ним рідною говіркою, розповідати про село. На відкриття музею Б. Лепкого в Бережанах у 1996 р. я мала нагоду розмовляти з колишньою студенткою Ягеллонського університету, котра на все життя запам'ятала щирий потиск вузької аристократичної руки Пана професора, що, за звичай, першим вітався з усіма.

Дітяч любив бувати у колі студентства, яке, в свою чергу, відчувало до нього повагу та прив'язаність. У Кракові Б. Лелкий був одним із засновників українського студентського товариства «Академічна громада» та входив до складу його керівництва. «Академіки», як називали членів організації, а їх було понад 700, проводили за активної участі професора дискусії, вечори, концерти [32: 17]. Зокрема, поет цікавився літературно-артистичною секцією і був її «дорадником», за його пропозицією секція одержала назву «Лад» [26: 2]. У Кракові в 30-і роки існували студентські гуртки-корпорації, члени яких самовиховувалися в дусі патріотизму, любові до історії, культури, мови народу. Лелкий був бажаним гостем українських корпорацій, що мали назви «Чорномор», «Запоріжжя», «Сян», «Заграва» та ін., виступав ініціатором проведення таких свят, як 1 листопада, 22 січня, Шевченкові роковини [30: арк. н.].

Професор Ягеллонського університету поєднував викладацьку роботу з участю у діяльності Польської Академії Наук (Краків) та краківського відділу Товариства Східної

Європи і Близького Сходу. У 30-х рр. співпрацював діяч з Українським Науковим Інститутом у Берліні та Українським Вільним Університетом у Празі. Брав участь у польських і міжнародних наукових конгресах та з'їздах славістів [30: арк.н.], де репрезентував український науковий світ. Про широкі зв'язки Б. Лепкого з польськими науковими та громадськими організаціями свідчать його взаємини з Літературним товариством ім. А. Міцкевича, Польським філологічним товариством, Польським лісничим товариством, Польським історичним товариством, Польсько-угорським товариством, Колом полоністів, Академічним колом чеських приятелів, Академічним колом Kresowe у Кракові [30: арк.н.].

В архіві Ягеллонського університету збереглися відомості про виклади Б. Лепкого в Українському Науковому Інституті, в Інституті досліджень національних проблем та Інституті досліджень Сходу у Варшаві, Науково-дослідному інституті Східної Європи у Вільно, міжнародних курсах у Гдині [2: арк.н.]. Популяризації української культури серед поляків сприяли лекції Лепкого в університетах Варшави, Вільна, у вищих учбових закладах Кракова та інших міст Польщі, про що свідчать запрошення на виклади, які збереглися в архіві університету [30: арк.н.]. Популяризації культурних здобутків українства сприяв «Zarys literatury ukraińskiej» (1930) вченого, що став першим польськомовним підручником з історії української літератури.

За визначні заслуги на ниві науки та освіти Б. Лепкий був у 30-х рр. відзначений почесним званням провідних українських наукових установ того часу, дійсний член Наукового Товариства ім.Т.Шевченка у Львові, Надзвичайний член Українського Наукового Інституту в Берліні, професор Українського Наукового Інституту у Варшаві, почесний доктор Українського Вільного Університету в Празі, академик Київської Могилянсько-Мазепинської Академії у Варшаві [14: 96]. Довголітня наукова та викладацька діяльність проф. Б. Лепкого була відзначена й бронзовою медаллю Ягеллонського університету (диплом підписаний 10 травня 1938 р.) [2: арк.н.].

У 1938 р. за визначні заслуги на ниві українсько-польського порозуміння Президент II Речі Посполитої іменував проф. Б. Лепкого сенатором [2: арк.н.]. Вслід за О. Барвінським Б. Лепкий розглядав парламентську діяльність як дієвий засіб у відстоюванні інтересів українського шкільництва, яке зазнавало переслідувань з боку польської адміністрації. Саме незадовільному стану української освіти була приурочена промова діяча на останньому засіданні Сенату, в якій виступив на захист прав української мови у школах всіх ступенів, підкреслив необхідність навчання рідною мовою, що є дієвим засобом піднесення національної культури та свідомості. Виступ українського сенатора під промовистою назвою «Велика традиція українського народу не дасть йому загинути» був надрукований у львівському часописі «Новий час» [14: 58-59], що дало змогу ознайомитись з ним найширшим колам суспільства.

20 травня 1939 р. комісія у складі ректора Ягеллонського університету Л. Спласінського, проф. І. Зілинського, проф. К. Ніча, під головуванням декана філософського факультету В. Коропчинського ухвалила одногосно залишити проф. Б. Лепкого на «дійсній службі завідуючого кафедрою української літератури на академічний 1939/1940 рік». У зверненні до міністерства, зокрема, зазначено: «Проф. Богдан Лепкий, котрому 4 листопада 1938 р. виповнилося 66 років життя, перебуває зараз у розквіті фізичних і розумових сил, читає лекції з історії української літератури, проводить семінари... З огляду на те, що літературна, педагогічна, науково-організаційна діяльність проф. Б. Лепкого перебуває у повному розвитку і без сумніву дуже корисна, а також беручи до уваги ту обставину, що в разі перенесення проф. Лепкого на відпочинок, виникла б прогалина, яку неможливо заповнити через брак відповідного наступника проф. Лепкого на займану ним посаду...» [30: арк.н.]. Ці слова, напевне, найточніше характеризують ту роль, що відігравав проф. Б. Лепкий у згаданому закладі, очолюючи тринадцять років поспіль кафедру історії української літератури з моменту її заснування у 1926 р.

Напад фашистської Німеччини на Польщу 1 вересня 1939 р. зумовив початок Другої світової війни. Повернувшись з вакацій (канікул) у Краків, діяч не дав себе втягнути до антипольських акцій і, як міг, підтримував стосунки з колегами [23: 347]. Окупаційна політика німецької влади (закриття Ягеллонського університету, арешт польських професорів, в тому числі і Б. Лепкого [33: 242]), трагічні події у Сх.Галичині підірвали здоров'я

митця. 21 липня 1941 р. Б. Лепкого «не стало між живими». 23 липня на Раковецькому цвинтарі у Кракові від імені студентів з покійним прощався Ю. Генік-Березовський: «Сьогодні, – сказав промовець, – ... ховаємо справжню людину, великого учителя, апостола, що голосив і навчав. Це найкраще знаємо ми, найближчі його учні, слухачі. Він як учитель і опікун, як людина – був нам ближчий, як письменник. Наше життя забулювалось за його життя. Ми жили тією самою працею, ідеями, що Він... Мав нечуваний дар живого слова, умів захопити, пірвати, дібратись цим словом – як добрим плугом до самого коріння душі. Сіяв там Свої слова. Росли вони як золота пшениця нам на пожиток, а йому на втіху. Тому ми найбільше осиротіли. Завсіді ще можна буде взяти його книгу в руки, але ніколи вже не почувється його живого слова, його металічного аж дрижачого голосу, його натхненного викладу...» [34: 2].

Оцінюючи заслуги Б. Лепкого на педагогічній ниві, слід зазначити, що саме завдяки його подвижницькій праці як викладача гімназії, лектора, а згодом професора Ягеллонського університету, як невтомного культурно-освітнього діяча у таборах українських полонених та різноманітних інституціях української еміграції на чужині завдячуємо ми поступ українського національно-визвольного руху ХХ ст. Власне, викладацька діяльність Б. Лепкого, спрямована на виховання нового національно свідомого покоління української інтелігенції як передумови незалежної держави, є найкращим прикладом для наслідування і нині.

Список використаних джерел

1. Державний архів Львівської області – Ф.26, Оп.15 – Спр.587-592; 2. Архів Ягеллонського університету у Кракові (далі: АЯУК) – Ф. S II 619; 3. Чайковський М. Про Богдана Лепкого (жменька сногадів) // Повернення України Богдана Лепкого. Кн. 2 – Збір., упоряд. і видав д-р Р. Смик – Чикаго-Україна, 1996 – С. 273-279; 4. Равич В. Сфери творчості Богдана Лепкого // Дзвони – 1933 – Ч. 2 – С. 66-80; 5. Автобіографія Б. Лепкого для Т-ва «Просвіта» // Центр держ. іст. архів України у Львові (далі: ЦДАЛ) – Ф. 348, Оп. 1 – Спр. 241; 6. Смик Р. У 100-ліття з дня народження Б. Лепкого // М-ли академії – Чикаго, 1972 – С. 3-9; 7. Сивцький М. Богдан Лепкий: життя і творчість – К.: Дніпро, 1993 – 254 с.; 8. ЦДАЛ – Ф. 362, Оп. 1 – Спр. 334; 9. ЦДАЛ – Ф. 362, Оп. 1 – Спр. 402; 10. Лепкий Б. Гарно було // Альманах українського студентського життя – Краків, 1931 – С. 11-18; 11. Кузеля З. Богдан Лепкий ... // Золота Липа. Ювілейна зб. творів Богдана Лепкого – Берлін, Укр. Слово, 1924 – С. 9-89; 12. ЦДАЛ – Ф. 362, Оп. 1 – Спр. 336; 13. Відділ рукописів Центр. наук. бібліотеки ім. В. Стефаника у Львові (далі: ВР ЦНБЛ) – Ф. Барв. 1656, п. 10; 14. Білик-Лиса Н. Богдан Лепкий у духовному відродженні українського народу – Тернопіль: Збруч, 1999 – 144 с.; 15. Лепкий Б. Пояснення // Лепкий Б. Писання – Т. 1 – Київ-Ляйпціг, 1922 – С. 373-379, 383-397; 16. ВР ЦНБЛ – Ф. Барв. 1659, п. 10; 17. Кузеля З. Богдан Лепкий у Німеччині // Діло – 1933 – 7, 8 липня – С. 3-4; 18. ВР ЦНБЛ – Ф. Барв. 1658 – П. 10; 19. Ярш В. Берлінські початки // Ярш В., Сулима М. та ін. Українці в Берліні 1918-1945 – Торонто, 1996 – С. 53-56; 20. Лев В. Богдан Лепкий 1872-1941. Життя і творчість. Записки НГЦ, Т. СХСШ – Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто, 1976 – 329 с.; 21. ЦДАЛ – Ф. 362, Оп. 1 – Спр. 337; 22. Вячеслав Липинський. Архів, Т. 6. Листи Д. Дорошенка до В. Липинського – Флїдельфія, 1973 – 312 с.; 23. Jakobiec M. Lerpki (Lepki) Bohdan Nestor // Polski słownik biograficzny – Kraków, 1973 – Т. XVIII – S. 345-347; 24. Генік-Березовський Ю. Богдан Лепкий – професор університету // Слово пламенем взялося. Торонто, 1972 – С. 154-163; 25. Голубець М. Життєвий шлях Б. Лепкого // Богдан Лепкий, 1872-1941. Зб. у пошану пам'яті поета – Краків, Львів: Укр. в-во, 1943 – С. 8-12; 26. Остап'юк Б. Мої незабутні зустрічі з Богданом Лепким // Бережанське віче, 1992 – 28 березня – С. 2; 27. Климишин М. Спомин про Богдана Лепкого // Гомін України (Канада) – 1992 – 6 травня – С. 2; 28. Яворська-Копач О. Незабутня постать // Новий шлях (Канада) – 1986 – Ч. 28-29 – 12-19 липня – С. 2; 29. Львович П. Професор Богдан Лепкий // Повернення України Богдана Лепкого. Кн. 2... – С. 215-219; 30. АЯУК – Ф. Д. XV-2; 31. Лепкий Л. На маргінесі «Казки мого життя» // Лепкий Б. Казка мого життя – Нью-Йорк, 1967 – С. 181-220; 32. Михальчишин Я. Він любив свій народ // Михальчишин Я. З

музикою крізь життя. - Львів: Світ, 1992. – С.15-17; 33 Крук Г. Моя дорога до різьби // Яріш В., Сулима М. та ін. Українці в Берліні... – С.229-245; 34.Геник-Березовський Ю. Слово на могилі Б.Лепкого // Краківські Вісті. – 1941. – 10 серпня. – С.2.

Nadia Bilyk

BOHDAN LEPKYI'S PEDAGOGICAL ACTIVITY

On the basis of the archives documents and published materials Bohdan Lepkyi's pedagogical activity has been investigated in the paper. The main stages of his teaching career have been observed. The place of Lepkyi, as a pedagogue, educator, citizen, in the history of Ukrainian culture has been determined.

УДК 94 (477)

Валерій Солдатенко

ФЕНОМЕН УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917-1920 рр.

Феномен української національно-демократичної революції 1917 – 1920 рр. як явище, що розвивалося в руслі загальноросійського і загальноєвропейського процесу. Основна увага приділена визвольному рухові вкрай суперечливого процесу, визначенню основних аспектів, які чекають ще своїх дослідників.

В історії кожного народу є особливі, «вершинні» періоди розвитку, що характеризуються надзвичайно масштабними сутнісними і якісними досягненнями, справляють вирішальний вплив на подальшу долю суспільства впродовж цілих епох.

Безперечно, одним із справжніх апогеїв нашого національного поступу стала Українська революція 1917-1920 рр. В один ряд із нею можна поставити хіба що два історичних феномени – національну революцію середини XVII століття під проводом Б. Хмельницького і здобуття Україною державної незалежності на рубежі 90-х років XX століття.

Події Української революції 1917-1920 рр. мали далеко не випадковий характер. Вони мали глибоке коріння, були зумовлені цілою низкою історичних закономірностей і, по праву, займають своє місце серед визвольних процесів народів Європи і всього світу.

За століття гноблення і експлуатації російським самодержавством в українстві нагромадився гігантський потенціал протесту, нестримного прагнення до волі, жагучого бажання самому розпоряджатись власною долею. Тому з перших днів Лютневої революції 1917 р. український визвольний рух влився могутнім потоком у спільний процес демократичних перетворень, здійснюючи вагомий внесок у необоротність започаткованого переустрою суспільства.

Водночас виявились і потужні тенденції, що виокремлювали події в Україні в самостійний напрямок революційної боротьби, дедалі надаючи їм характеру справжньої національно-демократичної революції.

Біля витоків цього процесу стояла створена на початку березня 1917 р. Центральна Рада, яка увібрала в себе весь цвіт українства, об'єднала в єдиному творчому пориві основні сили нації.

Скерувували розвиток Української революції національні соціалістичні партії – Українська партія соціалістів-революціонерів, Українська соціал-демократична робітничая партія, Українська партія соціалістів-федералістів, їх лідери – М. Грушевський,

В. Винниченко, С. Єфремов та інші досвідчені, самовіддані поборники української ідеї, української справи.

У програмі, стратегічній меті Української революції втілювалися віковічні прагнення українського народу, надихаючі традиції визвольної боротьби, кращі ідейні надбання видатних мислителів і революціонерів, славних синів і дочок нескореної нації: кирило-мефодіївців – Т. Шевченка, М. Костомарова, П. Куліша, гідних продовжувачів їх справи – М. Драгоманова, І. Франка, М. Павлика, цілої когорти представників демократично орієнтованої інтелігенції – П. Чубинського, Б. Грінченка, М. Коцюбинського, Л. Українки, І. Стешенка, Є. Чикаленка та багатьох і багатьох інших.

Стрижнем, визначальним змістом національно-демократичної революції стала боротьба за відродження української нації у всіх без винятку проявах її існування та розвитку – економічному, політичному, державотворчому, духовному. Керманічі української справи вважали, що повномасштабне розв'язання проблеми немислиме без органічної її ув'язки з нагальними соціальними перетвореннями на користь абсолютної більшості нації-трудівників. Саме в цьому, передусім, вбачався глибинний демократичний зміст розпочатої боротьби, ним же визначався сутнісний зміст і характер національної революції.

Наріжним каменем революції стало прагнення до закріплення демократичних завоювань у всеросійському масштабі подальшим запровадженням української державності: (широка національно-територіальна автономія), щоб спільно з іншими націями і народами колишньої імперії (федеративна демократична республіка Росія) здійснити перетворення, що впритул би підвели до соціалістичного ладу.

Тісне взаємопоєднання двох основних начал – національно-державотворчого і соціально-визвольного – найприкметніша риса головних документів Центральної Ради – всіх чотирьох її Універсалів. Це видатні віхи, що знаменують кроки української нації до власної державності: від декларування намірів запровадження широкої національно-територіальної автономії у федеративній демократичній Російській республіці – до проголошення Української Народної Республіки самостійною, ні від кого незалежною, вільною, суверенною державою українського народу від абстрактно-прихильного орієнтування на популярні соціалістичні гасла – до перетворення на державну політику засад справжнього народоправства і соціальних гарантій трудящому люду. Висуваючи лозунги, які багато в чому нагадували положення платформи РСДРП(б), лідери українських соціалістичних партій все ж дистанціювалися від радикалізму більшовиків, віддавали перевагу поступальним, реформістським методам досягнення поставленої мети.

Сили ж, що гуртувалися навколо РСДРП(б), їх місцевих організацій, прагнули досягти власної мети, оголосивши в грудні 1917 р. на українських землях альтернативну – інтернаціонально-радянську державність, почали боротьбу за зміцнення Української Соціалістичної Радянської Республіки, за ліквідацію УНР.

З часом виявилася нездатність реалізувати на практиці оголошену Центральною Радою стратегію і тактику. Непослідовність і відверті зволікання з розв'язанням соціальних завдань ставали дедалі невідповідними настроям і інтересам мас, у вирішальний момент вибору перспективи суспільно-політичного розвитку привели українські «верхи» до конфлікту з власними «низами», до антагонізму з більшовиками, що виборювали зовсім інший політичний курс.

Палкі прихильники федеративного устрою, часто ідеалізуючи його, керівники Центральної Ради намагалися зробити все, щоб перетворити колишню тюрму народів на оплот співдружності визволених націй, передусім, слов'янських. Міць майбутньої добровільної спілки національно-державних утворень вбачалася у якнайповніших гарантіях для будь-якого її суб'єкта жити повнокровним національним життям, задовольняти всі, без винятку, потреби свого розвитку. Що ж до власних національних домагань, українські політичні діячі прагнули виборювати їх на шляхах легітимності, іноді наївно будуючи стосунки з Тимчасовим урядом, а згодом – з Радою Народних Комісарів на приматі демократизму, ілюзорній вірі в обов'язковість і всезагальність торжества принципів демократизму і справедливості.

Така платформа зумовила цілу низку прикрих прорахунків, зокрема, у надважливому питанні про збройний захист всіх своїх починань і зусиль. Виявившись не в спроможності спрямувати природну визвольну енергію і революційний потенціал мас у бажане русло. Центральна Рада стала заручником власної політики, не змогла ефективно протистояти домаганням на владу в Україні інших сил, можливості яких незрівнянно примножувалися опорою на зовнішні, інонаціональні чинники. Військова поразка у боротьбі з більшовиками, Радянською Росією і розгін Центральної Ради, запрошеними в Україну австро-німецькими окупантами стали гіркою розплатою за недалекоглядний курс. Державний переворот і встановлення врядування гетьмана П. Скоропадського затримали прогресивний поступ українського суспільства, але не знищили причин, які породили Українську революцію, не вичерпали її глибинного потенціалу.

Впродовж семи з половиною місяців існування гетьманської Української Держави не вщухала боротьба селян, робітників, національно свідомої, патріотичної інтелігенції проти консервативного, авторитарно-монархічного режиму, за повернення українського суспільства на рейки демократичного, цивілізаційного поступу. Організаційного начала цілеспрямованості широкому суспільному протесту, дедалі наростаючому стихійному повстансько-страйковому руху надала Директорія на чолі з В. Винниченком і С. Петлюрою.

Позбавлений в результаті революції в Німеччині і розпаду Австро-Угорщини підтримки окупаційних військ, гетьманат швидко впав під ударами повстанського війська. На середину грудня 1918 р. було відновлено Українську Народну Республіку і зроблено нову спробу продовжити процес демократичних перетворень, започаткованих у 1917 р.

Демократичний республіканський лад і надалі залишався ідеалом прогресивної частини суспільства. Проте у пошуках ідейної платформи УНР виявились істотні розбіжності.

Ліва частина колишнього національного фронту (її найвиразніше уособлював В. Винниченко) схилилася до радянського ладу і пошуків встановлення союзницьких відносин з Радянською Росією. Суперечності всередині цього сектора політичного спектра (далеко не всіх влаштовували радикалізм і диктаторсько-репресивні нахили та прояви більшовизму) привели до появи компромісної, паліативної формули влади – Трудових рад як основи для створення республіки трудового народу.

Праві елементи політичного табору українства тяжіли до класичних зразків європейського парламентаризму. Звідси – прагнення до спілки з країнами Антанти. Об'єктивним виразником цих тенденцій, хоч і не беззастережно, виявився С. Петлюра.

За таких умов єдності поглядів на перспективи національно-визвольної боротьби природно, бути не могло, а в стратегічній меті дедалі втрачались початкові революційні орієнтири.

Після переходу в руки В. Петлюри лідерства в Директорії державною політикою стала отаманщина – домінування військового начала над політичним, непокоя армійських командирів різних рангів державному прововоді, перманентні виступи проти нього, практика регіонального сепаратизму, супроводжувана військовим терором, єврейськими погромами і т.ін. Заохочувана на початках Головним Отаманом збройних сил України отаманщина досить швидко обернулася неконтрольованими процесами, вістря яких дедалі спрямовувалося вже проти самого С. Петлюри, демократичних сил.

Непростим, почасти суперечливим виявився і вплив на подальший розвиток Української революції соборницького процесу, спроб об'єднання з наддніпрянським масивом українства його західних гілок.

Довгий час лідери українського руху в Австро-Угорщині прагнули переважно до створення з етнічно-українських територій Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття (Карпатської Русі) коронного краю як складової частини Габсбургської імперії. Однак, коли восени 1918 р. в результаті поразок у Першій світовій війні крах клаптикової монархії став фактом, склалася сприятлива ситуація для прихильників порівняно радикальних дій. Зневірившись у можливості задоволення своїх законних вимог агонізуючим австрійським двором, 1 листопада 1918 р. українські патріоти оволоділи стратегічними позиціями у Львові, Українська Національна Рада того ж дня

звернулася з відозвою «До населення цілої держави», оголосивши про визволення українців з віковичної неволі і створення власної держави, яка пізніше прибрала назву Західно-Української Народної Республіки. Відразу ж виявились і настрої щодо зближення з наддніпрянцями. Звісно, поляки не могли змиритися не лише із фактом виникнення українського державного утворення, але й з самою ідеєю самовизначення українців. Тому з першого ж дня існування ЗУНР проти новонародженої республіки розпочалася військова агресія, підтримана зсередини польським населенням Східної Галичини, відсоток якого був досить значним.

Подібно розвивалися події і в Буковині. Проти проголошеної тут у перші дні листопада української влади було кинуте румунські війська, які досить швидко окупували весь край.

На Підкарпатській Русі на початку листопада 1918 р. оформилась Руська Національна Рада, яка висунула гасло самовизначення. 21 січня 1919 р. віче в Хусті ухвалило приєднатись до України. Але невдовзі Паризька мирна конференція вирішила прилучити край до Чехословаччини.

Однак об'єднавчий процес уже набирив сили. Відряджена до Фастова (де тоді перебувала Директорія) делегація ЗУНР запропонувала керівництву відроджуваної УНР вступити на шлях консолідації зусиль. 1 грудня 1918 р. представники ЗУНР і Директорії підписали передвступний договір про «злуку обох держав» «в одну велику державу». 3 січня 1919 р. сесія Української Національної Ради у Станіславові затвердила «Ухвалу» якою проголошувалося об'єднання обох гілок українського народу в одній республіці. Однак тут таки застерігалось, що це питання мали розв'язати Установчі збори об'єднаної республіки, а до того часу владу в ЗУНР мала виконувати Українська Національна Рада.

22 січня 1919 р. в Києві відбулося величне свято соборності. Представники Галичини, Буковини і Закарпаття передали Голові Директорії В. Винниченку грамоту Національної Ради із вищезгаданою ухвалою. У відповідь було урочисто проголошено Універсал Директорії про злиття в єдине ціле ЗУНР і Наддніпрянської Великої України як торжество віковичної ідеї національної соборності. Однак до реального об'єднання у 1919 р. не дійшло. Задекларована цілісність так і не була закріплена Українськими Установчими зборами, які скликати не судилося. А паралельне існування практично всіх органів влади, що мали власні орієнтації і проводили кожна осібну політику, привело не до об'єднання зусиль українства, а до продукування регіоналізму, до взаємної недовіри, претензій і врешті-решт – в екстремальних умовах – до зрад. Основна військова сила тогочасної УНР – Українська Галицька армія – перейшла до табору великодержавних «єдинонеділимців» – денікінців, що й чути не хотіли ні про Україну, «мимохідь» плюндруючи її, коли простували на Москву, ні про С. Петлюру. А Головний Отаман тимчасом вів переговори з Ю. Пілсудським, основною підставою яких було привентивне зречення Східної Галичини і Західної Волині на користь Польщі.

Влада Директорії виявилась хистою, нетривкою, поширювалась на обмежену територію України, що дедалі зменшувалась. Живе тіло молодої держави, а відтак – і людські долі, краями численні фронти, що неодноразово проносились смертоносними вихорами, перетворивши квітучий раніше край на арену найжорстокіших, спустошливіших битв.

На внутрішній нестабільності УНР, її державницького життя згубно позначалось суперництво в національно-визвольному русі, у його керівництві. У найчисельніших і найвпливовіших українських партіях – українських есерів і українських соціал-демократів – сталася ціла низка розколів. Значна частина їхніх колишніх членів увійшли до нових утворень – Української Комуністичної партії (боротьбистів) і Української Комуністичної партії. Ввійшовши у спілку з Комуністичною партією (більшовиків) України, попри певні розходження і конфлікти, вони зміцнювали базу Радянської влади.

Українська Радянська Соціалістична Республіка як альтернативна національній за суттю і формою державності під керівництвом більшовиків дедалі виявляла свої чималі внутрішні потенції, сконсолідувала ворожі Директорії елементи і, об'єднавшись з іншими радянськими республіками в єдиний воєнно-політичний союз, дістала незаперечні

переваги, нанесла по УНР великомасштабних ударів. Нічим не змогли зарадити ні антантівські сили в 1919 р., що зробили основну ставку на А. Денкіна, ні поляки в 1920 р., що мали за спиною ту ж таки Антанту.

Українська національно-демократична революція 1917-1920 рр. завершилася поразкою. Перемогли започатковані більшовиками процеси соціальної перебудови суспільства, в яких національним аспектом відводилась другорядна роль.

Однак, не досягши своєї мети, Українська революція започаткувала процес формування модерної політичної нації, відродила традицію державності, перевела в практичну площину величну ідею соборності. Тігаське значення мав і морально-психологічний чинник. Його досить точно і лапідарно висловив історик І.Лисяк-Рудницький: «Нема сорому в тому, щоб бути переможеними в боротьбі за свободу. Навпаки така поразка може стати джерелом духовної обнови, що з нього черпатимуть силу наступні покоління, продовжники цієї самої боротьби на новому історичному етапі» [1].

Тимчасом Радянська Україна ввійшла до складу утвореного в 1922 р. Союзу Радянських Соціалістичних Республік і досить швидко втратила реальний суверенітет.

Ситуація мало змінилася і після Другої світової війни, коли Українська РСР формально наділена всіма атрибутами державності, насправді мало що могла вдіяти, виходячи з власних національних інтересів.

Однак, це не значить, що зусилля покоління революціонерів 1917-1920 рр. виявились марними. Блискучу відповідь тим, хто так вважав, дав у передсмертному «Заповіті борцям за визволення» один із найяскравіших і найполум'яніших борців за українську справу – В. Винниченко. «Українська держава, українська державність на Україні є. – категорично наголошував він у 1949 році. – Її створив народ, вся українська нація в процесі великого перевороту життя в «тюрмі народів» – Росії. Без цієї творчості ніякі вожді, проводи, міністри не могли б і одного камінчика в будівлі української державності покласти. А так само через це і зруйнувати цю будівлю не так легко. Це є всією планетою визнаний і зафіксований факт, це є визнання всім інтернаціональним світом здобутків української національної Революції» [2: 10].

Ні жорстокості і репресії часів розгулу тоталітарної сваволі, ні моноідеологічні ін'єкції та пресинги періодів нетривких політичних «відлиг» не змогли вбити в українському народі, передусім у патріотичних колах його інтелігенції, віри в неминучі прийдешні зміни, волі до боротьби за відновлення незалежної, суверенної української держави, перетворення її на рівноправного повноцінного чинника співдружності народів планети.

Мета, до якої прагнуло покоління борців за ідеали Української національно-демократичної революції, стала реальністю на початку останнього десятиріччя ХХ століття.

Домігшись незалежності, український народ став повновладним господарем своєї землі, творцем власної долі, вступив в епоху справжнього національного відродження і розквіту. Наполегливо долаючи труднощі, що постали на шляху молодій державі, він здійснює неухильне реформування всіх сфер суспільного життя, прагне досягти сучасних рубежів цивілізаційного постулу.

У виробленні і здійсненні національно-державного курсу, виборі геополітичних орієнтацій і соціально-політичних перспектив важливо ефективно використовувати повчальні уроки історичного досвіду, уникати повторення допущених раніше прорахунків і помилок, взяти на озброєння всі досягнення вітчизняної суспільно-політичної думки минулого, кращі національні традиції і в поєднанні з творчим використанням передових світових зразків і надбань впевнено рухатись вперед, забезпечувати рідній Україні, її народу мир, добробут, щастя.

У промові з нагоди інавгурації 30 листопада 1999 р. Президент України Л. Д. Кучма наголосив:

«Підводячи ризик під своїм минулим, ми не відрікаємося від жодної з його сторінок. Не відрікаємося від власної історії.

Історична пам'ять, розуміння того, хто ми і якого роду, допоможуть зміцнити державу і зцементувати націю. Без усвідомлення цього молодому поколінню буде важко

творити і вести у прийдешню країну, яка має все, щоб посісти гідне місце у європейському співтоваристві» [3].

Українській революції – події справді епохального масштабу – присвячено величезну гігантську кількість публікацій, яка лавиноподібно зростає останніми роками. Найважливіші досягнення історичної науки знайшли оцінку в новітніх історіографічних працях [4], були використані при підготовці десятків і сотень книг, брошур, статей, що вийшли з-під пера дослідників у 90-ті роки. Участь автора в цьому процесі дозволяє висловити міркування щодо найнагальніших, першочергових завдань вивчення складної, суперечливої проблеми.

Передусім звертає на себе увагу нерівномірність інтересу і, відповідно, ступеня вивченості двох етапів революційного процесу – за доби Центральної Ради і за доби Директорії. Це впадає в око і при поділі загальної кількості публікацій: тих, що присвячені дослідженню другого періоду незрівнянно (у десятки разів) менше, аніж тих, що розкривають перший період революції. Те ж повною мірою стосується і структурних співвідношень у комплексних працях, виступах, що відтворюють досвід революції в цілому.

Зрозуміло, що побудова за подібною схемою публікацій, покликаних висвітлити цілісний процес Української революції, національного державотворення в 1917-1920 рр. свідчить передусім про те, наскільки слабо опановується саме друга фаза боротьби – кінець 1918 року – 1920 років.

Отже, цілком логічними, здатними продовжити позитивні історіографічні напрацювання 90-х років виглядають завдання збалансованого, гармонійного дослідження всього сукупного досвіду Української революції. Зайве доводити, що лише висновки-уроки із завершених процесів (звісно й перерваних обставинами, але таких, повороту до яких все ж не сталося) – науково найповніші, найцінніші.

Безперечно, у нагоді тут би стали перевидання (за зразком творів М. Грушевського, В. Винниченка, С. Петлюри, О. Шульгина, П. Скоропадського, В. Липинського) тих праць, які є нині бібліографічною рідкістю. Адже не секрет, що саме у публікаціях П. Христюка, М. Шаповала, І. Мазепи, Д. Дорошенка, М. Лозинського, їх сучасників повніше, глибше, ніж у відтворених заново пізніших виданнях, висвітлено другий етап Української революції. Однак, до видання цих раритетів справа чомусь не доходить.

Великий пізнавально-теоретичний потенціал мають численні документи, що зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України у особистих фондах Д. Дорошенка, І. Мазепи, С. Петлюри, М. Шаповала, Н. Григорієва, С. Шелухіна, Б. Мартоса та ін.

Звісно, не всі вони рівноцінні. Проте, в них справді чимало принципово важливого. В цьому наочно переконує публікація листування Є. Чикаленка з В. Винниченком та П. Стебницьким, здійснена Н. Миронець [5: 119-135], випуск у світ брошури М. Шаповала «Соціологія українського відродження», підготовлена до друку О. Юренком [6], а також деяких інших творів. Хотілось би сподіватись, що після випущених Інститутом історії України НАН України збірників про перші етапи революції [7] ближчим часом з'являться аналогічні документальні видання і про наступні події 1918-1920 років.

Оскільки і донині виявляються різні підходи до періодизації національно-визвольної революції, ця проблема могла б стати предметом спеціальної розробки, проведення окремої дискусії.

Початкова грань революції безсумнівна – початок березня 1917 р. Що ж до завершальної – існує безліч точок зору: від початку 1919 року – до 1923 року. Найпоширеніший варіант – 1920 рік. Перспектива розв'язання питання вирішальною мірою залежить від обґрунтування чіткого інтегрального критерію, який би не лише включав у себе фактори об'єктивного і суб'єктивного характеру, а й дозволяв відмежувати (звісно з певним елементом умовності) власне революцію – як широкий народний рух за досягнення прогресивно-визвольних ідеалів – від збройної боротьби за особисту владу, вузькогрупові інтереси політичних сил, коли революційний потенціал уже вичерпано і революційна фразеологія слугувала для прикриття корисних намірів і планів. Особливої ваги під цим кутом зору набуває наукове осягнення таких явищ, як отаманщина та іноземна військова інтервенція.

Предметом особливої уваги має стати внутрішня періодизація другого етапу Української революції – за доби Директорії. Тут і досьогодні визначення окремих стадій розвитку революційного процесу або довільне, або таке, що викликає заперечення. Ще більшою мірою це стосується сутнісних характеристик («назв») етапів.

Нагальна потреба демократичного суспільства – визначитись у своєму генному зв'язку з попередніми формами державності, дати чітку науково-політичну кваліфікацію гетьманській державі П. Скоропадського.

Є всі підстави вважати вкрай необхідним продовження і поглиблення вивчення концепції (платформи) Української революції.

У новітніх публікаціях явно абсолютизуються одні її елементи (національні, державотворчі) за нічим не виправданої неуваги, а то й нехтування іншими (передусім соціально-визвольними), що відразу ж створює хибну систему координат, у якій досліджуються конкретні події, явища, процеси.

Думається, принципове значення має сформульований віце-прем'єр-міністром України академіком В. Смолієм урок Української революції (він його поставив на друге місце серед шести, запропонованих у доповіді з нагоди 80-річного ювілею проголошення незалежності УНР): «...У ході національно-демократичної революції її провідники не запропонували адекватної сподіванням більшості населення соціальної програми, постійно спізнюючись з декларуванням її головних компонентів, програючи в часі іншим силам...» [8].

Один з важливих аспектів проблеми – діалектика співвідношення соціальних і національних аспектів у процесі революційної практики, у конкретних ситуаціях.

Створюється враження, що сучасні дослідники все ще серйозно побоюються заново розібратися у висхідних моментах концепції Української революції – про безкласовість і безбуржуазність за новітньою термінологією – нестратифікованість, неструктурованість української нації, а без цього важко, неможливо зрозуміти сутність багатьох принципових документів, що визначали поведінку політичних сил.

Серед кардинальних проблем, що чекають на розв'язання – співвідношення Української революції і тогочасної ліберальної політики, суперечностей, що виникли між платформами Центральної Ради, Директорії і курсом більшовиків, Радянської влади іншими словами, це місце та роль у концепції і практиці Української революції реформ поступовості і радикалізму (максималізму).

Щодо загалом відомих, проте дуже мало вивчених тенденцій Української революції – то тут на особливу увагу заслуговують процеси, що відбувалися всередині практично кожної з українських партій, з'ясування еволюції різних політичних течій, що досить серйозно позначились на долі визвольної боротьби. Можливо, варто поставити питання дещо ширше – про історичну роль українського соціалізму в долі народу (адже в 1917-1920 рр. особливий вплив на політичне життя справляли Українська соціал-демократична робітничка партія, Українська партія соціалістів-революціонерів, Українська партія соціалістів-федералістів, Українська партія самостійників-соціалістів та ін). Чималий інтерес становить і проблема стосунків українських і загальноросійських політичних партій, яка раніше висвітлювалась здебільшого тенденційно, однобоко.

Плідними можуть виявитись і нові підходи до «старої», почасти навіть призабутої проблеми – про багатокорінність КП(б)У, про сучасне «прочитання» під цим кутом зору історії Української Комуністичної партії (боротьбистів), Української Комуністичної партії, всієї історії українського націонал-комунізму.

Ціла низка важливих методологічних і конкретно-історичних аспектів чекає свого розв'язання при дослідженні проблеми соборності України. Серед інших – характер державності в Українській Народній Республіці і Західно-Українській Народній Республіці, ступінь соціальних, революційних перетворень як наріжний фактор стабільності (чи ж, точніше – нестійкості) українського державного утворення, що було задеклароване в січні 1919 року.

Надзвичайно важливо знайти й вірні ключі до розв'язання проблеми «звратної дії» – впливу Акту злуки від 22 січня 1919 р. і реальних кроків після його реалізації на подальшу долю Української революції. Тут надзвичайно важливо подолати існуючий «регіональний підхід», дослідження подій 1919-1920 років, так би мовити, «на паралелях».

Взагалі, якісно нового рівня висновків і узагальнень можна досягти, вивчаючи в комплексі, а не поокремо, різні за сутністю і формами державні утворення, що виникали і функціонували в Україні в 1917-1920 роках. Такий підхід може виявити додаткові аргументи для обґрунтування причин успіху, перемоги одних з них і невдач, поразок інших.

І до сьогодні залишається чимало плутанини в кваліфікації зусиль конкретного внеску лідерів українського руху у його досягнення, так само як і персональної ролі, відповідальності за невдачі, прорахунки.

У питанні про результати революції, її уроки теж залишається чимало не вирішеного. Після десятиліть безупинної критики лідерів українства в подіях 1917-1920 років є смисл провести елементарні (звісно, об'єктивні, правдиві, вивірені) підрахунки всіх «плюсів» і «мінусів» того, що принесла буремна доба, співставити їх, уважно зважити, наскільки б «невигідно» це будь-кому не видавалось. При цьому і оцінка всіх «плюсів» і «мінусів» теж має бути не примітивно спрощеною, а адекватною масштабності і складності того явища, феномена, яке вивчається.

Зосередження уваги дослідників на історії Української революції як безпосередньому об'єкті вже принесло свої позитивні зрушення. Її причини, характер, сутність, етапи, оцінка багатьох подій, явищ, тенденцій на сьогодні набагато ясніші, аніж ще декілька років тому. Однак, тут важливо мати почуття міри, не допустити такого ступеня абстрагування, при якому процеси в Україні будуть штучно відриватись, відгороджуватись від загальноросійських, загальноєвропейських процесів. Тому перспективним виглядає постановка питання про підготовку праці, в якій би був органічно поєднаний аналіз різних революційних потоків, їх співвідношення, взаємовпливи і т.ін.

Отже, перед істориками досить широке поле діяльності, ціла низка надзвичайно складних проблем, які вимагатимуть концентрації зусиль, підвищення рівня дослідницької роботи. Однак, і винагородою стане наближення до наукової істини – максимально адекватного відтворення однієї з найяскравіших сторінок нашого минулого – Української національно-демократичної революції.

Список використаних джерел

- 1 Цит. за: Грицак Я. Чому зазнала поразки українська революція (Фрагмент книги «Історія України XIX - XX ст.: Творення модерної нації». - Генеза - 1996 - № 1 (10)).
- 2 Винниченко В. Заповіт борцям за визволення. К., 1991. - С. 16.
- 3 Урядовий курс. 3 грудня. - 1999.
- 4 Див. напр.: Радченко Л.О. Сучасна історіографія національно-демократичної революції в Україні 1917-1920 років. - Харків, 1996; Солдатенко В.Ф. Українська революція: концепція та історіографія. - К., 1997; його ж. Українська революція: концепція та історіографія (1918-1920 рр.). - К., 1999; його ж. Стан історіографічної розробки та актуальні проблеми дослідження історії Української революції // Український історичний журнал. - 1999. - № 1. - С. 68-85; № 2. - С. 27-48; Курас І., Солдатенко В. Українська революція: новітній стан історіографічної розробки: проблеми та актуальні завдання дослідження. - Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. - Вип. 7. - К., 1999. - С. 4-21 та ін.
- 5 Мироненко Н.І. З еволюційної еволюції громадсько-політичних діячів. / Український історичний журнал. - 1997. - № 5. - С. 119-135; № 6. - С. 103-122.
- 6 Шаповал М. Соціологія українського відродження. - К., 1994. - 44 с.
- 7 Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У 2-х т. - К., 1996, 1997; Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР 1918 р. Протоколи і стенограми пленарних засідань. 36 документів і матеріалів. К. - Нью-Йорк - Філадельфія, 1999.
- 8 Літературна Україна. - 1918. - 29 січня.

Valeriy Soldatenko

THE PHENOMENON OF THE UKRAINIAN NATIONAL DEMOCRATIC REVOLUTION IN 1917 – 1920

The phenomenon of the ukrainian national democratic revolution in 1917 – 1920 is revealed in the article as an occurrence which has been developing in the cours of common to Russian and common to all menkond process. Attention is mainly draun to the movement of liberation and discovering of conradictions process. The author have determined the main aspects which should be futher developed on the bases of analyses of problems.

УДК 94 (477)

Петро Білян

ДМИТРО ДОРОШЕНКО ПРО УКРАЇНСЬКІ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНІ ЗМАГАННЯ В ПЕРІОД ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ (березень 1917 – квітень 1918 р.)

У статті розкрито внесок Д. Дорошенка у розвиток історичної науки щодо аналізу національно-визвольних змагань періоду Центральної Ради. Важливе місце відведено висвітленню причин поразки національно-визвольного руху та пошуку шляхів виходу з політичної кризи.

Українська революція 1917-1920 рр., одне з найбільш драматичних і трагічних явищ в історії України, вже протягом тривалого часу викликає значний інтерес, як серед істориків, так і серед широких кіл громадськості. Покоління учасників революції дало українській історичній науці цілу плеяду вчених, які внесли значний вклад у дослідження історії української революції, а особливо періоду діяльності Центральної Ради.

Дмитро Дорошенко став одним з тих істориків, чиї праці стали вагомим внеском у формуванні поглядів декількох поколінь українських істориків, які досліджували історію української революції на протязі XX ст. Серед українських істориків державницького напрямку йому належить видне місце. Його наукову слашину та внесок у світове українознавство важко переоцінити. Це понад тисячу різноманітних праць. З поміж досліджень вченого особливе зацікавлення викликає двотомна «Історія України 1917-1923 рр.» Перший том цієї праці присвячений українським визвольним змаганням у 1917 на початку 1918 рр., а саме періоду діяльності Української Центральної Ради. Це була перша й, навіть на сьогодні, одна з найцінніших узагальнюючих праць, у якій аналітично на широкому фактичному матеріалі розглядається українська революція 1917-1920 рр.

Д. Дорошенко до революції прожив активне, творче життя. Брав участь в українському національному русі та сформувався як історик і громадський діяч. Після перемоги Лютневої революції в Росії Дмитра Івановича було затверджено помічником Київського губернського комісара, а в квітні крайовим комісаром Галичини й Буковини.

З початком весни 1917 року в Україні активізується масовий національно-демократичний рух, що почав переростати в національно-демократичну революцію. Це привело до виникнення загальнонаціонального громадсько-політичного центру, покликаного очолити національно-визвольний рух – Української Центральної Ради. Д. І. Дорошенко був серед її організаторів. В серпні 1917 року він отримує пропозицію сформувати і очолити уряд – Генеральний Секретаріат, однак через ідеологічні розбіжності з радикально налаштованим керівництвом Центральної Ради, відмовляється від цього наміру. Деякий час Д. І. Дорошенко перебував на посаді губернського комісара в Чернігові.

Восени 1917 року він повертається до Києва, де залишається навіть після захоплення міста більшовицькими загонами. Після повернення Центральної Ради до Києва у березні 1918 року Дорошенко відмовляється від співпраці з нею, вважаючи, що вона нездатна налагодити функціонування державного апарату та стабілізувати ситуацію в країні.

Гетьманський переворот 29 квітня 1918 року Д. Дорошенко зустрів з певними надіями на покращення ситуації. Він погоджується зайняти посаду міністра закордонних справ в уряді Ф. Лизогуба. Після приходу до влади Директорії залишає політичну діяльність і в квітні 1919 року виїждить до Праги. Його обирають професором Українського Вільного Університету. Тут він повністю віддається педагогічній та науковій роботі.

У 1926 році Д. Дорошенко переїхав до Берліна і очолив новостворений зусиллями П. Скоропадського Український науковий інститут. Тут він читав курс історії України, вітчизняної історіографії та літератури. У цей період життя вчений активно пропагує українознавство в світі. З цією метою співпрацює у різноманітних іншомовних енциклопедіях і часописах, публікує статті у багатьох провідних журналах.

У 1931 році Д. Дорошенко повертається у Прагу, де продовжує педагогічну та наукову діяльність. У Празі Дмитро Іванович пережив важкі роки війни, а по її закінченні перебрався до американської окупаційної зони – у Мюнхен. Тут він продовжує працюю як професор Українського Вільного університету і Православної богословської академії. Помер історик 19 березня 1951 року в Мюнхені [8: 13-14].

Перший том «Історії України 1917-1923 рр. Доба Центральної Ради» [7] Д. Дорошенко опублікував у 1932 році в Ужгороді. Як історик Д. Дорошенко усвідомлював складність історичних умов в котрих створювалась його історія України. Зокрема, він, безпосередньо вказує відсутність документальних матеріалів для історії революції, зазначає, що велика частина документів загинула або опинилась у радянських архівах, доступ до яких був вкрай обмеженим навіть для радянських істориків. Йому довелося використовувати переважно опубліковані матеріали [7: 3]. В той час вже побачили світ праці М. Грушевського [4: 5; 6], В. Винниченка [3], П. Христюка [11], О. Шульгина [13], М. Шаповала [12] та інших лідерів Центральної Ради. У написанні історії Української революції Д. Дорошенко, таким чином, міг використовувати не тільки власні оцінки і враження, але й скористатися спробами інших дослідників проаналізувати розвиток подій. Доступними йому були й радянські видання, зокрема праця В. Антонова-Овсеєнко «Записки о гражданской войне» [1].

Д. Дорошенко виробив власну концепцію поглядів на розвиток української революції, центральне місце в котрій займає висвітлення слабкостей національного руху, які призвели, на його думку, до втрати української державності. Важливого значення він надає також пошуку шляхів виходу із національно-політичної кризи і забезпечення умов для створення і функціонування в майбутньому незалежної української держави.

Виходячи з засад державницької школи в історіографії, Д. Дорошенко вважав рушійною силою української революції ту частину національної еліти, що розуміла значення державності і виступала державотворчим чинником історії. Значну увагу Д. Дорошенко приділяє соціальній структурі українського суспільства того часу, всіх соціальних прошарків та політичних організацій, особливо, правоцентристського характеру. В інших істориків, котрі творили свої праці в 20-ті роки, інформації про них небагато, і як правило різко критичного характеру. На його думку, фактором стабільності в українському суспільстві могли виступити політичні партії, які представляли більш заможні прошарки суспільства, які не лише боялись втратити власність, а яких, не менше за соціалістичні партії, хвилювало політичне майбутнє Української держави [7: 76]. Історик докладно зупиняється на створенні з ініціативи поміщика Констянтинградського повіту Полтавської губернії Михайла Коваленка «Союза Хлеборобов собственников». Він наводить дані про діяльність Української демократичної Хліборобської партії, заснованої влітку 1917 р. з ініціативи гуртка українців-поміщиків і земських діячів Лубенського повіту тієї ж Полтавської губернії [7: 54-55, 76-77].

Д. Дорошенко відзначає значний вплив М. Грушевського на згуртування українських сил на початковому етапі революції. З поверненням М. Грушевського з політичного за-

слання «український рух у Києві зразу відчув досвідчену й авторитетну руку його керівника. Ніхто більше в даний момент не підходив для ролі національного вождя, так як М. Грушевський, ніхто навіть і рівнятися не міг із ним щодо загально призаного авторитету й тої поваги, якою оточувало його все українське громадянство» [7: 44]. М. Грушевський, зазначає Д. Дорошенко, відчув настрої більшості населення і чітко сформулював їх політичні вимоги у формі широкої національно-територіальної автономії України у складі демократичної Російської республіки.

Із загостренням політичної кризи в Україні відбувається розмежування політичних сил. Д. Дорошенко наводить чимало фактів, які засвідчують, що Центральна Рада, очолювана М. Грушевським, «дуже скоро прийняла радикальний соціалістичний напрям» [7: 7]. Протягом всього свого існування Центральна Рада завжди була організацією, котру організували і скеровували представники соціалістичних партій, не тільки за назвами і програмами, але й за принциповими переконаннями, в чому дає можливість пересвідчитись, як історична спадщина Д. Дорошенка так і інших провідних діячів українського національно-визвольного руху, зокрема і М. Грушевського, і В. Винниченка, і П. Христюка. Сучасні українські історики, зокрема В. Солдатенко опираючись на тривале вивчення історії революції в Україні, вважають, що «не вірно було б гіпертрофувати одну сторону (національно державну) в концепції Української революції, також не вірно було б не враховувати і якісної характеристики її соціального устремління. А воно (це устремління) безперечно не вмщувалося в рамки буржуазного демократизму і мало явну соціалістичну орієнтацію» [10: 131], а цим доволі часто грішать деякі нинішні дослідники. Подібна орієнтація приводила з одного боку до розширення соціальної бази українського руху, з іншого позбавляла його можливості співпраці з елітними соціальними групами українського суспільства [7: 19]. Це в свою чергу посилювало процеси розпаду соціальної структури суспільства та його словзання до стану громадянської війни.

У цьому зв'язку історик піддає критиці народницький світогляд соціалістичних лідерів Центральної Ради, які намагалися оперти національно-визвольні змагання на радикальні соціальні ідеї та шукали підтримки лише серед пролетаризованого та напівпролетаризованого селянства, робітництва, народної інтелігенції, відкидаючи державотворчий потенціал заможних верств населення. Більше того, він не безпідставно вважав однією з головних причин невдачі Центральної Ради саме те, що вона своєю соціальною політикою відхилила від себе крупних власників, які могли при певних умовах підтримувати українську державу. Натомість Центральна Рада опиралась на нестійкі мінливі у політичному відношенні елементи, зокрема на бідніше селянство, яке «не могло стати соціальною базою для розбудови держави» [7: 78]. Опинившись без підтримки елітних верств українського суспільства, підкреслює Д. Дорошенко, Центральна Рада поставила себе у програшну ситуацію.

Водночас, Д. Дорошенко намагається зважено проаналізувати діяльність Центральної Ради і зазначає, що в ході революції вона зіткнулася з надзвичайно складними проблемами, серед яких особливо гострою була відсутність достатньої кількості кваліфікованих кадрів для формування апарату управління як в центрі, так і на місцях. Українці виявились на початку ХХ ст. аграрною нацією, майже повністю позбавленою представництва в елітних групах суспільства, дуже слабо урбанізованою. «Майже по всіх більших містах України, – зазначає Д. Дорошенко, – провід захопила російська та зросійщена демократія, яка дуже противилась проведенню в життя українських домагань особливо воно вона ставилась до автономії України» [7: 60]. Відсутність впливу на великі промислові центри України надзвичайно затруднювало процес формування національної державності. Українська революція виявилась витісненою в аграрний сектор, і в основному, вимушена була вести боротьбу за землю, та проти «неукраїнського» міста, в той час як у націй, які успішно здійснили процес відродження національної державності протягом ХХ ст., саме міста виступали лідерами національних революцій. Ці об'єктивні несприятливі фактори виступили на думку вченого, важливою перепорою у становленні української державності.

Д. Дорошенко позитивно оцінює схвалення Другого Універсалу Центральною Радою. Він, зокрема, звертає увагу на те, що Перший Універсал був швидше декларацією намі-

рів, а Другий став втіленням реальної конкретної домовленості з легітимною виконавчою владою. На думку Д. Дорошенка, цим самим практичний процес державотворення був значно просунутий вперед відповідно з реформаторською платформою лідерів Центральної Ради. Історик вважав, що після цього Центральна Рада стала на більш високий рівень відносин з Тимчасовим урядом, отримавши фактичне визнання автономії з законодавчим органом Центральною Радою та урядом Генеральним Секретаріатом [7: 116].

Критично Д. Дорошенко оцінює діяльність виконавчих органів Центральної Ради. Суттєвим недоліком у роботі Генерального Секретаріату вчений вважав те, що орієнтація його керівників була спрямована в першу чергу на розширення власної компетенції шляхом переговорів з Тимчасовим урядом. Натомість робота на місцях у повітах і губерніях була знехтувана. Це призвело в кінцевому рахунку до самоізоляції Центральної Ради та її Генерального Секретаріату у столиці, відірваності її від регіонів.

Особливу увагу Д. Дорошенко звернув на з'ясування причин військової поразки УНР у війні з більшовиками. Він вважав, що ця поразка була насамперед наслідком антимилітаристських настроїв, що панували у керівництві Центральної Ради, провідником яких виступав В. Винниченко та М. Грушевський. Поряд з цим історик вважав потрібним зазначити і той факт, що «військова служба ніколи не мала великої популярності серед свідомої української інтелігенції. Вихована в опозиційному дусі проти держави взагалі, у війську вона бачила лише головну силу, на яку опиралась держава для гноблення народу. В українських колах до війська ставились як до структури яка поряд з «казенною» російською школою, служили найбільшим знаряддям русифікації [7: 343]. І коли наприкінці – 1917 р. більшовицькі загони почали наступати, дати їм належну відсіч не вдалося».

У своїй праці Д. Дорошенко висловив чимало думок, які й донині залишаються дискусійними в історичній літературі. Так, він вважав, що проголошення Третім Універсалом Української Народної Республіки, а Четвертим – самостійності української держави не було результатом попередньо сформульованого завдання, а стало політичною комбінацією, вимушеним політичним актом [7: 260-261]. Подібних поглядів дотримувався і Лисяк-Рудницький [9: 11]. З іншого боку, сучасні українські дослідники, зокрема, В. Ф. Верстюк вважають, що Четвертий Універсал став вершиною державотворчої діяльності і, що «помиляються ті історики, які вважають, що він був наслідком тільки зовнішньої політичної кон'юнктури» [2: 7]. Таким чином, можна зазначити, що навіть у сучасній історичній науці існує певна розбіжність поглядів серед провідних дослідників, щодо співвідношення проголошених Четвертим Універсалом гасел і справжньої мети керівництва УЦР.

Д. Дорошенко доводив помилковість рішення Центральної Ради про невизнання Раднаркомом Росії після жовтневого перевороту 1917 р. На його думку, у тих обставинах слід було визнати більшовиків російським урядом, і проголосивши самостійність України, відділитись від Росії [7: 205]. Проте враховуючи реальні політичні умови того часу, орієнтацію російських більшовиків на світову революцію, а також їх ставлення до будь-яких інших політичних конкурентів, такий варіант розвитку подій видається, на мою думку, майже нереальним. І більше скидається на спробу заднім числом дати оцінку ситуації.

Д. Дорошенко відзначає власну суб'єктивність в оцінці описуваних подій, зазначає, що «не претендую на вичерпуюче повне змалювання подій, ні абсолютно безстороннє їх освітлення... Як свідок і близький учасник подій, я не міг писати про них холодно-безстороннє» [7: 3]. У своїй праці він представляє свій, особливий погляд на революцію, політика, члена партії соціалістів-федералістів, згодом прихильника гетьманської держави і свідомо не претендує на абсолютну об'єктивність.

В історіографічних концепціях Української революції створених провідними діячами того часу, певною мірою відчутний елемент особистого зацікавлення, адже за висловом В. Ф. Солдатенка «історично вони програли вирішальні битви 1917-1920 рр., а тому більше піклувались про виправдання заднім числом, аніж про відтворення та оцінку теоретичних поглядів на шляхи української революції» [10: 108]. Це досить сумне явище, певною мірою, характерне і для наукової творчості Д. Дорошенка.

Проте своєю історичною творчістю Д. Дорошенко вніс значний внесок у розвиток історичної науки. Його праці мали значний вплив на формування цілого покоління українських істориків в еміграції, а також значною мірою вплинули на формування сучасних історичних концепцій новітньої історії України.

Звичайно, не все у праці Д. Дорошенка про Українську революцію рівноцінне, не з усіма його думками можна погодитися, окремі його тези є дискусійними. Але такою є доля усіх непересічних праць, у яких історичний процес оцінюється не в межах схем, а в руслі своєї авторської концепції. Власне відсутність у сучасній українській історич-

ній науці єдиної історичної концепції, яка б визначала і оцінювала розвиток історичного процесу, і дозволяла визначити місце того чи іншого діяча в науковій ієрархії. слід напевне швидше вважати ознакою нормального росту історичної науки. Пильна увага до проблемних, певною мірою полемічних наукових праць свідчить про повернення історичної науки до сучасного історичного дискурсу, без чого подальший розвиток історичного пізнання навряд чи можливий.

Список використаних джерел

1. Антонов-Овсенко В. Записки о гражданской войне. В 3-х т. – М., 1924.
2. Веретюк В. Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. К., 1998.
3. Винниченко В. Відродження нації. – Київ-Відень, 1920. – Т. I-III.
4. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть? – К., 1917.
5. Грушевський М. На порозі Нової України. Гадки і мрії. – К., 1918.
6. Грушевський М. Початки громадянства (Генетична соціологія) – Відень, 1921.
7. Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр. Доба Центральної Ради. – Ужгород, 1932. – Т. I.
8. Кондратюк К., Білян П. Видатні історики України ХХ ст. Історіографічні нариси. – Львів, 1998.
9. Лисяк-Рудницький І. Четвертий Універсал та його ідеологічні попередники//Історичні есе. – К., 1994. – Т. 2.
10. Солдатенко В. Українська революція. Концепція та історіографія. – К., 1997.
11. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917 – 1920 рр. – Відень, 1921.
12. Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. – Прага, 1928.
13. Шульгин О. Політика. (Державне будівництво України і міжнародні справи). Статті, документи. – К., 1918.

Petro Bilyan

«DMITRO DOROSHENKO ABOUT THE UKRAINIAN LIBERATION MOVEMENT OF THE PERIOD OF UKRAINIAN CENTRAL RADA (MARCH, 1917 – APRIL, 1918)»

The article exposes Doroshenko's contribution into the development of historical science that deals with the analysis of national liberation movements of the period of UCR. The important place is given to exposing the reasons for the defeat of national liberation movement and seeking the ways out of political crisis.

УДК-314.743: 94 (477)

Наталія Совінська

ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СПРЯМУВАННЯ ТА ЇЇ РОЛЬ У РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНИХ ТА ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН НА ЗЛАМІ ХІХ-ХХ СТОЛІТЬ

Розкрито історію української еміграції європейського спрямування та її роль у світовій співдружності. Визначено внесок українців-емігрантів у розвиток національно-культурних та економічних відносин на рубежі ХІХ-ХХ століть та у період поступової інтеграції України в Європейський Союз.

Історія української еміграції є складовою і невід'ємною частиною історії України. До недавнього часу про неї згадувалося дуже мало, а якщо і показувалася вона, то в основному в негативному плані. Ця тема тривалий час була не престижною, і по суті забороненою.

неною. Це було обумовлено, перш за все, довговічними економічними та політичними умовами, в яких опинилася Україна.

Жорстокі методи експлуатації, приниження людської гідності, убоге життя українців, примушували їх покидати свій край, своїх дітей і рідних у пошуках кращої долі в чужих країнах. Еміграція не була приємною для кожного з них. Це була трагедія нашого народу, яка відбувалася з болем у душі. Сьогодні історія зобов'язана розкрити ці забуті й маловідомі сторінки для незалежної України, для її молоді і усіх жителів, які дорожать її суверенітетом.

Уроки цієї історії потрібні сьогодні, щоб більше не допускати таких помилок, які мали місце в минулому. І ми повинні пам'ятати відомого українського істрика-емігранта д-ра І. Нагаєвського, який сказав: «І якщо народ тисячоліттями тримається своєї землі, захищає її кров'ю своїх найкращих синів і дочок та творить свою власну духовну і матеріальну культуру, він виконує свою неповторну історичну місію» [1: 6].

Протягом багатьох століть, український народ потопав у крові, піднімався на ноги і змушений був знову й знову свою державність на своїй землі відвойовувати у монголо-татар, поляків, угорців, литовців, турків, росіян та інших. Всі завойовники знущалися над українським народом, над його культурою, мовою та духовністю. Цими причинами була обумовлена економічна еміграція. Особливого розмаху вона набула протягом XIX і XX ст. Мільйони українців залишили Україну.

Велика кількість східних українців переселилася або була депортована в райони Сибіру, Казахстану, Середньої Азії, Далекого Сходу, Європейської Півночі Росії. Вони залишилися у територіальних межах Російської імперії і не були емігрантами у традиційному значенні цього слова. Західні українці, навпаки, прямували на Захід. Надзвичайно невтішним є той факт, що процес переселення українців ніколи не припинявся, чи зменшувався, змінював свій напрям, залежно від потреб українського населення та політичних обставин. Ця тяглість еміграційних процесів продовжується і сьогодні. Не є секретом той факт, що «сьогодні українська діаспора – одна з найбільших серед інших планетарних етнічних розселень. Умовно її поділяють на західну і східну (вперше ці терміни почали застосовувати на I Конгресі українців у січні 1992 року). За далеко не повними даними, у західній діаспорі мешкає понад 5 млн. громадян українського походження, а в східній (за переписом 1989 р.) – 6, 8 млн. Як бачимо, лише за офіційними даними за межами України проживає понад 12 млн. українців, а за оцінками демографів значно більше – майже 20 млн. Проте ще й досі не встановлена більш-менш точна кількість українців за рубежом. Наприклад, щодо східної діаспори нині оперують цифрою 10 млн., а окремі дослідники називають величезну, хоча й неофіційну цифру – майже 20 млн. чоловік. Цілком ймовірно, що світова українська діаспора становить більше ніж половину громадян України» [2: 17-18]. Без сумніву з цим можна погодитися, якщо врахувати і сьогоднішню нелегальну еміграцію наших співвітчизників у Грецію, Італію, Португалію, Англію, Німеччину, Чехію та інші країни.

Понад 16 мільйонів українців живуть нині за межами рідної держави. Більше третини з них – в країнах СНД, зокрема в: Росії – 4362000, Молдові – 600000, Казахстані – 396000, Білорусі – 291000, Узбекистані – 153000, Киргизстані – 108000, Грузії – 53000, Таджикистані – 42000, Туркменистані – 42000, Вірменії – 3300. У європейському зарубіжжі українці розселені так: Польща – 600000, Румунія – 300000, Словаччина – 150000, Латвія – 92000, Чехія – 50000, Хорватія – 50000, Литва – 45000, Естонія – 44000, Англія – 35000, Франція – 35000, Словенія – 25000, Німеччина – 22000, Австрія – 6000, Бельгія – 5000, Угорщина – 3500.

Численна українська діаспора також на американському континенті. Там вони зосереджені: США – 1200000, Канада – 1000000, Аргентина – 200000, Бразилія – 155000, Парагвай – 12000, Уругвай – 10000, Венесуела – 3500. Багато наших земляків переселилися до далекої Австралії. На сьогодні їх там – 35000, 500 осіб вважають себе українцями у Новій Зеландії. Живуть вихідці з України і в країнах Східної Азії та Африки [3, 3].

Немилосердна доля, що протягом багатьох сторіч випробовувала українців на життєдіяльність, підтвердила: українська нація – велика нація. За соціальним складом українські емігранти були в основному вихідцями із селян. Швидкому інтегруванню в

економічне, суспільне і культурне життя країн поселення перешкоджав їхній низький освітній рівень, що зумовлювався переважно селянсько-робітничою структурою еміграції. Як результат – українські емігранти посідали найнижчий щабель у соціальній драбині країн, де мешкали, виконували найважчу фізичну роботу. Поступово вони інтегрувалися в життя країн поселення і досягли значних успіхів у галузі освіти, науки і культури.

Сьогодні українці на Заході – здебільшого люди середнього класу. Вони представлені в усіх сферах державного, виробничого й громадського життя країн поселення. Західна діаспора гідно репрезентувала Україну в світі, не схиляла прапора боротьби за її визволення від більшовицького колоніального рабства. Наші українці-емігранти, проживаючи за океаном, всяко звеличували Україну і її народ у світі.

Цілком інший характер має еміграція в сьогоденнішніх умовах. Україну залишають тисячі людей, особливо молоді та висококваліфіковані спеціалісти: вчені, інженери, лікарі, юристи, вчителі тощо. Ця еміграція особливо небезпечна для України. Виїжджає «мозок» нації. Дешево продається інтелектуальний капітал. Якщо процес економічних реформ не буде і надалі забезпечувати належний рівень матеріального добробуту, то Україна залишиться надовго відсталою країною Європи. Цього допустити ми не маємо права. Тому питання еміграції українського народу, вивчення її історії, причин і наслідків, вплив її на світове співтовариство потребує додаткового історичного, політичного та філософського вивчення. На нашу думку, державотворчий процес у сучасній Україні без врахування цього просто буде неможливим. Необхідно негайно вжити заходів, щоб ціна робочої сили відповідала б європейським і міжнародним стандартам.

Адже не є секретом той факт, що наші співвітчизники, працюючи нелегально в Греції, чи то в Італії або іншій країні, отримують не менше 500 доларів США в місяць за виконання некваліфікованої роботи (по догляду за дітьми, перестарілими чи хворими). У гривнях це становитиме $(500 \times 5,53) = 2765$ грн. Такої оплати праці в місяць в Україні він (чи вона) не отримують у даний час. Це важливий симптом для «ракового захворювання» України.

Українці як західної так і східної діаспори роблять вагомий внесок у розвиток культури, науки, мистецтва, літератури як українського народу, так і народів країн, в яких вони проживають. Про це ще раз переконливо засвідчили I Конгрес українців колишнього СРСР, Всесвітнього форуму українців, що відбувся в 1992 році у Києві. З усього світу на форум прибули делегати і гості, щоб ще раз вклонитися рідній землі та об'єднати свої прагнення і зусилля для розбудови України. На форумі були присутні делегати 26 країн світу, де мешкають українці. Зарубіжні українці в країнах світу – це та частина нашого народу, яка є джерелом знань про Україну та народи, які її населяють, їх історію, культуру і звичаї. І для цього в них є всі можливості. Українці східної діаспори поки що таких можливостей не мають. Відсутні українські навчальні заклади, кіно, телебачення. Ще перед другою світовою війною ліквідовані українські школи.

Про внесок українців-емігрантів у світову цивілізацію підтвердив і II Конгрес українців, що відбувся 22-25 серпня 1997 року в Києві. За даними 1998 р. за кордоном, тобто в Західній еміграції діє 94 українські громадсько-політичні організації, 46 навчальних закладів і наукових установ (у тому числі НТШ «Рідна школа», Український вільний університет), 41 культурно-мистецька організація. Активно працюють 32 професійних об'єднань, Американська асоціація українців, Світова федерація українських лікарських товариств, 23 земляцьких товариств, серед яких такі відомі як «Гуцулія», «Подолани», «Товариство полтавчан», «Черемош», «Тернопільщина» тощо. У різних країнах діє 30 церковних утворень (Українське товариство святого Володимира, Український католицький університет, Патріархат УКЦ), 17 молодіжних і спортивних об'єднань («Сокил», «Січ», «Гайдамаки», «Пласт», «Тризуб», «Союз незалежної української молоді»), 12 жіночих організацій («Союз українок», «Організація українських жінок»).

Українська діаспора має 17 видавництв, серед яких – «Свобода», «Червона калина», «Слово», «Просвіта», «Рідна школа». За кордоном виходять 184 українські газети і журнали, найпопулярніші з яких – «Гомін України», «Записки НТШ», «Каменярь», «Молода Україна», «Українські вісті». Друковані органи діаспори сприяють її консолідації, збе-

рігають надбання культури, літератури, традиції минулого, допомагають у наш час відновлювати і розвивати духовність.

Упродовж десятиліть панівна ідеологія робила зарубіжних українців ворогами українського народу. Писалися книги, наукові праці, в яких фальсифікувалася наша національна історія, заохочувалася неправда, замовчування тощо. Особливо, щодо українців, які жили за кордоном. Український народ був змушений жити у пільмі й безсоромному обмані. Все це спонукало до боротьби за своє існування.

«Але часи міняються. Об'єктивний хід історії ніхто не може змінити. Настав час об'єднатися всім українцям і разом боротися за розбудову незалежної держави» [4: 4].

На нашу думку, українці-емігранти зобов'язані підняти клопотання перед урядами своїх країн надати допомогу Україні в розбудові своєї державності. І не просто «подачками» чи «гуманітарною допомогою», а впровадженням інвестицій в економіку, науку і культуру. Це дасть можливість створити робочі місця і забезпечить налагодження виробництва, стабільності економіки, а це вплине позитивно і на соціальну сферу, науку та культуру. Без такої практичної допомоги входження України в Європу буде затяжним.

Найбільшими «боржниками» перед Україною є країни: США, Канада, країни Європи та Азії. Якби із 26 країн світу, в яких проживають українці, були вкладені інвестиції в українську економіку, то це було б найбільшим подарунком для материкової України.

Однак, на жаль, цього ще не відбулося. Сьогодні значна частина міжнародної міграції капіталу припадає на іноземні інвестиції.

Посилення інтеграційних процесів у світі сприяє активізації інвестиційної діяльності, зокрема в країнах з перехідною економікою.

Для успішного здійснення ринкових реформ, структурної перебудови економіки, подолання соціально-економічної кризи та інтеграції у світову економіку, Україна потребує значних фінансових і матеріальних ресурсів. В умовах гострого дефіциту власних капіталовкладень важливе значення має залучення в Україну прямих іноземних інвестицій.

В Україні поки що не склалися необхідні умови для нормального функціонування і стимулювання прямих інвестицій. Труднощі, насамперед, пов'язані з тим, що в країні відсутня система економічної безпеки для власного підприємництва, зокрема для іноземних інвесторів. У 1998 р. позиції України між країнами-реципієнтами погіршилися: за рейтингом відкритої економіки наша країна перебуває на 124-му місці (серед 161 країни, щодо яких проводилися дослідження).

У 1999 р. загальна сума в Україні пріоритетних іноземних інвестицій (ПІІ) становила 2,78 млрд. дол. США, що майже у 8 разів менше, ніж в Угорщині, та в 10 разів – ніж у Польщі. Питома вага ПІІ становить 5% ВВП України і менше 4% усіх джерел формування основного капіталу [5: 204].

Практика залучення іноземних інвестицій в Україну засвідчує, що розмір іноземних капіталовкладень значно відрізняється в різних її регіонах. Інвестори, як правило, надають перевагу промислово розвинутим і географічно вигідно розташованим регіонам. Так, у Києві зосереджено 30% усіх ПІІ у 1999 р., у Київській області – 9, 3%; Запорізькій – 8, 2%; Одеській – 6, 6%; Дніпропетровській – 6, 4%; Донецькій – 6, 4% та в решті регіонів – 25, 5% [6: 30].

Аналізуючи залучення іноземних інвестицій в Україну, можна зазначити, що галузева структура ПІІ характеризується нерациональною концентрацією. У 1999 р. у сфері матеріального виробництва було зосереджено близько 55% ПІІ, з них до 2% у первинному секторі, 53% – у вторинному, в т. ч. у харчовій промисловості – 22% машинобудуванні та металообробці – 13%, у третинному секторі – майже 40 %, у т. ч. у сфері внутрішньої торгівлі – 21 % [5: 204].

Серед країн Європейського Союзу найбільше інвестування в Україну здійснюють Німеччина, Швейцарія і Великобританія. Але питома вага прямих інвестицій країн Європейського Союзу зростає ще незначними темпами, про що засвідчують статистичні дані (табл. 1) [8: 51-57].

Таблиця 1

Сукупний обсяг ПІІ в Україну по країнах (млн \$)

	1995р.	1996р.	1997р.	1998р.
Всього	483, 5	896, 9	1438, 2	2053, 8
у т. ч. країни ЄС:				
Нідерланди	11, 8	46, 5	119, 6	214, 0
Німеччина	101, 3	156, 9	166, 5	184, 7
Великобританія	33, 8	53, 9	100, 3	149, 9
Швейцарія	21, 3	38, 4	49, 7	79, 5
Італія	14, 6	19, 3	31, 4	51, 5
Швеція	3, 6	19, 1	22, 1	40, 8

У той час, як в Україні існує перспектива ширшого залучення прямих іноземних інвестицій. До основних факторів, які сприяють залученню іноземних інвестицій, належать: недостатньо освоєні природні та сировинні ресурси, науково-технічний, інтелектуальний потенціал, вигідне географічне розташування країни.

Державна політика України у сфері залучення іноземного капіталу має враховувати пріоритетні напрямки. В іноземному інвестуванні відчують гостру потребу паливно-енергетична галузь, все агропромислове господарство, існуюча інфраструктура, включаючи транспорт, телекомунікації, ділову інфраструктуру. Крім цього, продукція хімічної та металургійної промисловості, що становить майже половину експортного потенціалу України, за останній час втрачає свою конкурентоспроможність. Тому іноземне інвестування в ці галузі буде сприяти підвищенню експортного потенціалу країни.

Певних особливостей набула українська еміграція в кінці 80-х – на початку 90-х років ХХ ст. Істотно впливають на неї демократизація суспільного життя, непрості процеси українського державотворення. Майже 1 тис. українських емігрантів з Івано-Франківської, Львівської, Тернопільської та Рівненської областей, переважно віруючі християни-п'ятидесятники наприкінці 1988 р. переселилися в США. Чимало українських жінок, узявши шлюб з іноземцями з року в рік створюють так звану «шлюбну» еміграцію. Нині з України виїжджають здебільшого вчені, висококваліфіковані робітники, переважно люди молодшого та середнього віку. Лише за 7 міс. 1990 р. за кордон виїхало майже 70 тис. чол. Не набагато зменшився цей потік у наступні роки. В 1994 р. на постійне проживання в далеке зарубіжжя виїхало 76 тис. чол.

Не є секретом той факт, що українські емігранти вносять посильний вклад у розвиток тих країн, в яких вони поселилися і поселяються сьогодні.

Для дослідження ми не будемо брати всіх 26 країн світу, в яких проживають українці. Обмежимося європейською діаспорою. Поскілки Україна прагне ввійти у Європейський Союз

За даними наукових досліджень авторського колективу під керівництвом доктора історичних наук С.Ю. Лазебника, на сьогоднішній день близько 2 млн. українців проживають у країнах Центральної та Західної Європи, в тому числі на етнічних українських землях у Словаччині, Румунії, Польщі [9: 159-223]. Українці в нинішніх кордонах Польщі становлять автохтонну етнічну групу, оскільки їхні предки споконвіку проживали в таких історичних областях, як Бойківщина, Лемківщина, Підляшшя, Холмщина, Надсяння. В роки другої світової війни та у повоєнний час українці в Польщі зазнали жорстоких репресій. Це негативно позначилося на демографічній ситуації в українській етнічній групі. Нині немає точних даних щодо кількості українців. За даними Об'єднання українців Польщі тут проживає 350-500 тис. українців. Польська офіційна статистика подає їхню кількість 150-250 тис. чол. До них не включено лемків (80-100 тис.), гуцулів, поліщуків, бойків. Найчисленнішим осередком українців є Ольштинщина – майже 60 тис. осіб. Друге місце посідають Гданське та Кошалінське воєводства. У деяких селах і повітах Польщі українське населення становить 30-90 %. У Варшаві проживає 5-10 тис. українців, у Кракові – майже 3 тис.

Завдяки демократичним перетворенням у Польщі в 1989-1990 рр. відкрилися нові можливості для активізації національно-культурного життя українців. Усі товариства на-

ціональних меншин, у тому числі й українське, вийшли з-під безпосереднього підпорядкування міністерству внутрішніх справ і перейшли до відомства культури й мистецтва. Створено сеймову комісію у справах національних меншин та етнічних груп. Уперше у парламенті Польщі українців представив викладач Ягеллонського університету, доктор В. Мокрий. На вересневих виборах 1993 р. до польського сейму обраний українець М. Чех. Зростаючим рівнем суспільно-політичної активності українців позначені самоврядні вибори на місцях, у результаті яких радними обрано понад 100 українців. Кілька українців здобули пости вїтів. У засобах масової інформації Польщі все частіше лунають доброзичливі голоси про польсько-українські відносини.

Позитивне значення в житті польських українців відігравав надзвичайний з'їзд УСКП, який відбувся в лютому 1990 р. у Варшаві. На ньому було створено нову організацію – Об'єднання українців Польщі (ОУП). До нього увійшли польські українці незалежно від їхніх політичних поглядів, релігійних вірувань, соціального стану. З'їзд, засудивши акцію «Вісла», прийняв звернення до польського народу, української громади в Польщі, до України, української діаспори, в яких ОУП заявило про свою готовність до співпраці на всіх ділянках суспільного життя.

Програма дій ОУП, схвалена його II з'їздом (1993), включає такі напрями: громадсько-політичне представництво українців, організаційна, культурно-освітня робота та аматорський художній рух, шкільництво і виховання молодого покоління, наука, мистецтво та видавнича справа, охорона пам'яток історії та культури, релігія і церква, господарська діяльність, співробітництво з Україною та діаспорою. Структурними підрозділами ОУП є воєводські відділення, які, в свою чергу, складаються з місцевих гуртків. При Головній управі (ГУ) ОУП функціонують групи експертів для розв'язання конкретних проблем повернення майна польських українців (опрацювання пропозицій щодо реприватизаційного закону), з питань шкільництва, Українського наукового інституту. При ГУ ОУП є постійно діюча комісія національної пам'яті українства. ОУП має власні будинки у Варшаві, Щецині. Центрами українського життя регіонів стали шкільні комплекси в Білому Борі, Ліґниці, Гурові, Іпавецькому, Перемишлі. ОУП співпрацює з П'ястом, СУМом, українськими церквами, які відіграють важливу роль у національно-культурному житті українства.

ОУП добилася значного розширення мережі українського шкільництва в усіх його формах. Сьогодні українську мову в пунктах її вивчення і школах (початкових і середніх) опановує майже 3 тис. дітей, у тому числі 1200 чол. на Підляшші. У 1989 р. українською мовою в Польщі оволодівали 1500 дітей. Зростання кількості дітей, які вивчають рідну мову, поставило перед учителями, діячами ОУП нові проблеми.

У Румунії так само, як і в Польщі, українська етнічна група є автохтонною. Українці розселені також на спільних (українсько-румунських) землях. За переписом населення 1992 р. в Румунії проживає 66, 8 тис. українців, фактично їх там значно більше – 100-200 тис. За кількістю вони посідають третє місце серед національних меншин країни. Українці в Румунії компактно проживають у чотирьох регіонах. Це південна частина Буковини (Сучавський повіт) та прилегла зона Боташанського повіту, Мармароцина (повіти Сату-Маре, Бая-Маре), Східний Банат (повіти Караш-Северин і Тиміш) та Північна Добруджа (Тульчинський повіт). Ще один етнічний український анклав розташований в столиці країни Бухаресті. Незначними групами українці розселені по багатьох інших місцевостях Румунії.

Більшість українського населення Румунії проживає у сільській місцевості. Зокрема, на півдні Буковини українці мешкають у 70 сільських населених пунктах, на Мармароцині – у 15, у Східному Банаті – у 8, у Добруджі – у 30. Чимало українців-городян налічується у Сучаві (майже 20 тис.), Тульчі (10 тис.), в деяких інших містах, а також в Бухаресті – майже 1 тис. родин. Поява українців у різних містах Румунії пов'язана з урбанізаційними процесами. Українці в Румунії переважно хліборобами, скотарями, рибалками, лісоробами, шахтарями. Є також своя інтелігенція – письменники, вчителі, працівники культурно-освітніх закладів. Під час диктатури Н. Чаушеску частина українців з різних причин (зневіра, страх, кар'єризм) відійшла від рідних джерел своєї духовності. Не діяли українські школи, бібліотеки.

Новий етап національного відродження українців розпочався після падіння диктатури Н. Чаушеску. 29 грудня 1989 р. був створений Союз українців Румунії (СУР). Перший його з'їзд, що відбувся 27-28 жовтня 1990 р. в Бухаресті, дав можливість глибоко проаналізувати життя та працю українського населення в умовах демократії. Учасники з'їзду вперше на повний голос заявили про свої права, свободи, прагнення. СУР розгорнув активну роботу з реукраїнізації зденационалізованого українського населення Румунії. СУР складається з п'яти територіальних організацій, створених у регіонах компактного проживання українців, а саме в Бухаресті, Банаті, Добруджі, Сучаві, на Мармароцині. Їхні керівники, обрані місцевими зборами, є віце-президентами Спілки, центральне правління якої знаходиться в Бухаресті. СУР очолює український письменник та журналіст, депутат румунського парламенту С. Ткачук. Він має двох перших віце-президентів М. Корсюка і К. Ірода та одного генерального секретаря К. Регуша.

Основним напрямом діяльності СУР є реукраїнізація зденационалізованого українського населення Румунії. В румунських школах створені класи з викладанням української мови. Вивчаються пропозиції багатьох українців щодо шкіл з викладанням усіх предметів українською мовою. Педагогічні ліцеї міст Сігет та Сучава мають класи, в яких навчаються майбутні вчителі українських шкіл. У більшості українських поселень відчувається брак національних педагогічних кадрів. Не вистачає висококваліфікованих шкільних інспекторів – фахівців з української мови, які б координували навчальний процес рідною мовою. Важливу роль у національному відродженні українців Румунії покликана відігравати преса, яка має чималу державну підтримку. Після 1990 р. журнал «Новий вік» став «Вільним словом», який фінансує міністерство культури Румунії. Урядова Рада національних меншин фінансує видання літературно-культурного журналу «Наш голос» та газети «Український вісник», що друкуються українською мовою.

У Румунії плідно працює плеяда українських письменників, 30 з яких є членами Спілки письменників Румунії. Останніми роками по кілька книжок у видавництві «Критеріон» надрукували такі відомі українські письменники, як С. Ткачук, М. Корсюк, О. Масикевич, К. Ірод, Д. Лукан, Ю. Павлиш, М. Небеляк, М. Михайлюк, І. Лежній, М. Ласло-Куцук. Завдяки відчутній допомозі румунського уряду зусиллям СУР вже традиційними стали Фестиваль українських колядок і зимових звичаїв, Фольклорний фестиваль українців Румунії у Сігеті, міжповітовий фестиваль у Сучаві, щорічні святкування Днів Т. Шевченка. Мета таких заходів – духовно пробудити українців, підняти рівень національної свідомості.

Українці є автохтонною національно-етнічною групою в Словаччині. Тут, а також у Чехії їхня кількість є умовно приблизною. За даними перепису населення 3 березня 1991 р., українців було лише 20, 6 тис. чол. Результати останнього перепису істотно доповнені даними з віровизнання. Зафіксовано, що 1, 2 % населення Чехії і Словаччини є греко-католиками. Це становить 186, 9 тис. чол. Греко-католицьку віру в цих країнах сповідають переважно українці. Таким чином, можна припустити, що реальна кількість українців у Чехії та Словаччині становить майже 150 тис. чол.

Місцями їх найбільшого зосередження є міста і села Східнославацького краю (Пряшівщина): Гуменне, Бардіїв, Стара Любовня, Кошице та ін. Визнаним центром українського національно-культурного життя є Пряшів, де проживає понад 2 тис. українців. У Східній Словаччині налічується 260 українських сіл, в яких проживає 100 тис. чол., з них більше половини етнічних українців. Крім того, десятки тисяч українців живуть у містах. Проте лише 30 тис. громадян Словаччини офіційно задекларували свою приналежність до української (русинської) національності. Основна організація словацьких українців – Союз русинів-українців Словаччини (СРУС). Він виник наприкінці 1990 р. на базі колишнього Культурного союзу українських трудящих. СРУС виходить з того, що русини та українці є представниками не двох, а однієї нації.

Антиукраїнські позиції у Словаччині займає організація «Русинська оброда» («Русинське відродження»). Вона керується положенням про те, що русини є окремим народом, який не має нічого спільного з українцями. Представники «Русинської оброди» вважать післявоєнний розвиток українців Словаччини періодом насильницької українізації русинів, яка нібито була продуктом тоталітарного комуністичного режиму. Основним їхнім гаслом є так звана деукраїнізація русинів. Ці антиукраїнські сили у Словаччині мають

свої видання, проводять конгреси, конференції. Нещодавно вони навіть заснували далекий від науки Інститут русинської мови і культури. Своїм першочерговим завданням цей заклад вважає кодифікацію русинської літературної мови та культури, тобто укладення граматики, правопису, словника тощо. Проти таких планів представників русинства рішуче виступила Спілка українських письменників Словаччини, справедливо розцінивши їх як відкриту українофобію, політичний сепаратизм.

За сьогоднішніх складних політичних умов свідомі українці Словаччини намагаються зберегти свої досягнення в галузі національної культури. Із середніх шкіл на Пряшівщині збереглася тільки українська гімназія ім. Т. Шевченка. Українських початкових шкіл є трохи більше 10. У 40 школах викладається українська мова як окремий предмет. Виходить український дитячий щомісячник «Веселка». Основним періодичним органом українців Словаччини є щотижнева газета «Нове життя». Виходять місячник-журнал «Дружно вперед» та літературно-громадський часопис «Дукля». Кілька книжок щорічно випускає у світ українське видавництво у Пряшеві. Активно діє Музей української культури у Свиднику. Він видав 19 томів свого «Наукового збірника». Багатогранну національно-виховну роботу проводить кафедра української мови і літератури університету ім. П. Й. Шафарика у Пряшеві, в складі якої працює науково-дослідний відділ. На філософському та педагогічному факультетах цього навчального закладу 80 студентів вивчають українську мову. Діє русько-українська редакція Словацького радіо. Щотижневий ефірний час її мовлення становить 12,5 годин. Плідну роботу проводять Асоціація українців Словаччини та Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Словаччині. Їх очолює відомий учений та громадсько-політичний діяч М. Мушинка.

Немала кількість українців (9 тис. за офіційними явно заниженими даними) проживають у Чехії, зокрема у Празі, Брно, Оставі, Карлових Варах. Ці етнічні анклавні сформувалися внаслідок еміграції з України прихильників УНР та ЗУНР після поразки визвольних змагань. Етнічна група чеських українців істотно поповнилася за рахунок міграції із Східної Словаччини. В Чехії офіційно зареєстровано 8 тис. українських заробітчан. Насправді їх мінімум у 10 разів більше. Автохтонного українського населення тут немає.

Негативні наслідки дала політика деукраїнізації, яка проводилася у Чехословаччині до кінця 80-х років. Незважаючи на це, значну національно-культурну роботу в українському середовищі проводив Культурний союз українських трудящих Чехословаччини (КСУТ). В умовах комуністичного режиму він діяв під пильним наглядом чеського КДБ. Як виявилось в останні роки, деякі його активісти були таємними агентами спецслужб. Таким чином КСУТ політичне дискредитував себе. Від нього поступово почали відходити люди.

Після «оксамитової» революції (листопад 1989 р.) у Чехії з новою силою проявилось українське життя. На базі Громадянського форуму, який можна порівняти з Народним рухом України, виникли різні громадські організації національних меншин, у тому числі й української. Сьогодні національно-культурне життя українців у Чехії зосереджене в основному у двох організаціях. Перша з них – Об'єднання українців у Чеській Республіці (ОУЧР), яка організаційно оформилася навесні 1990 р. Її очолює щирий український патріот, доктор Я. Бабюк. Програмні цілі ОУЧР – розвиток шкільництва українською мовою, створення мережі гуртків українознавства, художньої самодіяльності, дослідження місцевих пам'яток української історії та культури, з'ясування долі втрачених українством архівних і бібліотечних матеріалів, налагодження зв'язків з іншими українськими організаціями в Чеській Республіці, з Україною та українською діаспорою.

Друга організація – Українська ініціатива в Чеській Республіці (УІЧР), яка «відбрунькувалася» від першої, старшої віком, з усталеними традиціями. Це розмежування відбулося після 76-го засідання Ради ОУЧР, коли у відставку за власним бажанням пішло її керівництво. 30 травня 1994 р. відбулися установчі збори УІЧР. Було схвалено програмні засади новоствореної організації: розвиток ідентичності українства в Чехії, сприяння налагодженню та розвитку чесько-українських та українсько-чеських відносин, співробітництво з усіма українськими, чеськими та іншими національними організаціями. УІЧР об'єднує в своїх рядах українців, русинів, прихильників української нації незалежно від їхнього віровизнання. Збори обрали Управу УІЧР у складі 7 чол. Її головою стала магістр

Л. Райчинець. Міністерство внутрішніх справ Чеської Республіки без застережень зареєструвало Українську ініціативу. До неї порівняно з ОУЧР входять переважно молоді й енергійні люди, які шукають сучасних способів розвитку зв'язків з Україною, із світовим українством. Крім названих, у Чехії діють Товариство українських лікарів, Жіноча громада, Союз ветеранів-антифашистів, інші інституції. Їх об'єднує ностальгія за Україною, палке бажання допомогти у розбудові незалежної Української держави.

Провідною у багатогранній діяльності українських громад є культурницька лінія. Перед українцями Чеської Республіки стоїть чимало першочергових завдань. На думку професора Р. Лубківського, з якою не можна не погодитися, три із них найважливіші. Перше завдання полягає у створенні необхідних умов для успішної діяльності українських товариств та об'єднань. Друге завдання – це створення українських навчальних закладів, яких тут майже немає, що дуже негативно позначається на вихованні підростаючого покоління українців у Чехії. Суть третього завдання полягає у забезпеченні правонаступності нинішніх українців величезного внеску їхніх попередників в економіку і культуру Чехії. Певну допомогу українським громадам у розв'язанні цих завдань надає уряд ЧР. Він, зокрема, виділив значні кошти на видання квартальника «Пороги» – друкованого органу всієї української спільноти у Чехії.

Однією з найстаріших у зарубіжному світі є українська етнічна група в колишній Югославії. Нині вона налічує приблизно 60 тис. чол. (українців та русинів). Майже половина з них (25-30 тис.) проживає в історичній області Бачка (на території автономного краю Воєводини), майже 30 % (15-20 тис.) – у Славонії та Сремі, на території Хорватії, 15-16 % (8-10 тис.) – у Боснії та Герцеговині. Переважна більшість югославських українців (понад 80 %) – мешканці сіл та малих містечок, а менше 20 % – великих і середніх міст. Українські громади є в Белграді, Загребі, Любляні, Істрі, Осієці та в інших містах.

Процеси урбанізації русинсько-українського населення Югославії створили нову ситуацію в якій для збереження національної ідентичності потрібні нові підходи. Союз русинів та українців Югославії на початку 90-х років намагався активізувати роботу, спрямовану на розвиток національної культури. Але його успіхові заважали спроби деяких громадських діячів роз'єднати русинів і українців, проголошуючи русинів «окремим народом». Союз русинів і українців Югославії у цьому питанні зайняв принципову позицію, визнаючи русинів і українців «двома народностями однієї нації».

Особливо негативно на становище української діаспори вплинула громадянська війна у колишній Югославії, яка тривала понад 4 роки. Українська етнічна група зазнала значних людських жертв, матеріальних втрат. В результаті воєнних дій було знищено м. Вуковар, сербські війська зайняли Вуковарський район, на території якого проживає 60 % усіх русинів та українців Хорватії. Із 2 тис. русинів-українців 115 загинули, 270 було поранено, 200 томилось в концентраційних таборах, стільки ж пропало безвісти. У Вуковарі зруйновано приміщення Союзу русинів та українців і редакцію його органу «Нова думка» з устаткуванням, меблями, архівом та бібліотекою. Знищено всі шість початкових шкіл, будинок культурно-мистецького товариства ім. Йосипа Костельника. Серйозно постраждали русинські села Петровці, Миклошевці, містечка Новека, Липовляни, інші населені пункти. Серед жертв варварських дій сербських окупантів було п'ятеро греко-католицьких священиків, учителі, викладачі української школи, журналісти часопису «Нова думка». Під тиском обставин русини та українці залишали рідні домівки, виїжджали в інші країни.

Чимало лиха принесла кількарічна війна українцям Сербської Республіки, що входить до складу Боснії та Герцеговини. Вони потерпали й гинули по обидва боки фронту. Лише у маленькому містечку Прняворі загинуло 12 українців, а 48 поранено. Жертви, які понесли українці всієї Сербської Республіки, визначаються сотнями. Перестали працювати багато гуртків художньої самодіяльності, хорових, танцювальних колективів. Немає української газети, що виходила в Баня-Луці.

Незважаючи на важкі рани, заподіяні війною, українська діаспора поступово налагоджує мирне життя. Цьому неабиякою мірою сприяє створене у 1995 р. Товариство сербсько-української приязні. Його очолив заступник міністра у справах віросповідання Й. Турнянин, а секретарем став українець І. Фігурик. Приїзд делегації української громадсько-

сті, на чолі з головою товариства «Україна» І. Драчем, зумовив збір культурно-мистецького Товариства ім. Т. Шевченка у Баня-Луці, яке через воєнні обставини вже давно не збиралося. Під час зустрічі з'явилося чимало прекрасних планів співпраці. Є підстави сподіватися, що Товариство сербсько-української приязні сприятиме подальшому культурному та освітньому розвитку української громади.

Далі за кількістю українського населення ідуть Англія та Франція. Нині в Англії, за приблизними даними, налічується майже 35 тис. українців. Головними регіонами їх розселення є на заході Лонкашир (4-5 тис. чол.), на сході – Йоркашир (4 тис.), Центральна Англія (15 тис.), Шотландія (0,5 тис.). Українці компактно проживають у Манчестері, Ноттінгемі, Бредфордї, Лондоні та в інших містах. Підтримується високий рівень національної ідентичності в поколіннях українців, які народилися в Англії. Це стосується і змішаних шлюбів, особливо тих, де матерями є українки.

Порівняно численна колонія українських поселенців проживає у Франції. Вона налічує понад 35 тис. чол. Важливим осередком українства став Париж та його околиці. Тут, а також у прилеглих районах Центральної Франції живе 6,5 тис. українців. Чимало українців у Східній (6,4 тис.), Середньо-Східній (5,7 тис.), Північній (3,6 тис.), Південно-Західній (2,2 тис.) та Північно-Західній Франції (1,5 тис.). Майже 90% українців є мешканцями міст. Більшість з них працюють у промисловості робітниками, виконують малокваліфіковану роботу. Серед українців є підприємці, незначна частина належить до інтелігенції. Понад 10% працює у сільському господарстві. Чверть українців (здебільшого жінки) зайнято у домашньому господарстві.

Сьогодні в Англії та Франції функціонує досить широка мережа українських громадських організацій та установ. До них належить Союз українців Британії (СУБ), Об'єднання українців у Великобританії (ОУВ), Український центральний громадянський комітет у Франції (УЦГКФ) та Центральне представництво українців у Франції (ЦПУФ). Крім того, в цих країнах діє низка жіночих, молодіжних, культурологічних і просвітницьких організацій, створених українськими емігрантами.

Активну громадську й культурно-освітню роботу проводить жіночий гурток ім. Л. Українки в Ковентрі. Працюють й інші гуртки, в яких підростає покоління українців вивчає рідну мову, літературу, історію. Важливим фактором етнічного виховання українців є суботні українські школи і дитячі садки, які успішно діють в Англії, Франції та інших західноєвропейських країнах.

Як і в попередні роки, громадське життя українців у Великобританії та Франції тісно пов'язане з діяльністю церкви, яка відіграє велику роль у збереженні духовної та етнічної самобутності українських поселенців. Переважна більшість українців та їхніх нащадків (понад 60% у Франції і приблизно 73% в Англії) за віросповіданням належить до католиків східного обряду. Решту становлять православні (УАПЦ), римо-католики, протестанти та ін.

Етнічна українська група в Німеччині налічує нині майже 25 тис. чол. Найбільше українців (понад 40%) проживає у Баварії, Баден-Вюртемберзі, Гессені та Північному Рейні-Вестфалії. Найбільше українців зосереджено в Мюнхені, Гамбурзі, Ульмі, Франкфурті-на-Майні, Ганновері. Понад 80% українців зайнято в індустрії та будівництві. Незначна їх частина є власниками дрібних підприємств, працює в сільському господарстві. В Німеччині діє низка українських наукових, культурних, громадських та політичних закладів.

У решті європейських держав налічується значно менше осіб української національності. Наприклад, в Австрії – 5 тис. чол., у Бельгії – понад 4 тис., в Угорщині – майже 3 тис., у Швеції – 2 тис., у Голандії – 1 тис., у Данії – 0,5 тис. чол. Від кількох сотень до кількох десятків українців є жителями Іспанії, Норвегії, Швейцарії, Фінляндії та інших європейських країн.

Звичайно, зарубіжні українці не є однорідними. Вони й до цього часу ще мало вивчені українськими науковцями. Навіть побіжне ознайомлення з життям сучасної української діаспори дає підставу зробити висновок, що чи не найбільшою її проблемою є недружність. Іноді немає єдності у рамках однієї чи кількох споріднених організацій. Слід мати на увазі, що нині за межами материкової України проживають в основному так

звані етнічні українці, тобто нащадки емігрантів у другому-шостому поколіннях, які вважаються українцями лише за походженням. Проте, незважаючи на це, більшість з них виявляє неабиякий інтерес до життя українського народу, з розумінням ставиться до суспільно-політичних процесів, що відбуваються в Україні. Вони прагнуть до встановлення і подальшого розвитку взаємних економічних, культурних, наукових та інших зв'язків з українським народом, хоча певна частина їх ще не позбулася стереотипів, які тривалий час панували за рубежом.

Закордонні українські громади ніколи не втрачали почуття нерозривної спорідненості зі своїм народом з древньою прабатьківською землею, але тільки незалежна Україна, широко розчинивши двері для своїх синів і дочок з різних континентів, незрівнянно збільшила взаємні контакти. За роки нашої державності їхніми зусиллями здійснено важливі й ефективні акції на підтримку прогресивних змін в економіці, науці, культурно-освітніх галузях. Досить сказати, що в Канаді, Великобританії, Аргентині та в інших країнах українські організації подали відчутну допомогу у відкритті дипломатичних установ. Десятки західних фахівців українського походження працювали або ще працюють у Києві, інших містах України як консультанти в галузі державотворення, юриспруденції, права, економіки, науки в спільних підприємствах, фірмах. Одним із радників Президента України з економічних питань, головою Консультативно-дорадчої ради при Верховній Раді України є уродженець Тернопільщини Б. Гаврилишин. Він – відома постать серед наукової та економічної еліти Заходу, дійсний член Всесвітньої академії менеджменту, член правління Римського клубу, що об'єднує найвідоміших інтелектуалів світу, дійсний член Всесвітньої академії наук і мистецтв, іноземний член Національної академії наук України, ініціатор створення і перший директор Міжнародного інституту менеджменту в Києві, голова Надзірної Ради українсько-американського фонду «Відродження». Вагомий внесок Б. Гаврилишина у світовий економічний розвиток, в економічну науку відзначений золотою медаллю Президента Італії, почесним званням докторів Йоркського та Альбертського університетів Канади, а також Тернопільської академії народного господарства, президентом якої він є.

У деяких країнах і регіонах світу громадяни українського роду мають великий потенціал впливу на офіційну політику своїх властей щодо України. Проте ці лобістські можливості використовуються ще недостатньо. Західна українська діаспора багато зробила для надання практичної й моральної допомоги Україні, аби вона посіла гідне місце у світовому співтоваристві. Візити обох президентів до Канади і США, їхні зустрічі, спілкування з представниками місцевих українських громад засвідчили, що вони й надалі спрямовуватимуть свої зусилля на допомогу нашій країні, сприяючи налагодженню її всебічних контактів з розвинутими державами. Результати поїздок Л. Кучми за океан у 1994 і 1995 рр. ще більше утвердили в свідомості офіційних кіл, широкої громадськості вагомий внесок місцевих етнічних українців у розбудову своїх придбаних батьківщин, а відтепер і в налагодження та подальший розвиток американсько- і канадсько-українських політичних відносин, економічно-торговельних, наукових і культурних контактів.

Після прийняття Верховною Радою України Декларації про державний суверенітет і Акта проголошення незалежності України позиція зарубіжних українців щодо співробітництва з нашою країною набула принципово нових ознак. Головна відмінність від попередніх часів полягає у спробах повернути зв'язки на перспективу, допомагати не окремим групам населення, а в цілому народові й державі. Проте через повільність та непослідовність у проведенні економічних реформ, через труднощі вирішення в Україні, по суті нескладних питань ділового характеру, недержавні, часто споживацькі, підходи окремих представників нашої держави серед ділових кіл українських бізнесменів спостерігаються прояви настороженості, інертності, недовіри до українського партнера тощо.

Найактивніші із закордонних українців, котрі тимчасово працюють в Україні, часто наштовхуються на цілу низку перешкод, абсолютно незрозумілих людям, вихованим в умовах західних демократій. Їхні щирі і вкрай потрібні Україні зусилля, спрямовані на те, аби втілити в життя набуті на Заході знання, гальмуються недосконалою системою, яка й досі існує в Україні.

Молода Українська держава виявилася готовою до найцивілізованішого в найсучаснішому розумінні забезпечення міжетнічних стосунків на своїй території. Одними з перших її актів були Декларація прав національностей України та Закон «Про національні меншини». На думку авторитетних зарубіжних експертів, українське законодавство у цій сфері є одним з найпрогресивніших у світі. Така власна внутрішня політика дає Україні моральне право принципово вимагати від держав-партнерів взаємності у ставленні до

українських меншин, активно вести переговори щодо цього, а в разі необхідності виносити спірні питання на розгляд компетентних органів ООН

З утворенням незалежної Української держави проблеми, пов'язані із закордонним українством, швидко переросли рамки діяльності товариства «Україна». Виникли питання не лише культурного, а й правового, політичного, соціального характеру, розв'язання яких можливе лише на міждержавному рівні. Одним із важливих напрямів зовнішньої політики України стало забезпечення умов, за яких українським етнічним групам у зарубіжжі були б гарантовані права людини, в тому числі й право на збереження національної самобутності. Природним обов'язком уряду України є постійна турбота про долю мільйонів синів і дочок свого народу, волею долі розсіяних по багатьох країнах світу. Він має виступати проти дискримінації, подавати їм допомогу у збереженні рідної мови, національних традицій, культури. А при можливостях сприяти їхньому поверненню на Батьківщину.

Список використаних джерел

1. Нагаєвський І. Історія української держави наприкінці ХХ століття. - К., 1998.
2. Лановик Б. та ін. Українська еміграція - Тернопіль. Чарівниця, 1999.
3. Нашого цвіту: по цілому світу. [За матеріалами періодичної преси] // Свобода (Тернопіль). - 1995. - 10 лют.
4. Лановик Б. та ін. Внесок української еміграції в розвиток національної та світової культури - Тернопіль. Економічна думка, 2000.
5. Савельєв Є. Проблеми економічної інтеграції України в ЄС. Матеріали III-ої міжнародної конференції - Тернопіль, 1998.
6. Статистичний бюлетень за 1998 / Державний комітет статистики України - К., 1990.
7. Статистичний щорічник України. - К.: Українська енциклопедія, 1998.
8. Губський Б. Проблеми міжнародного інвестування в Україну // Економіка України. - 1998. - № 1 - С. 51-57.
9. Лазебник С. та ін. Зарубіжні українці: Довідник - К. Україна, 1991.

Natalija Sovinska

THE HISTORY OF THE UKRAINIAN OF THE EUROPEAN DIRECTION AND ITS ROLE IN THE DEVELOPMENT OF NATIONAL, CULTURAL AND ECONOMIC RELATIONS (THE END OF XIX-XX CENTURIES)

The history of the Ukrainian emigration of the European direction and its role in the world cooperation is shown in the work. The contribution of the Ukrainian emigrates into the development of national, cultural and economic relations at the end of the XIX-XX centuries and during the integration of Ukraine into the European Union is defined.

УДК 980 (477)

Юрій Юрик

УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ В ГЕОПОЛІТИЧНИХ КОНЦЕПЦІЯХ кін. ХІХ – першої третини ХХ ст.

У статті розглядаються теоретичні розробки українського питання в геополітичних концепціях зарубіжних і вітчизняних мислителів у кін. ХІХ-першої третини ХХ століття. Висвітлюється генезис українського питання в світовій геополітиці та його вплив на становлення української держави. Особлива увага приділяється вітчизняним геополітичним розробкам.

Український народ пройшов у ХХ ст. складний процес творення власної державності від статусу етнічної меншини, розселеної в двох імперіях на поч. ХХ ст. до народу із

власною державою в кінці минулого століття. Процес національного державотворення відбувався під дією внутрішніх і зовнішніх політичних чинників в яких буття української держави вирішували держави – гегемони світової політики. Власне, ці два складники не можливо розглядати окремо, як щось непеєднане; досягнути їх можна лише вивчаючи у тісному взаємозв'язку. Адже, саме у ХХ ст. українське питання у світовій політиці поставало у якісно новому вигляді, як питання української державності, завдяки внутрішньо-українському культурно-політичному національному відродженні на поч. ХХ ст.

Розглядаючи ставлення міжнародної спільноти до українського питання, на нашу думку, актуальним є вивчення історичного розвитку цієї проблеми у геополітичних концепціях та відносинах у ХХ ст.

Геополітика – на сучасному етапі українського наукознавства дозволяє висвітлити історію формування українського національного питання у ХХ ст. на якісно новому рівні, показуючи місце нашого народу у власному географічному просторі зовнішніх і внутрішніх політичних інтересів. Це актуалізує дану проблему. У зв'язку з цим у сучасній українській історіографії з'явилися дослідження, в яких аналізуються праці відомих геополітиків-теоретиків I пол. ХХ ст. Ф. Науманна, Г. Тільмана, Р. Сетон-Вотсона, Х. Макіндера, Р. Челлена. Їх метою є розкриття українського питання в європейських геополітичних концепціях. Поряд із цим актуальним буде висвітлення геополітичних міркувань українських мислителів: М. Драгоманова, М. Грушевського, М. Міхновського, В. Липинського, Д. Донцова, М. Волобуєва та ін.

У ХХ ст. остаточно сформувалися і вийшли на політичну міжнародну арену ідеології соціалізму та націоналізму. Кожна з них в минулому столітті знайшла собі політичний «притулок». Варто зауважити, що у країні із сталою державністю націоналізм набрав світоглядної форми, тоді, як соціалізм – програмно-партійної, і тому ці поняття не завжди взаємопоборювалися, а навіть тісно поєднувалися. Розвиток націоналістичної ідеології стимулював у націй почуття власного самоствердження, пропагував боротьбу за виключне (місіонерське) місце у світовому товаристві. На поч. ХХ ст. одночасно з потужним промисловим та науково-технічним розвитком, у великих світових державах поширюється ідея пан-американізму, пан-германізму, пан-славизму ін., які все більше і більше акцентують увагу на новому переділі світової політичної карти у здобутті нових джерел сировини та ринків збуту. У цьому аспекті зростала роль і значення недержавних націй та народів, які зберегли свою самобутність і проводили духовне чи політичне відродження. Україна, під даним кутом огляду, займаючи географічно центр Європи, зв'язуючи її з Азією, потрапила у більшість геополітичних концепцій I пол. ХХ ст., що зіграло у її державотворенні одну з визначних ролей.

Найамбітнішою, для свого часу візією майбутньої Європи, більша частина якої мала увійти до спілки центрально та східно-європейських націй, був проект, висунутий широким колом відомих німецьких вчених, помічників та підприємців, згуртованих навколо руху «Середня Європа».

Рух набув організаційної цілісності після виходу з друку у жовтні 1915 р. книги Фрідріха Науманна (1860-1919) «Середня Європа» [21: 141].

Кінцевою метою руху було створення у просторі між Францією та Росією, між Балтійським, Адріатичним та Чорним морями спільного економічного, культурного і правового простору, що охоплював би народи, які за більшістю характеристик – історичних культурних, господарчих, релігійно-етичних – засвідчують значну близькість.

У праці «Середня Європа» Ф. Науманн представляє своє бачення нової спільноти. Основоположним аргументом на її користь є приналежність усіх народів визначеного регіону до єдиного «середньоєвропейського типу», єдиної «середньоєвропейської людської групи», гомогенності якої, попри конфесійні, національні, мовні відмінності, визначена однотипністю соціокультурного ландшафту та господарчих структур, а також однаковою трудовою етикою – схожим «господарчим темпераментом», «господарчим характером», що надає Ф. Науманові змогу говорити про єдиний «середньоєвропейський господарчий народ, який сповідує єдину «нову соціально-економічну конфесію».

Ф. Науманн переконаний, що кожен з середньоєвропейських народів є носієм рис і якостей, яких дещо бракує іншим; мета Середньої Європи є поєднання німецьких та не-

німецьких первістків таким чином, щоби уникнути зверхності німецького елемента, використати взаємне доповнення на користь спільного блага: «Не панування, проте подання! Ми маємо більше кінських сил, ви більше мелодії. Ми міркуємо переважно кількостями, кращі з вас якостями. Тож зіпнемо разом те, на що ми здатні окремо...» [16: 15].

Державно-політичний устрій Середньої Європи Ф.Науманн визначає як союз, конфедерація. «Жодна держава, що увійде до цієї наддержави не позбудеться державної самостійності» [16: 17].

1917 року у праці «Середня Європа» Ф.Науманн наголошує, що внаслідок географічного розташування, а надто історичної долі, проміжні між Німеччиною та Росією нації вимушені орієнтуватися на одну з цих держав, належати до їхніх сфер впливу й блокуватися з ними. «Що російським не хоче або не може бути, мусить стати середньоєвропейським» [12: 60].

Концепція «Середньої Європи», акцентуючи увагу на створенні союзу середньоєвропейських народів, відводить місце існуванню української держави. Ідею створення незалежної України висував активний представник руху «Середня Європа» Макс Вебер. Для нього цілком природним було те, що українці, соціальна структура і рівень розвитку матеріальної та духовної культури яких значно перевищував російські відповідники, мали утворити свою власну незалежну національну державу

М. Вебер поділяв погляди М. Драгоманова, ідеологічну трансформацію якого він окреслював як перехід від соціалізму до націонал-демократії. Він вважав, що соціальна структура Російської імперії – головна перешкода ліберальному розвитку та європеїзації Росії.

Він був добре обізнаний з програмними засадами та вимогами різних українських політичних угруповань, зокрема Української демократичної та Української радикальної партії і зазначав, що кінцевою метою деяких політичних сил є відділення України від Росії та створення незалежної української держави.

У багатьох статтях та виступах того часу Вебер трактував Україну як країну, що перебуває в колоніальній залежності від Росії й ставив її в один ряд з Польщею, Литвою, Фінляндією, іншими тогочасними колоніями, скажімо, Індією, Ірландією, Мальтою, Єгиптом, Персією та ін. Щодо європейських колоній Росії він вважав, що вони мають свою власну і дуже давню культуру та історію. Принаймні значно вищу культуру порівняно з Росією [12: 61].

Саме тому вже наприкінці 1915 р. М.Вебер виступав за створення незалежних держав неросійських народів європейської частини імперії. «Я за створення польської, малоруської, литовської, латиської автономних національних держав». У жовтні 1916 р. Вебер знову публічно обстоює ідею незалежної України: «Центральний пункт!... Україна.» Він був активним членом руху «Середня Європа» й прихильником створення німецько-слов'яно-південно-східноєвропейської федерації, важливе місце в якій мала посісти Україна [12: 62].

Проте, ідея Середньої Європи, виявилася мало сумісною з тогочасними реаліями. Російська революція 1917 р., поразка Німеччини у Першій Світовій війні усунули з порядку денного питання Середньої Європи

Один з модерних дослідників руху «Середня Європа» Генрі Мейєр, щиро сумуючи з приводу того, що проект Науманна, «вкорінений у найкращі європейсько-християнські традиції з їхнім наголосом на пристойності, моральності та гуманності», не був здійснений, вважає, що якби перебіг подій війни трохи затримався на ситуації середини 1916 р. німецькі політики та ідеологи повинні були б зосередитися на «середньоєвропейському напрямку» й Середня Європа стала б реальністю. Натомість як у Німеччині, так і в Європі гору взяв неприборканий націоналізм, у чаді якого європейські політики втратили розважливу спроможність адекватно сприймати і оцінювати події не розгледіли високої цінності цієї ідеї, а перемога над Німеччиною та віддаленість Росії лише зміцнили ілюзію безпеки, внаслідок чого грандіозний шанс перевлаштувати Європу не був реалізований [12: 61]

Своєрідною відповіддю на проект Ф. Науманна була пропозиція «Нової Європи» відомого англійського вченого-славіста Р. Сетон-Вотсона. Присвятивши себе в роки Пер-

шої світової війни та повоевня політичній діяльності й цивільній службі, він спрямовує свою роботу на підтримку незалежності слов'янських націй, що з'явилися внаслідок розвалу Російської, Австро-Угорської та Турецької імперій. Р. Сетон-Вотсон був відвертим прихильником безумовної самостійності України.

У передвоєнні місяці 1914 р. він мав намір відвідати Росію, щоб з'ясувати позиції ділових кіл уряду, щодо майбутнього України, Польщі та Фінляндії, проте відмовився від поїздки з політичних міркувань. Влітку того року у Львові Р. Сетон-Вотсон зустрівся з М. Грушевським, І. Франком, А. Шептицьким, К. Левицьким, С. Бараном, іншими видатними українцями. Р. Сетон-Вотсон добре знав українську історію, високо цінував українську культуру. У заснованому ним у жовтні 1916 р. і редагованому спільно з Т. Масариком часописі «Нова Європа», у численних виступах в інших засобах масової інформації Р. Сетон-Вотсон обстоює ідею «Нової Європи» історичними, культурними, економічними, географічними, військово-політичними чинниками. Саме створення незалежних України, Польщі, Литви, інших держав відповідає довготривалим інтересам Європи, здійснить мрію багатьох народів про державність. У вересні 1917 р. розглядаючи в статті «Проблема України» ситуацію навколо України, Р. Сетон-Вотсон наголошує, що українське питання є однією з головних причин, що призвели до 1 Світової війни. Перебіг війни довів, що ігнорувати надалі цю проблему неможливо: «Українське питання не модерна вигадка, а застаріла проблема Європи – про що свідчать численні книги, присвячені українським подіям, що були надруковані англійською вже 17 ст.» [12: 63].

Поряд із геополітичними ідеями Р. Сетон-Вотсона щодо української проблеми, питання української держави розглядали і інші представники британської геополітичної школи: Р. Челлен та Х. Макіндер. У повоевній праці «Великі держави та світова криза» (1920) британець Р. Челлен, деталізуючи своє бачення проблеми Східної Європи, вказує на фактор Радянської Росії, що вийшла з колиска «монгольськи пофарбованого московського царизму» є прямою спадкоємницею старої Росії. Відкидаючи аналогії між поліетнічними США та Росією, Р. Челлен звертає увагу на два моменти: контури розташування народів та їхню культурну розмаїтість. Перша особливість полягає у виразному географічному положенні великоросів, сточених з усіх боків поясом чужинецьких народів, до числа яких на заході належать «шведи і фіни, естонці і німці, латиші і литовці, поляки, рутенці і румуни...»

До числа чужих націй залучили ми також... рутенців або «малоросів». У культурному відношенні, проте, російське панування над цими народами «було, по суті, зловживанням нижчої культури над вищою». Це панування мало на меті «зруйнувати буферний пояс супроти Європи і дати Росії змогу навалитися всією її масою на Захід. Саме це і є російська ідея».

Р. Челлен вітав національно-визвольну боротьбу неросійських народів та їхнє відокремлення в самостійні держави [11: 71]. Англійський теоретик та політик-практик аналізує відносини у Центральній та Східній Європі. На його думку збереження миру і стабільності в цьому регіоні так і в Європі загалом можливе через державно-політичне перешакування Східної Європи у систему самостійних національних держав.

У праці «Демократичні ідеали...» інший британець Х. Макіндер не відокремлював Україну в самостійну державу. Він розумів реалії і знав справжнє число ворогів самостійної України. Створення незалежної України передбачалося його рекомендаціями урядові [11: 71].

У рапортах уряду та доповіді на засіданні кабінету міністрів Х. Макіндер пропонував створити альянс прикордонних з Росією держав включно з Україною та ліги цих держав з країнами Східної Європи.

План Х. Макіндера був відхилений урядом. Сучасний дослідник Б. Блауст зазначає в цьому зв'язку, що саме позиція Англії була однією з причин, що призвели до руйнації молодого українського держави [11: 72].

Окрему групу геополітичних підходів щодо українського питання становлять концепції теоретиків тих держав до складу яких входили українські землі у міжвоєнний період. Характерною ознакою, що їх об'єднує є обґрунтування недоцільності створення української держави. Показовими у даному випадку будуть ідеї перебудови геополітичного

простору Центрально-Східної Європі у повоєнний період, які розробляв чеський політик і громадський діяч Т. Масарик у своїй праці «Нова Європа». Звертаючи увагу на українське питання в міжвоєнний період він був переконаним у тому, що Україна має бути автономною державою у складі російської федерації. «Передумовою справжньої федерації є свобода народів, що федеруються, і вільні народи самі вирішують, чи вони бажають федеруватися і з ким» Розмірковуючи далі про післявоєнну реконструкцію Східної Європи і необхідність утворення нових держав, Масарик звертає увагу на майбутнє українського народу: «... угорські малоруси (закарпатські українці) бажають стати автономною частиною Чехословацької держави... Малоруси в Галичині, Буковині вирішують свою майбутність і зокрема своє ставлення до Польщі і України... Росія об'єднається у федерацію народів...

Україна буде автономною частиною Росії – спроба бути самостійними показала українцям, що їхнє відокремлення від Росії веде їх у підлеглисть до німців» [4: 72]

В даному випадку, можна припустити, що свою геополітичну концепцію щодо Східної Європи і України Т. Масарик сформулював у ракурсі поглядів французьких та англійських дипломатів, які відстоювали цілісність Російської держави

У міжвоєнній Польщі існувало два основних концептуальних напрями розв'язання українського питання: представлені націонал-демократами на чолі із Р. Дмовськими та федералістично-прометейською концепцією польських соціалістів, очолюваних Ю. Пілсудським У праці «Польська політика та відродження держави» (1920) Р. Дмовський обґрунтовує ідею приєднання українських земель до польської держави та їх повну колонізацію. Підтверджує дану тезу він геополітичним підходом, в якому вказує, що між наймогутнішим німецьким і найбільш архаїчним російським народом немає місця для малого народу, який не витримає конкуренції... тому поляки повинні створити могутню державу. Українському народу, як народу «недержавному», а отже «неісторичному» відмовлялося у побудові власної держави [19: 67]. На відміну ендецької концепції, федералістично-прометейська програма польських соціалістів на чолі з Ю. Пілсудським, передбачала повалення царизму і розпаду Російської імперії (пізніше СРСР) та створення великої, могутньої Польщі. Запорукою безпеки Другої Речі Посполитої: Ю. Пілсудський вважав реалізацію програми «розчленування Росії по національних швах». Натомість повинні виникнути національні держави, відірвані від СРСР, які б створили бар'єр між Росією та Польщею. Україна в даній концепції виступала незалежною на схід від Збруча і у силовому політичному полі Польщі [19: 68].

В Радянському Союзі на початку 20-тих років також відбувалося теоретичне моделювання геополітичного розвитку Східної Європи. У зв'язку із цим розроблялася російськими націонал-більшовиками за фінансової підтримки ДПУ-НКВС «євразійська ідея», як альтернатива комуністичній ідеології з метою збереження тюрко-слов'янської геополітичної цілісності, легітимність якої освячена державно-політичною і культурною спадковістю Золотої Орди, Московського князівства, Російської імперії, СРСР [12: 67].

Цікаво проблему України в контексті європейських геополітичних перетворень розглядав німецький теоретик Г. Гессель Тільтман Центральним для застосованого Г. Гесселем Тільтманом у книзі «Хліборобська Європа» (1934) геополітичного підходу до ситуації в Європі є соціально-економічний аналіз. Загальноєвропейська цивілізація складається на його думку, з двох – західної та східної половини. Другу, попри наявні внутрішні національні відмінності та державно-адміністративні кордони, характеризують ідентичність соціальної структури та типу економіки, спільність світогляду, моралі, культури, способу життя, що їх визначником є прикметники: «хліборобський», «ріпльничий», «селянський», «сільськогосподарський».

Географічно хліборобська спільнота розташована на теренах між етнічними кордонами розселення німців та росіян у смузі між Балтійським, Чорним та Адріатичними морями: «Більш ніж половину усього цього (європейського) континенту складають хлібороби. Народи, що посідають цю землю фермерських господарств, – поляки, українці, чехи, словаки, угорці, південні слов'яни та інші – спільно презентують найбільшу спільноту в Європі, розщеплену штучними політичними стінами, проте поєднану спільними інтересами та, за війни або миру, звичайно спільною долею». Для представлення цієї су-

купності націй Г. Тільтман вживає запропоновану на поч. 20-тих років лідером Болгарського хліборобського союзу й головою уряду Болгарії О. Стамболійським назву «Зелений Інтернаціонал». Висунута ним ідея «Зеленого Інтернаціоналу» передбачала політичні співдії східноєвропейських країн супроти поширення російського більшовизму.

Наголошуючи на необхідності ствердження історичної справедливості й задоволення прагнення українців до самовизначення, а також дбаючи про безпеку в Європі, Г. Тільтман вважає за обов'язкове відновлення української державності й закликає британський уряд до рішучих заходів задля її забезпечення: «Не буде ані довготривалого спокою, ані триумфу справедливості в Східній Європі доти, доки не буде надано Україні це право (на свободу) й чужинецькі війська не залишать її територію». Якби Україна була вільною, «українська раса доклала б власного внеску до підтримання миру і стабільності в цьому регіоні». З огляду на Україну Г. Тільтман вважає неприпустимим, щоб «західний» народ був підлеглий «східній» російсько-азійській цивілізації.

«Велика Україна існує не на папері, а в серцях її народу. І жоден хто знає цих заможних господарів-хліборобів, не може заперечити, що в серцях європейської найбільшої «меншини» донині існує вільна Україна». Українці – «вірять, що прийде день, коли вони будуть вільні, день, коли незнана нація Європи накреслить великими літерами своє ім'я на карті Східної Європи...»

Врешті, незважаючи на певні другорядні відмінності Г. Тільтман впевнений, що Східна Європа залишається – усталеною геополітичною одиницею, єдиним геополітичним комплексом, об'єднана спільною історичною долею [12: 65].

Підсумовуючи концептуально-теоретичний геополітичний багаж щодо Східної Європи, західною геополітичною наукою вироблено два основоположних підходи. Перший репрезентований англійською(а також французькою) думкою, виходить з необхідності перетворення цього регіону на «санітарну зону», що має відокремити життєві простори Сходу та Заходу. Згідно із цією теорією східноєвропейська смуга має виконувати роль буфера, що пом'якшує тиск Сходу та нейтралізує його експансіонізм.

Інші підходи стосовно майбутнього Східної Європи були запропоновані в Німеччині загалом вони можуть бути класифіковані як східно та західноорієнтовані. Ця різноспрямованість відбиває культурно-історичний дуалізм Німеччини, константою історичного буття якої був діалог – з огляду на суспільно-політичні, культурні та релігійні виміри -- східної та західної частин, причому опозиція «Захід–Схід» часто має характер не стільки географічний, скільки культурно-цивілізаційний» [12. 66].

Даючи політично-практичну характеристику зарубіжним геополітичним теоріям першої третини ХХ ст., щодо України, варто зауважити, що їх рідко використовували реально у європейських міжнародних відносинах, більшість з них мали відверто футуристичний характер. Це пояснюється насамперед не стільки небажанням західного світу бачити у своєму товаристві українську державу, як потужним російським впливом на міждержавні відносини поч. ХХ ст., в яких Україна виступала складовою Російської імперії, пізніше СРСР.

Паралельно із геополітичними розробками українського питання в зарубіжних концепціях, активно працювали в даному напрямку і українські теоретики. Так, за період з кін. ХІХ ст. – першої третини ХХ ст. був напрацьований цілісний комплекс геополітичних підходів, щодо української проблеми, суттю яких була поява нового політичного державного утворення в географічному просторі Центрально-Східної Європи.

Українські громадсько-політичні діячі в кін. ХІХ поч. ХХ ст. ще не творили повноцінних геополітичних концепцій і шкіл, як це в той же час було на Заході. Це пояснюється іншими політичними пріоритетами; перший із яких полягав у комплексному історико-політичному підтвердженні самотності українського народу, його права на власну державність в європейському географічному та політичному просторі. Власне, працюючи в цьому напрямку українські мислителі поєднували у своїх напрацюваннях історичні, духовні, ідеологічні і врешті геополітичні аспекти у доведенні державницьких та політичних підвалин існування української нації.

Одним з перших українських політичних діячів і мислителів, що проектував зміни в геополітичній ситуації у Східній Європі був Михайло Драгоманов (1841-1895). Варто за-

уважити, що його попередники в даному плані більше орієнтувалися на доведення державницького минулого українського народу (М. Максимович, В. Антонович, М. Костомаров ін.).

М. Драгоманов чи не перший почав розробляти повноцінні геополітичні схеми в яких моделював політичний розвиток українського народу у власному географічному полі.

Головними політичними працями М. Драгоманова є «Переднє слово до «Громади» (1878), «Вільна спілка»(1884), «Чудацькі думки про українську національну справу» (1891), «Листи на Надніпрянську Україну»(1893).

Розглядаючи українське питання на широкому тлі, М. Драгоманов присвячував багато уваги сусідам України, в складі яких вона тоді перебувала. Стосовно Росії він пропонував спільний фронт поміркованих лібералів і революціонерів соціалістів проти самодержавства. М. Драгоманов пропонував проект конституційної реорганізації Росії («Вільна спілка») із зверхністю закону, гарантіями цивільних прав, регіонально-локальним самоврядуванням і рівністю національностей [14: 284].

М. Драгоманов критикував, як гноблення Польщі Росією, так і польські претензії на землі, де більшість населення в етнічному відношенні не було поляками. Він вказував на необхідність розрізнати націю в історичному та етнографічному плані. Акцентував на тому, що польська і російська національна територія ніде не стикаються, отож, в дійсності боротьба обох суперників ведеться за чужі інтереси – українські, на що жоден з них не має права [7: 476].

Розв'язку польського питання М. Драгоманов планував вирішити шляхом вияснення різниці між історичною та етнічною Польщею. На його думку, поляки повинні задовольнитися реальною, тобто етнічною Польщею. Так думав М. Драгоманов про один із напрямів українських зовнішніх відносин.

Другий напрямок – південний, чорноморський. Він бачив наскільки небезпечною була турецько-татарська небезпека в минулому. Знищення Кримської Орди та закладення за нецілих сто років величезної смуги степових просторів від Дунаю до Кубані являє собою, на його думку, для майбутнього України вирішальне значення. Центр уваги українських інтересів переноситься тепер далі на південь, до чорноморських і балканських країн.

Третій – найважливіший на думку М. Драгоманова, – зовнішній напрямок, російський. Добу приналежності України до Росії М. Драгоманов вважав «пропащим часом» що фатально відбився на соціальному і культурному розвитку народу [7: 559]. Тоді чому народні маси у XVII–XVIII ст. схилилися до московської орієнтації!? На цю проблему він відповідає доволі оригінально. Перед українським народом у козацьку добу стояло 2 важливих національних завдання: опір польській загрозі із заходу та відвоювання степів на півдні [14: 296]. Не маючи змоги дати раду рівночасно на заході і на півдні із труднощами свого природнього становища, українці у XVII–XVIII ст. змушені були йти на поступки Москві. М. Драгоманов передбачав, що щойно в його час (друга пол. XIX ст.) із невдачею польського повстання 1863 р. (що підрізало корені польської гегемонії на Правобережжі) та із Балканською війною 1877-78 рр. (яка покінчила з Туреччиною як європейською потугою), насувається, поки що майже непомітно, новий рішучий злам в українській історії: справи, що на протязі трьох чи чотирьох століть стояли на драбині вартостей на першому місці, практично відходять униз, зате тепер висувається справа упорядкування українських взаємин із Росією [14: 297].

М. Драгоманов вірив у можливість налагодження російсько-українських відносин на основі «вільної спілки», тобто перебудови Російської імперії на федерацію вільних народів [7: 540].

Важливим етнографічним аспектом геополітичних міркувань М. Драгоманова стали його дослідження про етнічну і мовну однорідність українського народу від Кубані коло підніжжя Кавказу до Закарпатського краю. Він розумів, що ця етнічна єдність мусіла б мати політичні наслідки, хоч і не пропонував як практичну мету об'єднання всієї української території в одну державу, а ставив за мету тісну політичну і культурну співпрацю та взаємодопомогу між різними частинами української території [14: 332].

М. Драгоманов вважав, що федералізація Російської імперії принесе українському народові волю. Прикладом у цьому для нього служила Швейцарія із своїми кантонами. Деталі конституційної програми Драгоманова розміщено у праці «Вільна спілка» його проєкті конституційної перебудови Російської імперії [14: 337].

М. Драгоманов запропонував створити нову територіальну одиницю – область – і, встановлюючи кордони областей, брати до уваги етнічні, економічні та географічні фактори. Для України він пропонував три області: Київську (Правобережна Україна), Харківську (Лівобережна Україна), Одеську (Південна Україна, включаючи Бессарабію і Крим). Керувати федерацією повинен сенат. У разі узурпації влади на федеральному рівні вся влада переходить до рук обласних урядів. Видатний німецький соціолог М. Вебер оцінював конституційний проєкт М. Драгоманова як блискучий [14: 338].

Розглядаючи українське питання, М. Драгоманов виходив за межі Російської імперії. Інтерес до Галичини змусив його цікавитися справами Австро-Угорської імперії. Ідеї Драгоманова щодо взаємин українців із їхніми західними сусідами і національними меншостями, які живуть на українській землі, доповнювали його російську програму. Драгоманов проєктував як у Росії, так і Австро-Угорщині федералізацію всієї імперії на області вільних народів. Східно-європейську програму М. Драгоманова довершували його ідеї щодо взаємин Німеччини та Росії. Він вважав, що ці дві великі агресивні держави кліщами охоплюють Східну Європу. Ті із захоплених країн яким більше загрожувала Німеччина, пов'язували свої надії з російською силою і навпаки. Натомість М. Драгоманов обстоював думку, що російський та німецький імперіалізм підтримували один одного і вважав фундаментальною помилкою віру в те, що ці дві держави заженуть одна одну у безвихідь. Він гадав, що тривалий мир у Східній Європі може створити лише визволення та федеративний союз народів, що живуть між російськими та німецькими етнічними блоками [14: 342].

У прагматичному аспекті М. Драгоманов не бачив реальних передумов для української самостійницької політики в той час. На це не тільки не дозволяла неорганізованість українського народу та відносна слабкість українського національного руху, що явно перебував у ранній стадії розвитку, але також тодішня міжнародна ситуація. М. Драгоманов вважав, що справа української самостійності могла б актуалізуватися тільки на випадок великої європейської війни і коли б її підтримала котрась із великих держав. Але не було ніяких передумов, щоб Україна отримала таку допомогу [14: 363].

Отже, як бачимо, М. Драгоманов зайняв антисамостійницьку позицію, самостійництво вважав безпідставним у європейській геополітиці кін. XIX ст. Натомість він пов'язував свої ідеї з політичною демократичною революцією Росією і Австро-Угорщини. Політичні прогнози Драгоманова справдилися вже на початку XX ст.

Михайло Драгоманов розглядав проблеми свого рідного краю у широкому міжнародному контексті. Він поєднував специфічні українські національні завдання з програмок реорганізації Східної Європи в цілому [14: 375].

Михайло Драгоманов став засновником в українській геополітичній думці федералістичного напрямку розвитку українського народу у Центрально-Східній Європі. Слід зауважити, що переважальним мотивувальним моментом федералізаційності Драгоманова і його послідовників були ідеологічні критерії соціалізму та лібералізму, які мали популярність на європейському континенті в той час.

Наступником М. Драгоманова у федералістичних концепціях геополітики за повнотою досліджень та історичним практицизмом в першій пол. XX ст. став Михайло Грушевський (1856-1934).

Михайло Сергійович Грушевський діяв і творив в дуже складну та багатоочікувальну для українства епоху 1 пол. XX століття. Епоху в якій українське питання з культурно-фольклорного та політично-теоретичного зпрогресувало до державницько-практичного. 1 Світова війна за переділ європейської політичної карти дала можливість недержавним націям заявити про себе, як про суб'єктів міжнародних відносин. Українське питання постало не теоретично, а вже як проблема політична. Наслідком цих геополітичних перетворень, породжених зовнішніми політичними змінами, які призвели до розпаду Російської та Австро-Угорської імперії стали українські держави УНР, ЗУНР, Українська дер-

жава та УСРР, про які десять років перед тим годі було і мріяти. Такий відрив зовнішньо-політичних чинників формування українського питання від внутрішньо-українських, які були в своїй основній масі до самостійного державного існування не готовими призвели до серйозних загрозливих тенденцій в українському суспільстві. Адже вже практично існуючу незалежність потрібно було наповнити історичним, політичним, соціальним та й геополітичним змістом. Власне, цю складну місію на себе взяв історик, голова Центральної Ради Михайло Грушевський – загальноновизнаний науковець світового масштабу. Його наукові горизонти (за словами історика О. Полянського) визначали політичну концепцію того часу [17: 38].

Будучи під впливом соціал-демократичної ідеології і розуміючи стан українського питання в міжнародних відносинах під час першої Світової війни, М. Грушевський запропонував еволюційну схему розвитку геополітичних відносин в Східній Європі після розвалу Російської та Австро-Угорської імперії. У даному випадку він висунув проект федеративного устрою Російської імперії, в якому всі народи мають мати рівні права та свободи. У квітні 1917 року М. Грушевський писав «Українці у політичній справі хочуть утворити широку національно-територіальну автономію України у складі федеративної Російської республіки [2: 121].

Ми хочемо, щоб держава, в склад котрої входить автономна Україна, була федеративною демократичною республікою... Республіка ця має бути демократична. Як устрій автономної України, так і устрій всієї держави має бути опертий на рівності всіх громадян. А для запоруки того автономного устрою хочемо, щоб автономні краї були не простими провінціями, а членами Російської федерації, учасниками її державності» [10: 19]

Проект запропонований Грушевським, був доволі прогресивним для свого часу. Його не хотіли прийняти ні російська буржуазія (Тимчасовий уряд) а відтак і західний світ не зрозуміли його і в Україні. Це в першу чергу пояснюється дуже низьким рівнем політичної культури українців в кін. 20-тих рр. Спрямовані російською стороною війни з УНР відверта агресія з боку Москви, захоплення території України російськими військами на поч. 1918 р. змінило геополітичне бачення Грушевського на Східну Європу». Розстріл, зайняття і знищення Києва більшовиками були вершом кульмінаційним пунктом, збірною точкою, в котрій зосередився цей великий, просто необчислимий в своїх наслідках перелом в історії України, вчинений більшовицьким нападом [3: 6]

Цьому перелому в українській історії передував теоретично-ідеологічний перелом у свідомості самого М. Грушевського, адже будучи головою Центральної Ради він був і головним теоретиком розвитку української державності, який і виробляв форму українського питання в європейській геополітиці. Цей «перелом» охарактеризував зміну федералістичної концепції розвитку українського народу на самостійницьку. Четвертий Універсал і створення Української Народної Республіки стали результатом гасла Грушевського «кінець московській орієнтації». Натомість Грушевський розробив теоретичні проекти орієнтації західної, особливо цікавою у нього розроблялася проблематика чорноморської орієнтації [3: 18]

Слід зауважити, що проголосивши у праці «На порозі нової України» самостійницькі ідеї, Грушевський не відмовляється повністю від федеративних і далі наголошує на перетворенні Східної та Центральної Європи на федерацію самостійних держав. Він писав: «Я не хочу українського імперіалізму. Не вважаю як перед тим, так і тепер самітнього державного відокремлення за політичний ідеал. Я був і зостаюсь надалі федералістом. Тільки маючи на меті, як кінцеву мету федерацію світову, я буду виходити, як з першого конкретного кроку до неї, з федерації країв, зв'язаних географічно, економічно і культурно, а не з якоїсь федерації по неволі... і першу ступінь до такої федерації! продиктованої географічною, економічною і культурною спільністю, я вважаю економічне і культурне співробітництво народів Чорного моря. Це співробітництво може бути незвичайно корисне. Чорне море зв'язує до купи краї з дуже відмінними фізичними і господарськими умовами, які незвичайно добре можуть себе доповнювати [3: 19].

У випадку розробки чорноморської геополітичної концепції, М. Грушевський є продовжувачем ідей Драгоманова, пізніше питання України в Чорноморському географічному і політичному просторі розробляв Юрій Липа. Бачення М. С. Грушевським української

геополітики змінювалося відповідно до реальних історичних обставин в яких формувалося українське питання під час національно-визвольних змагань 1917-1920 рр. Власне зміни політичної ситуації у Центрально-Східній Європі диктували Грушевському творення його геополітичних концепцій. Федералістичні ідеї М. Грушевського перекликаються із концепціями західноєвропейських геополітиків, зокрема з теоріями Фрідріха Науманна про «Середню Європу».

Окрім ідей федеративних відносин України із сусідами в українській державницькій думці кін. XIX поч. XX ст. розроблялися теорії її самостійницького існування. Одними з перших теоретиків даної проблематики стали Василь Подолинський, Юліан Бачинський, Микола Міхновський. Особливо, в останнього у праці «Самостійна Україна» чітко визначено геополітичне місце України в Центрально-Східній Європі: «Одна, єдина, неподільна, вільна, самостійна. Україна від гір Карпатських аж по Кавказькі» [15: 22]. Висуваючи дане гасло в умовах російського самодержавства (1900 р.), Микола Міхновський обґрунтовує його політичними, соціальними, культурними, міжнародно-правовими аспектами законних державницьких прагнень українців. М. Міхновський звертається до законодавчого акту «Переяславських статей» за умовами якого Україна об'єдналася у спільний геополітичний простір з Росією, аналізує його і наголошує на грубих міжнародно-правових порушеннях з боку Росії. «Держава наших предків злучилася з московською державою «як рівний з рівним», і як «вільний з вільним», каже тогочасна формула, цебто дві окремі держави, цілком незалежні одна від одної щодо свого внутрішнього устрою, схотіли з'єднатися для досягнення певних міжнародних цілей». Про це твердять деякі постанови «Переяславських статей»:

- *«Власть законодавча і адміністраційна належить гетьманському правительству без участі і втручання царського правительства»*
- *«Право гетьманського правительства вільних міжнародних відносин із чужими державами».*

Аналізуючи ці постанови Переяславської угоди, Міхновський приходить до висновку що «в них є всі ті прикмети, які характеризують «спілку держав». І однозначно Росія порушила тут всі правила. Як же з погляду права відноситись до такого знущання над правом? Коли один із контрагентів переступив контракт, то другому контрагентові залишається вибір: або вимагати від свого контрагента дотримуватись контракту, або визнавши контракт порушеним у всіх його частинах, зірвати усякі зносини з контрагентом. І тоді вже є панування сили, а не права» [15: 19].

Своїм екскурсом в міжнародне право у питанні української державності М. Міхновський не тільки створив правовий прецедент на появу в географічному просторі між Карпатами і Кавказом самостійної держави Україна, а й узаконив силову боротьбу за її створення.

Микола Міхновський не створив цілісної геополітичної концепції існування України, як держави – бо її ще не було, але творячи свою ідеологічну програму боротьби за створення Української держави він визначив її геополітичний простір. Дана риса є притаманною для ідеологічних наступників Міхновського, що розробляли питання держави і українського націоналізму. Сюди можна віднести Дмитра Донцова (1883-1973), Миколу Сціборського (1897-1941), Степана Бандеру (1909-1959), Ярослава Стецька (1912-1986). У їхніх працях Україна виступає у своїх етнічних межах, унітарною народною державою з національною диктатурою, як перехідною формою державного будівництва [9: 321].

Для детальнішого аналізу геополітичних позицій інтегральних націоналістів приведемо для прикладу напрацювання Д. Донцова. У своїй ідеологічно-програмній праці «Націоналізм» (1925) Д. Донцов визначив основні геополітичні критерії існування української нації та її державності:

- *Самобутність України як нації;*
- *Органічний зв'язок із західно-європейським світом;*
- *Вороже протиставлення Москві*

Питання здобуття незалежності Донцов розглядає і у міжнародному аспекті тобто орієнтуючись на зовнішньополітичні чинники, ворожі СРСР. «Жодна нація не визволилася лише власними силами. Здійснити свої плани вдасться лише тоді, якщо втягається свою справу в круг ідей зовнішнього характеру і зв'язується з інтересами інших держав

...Ті чи інші держави, на які будемо сподіватися можуть бути «імперіалістичні» або «реакційні» – це нас не обходить. Ми мусимо спиратись на кожну силу, що, допомагаючи нам, має ту саму мету – поділ Росії [6: 27]. В основі геополітичної концепції Донцова лежить формула «Росія – Україна і світ». В даній формулі Україна посідає місце форпоста Європи. «Коли історія і географія зробили з нас аванпост Європи проти Росії, Росії, якої такої незалежно від кожного часового її режиму, коли ця роль під загрозою національної смерті мусить Україна і далі грати ... , коли перемога в обстоюванні своєї національної незалежності невіддільна для нас від перемоги Європи над Росією [8: 89]. Особливо під теперішню хвилину (міжвоєнний період, авт.) поміч європейського «імперіалізму» буде нам потрібна як ніколи, а це з огляду на цілковиту зміну політичного положення Європи, що наступило наслідком війни» [5: 98]. Лучність з такою Європою, при всяких обставинах – категоричний імператив нашої зовнішньої політики [5: 99].

Формула геополітичного аванпоста Європи не була створена Донцовим, в цей час її широко використовували в державах Центрально-Східної Європи, що входили до так званої «Малої Антанти» контрольованої Англією і Францією.

В даному випадку твердження «аванпоста» або «буфера» перейшло в геополітичні розробки цих країн із репрезентованою англійською та французькою думкою геополітичного наукового підходу про необхідність перетворення Центрально-Східного європейського регіону на зону («cordon sanitaire»), що має відокремити два життєві світи двох антиномічних цивілізацій Сходу та Заходу.

Д. Донцов і крило інтегральних націоналістів використовували цю формулу з надією на військово-політичний конфлікт Європи і Росії, під час якого зможе постати українська національна держава.

Схожі геополітичні ідеї висували ідеологи націонал-демократії та консерватизму. Націонал-демократи: Станіслав Дністрянський (1870-1935), Володимир Старососький (1878-1942), Ольгерд Бочковський (1884-1939), Степан Рудницький (1877-1937) – обстоювали створення національної демократичної української держави в її етнічних межах. В плані ширшої геополітичної співпраці пропонували на самостійницькій основі створити спілку народів конфедеративного типу. Зокрема, Степан Рудницький висунув проект створення Балтійсько-Чорноморської федерації [20: 10].

Консерватори: Вячеслав Липинський (1882-1931) і Степан Томащівський (1875-1930), Василь Кучабський (1895-1945) аналогічно висували проекти незалежної держави – Україна в етнічних межах, акцентуючи увагу на монархічній формі державного правління [20: 11]. Для розуміння бачення консерваторами місця і ролі України в європейському геополітичному просторі наведемо думки Вячеслава Липинського, який у «Листах до братів-хліборобів» обґрунтував ідею побудови української самостійної держави та організації її суспільств [18: 9].

«Від дня наших народин йде на землі нашій перехрещування впливів Сходу та Заходу двох відмінних культур світоглядів, понять і цивілізацій з взаємним себе поборюванням цих впливів під гаслами повного винищення одного або другого – зв'язані періоди нашого існування, як окремої, посідаючої власну індивідуальність нації. [1: 37-38] В даному твердженні В. Липинський відводить Україні місце зв'язуючої частини Сходу із Заходом, Азії з Європою. Виходячи з цього він приписує Україні «світову місію», історичну, яку «серед інших націй і держав дав їй до виконання Великий Бог на Ним створеній землі», показує їй те місце, яке судилось зайняти в сім'ї народів. Досконалий синтез Сходу і Заходом – це коротка формула, в яку вбирає він українську месіаністичну ідею [13: 45].

Не були оригінальними у геополітичних теоріях щодо України і українські комуністи. Василь Шахрай (1888-1919), Андрій Річицький (1882-1937), Гнат Михайличенко (1892-1919), Микола Скрипник (1872-1933), Михайло Волобуєв (1903-1972) – всі вони бачили необхідність незалежної держави Україна, пропагуючи йти через державну незалежність до федерації радянських республік [20: 9]. Це говорить про те, що питання української державності розроблялося незалежно від ідеологічних міркувань та принципів. Можна навіть висловити припущення, що українські теоретики-політики інтуїтивно відчували постійність геополітичної ситуації, як елементу тяглості української нації. Підсумовуючи геополітичні міркування українських мислителів кін. ХІХ – першої третини ХХ ст. варто виокремити базові, характерні для них усіх особливості:

- *Обґрунтування самобутності українського народу та доведення його права на власну державність.*
- *Визнання необхідності творення української держави у її етнічних межах (незалежно чи федералісти, самостійники, комуністи).*

- *Творення власних геополітичних концепцій, як складової ширших програмно-ідеологічних праць.*

У період першої третини ХХ ст. українська геополітична думка відіграла одну з основних ролей теоретичного фундатора української державності в ході національно-визвольних 1917-1920 рр. У результаті розробки геополітичних концепцій та втілення їх у практику, українська нація вийшла із першої світової війни, як нація політична із власним етнічним обличчям і географічним простором. Цей фактор був визнаний на міжнародній арені, більше того, генезис українського питання у світовій дипломатії, спричинився до створення Української Народної Республіки, Української Держави (Гетьманату), Західно-Української Народної Республіки, Української Радянської Соціалістичної Республіки, хоча у складі СРСР, з формальним міжнародно-правовим становищем, але вже чітко геополітично окресленої і визначеної як українська. Власне, завдяки цьому у міжвоєнний період (1920-1939 рр.) питання буття української держави вже було практично присутнє у всіх геополітичних розробках того часу.

Список використаних джерел

1. Васькович Г. Дві концепції української політичної думки: В. Липинський-Д. Донцов. – 1990 – 203 с.
2. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К.: Знання України, 1991. – 240 с.
3. Грушевський М. На порозі нової України. Гадки і мрії. – К.: Наукова думка, 1991. – 128 с.
4. Держалюк М., Віднянський С. Україна в зарубіжних доктринах та стратегіях ХХ століття // Політична думка. – № 1. – 1996. – с. 64-86.
5. Донцов Д. Підстави нашої політики. – Нью-Йорк – 1957. – 210 с.
6. Донцов Д. Московська отрута – Торонто-Монреаль – 1955. – 292 с.
7. Драгоманов М. Вибране. – Київ: Либідь, 1991. – 688 с.
8. Сидик Р. Д. Донцов. Ідеолог українського націоналізму. – Мюнхен, 1955. – 176 с.
9. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. – К.: Либідь, 1999. – 352 с.
10. Копиленко М. Л., Копиленко О. Л. М. С. Грушевський і деякі проблеми української державності // Український історичний журнал. – 1996. – № 3. – С. 18-24.
11. Левандовський В. Україна в геополітичних концепціях 1/3 третини ХХ століття // Політична думка. – 1994. – № 2. – С. 58-69.
12. Левандовський В. Україна в геополітичних концепціях першої третини ХХ століття // Політична думка. – 1994. – № 3. – С. 70-74.
13. Липинський В. Листи до братів – хліборобів. – Київ-Філадельфія, 1995. – 471 с.
14. Лисенко-Рудницький І. Історичні есе. – К.: Основи, 1996. – 530 с.
15. Міхновський М. Самостійна Україна. – Київ, 1998. – 32 с.
16. Науман Ф. Середня Європа. – Пг., 1918.
17. Полянський О. Історичні сюжети. – Тернопіль. Лілея, 1998. – 128 с.
18. Полянський О. Організація Українських Націоналістів: шлях від теоретичних ідей до організаційної практики // Наукові записки ТДПУ ім. В.Гнатюка. Серія: історія. Вип. 10. – Тернопіль, 1999. – С. 7-19.
19. Свідерська Н. Українське питання в політичних доктринах 2 Речі Посполитої // Наукові записки ТДПУ ім. В.Гнатюка. Серія: історія. – 1999. – Вип. 8. – Тернопіль 2000. – С. 167-173.
20. Томенко М. Українська перспектива: історико-політологічні підстави сучасної державної стратегії // Політичні студії. – Вип. 2. – К.: Фонд «Українська перспектива», 1995. – 103 с.
21. Троян С. Центрально та Східноєвропейські народи в німецьких та австрійських концепціях «Міттель Європи» (поч. ХХ ст.) // Наукові записки ТДПУ ім. В.Гнатюка. Серія: історія. – Тернопіль, 1999. – Вип. 9. – С. 139-146.

Yuryk Yuriy

THE NATIONAL UKRAINIAN QUESTION IN THE GEOPOLITICAL CONCEPTION OF THE FOREIGN AND NATIVE HISTORIOGRAPHY

The article deal witu the theoretical investigations of the Ukrainian question conception of geopolitical conceptions of the foreign and the Ukrainian philosophers at the of the XIX – the beg. of the XX centuries.

The genesis of the Ukrainian question in the world's geopolitics and its influence upon the establishment of the Ukrainian state are also depicted here. The special attention is paid to the Ukrainian geopolitical investigations.

УДК 001(09)

Василь Іванців

З ІСТОРІЇ ЗООЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ НА ВОЛИНІ (ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ)

Характеризується історико-фауністичний аспект становлення та розвитку вивчення масового поширення мишей на Волині, розглядаються причини даного явища. Проведено історико-науковий аналіз результатів, отриманих з цього питання дослідниками в різні часи (з кінця XIX століття до другої половини XX століття).

За літописними і літературними даними, масові розмноження мишовидних гризунів на території України в минулому були частим явищем. І. Т. Сокур відзначає, що за період з 1872 по 1954 р. було офіційно зареєстровано 40 випадків масового розмноження мишовидних гризунів, які охоплювали степову і лісостепову зони та букові ліси Закарпаття. Волинь як складова частина лісостепу, також була неодноразово піддана масовим розмноженням мишовидних, що стало предметом дослідження, як спеціальних комісій, так і окремих дослідників, зокрема, К. Н. Россікова (1915), А. В. Ксенжопольського (1914, 1916), М. П. Рудишина (1958), І. Т. Сокур (1963), П. А. Свириденко (1962), В. В. Груздева (1967), К. А. Татарінова (1972) та інших.

Відзначимо роки масового поширення мишовидних гризунів, що були на Волині починаючи з XIV століття:

1309 – західні області України *	1901-1903 – Волинська губернія
1468 – західні області України *	1913-1915 – Волинська губернія
1646 – Україна *	1917 – Україна *
1735 – Україна *	1923 – Волинська губернія *
1872 – Україна *	1924 – Волинська губернія *
1881 – Волинська губернія	1929 – Волинська губернія *
1884 – Волинська губернія	1930 – Волинська губернія *
1891 – Волинська губернія *	1933 – Волинська губернія *
1892 – Волинська губернія	
1895 – Волинська губернія	

(* за матеріалами І. Т. Сокур)

Щоб уявити собі, наскільки масове поширення гризунів було шкідливим в економічному плані й жахливим для психіки людей, наведемо слова спеціаліста департаменту Землеробства К. Н. Россікова: «местами в пораженных губерниях количество мышей было до того велико, что шум и возня их в посевах, в зернохранилищах, кладовых и амбарах вызывали в населения панический страх. Многие крестьяне не решались убирать с полей хлеб, а иные даже покидали свои жилища. В народе сложилось убеждение, что Господь за «грѣхи» ниспослал на людей это тяжкое наказание» [1: 5-14]. Як відзначає І. Т. Сокур чисельність мишовидних гризунів в період масового розмноження буває досить високою. Так, спостереження проведені Міністерством сільського господарства УРСР, над гуртовою полівкою та сірою полівкою показали, що кількість отворів жилих нір на одному гектарі може становити 44 000 та 35 000 відповідно.

Слід відзначити, що до 1872 року спостереження за масовим розмноженням мишовидних гризунів Волині, велися не систематично. А оскільки для лісостепової зони, були характерні так звані «мишині напасті», які носили періодичний характер, постала необхідність систематичних досліджень.

Фактично на Волині даними спостереженнями з 1880 року займається так звана «Продовольственная Комісія». В число її завдань поряд з іншими, входила і реєстрація всіх явищ природи, які стосувались сільськогосподарського життя краю. Продовольча комісія, діяла на Волині протягом 17 років з 1880 по 1897 р. Основним завданням було – реєстрація всіх явищ сільськогосподарського життя. Робота, проведена Комісією, була неповною, хаотичною і заплутаною, носила часто офіційний характер, і виконувалась людьми, які не мали відповідної наукової підготовки. Незважаючи на даний факт, архіви Продовольчої Комісії являють великий практичний інтерес для більш детального вивчення картини завданої шкоди сільському господарству комахами [2]

Дані, приведені Комісією не завжди можна було використати через обмеженість інформації, для того, щоб визначити хоча б родову назву. І сама «Продовольственная комиссия» не завжди була задоволена даними із волостей і вимагала від них додаткових, більш детальних. Як правило, комісію цікавила площа, на якій спостерігалось те чи інше явище та сума завданої шкоди від нього.

Масове розмноження гризунів поширювалось на декілька губерній відразу, або і на цілий регіон, що й відображено в протоколах «Продовольственной Комісії» 1880-1897 рр. Проте, чітких географічно окреслених меж поширення відображено комісією не було. За її даними, масове розмноження гризунів спостерігались в 1881-1884 та 1892-1895 роках.

Далі спостереження були продовжені створеним у Житомирі Товариством дослідників Волині. В товаристві діяла природничо-історична секція, члени якої активно займались зоологічними дослідженнями. В протоколах засідань товариства відзначено масове розмноження мишей у 1901-1903 роках та чітко окреслені межі поширення, видовий склад фонових видів мишовидних гризунів. Дані спостереження були проведені В.Ф.Ксенжопольським та А. В. Ксенжопольським, проте дана група тварин їх мало цікавила, оскільки вони ґрунтовно проводили ентомологічні дослідження [3]

Відокремлене від Товариства дослідників Волині у 1913 році Волинське Ентомологічне Бюро поставило своїм завданням поряд з ентомологічними дослідженнями, спостереження за мишовидними гризунами та організацію боротьби з ними. Поставлені завдання змусили керівника бюро А.В.Ксенжопольського більше уваги приділяти гризунам.

За результатами дослідження А.В.Ксенжопольського бюро опублікувало ряд робіт: «Мышиная напасть на Волини въ 1913-1914 годахъ» (1914), «Волинские вредители по данным бывшей Продовольственной Комиссии» (1915), «Замѣтка о Волинскихъ сусликахъ и другихъ животныхъ изъ породы грызуновъ»(1916). В працях було висвітлено біологію та поширення гризунів, розглянуті причини масового розмноження та способи боротьби з ними; ступінь завданої шкоди та інше.

У роботі «Мышиная напасть на Волини въ 1913-1914 годахъ» А. В. Ксенжопольський вказав на причини даного явища. На його думку, головна причина масового розмноження мишей-полівок – сприятливе поєднання метеорологічних умов із багатством кормової бази. І справді, достатня кількість кормів у поєднанні з теплотою та помірно вологістю ґрунту сприяє швидкому розмноженню та росту мишей. Проте, все ж даних факторів було недостатньо для того, щоб пояснити таке явище. Причини його, без сумніву, більш складніші та різноманітніші. Не враховуючи вже здатність мишей розмножуватись протягом року, швидко статеві дозрівати та мати велику плодючість. До числа умов, що сприяли масовому розмноженню мишей відносяться, за словами автора, загальна зміна характеру поверхні землі. А саме: знищення великих лісових угідь; осушення боліт, перетворення їх у поля; зміна рівня ґрунтових вод та інше. А в зв'язку з цим зменшилась маса природних ворогів гризунів, що сприяло процвітанню останніх [5].

Розглянемо тепер наскільки викладені умови, сприяли швидкому розмноженню мишей на Волині в 1913-1915 роках. Як свідчать, зведені дані метеорологічного Бюро Волинської губернії за 1914 рік, протягом двох років весняні місяці відзначалися незвичайно високою температурою повітря. Проте весна 1913 року характеризувалась ще випаданням великої кількості опадів в березні та квітні, натомість в 1914 році опади були характерні тільки для березня, квітень же був сухим. За десятиліття з 1898 по 1908 роки такий теплий і сухий квітень спостерігався лише один раз, а саме в 1899 році [3]

Беручи до уваги сказане, немає ніяких сумнівів, що лише сукупність вище викладених причин зможе пояснити масове розмноження мишей.

Зміна природньо-історичних факторів дуже яскраво підкреслює їхній зв'язок з явищами масового розмноження шкідників у 1913-1915 роках. Швидке знищення лісів та розширення площі селянських землеволодінь, теж стало причиною зменшення в губернії кількості хижих птахів та тварин, що харчуються гризунами. При таких сприятливих обставинах, на думку автора, «мишам полівкам відкривається великий простір».

Розглянувши причини появи гризунів, А. В. Ксенжопольський дав характеристику географічного поширення цього лиха в губернії. Він відзначив, що на Волині основна маса збитків від мишей була завдана центральним та південно-західним повітам губернії. Вся північ Волині, або Волинське Полісся та схід губернії або зовсім не були піддані лиху, або зазнали незначних втрат. Із 12 повітів губернії, самим спустошеним виявився Острозький. У загальному із 210 волостей Волинської губернії напад гризунів спостерігався в 74.

Порівнюючи карту географічного поширення мишей на Волині в 1914 році з ґрунтовою картою губернії, А. В. Ксенжопольський прийшов до висновку, що межа поширення мишей співпадає з різкою межею поширення лесових відкладів Рихлий, переважно чорноземний ґрунт сприяє риттю ходів і, як наслідок, розмноженню гризунів.

Доводячи свою тезу про поширення мишей у зв'язку із поширенням лесу, автор приводить такі дані. На північ від межі лесу, миші в середньому пошкодили біля 4 % озимих, а на південь – від 12 до 15 %.

Ці припущення підтверджують розрахунки Волинського Статистичного Бюро. За його даними на північ від межі лесу миші пошкодили не менше 4% озимих та ярових хлібів, а на південь 12% озимих та 8% ярових хлібів [5].

Якщо взяти до уваги, що площа озимих посівів в 1914 році становила 650 000 десятин і, що пошкоджена мишами 1/8 частина, то отримаємо величезну цифру – 80 000 десятин землі (одних лише озимих посівів). Якщо ці дані перевести в реальні гроші, то ми отримаємо мільйони карбованців збитків [4].

Питання щодо поширення мишовидних гризунів і в сучасності залишається актуальним, про це свідчать дослідження, які були проведені вже в другій половині ХХ століття Рудишин М. П. (1958, 1960), Свириденко П. А. (1967), Груздев В. В. (1967).

Рудишин М. П. вивчаючи мишовидних гризунів західних областей України відзначає закономірності поширення сірої полівки залежно від ландшафтних особливостей регіону. Звертає увагу на розміщення та динаміку чисельності мишовидних гризунів (1960), зокрема розробляє питання розмноження та плодючості сірої полівки [9]. Дещо пізніше в 1967 році подібні дослідження, були проведені Свириденко П. А. стосовно рижої полівки [11].

В. В. Груздев (1967), протягом 1957-1967 років регулярно публікував огляди і прогнози чисельності гризунів. Ним було висунуто тезу, що населення мишовидних гризунів є одним із елементів ландшафту. І безпосередньо залежить від кліматичних та геолого-геоморфологічних факторів. А оскільки погодні умови міняються найбільш різко та швидко, то вони є визначним фактором кількості мишовидних гризунів. Для крупних територій, зокрема ландшафтних провінцій В. В. Груздев виділяє найбільш суттєві погодні умови від яких залежить ріст або зниження чисельності гризунів. Зокрема для Волино-Подільської лісостепової провінції, куди входила територія Волині, ним відзначається відносно великий рівень зволоження приводить до росту чисельності гризунів, після теплої і сухої осені та зими. Якщо кількість дощових опадів зимою, весною і літом перевищує норму, то це негативно впливає на чисельність гризунів [1]. Дані дослідження В. В. Груздева підтвердили результати спостережень волинських природодослідників, в тому, що мишовидні гризуни завдають великої шкоди, як правило в районах з підвищеною їх осінньою чисельністю. Протягом зими гризуни частіше всього гинуть, проте встигають нанести суттєвої шкоди сільськогосподарським угіддям.

Отже, розвиток проблеми масового розмноження мишовидних гризунів на Волині протягом ХІХ-ХХ століття постійно привертав увагу природодослідників. Коли дослідження в ХІХ столітті носили в основному описовий характер, то з початком ХХ століття

розвиток прикладних галузей зоології сприяв науковому аналізу причин породження даного явища. Характерною є еволюція поглядів вчених на абіотичні чинники масового розмноження мишовидних гризунів, що можна порівняти з розвитком ландшафтознавства. Проте як і А. В. Ксенжопольський (1916) так і М. П. Рудишин (1958, 1960), П. А. Свириденко (1967), Груздев В. В. (1967) та багато інших науковців хоча і схиляються до диференційованого підходу до різних ландшафтних умов, при цьому враховують велике число абіотичних ознак для оцінки умов існування гризунів, зокрема: температуру, вологість, кількість опадів, ґрунтовий покрив тощо.

Список використаних джерел

1. Груздев В. В. Прогноз численности мышевидных грызунов в сельскохозяйственных районах СССР // Бюлл. Московского о-ва испытателей природы Т. LXXII Вып 2. – Москва, – 1967 – С. 5-11.
2. Ксенжопольський А. В. Мышиная напасть на Волыни в 1913-1914 годах // Издание Волынского Губернского Зем-ства, Житомир 1915 – 42 с.
3. Ксенжопольський А. В. Докладъ (4 ноября) Волынской Губернской Земской Управе о проявлении полевыхъ мышей в губернии // Издание Волынского Земства – Житомир, 1914. – 53 с.
4. Ксенжопольський А. В. Заметка о Волынскихъ сусликахъ и другихъ животныхъ из породы грызуновъ // Издание Волынского Губернского Земства. – Житомир, 1915 – 18 с.
5. Полевая мыши в Волынской губернии в 1914 г. // Издание Статистического Бюро Волынского Земства. – Житомир, 1914. – 34 с.
6. Россиков К. Н. Полевия мыши и мъры борьбы съ ними // Спб. 1914. Издательство Департамента Земледелия Труды Бюро по Энтомологии Т. XI. N 4. – 32 с.
7. Россиковъ К. Н. Мишиная напасть в 1914 году въ Европейской и Азиатской Россіи // Бюлл. о вредителяхъ сельскаго-хозяйства N 2. Издание Харьковского Губернского Земства, Харьковъ, 1915 – 56 с.
8. Рудишин М. П. Особенности распространения мышевидных гризунів в зависимости от ландшафтных условий западных областей УССР // Материали конференції по вопросам зоогеографии суши. Алма-Ата, 1960.
9. Рудишин М. П. До питання про розмноження та плодючості сірої полівки у західних областях УРСР. Бюлет. Львів ун-ту, вид. УП. Львів, 1958.
10. Сокур І. Т. Шкідливі гризуни і боротьба з ними К. 1963 – С. 68-69.
11. Свириденко П. А. Размножение и колебание численности рыжей полевки в условиях Украины // Вест. зоологии. – Киев, 1967 – №2.

Ivantsiv Vasyi

MUSELIKE RODENTS IN THE HISTORY OF ZOOLOGICAL INVESTIGATION IN THE VOLYN REGION (HISTORICAL SCIENTIFIC CONTEXT)

Historico-faunistic aspect of formation and development of formation and development of study of mass spreading of mouses in the Volyn region are characterized, the reasons of this phenomenon is considered. Historico-scientific analysis of the results, received in afferent times (since 19-th century till the second half of the 20-th century).

УДК 63.99.22/28

Юрій Грищенко

ІДЕЇ ПРАКТИЧНОГО ЕКУМЕНІЗМУ В ПОГЛЯДАХ МИТРОПОЛИТА АНДРЕЯ ШЕПТИЦЬКОГО

У статті мова йде про екуменічні концепції митрополита Андрія Шептицького, узагальнюючи досягнення екуменічного руху минулих століть, у той же час містить новаторські ідеї стосовно проблеми об'єднання християнських церков в

Україні. Також про наукові розробки і здобутки, котрі містять практичний матеріал, який є актуальним до застосування в сучасних умовах.

У своїй екуменічній діяльності митрополит Андрей Шептицький звертав увагу не лише на розробку теоретичних принципів примирення українських Церков. Він був ініціатором скликання і проведення у Велеграді екуменічних з'їздів, на яких збирались релігійні діячі і представники різних конфесій для досягнення порозуміння [2: 184]. Його розробки носять практичний характер і можуть застосовуватись у реальному церковному житті. Однак треба вказати на те, що попри всю свою обізнаність у питаннях об'єднання Церков і при всіх своїх новаторських і прогресивних досягненнях він так і залишився прихильником тільки одного варіанту об'єднання – це приєднання всіх українських Церков до Вселенської Католицької Церкви. Митрополит Андрей був переконаний, що віра, сперта на догми Вселенської Церкви у східному українському обряді, який має візантійсько-слов'янський початок і який виріс та сформувався на українській традиції і культурі – це єдина природна форма релігійного життя українського народу. Зокрема, він вказував на те, що взірцева організаційна побудова, взята із Західної Церкви, в поєднанні з українським східним обрядом, утворить чудове поєднання, яке природно впливає з духовності українського народу, що своїм географічним положенням і духовною структурою є народом східним і західним [7: 3].

Екуменічні розробки митрополита Андрея Шептицького передбачають здійснення ряду практичних етапів церковного об'єднання. Розглядаючи таке об'єднання у вселенському масштабі, він переходить до конкретної постановки питання про об'єднання Церков в Україні і визначає послідовні кроки, які мають сприяти цьому з'єднанню.

Митрополит бачить всі фактори у світі в тісній єдності, з причинно-послідовному зв'язку. Цілісність у вселенському масштабі, тобто цілісність з усіма її основними елементами: Богом-Творцем, Всесвітом, людиною; цілісність, з якої неможливо вирвати жодну деталь. У цілісності – Теос, космос, антропос пов'язані між собою і все, що в цій єдності відбувається, замикається в цьому визначеному колі: від Бога і до Бога. Тому, на думку митрополита, любов до Церкви, як до частини цієї цілості, не є чимось відірваним. Вона – це любов до ближнього, до всіх людей, чим визначається велич цієї любові, а любов до ближнього – це знову ж найвищий прояв любові до Бога, чим знову визначається її глибина і її неземний, а божественний характер. Цей універсалізм, який бере свій початок ще від мислителів Київської Русі, характерний для Шептицького і зустрічається у всій його творчій спадщині [3: 105].

В екуменічній концепції митрополита Андрея є моменти, які раніше ніколи не звучали в українському богослов'ї, а саме – він хоче вивести українців із кола пасивних спостерігачів і змусити до активних дій. Це виражається в ідеї покликання українського народу. На його думку, український народ має величезний екуменічний досвід у справі примирення Церков і саме українці можуть своїм прикладом надати нової сили екуменічному руху. «Вкінці, Боже покликання і нам обов'язок можемо пізнати і в тій сумній для нас обставині, що може, ніякий нарід на світі не терпів стільки від нещасного роз'єднання Церков, що український народ. Розділ Церков був і розділом народу на дві частини, що нераз серед релігійних різниць, які їх ділили, не вміли зберігати братньої любові... Те історичне нещастя українського народу спричиняє, що роз'єднання Церков є неначе потребою нашого народу та одиноким його спасінням» [8: 76].

Андрей Шептицький також був новатором у тому плані, що визначав проблему екуменізму не як справу держав, політиків, керівників, а як справу Церков, конфесій. «Той християнський патріотизм не проявляється у нас ніякою політикою та не може містити в собі ніякої ненависті до наших братів іншого народу» [5: 76]. Ця думка отримала поширення у сучасній ідеології екуменізму і представники різних конфесій сходяться у тому, що справа об'єднання не вимагає ніякого державного регулювання і втручання, а має здійснюватись тільки у сфері церковного життя.

Цікавою є думка митрополита про те, що об'єднання церков має носити не індивідуальний, а масовий характер. Адже поодинокі входження індивідів до конфесій більш схожі на прозелітизм. Власне масовість більш відповідає східній ментальності, яка є ко-

лективістською. «Приєднання індивідів до католицької віри напевно мають велике значення, бо ж думка має безграничну вартість, але індивідуальні приєднання, хоч би навіть дуже чисельні, ніколи не будуть мати того самого значення, що приєднання того самого числа індивідів, об'єднаних у спільності» [6: 88].

Переходячи безпосередньо до проблеми об'єднання, митрополит Андрей визначає ряд етапів, які потрібно пройти на шляху до повного з'єднання:

- зближення Церков вимагає пізнання одна одної;
- визначення того, що єднає і орієнтуватись на це;
- визначення того, що роз'єднує і якщо можливо, вирішення спірних питань;
- скликання з'їзду представників Церков який має проходити у формі діалогу;
- визначення поступок, які можуть зробити Церкви одна одній;
- кінцеве з'єднання.

Історичні обставини склались так, що українські Церкви за період свого існування віддалились одна від одної. І першим етапом на шляху до об'єднання має бути зближення Церков, взаємне пізнання. «Ми обов'язані дати православним українцям нагоду пізнати нас, наші традиції, нашу історію. А коли при тій нагоді наші православні браття знайдуть в нашому церковному житті чимало такого, що їм не буде подобатись, коли зрештою є в нашому церковному житті, може, й багато, чого самі не одобрюємо й що самі вважаємо за помилки, хиби, чи недотягнення, то, признаючись явно до них, поможемо нашим браттям спостерегти і в їхньому церковному житті деякі хиби та терпеливо зносити, коли ці хиби будемо підносити або просити про їх вияснення. Таке обостороннє взаємне пізнання повинно бути нагодою до з'явив братньої любові і патріотизму» [5: 335].

Митрополит Андрей Шептицький був переконаний у тому, що дійти до порозуміння між Церквами можна лише у тому випадку, коли досліджувати ті питання, які єднають Церкви, а не розділяють. Якраз усвідомлення спільного повинно допомогти перемогти труднощі у пошуку спільних шляхів для здійснення церковного об'єднання. Йдеться про зміну акцентів, адже дуже часто в богословських дискусіях наголошується на тому, що розділяє, а треба, на думку митрополита, змінити акценти і починати від того, що єднає. «Якщо маємо так налагодити співжиття, щоб уникати роздорів, суперечностей, взаємних закидів і образ, хоч не думаємо про поєднання, себто про злуку в одне віросповідання, мусимо передусім дійти до порозуміння в тих питаннях, у яких нема між нами різниць» [1: 107].

Митрополит Андрей особливо наголошує на тому, що нез'єднані православні Церкви і католицька Церква мають багато спільного, це, насамперед, святі таїнства. «У нез'єднаних Церквах сходу мають християни правдиві таїнства і правдиву вселенську віру сімох перших Вселенських Соборів», – пише він [3: 144]. Водночас Шептицький робить зауваження про те, що якщо в цьому питанні православні і католики єднаються, те це ж саме різнить їх з протестантами. І ця відмінність заважає єкуменістичному діалогу з останніми.

На думку митрополита Андрея, православна віра є вселенською, але тільки у вченнях до X століття, а отже є неповною, тому її треба доповнити вченням католицької Церкви. «Бо якщо наміряємо довести нез'єднаних східних до зближення до Католицької Церкви, то мусимо це зближення оперти на тих усіх традиціях Східної Церкви, які її лучать з Католицькою. До хвилини, коли Михайло Керуларій зірвав канонічний зв'язок церковної єдності, наука віри була одна й на Заході й на Сході», – підкреслює він. [6: с. 102].

Після узгодження в питаннях, які об'єднують, слід, на думку Андрея Шептицького, переходити до розгляду питань, які різнять православних і католиків. Митрополит Андрей шукає причини антагонізмів, їх генези, та водночас характеризує їх. Його основне твердження: роз'єднання – антагонізми – це щось чуже, щось привнесене ззовні українському народу. «Нас роз'єднують питання, що були актуальні тисяча або п'ятьсот років тому назад між Візантією і Римом, між Римом і Германією чи Англією, між Москвою і Польщею, може між російськими слов'янофілами і западниками. В цілісній нашій літературі майже немає сліду дискусії про ті проблеми. Ми прийняли на слово й дорогою спадку від зовсім чужих нам світів роздори, зроджені з тих проблем» [3: 163].

Андрей Шептицький зазначає, що єдине питання, яке викличе труднощі догматичного характеру є примат папи Римського. Як єдину розбіжність між православними і католиками, цю проблему зауважив ще митрополит Петро Могила, але і Шептицький, і Могила погоджувалися в тому, що цю проблему можна вирішити. Зокрема Шептицький підкреслював, що: «Авторитет Вселенського Архидієєса, головна наука, яка відділяє нез'єднаних від Католицької Церкви, не може становити труднощі для вірних, які в Україні й Русі віками привикли підлягати московським патріархам чи синодам по волі царів» [5: 79].

Вихідною для примирення, на думку митрополита, повинна бути дискусія-діалог між представниками конфесій. Андрей Шептицький визначає, як саме має проводитись ця зустріч ієрархів Церков. «Ця дискусія має бути спокійною, тобто такою, що має довести до миру, а не до війни. Дискусія повинна бути об'єктивна і щира, ведена в дусі братньої любові і патріотизму, а не в дусі полеміки» [6: 106]. Митрополит також дає пораду щоб на цю зустріч виносились історичні питання. Має розглядатись сучасний стан Церков і вирішуватись сучасні проблеми. «Що діялося тому 300, 800 чи 900 літ, того вже не змінимо. І коли при чому можна повторити загально-людське число кожної згоди і кожного поєднання: «Забудьмо!», то особливо треба видвинути його при історичних подіях з X століття» [1: 109].

На думку Андрея Шептицького лише тоді, коли буде пройдено усі зазначені етапи, можна переходити до постановки питання про з'єднання Церков. Митрополит зазначає, що в процесі об'єднання Церкви мають іти назустріч одна одній, поступатись [4: 443]. Він навіть згідний на приєднання до православних, на вибори спільного патріарха з православних, але робить одне зауваження, щоб патріарх з'єднався з Римським престолом. «Ми греко-католики, не маємо ніякої волі старшувати і накидати нашим братам, але навпаки, ми готові навіть з власною втратою їм підпорядковуватись так, що повна злука двох українських віросповідань виглядала б так, що радше треба б говорити про підпорядкування греко-католиків під владу київського патріарха» [3: 199]. «Ясна річ, – зауважує митрополит – що греко-католик не може стати київським митрополитом. Київський митрополит мусить бути вибраний із православних автокефальних архидієєсів чи священників. Коли б він був з'єднаний з Вселенською Церквою, всі ми, греко-католики, підлягли б йому, і я перший радо піддався б його верховній владі» [8: 340].

Митрополит Андрей Шептицький, розробляючи екуменічну теорію, був противником утворення якоїсь аморфної єдиної конфесії. Поєднуючись, Церкви мали б зберегти свою ідентичність, а не цілковито розчинитись одна в одній. Підкреслюючи необхідність цього, він писав: «А що досвід навчив мене, що в мові, в якій ідеться про порозуміння поміж різними віросповіданнями, люди схильні бачити бажання, щоб довести всі ці віросповідання до одного, то на самому вступі заявляю, що таке поєднання всіх українських віросповідань вважаю неможливим» [3: 210].

Митрополит підкреслював, що справа об'єднання – це справа тривалих пошуків форм і методів об'єднання. З'єднання не є злиттям або унією, цей процес не обмежується цими формами. «Моє запрошення зрозуміли всі, – пише він, – тільки як поклик до цілковитої злуки православних з нами, греко-католиками, і то тільки як прийняття всіма православними нашої унії з апостольським престолом. А можна було говорити про різні способи порозуміння без злиття в одне віросповідання. Можна було подумати і про злуку православних віросповідань з греко-католицьким, при якому поставало б нове віросповідання із злучених обох» [5: 333].

Як теоретик екуменічного руху, митрополит Андрей не висував нездійсненних планів. Він був реалістом і визначав завдання, які можна виконати, основне з яких – це порозуміння між Церквами. З досягненням порозуміння можна буде визначати подальші кроки, а зараз – це першочергове завдання, яке треба вирішити українським Церквам. На думку Шептицького: «Повна злука греко-католицьких і українських православних віросповідань – це справа хіба дальшої майбутності, говорю передусім про порозуміння, яке не було б злукою в єдину Церкву, а тому злуку вважаю можливою тільки колись, після довгих багатосторонніх зусиль до єдності» [3: 201].

Екуменічна концепція митрополита Андрея Шептицького, узагальнюючі досягнення екуменічного руху минулих століть, в той же час містить новаторські ідеї стосовно проблеми об'єднання християнських Церков в Україні. І хоча митрополит так і залишився прихильником ідеї приєднання православ'я до католицизму, а не рівноправного їх об'єднання, його наукові розробки і здобутки містять величезний практичний матеріал, який є придатним до застосування в сучасних умовах.

Список використаних джерел

1. Базилевич А. Введення у твори митрополита Андрея Шептицького. – Львів, 1993.
2. Барган о. Митрополит Андрей Шептицький і його екуменічні ідеї // Український історик. – 1994 – Ч. 1-4.
3. Гриньох І. Слуга божий Андрей-Благовісник єдності – Мюнхен, 1961.
4. Кулранець О. Митрополит Андрей-предтеча соборового екуменізму. // Світло. 1967 – № 11.
5. Письма послання митрополита Андрея Шептицького. ЧСВВ. З часів німецької окупації. – Йорктон, 1969.
6. Твори слуги божого митрополита Андрея Шептицького – Торонто, 1965. – Т. 1.
7. Чубатий М. Митрополит Андрей та його ідея католицької України. – Філадельфія, 1953.
8. Шептицький А. Письма-послання (1939-44 рр.) – Львів, 1991.

Yuriy Gryshchenko

THE IDEAS OF PRACTICAL ECUMENISM IN THE POINTS OF VIEW OF MYTROPOLYT ANDREI SHEPTYTSKY

The article is dedicated to the problems of ecumenism in Ukrainian Church in views of Andrei Sheptytsky. Metropolitan Andrei Sheptytsky actively participated in the spiritual life of his flock, the Ukrainian people, and gave powerful expression to their aspiration for Church and national rights.

УДК 94 (477) 192 / 199

Руслан Сопівник

ДІЯЛЬНІСТЬ Є. ПЕТРУШЕВИЧА В ЕМІГРАЦІЇ (грудень 1919 – серпень 1940 р.)

У статті автор висвітлює діяльність Є. Петрушевича в еміграції, працю президента ЗУНР на міжнародній арені, особливу увагу зосереджує на проблемі радянсько-польських поглядів Є. Петрушевича, аналізує берлінський період життя політика.

Серед плеяди провідників, палких борців за волю українського народу, на скрижалях історії чільне місце належить доктору Євгену Петрушевичу (1863 – 1940) – президенту Української Національної Ради, диктатору Західної Області Української Народної Республіки, голові уряду Західно-Української Народної Республіки у екзилі, мандатору (уповноваженому) Української Національної Ради [1: 107].

Особливий інтерес для історика складає еміграційний період діяльності Є. Петрушевича, що розпочався у листопаді 1919 р. і тривав до 1940 р. Саме цей хронологічний відрізок життя доктора Є. Петрушевича позначений активною дипломатичною діяльністю на міжнародній арені, метою якої було визволення земель Східної Галичини від польської окупації. Проте у зв'язку з крахом ЗУНР (16. 07. 1919), політична думка в еміграції піддала нищівній критиці діяльність Є. Петрушевича, звинувачуючи його у неадекватній

зовнішньополітичній орієнтації. Є.Петрушевича було оголошено «поза законом», бо «він зруйнував славу армію, став причиною розвалу і дезорганізації» [2: арк. 2]

Для нас важливо, відкинувши емоційне, гнівне ставлення до особи Є. Петрушевича, на підставі широкої документальної бази та останніх наукових досліджень у руслі визначеної проблеми (статтей О. Павлюка, О.Сиволоба, Ю. Киричука) об'єктивно і повно реконструювати діяльність президента ЗУНР в еміграції у 1919 – 1940 рр. Саме у цей період історик С. Ярославин називає Є. Петрушевича «позабутим державним мужем...»[3: 16].

Після закінчення кам'янецького періоду діяльності Є. Петрушевича (16.11.1919), він стає на шлях боротьби за самовизначення Галичини, в основі якої лежить дипломатична діяльність на міжнародній арені. Підставою для цієї боротьби стали міжнародно-правові реалії. Поляки дістали від Найвищої Ради дозвіл тільки мілітарно окупувати Галичину по Збруч [4:143]. 20.11.1919 р. Найвища Рада прийняла проект договору, який мали скласти союзні держави і Польща в справі Галичини. Цей договір віддавав адміністрацію в Галичині на 25 р. Польщі, після закінчення цього терміну подальшу долю краю мала вирішити Ліга Націй. Галичина повинна була б мати в той час обмежену автономію, засади якої були визначені в окремому статуті, з яким не погоджувались ані польська, ані українська сторони. Тому Найвища Рада постановила відкласти вирішення справи. Суверенні права над Галичиною перейшли до Союзних держав (Англії, Франції, США). Галицькі українці стали продовжувати боротьбу на міжнародному полі, яку і надалі очолював д-р Є.Петрушевич [5:74].

Переїхавши зі Жванця (Румунія) до Відня, диктатор ЗУНР скликав збори тих членів Української Національної Ради, які перебували в еміграції, щоб обговорити політичне становище, яке склалося на Великій Україні. На нараду було запрошено також д-ра В. Панейка, який працював у Парижі. Це була нарада не в законодавчих цілях, а нарада, яку диктатор скликав з дорадчих мотивів. Крім того Є. Петрушевич на цій нараді висловив рішучий протест місії А. Лівіцького від 2 грудня 1919, яка від імені Директорії УНР зреклася західно-українських земель на користь Польщі. У протесті йшлося: « від імені ЗОУНР може заявляти правосильно тільки її власне представництво, та її власна легальна влада, яка існує і до сьогодні та своїх прав ніколи і нікому не зрікала...» [4: 204]

Після закінчення нарад у Відні Є. Петрушевич відлучив В. Панейка до Парижу для продовження дипломатичної роботи. Саме тут, зрозуміло, не без відома еміграційного уряду ЗУНР, В. Панейко взяв участь разом з представниками гетьмана П. Скоропадського в утворенні Українського Національного Комітету (УНК), який проголошував своєю метою «воскресіння України в етнографічних границях, з'єднаної в федеративній формі з могутньою Росією» [6:127]. Є. Петрушевич виявляв у цій справі обережність і не поспішав афішувати своє ставлення до УНК, через традиційну непопулярність російських симпатій в Галичині, часті поразки на фронтах Денікіна, який на початку 1920 перестав бути серйозною військовою потугою, навіть Антанта, на яку постійно орієнтувався Є. Петрушевич вже не наполягала на приєднанні Східної Галичини до майбутньої Росії.

З метою з'ясування позицій великих держав у східно-галицькому питанні і відповідно вироблення власного зовнішнь-політичного курсу Є.Петрушевич у січні зустрівся з заступником голови департаменту політичної розвідки Форін-Офісу Дж. Хедламом –Морлі. Є. Петрушевич висловлював рішучий протест проти розробленого Варшавою «статуту для Східної Галичини», що передбачав остаточне визнання приналежності західно-українських земель до Польщі. Він казав, що краще українцям Галичини «визнати владу більшовиків, ніж поляків». Ця заява була не зовсім обережною. Доповідаючи, що Є. Петрушевич вразив його «як людина великої щирості, яка цілковито поглинута нещастям свого народу» Хедлам–Морлі зауважив: «немає сумнівів стосовно того, що більшовики знайдуть у них (українцях Галичини) союзників проти поляків і це матиме серйозні наслідки». Висновки англійського дипломата були маловтішними. Він зауважував: «ситуація виглядає майже безнадійно» [6:128].

Повернувшись до Відня, Є. Петрушевич своїм розпорядком «Про організацію уряду для виконання державної влади в ЗУНР в часі тривання повноважень диктатора»

(25.07. 1920), створив еміграційний уряд ЗУНР, що складався з відділів (закордонних справ, фінансів, торгівлі, пропаганди та ін.), на чолі яких стояли уповноважені диктатора.

У цей час Є. Петрушевич радикально змінює зовнішньо-політичний курс, основою якого стає ідея Галицької республіки. Міжнародна активність Є. Петрушевича в еміграції призвела до того, що Найвища Рада 10 лютого 1920 р. в м. Спа прийняла рішення у якому зобов'язувалась виступити посередником між двома сторонами – поляками більшовиками. Найвища Рада мала скликати для вирішення справ Східно-Європи конференцію у Лондоні. У ній мали взяти участь РСФРР, Польща, Франція, Литва, Латвія, Естонія та делегати Східної Галичини для представлення своєї справи [7:203].

Постановка проблеми Східної Галичини в договірних документах, прийнятих в м. Спа, свідчила про те, що українська справа залишалася на порядку денному європейської політики завдяки енергійним заходам Є.Петрушевича.

Еміграційний уряд на чолі з Президентом забезпечив роботу дипломатичних представництв у Відні, Празі, Римі, Парижі, Будапешті, Белграді, Лондоні, в Канаді та Бразилії [2: арк 4].

Вперше з домаганням визнання незалежності Східної Галичини Є.Петрушевич звернувся 15.07.1920 р. з нотою «До Президента Найвищої Ради Мирової конференції М. Мільєрана». Згодом Є. Петрушевич запропонував Великій Раді Послів у Парижі скликати нову конференцію з питань визначення Східної Галичини, як Швейцарії Сходу. У ноті до Ради Послів з цього приводу йшлося «що одиноким справедливим і населенням бажаним розв'язанням є нейтралізація Східної Галичини, як самостійної Галицької держави» 30 квітня 1921 року Є. Петрушевич запропонував державам Антанти проект «Основ державного устрою Галицької Республіки». Їм були підготовлені і видрукувані брошури «Економічні основи Галицької держави». У цих документах наголошувалося, що оскільки швейцарська держава виросла на Альпських переходах, то повинна вирости в інтересах європейського миру держава на Карпатських переходах [6: 129]. Однак аналогі з Швейцарією, на жаль, не знаходились схвального відгуку в європейських столицях.

Є. Петрушевич надавав пріоритетного значення взаєминам з Прагою. Представництво ЗУНР у Чехословацькій республіці (ЧСР) було найчисельнішим з усіх галицьких закордонних місій. У зверненні до президента ЧСР Е. Бенеша (24.10. 1920) з проханням про надання допомоги у створенні самостійної Східно-Галицької держави наголошувалося, що виникнення її «є головним життєвим інтересом Чехословаччини» [8: арк 4]. Проте після укладення політичної угоди «Скірмута-Бенеша» (6.11.1921 р.), у якій Прага погоджувалась із захопленням Польщею Галичини, Є. Петрушевич у зв'язку з цим згортає стосунки з ЧСР та зрікається своїх сподівань на створення федерації двох народів. Голова уряду ЗУНР надавав великого значення стосункам з Англією. Впливова група міністра оборони В. Черчилля прихильно ставилася до ідеї створення Галицької республіки. Натомість Є. Петрушевич обіцяв Англії контроль і концесії над нафтовими родовищами Галичини [6: 131].

Голова уряду ЗУНР у екзилі, ведучи боротьбу за Галицьку державу, намагався заручитися підтримкою Ватикану. У листах до Пія XI, Є.Петрушевич висловлювався з проханням «піднести святе слово за висвобождення сего народу з польської неволі і визнання незалежності Галицької держави».

Є. Петрушевич скурпульозно цікавиться міжнародно-політичними тенденціями та із закордону висилає інформацію своїм прихильникам до Галичини, в якій подає огляд європейської преси, звертаючи увагу на галицьку справу та економічні інтереси Великих держав [9: арк 3-5].

Є. Петрушевич постійно надсилає ноти до Найвищої Ради у справі польських насильств над українським населенням, звертаючи увагу на безпідставні виключення української молоді з Львівського університету та безглузду ліквідацію українських кафедр [10:1]. 22 грудня 1920 року звертається Є. Петрушевич з нотами до Найвищої Ради і Ліги Націй у зв'язку з порушенням Польщею інтегральності земель Східної Галичини [11:1]. Таких звернень була незліченна кількість, але світове співтовариство залишалося байдужим до проблем українського народу. У листопаді 1920 надсилає д-р Є. Петрушевич делегацію на загальні збори Ліги Націй у Женеві, яка вручила ноту в

галицькій справі та відбула ряд розмов з членами Ліги Націй. Наслідком цих заходів стало рішення Ліги Націй з дня 23.02.1923, у якому стверджувалося що «Східна Галичина лежить поза границями Польщі, що Польщі не дано мандату звести адміністрацію в Галичині, що Польща є тільки фактичним мілітарним окупантом Галичини, а сувереном її є держави Антанти» [7:162]. Це був безперечно великий дипломатичний успіх Є. Петрушевича.

Еміграційний уряд ЗУНР під проводом Є. Петрушевича активно виступав проти здійснення перепису населення Східної Галичини. Польські урядові кола хотіли через здійснення перепису ствердити польську етнічну більшість і покласти край українському питанню на міжнародній арені. Попри репресії перепис населення так і не дав бажаних результатів. З метою остаточного вирішення східногалицького питання тобто міжнародного узаконення окупації Східної Галичини, польський уряд восени 1922 року прийняв закон «Про воєводську автономію», в якому передбачалось обрати представників Східно-Галицького воєводства до польського сейму. Сам факт проведення виборів означав би визнання українським населенням польського суверенітету над Східною Галичиною. У вересні 1922 року Є.Петрушевич звернувся до українського населення Галичини, закликаючи його бойкотувати вибори до сейму. У зверненні йшлося: «Східна Галичина до Польщі не належить, тому польський сейм у Варшаві не є нашим суверенним тілом. .» [12: арк 7].

Президент уряду ЗУНР у екзилі надавав резонансу не тільки проблемам політичного безправ'я українців на окупованих землях Східної Галичини, а й питанням економічних переваг польського населення над українським. Є. Петрушевич переймаючись питанням власності на землю, кидав у бік польських окупаційних властей докір у зв'язку з прийняттям низки законів про аграрну власність, якими по суті забезпечувалось верховенство польської держави над усією земельною власністю [3: арк 1-4].

Тим часом Рада Послів, нехтуючи правом націй на самовизначення та принципами справедливості у міжнародних стосунках, актом 15 березня 1923 року остаточно визнала законною окупацію Польщею Східної Галичини.

Чи можна, беручи до уваги вище наведений факт вважати працю д-ра Є. Петрушевича марною? Ні, вона повинна розцінюватися як значне досягнення, поступ у справі національного самовизначення. І. Лисяк-Рудницький писав: «немає сорому в тому, щоб бути переможеним у боротьбі за свободу. Навпаки, така поразка може стати джерелом духовної основи, що з нього черпатимуть силу наступні покоління, продовжники цієї самої боротьби на новому історичному етапі» [14:902].

У контексті нашої проблеми звернемо увагу на радянофільські погляди Є. Петрушевича.

У 1919 році д-р Є. Петрушевич відкидав пропозиції радянської влади про співробітництво, бо був переконаний, що більшовизм – явище тимчасове та боявся виклакати гнів Антанти.

Проте, разом з розчаруванням у політиці Заходу і консолідації Радянської влади в Україні і Росії, західно-українська еміграція почала сподіватися ще більше на радянські потуги. Особливо орієнтація на Москву посилилася під час радянсько-польського конфлікту 1920 – 1921 років, коли Східну Галичину було звільнено з-під польської окупації. Саме у цей час поживляються контакти Є. Петрушевича з Радянською Україною і Росією. Таємна інструкція галицьким представникам на Ризькій конференції (К. Левицький, О. Назарук, Є. Брайтер, Л. Мишуга), підписана Є. Петрушевичем забороняла їм вступати в контакт з польською делегацією, натомість зобов'язувала увійти у порозуміння з Радянською Україною та приєднувати її до ідеї повного визволення Галичини з-під польського панування [6: 134]. Але, як нам відомо, радянська сторона погодилась на кордон, за яким Східна Галичина залишалась у складі Польщі, натомість Варшава зобов'язувалась не підтримувати більше С.Петлюру.

Інтенсивність стосунків Є. Петрушевича і радянської влади посилювалась і після акту 15.03. 1923 р. Так, Християн Раковський радив вислати своїх представників до Харкова, чи до Москви. Але радянська влада по суті «загравала» з Є. Петрушевичем, використовуючи його для послаблення позицій Польщі.

Зауважимо, що прихильники Є. Петрушевича у 1927 р. створюють у Західній Україні Партію Праці яку очолює В. Будзиновський. Ця партія зайняла радянофільські позиції.

Переїхавши до Берліну, Є. Петрушевич відчував гостру матеріальну кризу (американська діаспора після 1923 вже не фінансувала Є. Петрушевича), тому мав намір, співпрацюючи з радянською владою отримати фінансову допомогу. Про це свідчать матеріали комісії у закордонних справах ЦК КП(б)У, в яких йдеться, що протягом 1924-1926 партійне керівництво неодноразово цікавилось Є. Петрушевичем. Так, наприклад, політбюро ЦК КП(б)У 7 квітня 1924 року, заслухавши звіт В. Балицького, вирішило не надавати матеріальної допомоги Є. Петрушевичу [15: арк 40]. 17 листопада 1925 ця ж комісія змінила своє рішення і продовжувала платити Є. Петрушевичу субсидію в розмірі 1000 крб. в місяць [16: арк 69-70].

Мотивом до стосунків з радянською владою Є. Петрушевичу став безумовно процес консолідації більшовицьких елементів на Сході Європи з яким почала рахуватися Америка, Франція, Англія. Є. Петрушевич розумів, що використовуючи силу і підтримку радянської влади, можна буде знову поставити на порядок денний міжнародної політики галицьку справу. До співпраці з радянською владою Є. Петрушевича також спонукало складне матеріальне становище. Додамо, що саме Є. Петрушевич виявив принципову позицію у стосунках з Польщею не визнаючи і надалі її суверенітету над Східною Галичиною.

Контакти Є. Петрушевича з радянською владою обірвалися остаточно у 1933 році, але боротьби за галицьку справу уповноважений УНР Ради не припиняв. Коли в 1939 році німецька армія розгромила Польщу, д-р Є. Петрушевич за рік перед своєю смертю вислав меморіал до відповідних чинників Німеччини [17:109].

Отже еміграційний період діяльності Є. Петрушевича відзначався активною працею на міжнародній арені, метою якої було забезпечення права Східної Галичини на державне самовизначення. Президент еміграційного уряду ЗУНР налагодив контакти з нейтральними та переможними державами. Було відкрито дипломатичні представництва у Римі, Берліні, Будапешті, Белграді, Лондоні, тощо. Особливі надії в питаннях боротьби за державність голова екзильного уряду пов'язував з Великобританією. Саме між Францією, що постійно підтримувала Польщу, та Великобританією існували розбіжності у підходах повоєнної відбудови Центральної і Східної Європи. Д-р Є. Петрушевич намагався використовувати ці розбіжності в цілях української справи. Проте «шкурні» інтереси взяли верх, акт Ради Послів остаточно закріплював Східну Галичину за Польщею. Є. Петрушевич не визнавав такі несправедливі рішення, в яких нехтувалося право народів на державне самовизначення, тому і на далі продовжував свою діяльність. У своїй зовнішньо-політичній орієнтації Є. Петрушевич зосередився на сильній, консолідованій радянській владі, через підтримку якої можна було ще переглянути галицьке питання.

Враховуючи стан історіографії досліджуваної проблеми, вважаємо, що подальшому розвитку наукових досліджень у руслі теми «Діяльність Є. Петрушевича в еміграції (1919-1940 рр.)» могли б сприяти цілеспрямовані заходи на комплексне, всебічне, повне вивчення документальних матеріалів не тільки архівів України, але й відповідних фондів зарубіжних архівів. Бо саме від історичних джерел, їх репрезентативності, інформаційної достовірності залежить якість історичних досліджень.

Список використаних джерел

1. Литвин М. Українсько-польська війна 1918-1919 рр. – Львів: Інститут українознавства НАНУ, Інститут Центрально-Східної Європи, 1998. – 488 с. 2. Центральный державный исторический архив Украины в Львові (далі ЦДА у Львові). – Ф 383 л. – Оп. 1. – Спр. – 4.
3. Ярославин С. Визвольна боротьба на західно-українських землях 1918 – 1923. – Філадельфія, 1956. – 286 с. 4. Лозинський М. Галичина 1918 – 1920 рр. – Нью-Йорк: Червона калина, 1970. – 228 с. 5. Макеймчук І. Нарис історії роду Петрушевичів. – Чикаго, 1967. – 245 с. 6. Павлюк О. Зовнішня політика ЗУНР. / Київська старовина. – Київ – Торонто, 1997. – № 3-4. – С. 13 – 27. 7. Історичні постаті Галичини XIX – XX ст. Є. Петрушевич. // Бібліотека Українознавства ІТНІ. – Ч. VIII. – 1961. – С. 159 – 207.
8. ЦДА у Львові. – Ф. 581. – Оп. 1. – Спр. 115. 9. ЦДА у Львові. – Ф. 355. – Оп. 1. – Спр.

115. Нота Уряду Західної України... // Український Прапор – 1921. – Ч. 5. – С. 1.
 11. Нота Уряду Західної України... // Український Прапор – 1921. – Ч. 4. – С. 1. 12. ЦДА у Львові – Ф. 581 – Оп. 1. – Спр. 140. 13. ЦДА у Львові. – Ф. 368 – Оп. 1. – Спр. 119.
 14. Солдатенко В. Українська революція. Історичний нарис: Монографія. К.: Либідь, 1999. – 973 с. 15. Центральний державний архів громадських об'єднань України у Києві (далі ЦДАГО у Києві) – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 1. 16. ЦДАГО у Києві – Ф. 1 – Оп. 16. – Спр. 2.
 16. Павлюк О. Радіофільство Є. Петрушевича: переконання чи вимушеність? // Український історичний журнал. – 1997. – № 3-4. – С. 109 – 118.

Ruslan Sopivnyk

PETRUSHEVYCH'S ACTIVITY IN EMIGRATION (DECEMBER, 1919 – AUGUST, 1940)

In his article the author describes the activity of Petrushevych, the president of ZUNR, in emigration, and in the international sphere, makes an accent on the problem of his prosoviet views, analyzes the Berlin period of the politician's life.

УДК 94 (477)

Елла Бистрицька, Наталя Діброва

СТАНОВЛЕННЯ ЦЕРКОВНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ АВТОКЕФАЛЬНОЇ І АВТОНОМНОЇ ЦЕРКОВ В УМОВАХ НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

У статті аналізуються складні процеси відновлення релігійного життя в період німецько-фашистської окупації. На основі використаних архівних джерел показано становлення православної церковної організації та формування двох гілок православія, відмінного юридичного спрямування.

У планах окупаційного режиму церковні інститути в Україні розглядалися, як інструменти впливу на поневолене населення. А. Розенберг, головний теоретик східної політики, пропонуючи враховувати національні особливості, керувався суто інтересами Райху. Основні напрямки церковно-релігійної політики на сході були вироблені в період весни-осені 1941 р. У перший рік окупації розпорядження мали загальний характер, не торкалися персоналій, тому час був сприятливим для відновлення церковної організації та розбудови релігійного життя. Незважаючи на досить складні політичні та економічні умови періоду окупації, Україну охопило церковно-релігійне піднесення. По всій території, що раніше перебувала в складі УРСР, швидкими темпами знову відкривались православні храми, проводились масові хрещення та богослужіння. До виконання своїх обов'язків повернулася значна частина духовенства. З їхньої ініціативи на початок 1942 р. було завершено ієрархічне оформлення двох православних церков – УАПЦ та УПЦ в юридичному підпорядкуванні Московському патріархату.

Відродження Української Автокефальної Православної Церкви більшість представників українських церковних і громадських кіл пов'язували з державотворчим процесом. Вони радо вітали проголошення 30 червня 1941 р. Акту відродження Української держави у Львові, в якому зазначалося: «Національна рація стану українського народу вимагає негайної відбудови української рідної церкви» [1]. У спеціальному посланні архієпископа Луцького і Ковельського Полікарпа (Сікорського) від 10 липня 1941р. ця теза була ще раз

підкреслена: «Відроджена у вільній Українській Державі Українська Вільна Православна Церква буде з народом одною цілістю» [2: 2].

За таких обставин прихильники створення УАПЦ, які становили більшість у сформованій за дозволом рейхскомісара Е. Коха Українській Раді Довіря на Волині, яку очолював С. Скрипник, провели 31 серпня – 1 вересня 1941р. у м. Рівному нараду. Заслухавши питання про становище православ'я на Волині та загалом в Україні, учасники прийняли ухвалу, в котрій наголошувалося: «Стоючи на тій нерушимої основі, що церква в Україні, як могутній фактор національно-релігійного і морального виховання народу, повинна бути церквою національною й Українською. Рада Довіря вважає, що така Православна Церква могла бути тільки тоді, коли вона буде незалежною, автокефальною» [3]. Правовою підставою для свого рішення Рада вважала закон Директорії УНР від 1 січня 1919 р. про автокефалію Української православної церкви.

Отже, висунута українськими церковними та громадськими діячами ідея відродження УАПЦ, спочатку була тісно пов'язана з ідеєю відродження української держави. Саме цей чинник, на думку І. Власовського, відіграв основну роль у становленні автокефального руху та розбудови національної церкви [4: 202].

Важливого значення набуло питання глави УАПЦ. Претендентами на цю посаду були архієпископ Холмський і Підляський Іларіон (Огієнко), архієпископ Луцький і Ковельський Полікарп (Сікорський) та митрополит Харківський і Полтавський Феофіл (Булдовський).

Найбільше переваг серед претендентів мав архієпископ Іларіон. Відомий ще з часів УНР політичний діяч та вчений, він користувався великим авторитетом серед українського громадянства. За обрання Іларіона виступали архієпископ Олексій, голова Волинської Церковної Ради І. Ф. Корноухів та інші діячі, які отримали попередню згоду владики Іларіона на обрання його митрополитом Київським і всієї України, зустрівшись у Холмі на початку грудня 1941 р. Згодом Почаївський Собор Єпископів (8-12 грудня 1941 р.) у якому брало участь 8 єпископів підтвердив намір бачити главою церкви архієпископа Іларіона. Проте допустити до керівництва церквою ієрарха державницько-орієнтаційної влади не могла окупаційна влада, оскільки «єпископ Іларіон... більше схожий на політика, ніж князя церкви» [5: 189]. Через заборону залишати територію Польщі митрополит Іларіон не зміг очолити Київську кафедру.

Митрополит Феофіл в українському православ'ї представляв сили, які відстоювали канонічний шлях розв'язання проблеми автокефалії. При відновленні єпархіального життя на харківщині він зразу ж відмовився поінатити В. Липківського як митрополита незалежної церкви [6: 12]. Тому кандидатуру митрополита Феофіла не підтримувала, очевидно, жодна з громадських організацій, вважаючи УАПЦ правонаступницею автокефального руху 1921-1930 рр. Проте, будучи найстаршим по хіротонії архиєреєм в Україні, Феофіл вважав, що має всі підстави очолити УАПЦ. «Я поставив перед собою за мету зайняти панівне становище у відроджуваній УАПЦ. Як найстарший митрополит в Україні я претендував на пост митрополита Київського і всієї України» – свідчив Феофіл у 1943р. на допитах в НКВС [7: 46]. З цією метою, на початку 1942р., митрополит направив листа рейхскомісару України Е. Коху з проханням посприяти йому в цій справі. Однак лист не дав бажаного результату [8: 45].

Єпископ Полікарп не мав такої популярності, як архієпископ Іларіон і такого досвіду, як митрополит Феофіл, але користувався значним впливом серед представників церковно-громадських кіл на Волині, особливо серед членів Ради Довіря. Наприкінці 1941 р саме він очолював роботу зі створення адміністративних структур УАПЦ.

Проте першу спробу створити органи управління Автокефальної церкви зробила Українська Рада Довіря – громадська організація Волині. Ще на початку вересня 1941 р вона ухвалила рішення про «Тимчасову Адміністрацію Української Православної Церкви», яка мала керувати УАПЦ до скликання Всеукраїнського Церковного Собору в Києві [3]. Однак з цього нічого не вийшло. Політична заангажованість ієрархів у розбудові церковно-релігійного життя була досить помітною для окупаційної адміністрації. Інструкції райхскомісаріату вересня 1941 – лютого 1942 рр. постулово обмежили коло діяльності українських органів самоуправління та ідентифікували УАПЦ як таку, що загрожувала

планам режиму [9: 95; 10: 506; 11: 530; 12: 555; 13: 745-746]. Як пише І. Власовський, єдиним виходом була побудова Української Православної церкви виключно на церковно-правових підставах. Саме з цією метою і вирішили відновити контакти з Варшавським митрополитом Діонісієм (Веледенським) як першоієрархом Польської Православної Автокефальної церкви на північно-західних українських землях до другої світової війни [4: 203].

Митрополит відгукнувся на звернення представників українських церковно-громадських кіл. Для узаконення своїх претензій на Київську митрополію він відвідав Константинопольського патріарха Веніаміна. Під час зустрічі Діонісій попросив патріарха благословити його на «встановлення порядку в церкві на окупованих німцями землях України». Патріарх Веніамін, нібито заявив митрополитові, що приєднання Київської митрополії в 1685р. до Московського патріархату було не канонічним. Тому Київська митрополія підпадає під його юрисдикцію і з огляду на це він дозволив Діонісію організувати церковне життя на її території. Але у вересні 1941 р. німецька адміністрація не дозволила митрополитові перетнути кордони райхскомісаріату «Україна». Йому перешкодили провести у Варшаві Собор Єпископів Східних земель. Адміністрація стала на заваді проведення консультацій митрополита з архієпископами Олександром з Пінська і Полікарпом з Луцька. Згодом, у липні 1942 р. окупаційна влада не прийняла його плану організації церковного управління в Україні згідно якого передбачалося зберегти канонічний зв'язок єпархій з усіма східними патріархами і, таким чином, припинити поглиблення розколу між Автокефальною та Автономною церквами. І. Власовський високо оцінював діяльність митрополита Діонісія, вважаючи, що коли б управління Церквою очолив він, «то жодного розколу в Православній Церкві в Україні не було б» [4: 208]. Однак зауважимо, що серед частини українських ієрархів кандидатура митрополита Діонісія як глави Української православної церкви викликала заперечення.

З огляду на позицію фашистського режиму та необхідність завершення церковного будівництва, митрополит Діонісій вирішив знову звернутися до Вселенського патріарха і з його дозволу 24 грудня 1941 р. призначив архієпископа Полікарпа Тимчасовим Адміністратором УАПЦ на окупованих гітлерівцями землях України. Таким чином, архієпископ Полікарп був призначений керівником УАПЦ при дотриманні всіх канонічних правил і навіть благословіння Константинопольського патріарха. Полікарпа, як керівника УАПЦ визнала і офіційна влада.

Відразу ж після свого призначення для керівництва церковного життя архієпископ Полікарп створив дорадчий орган – «Тимчасову адміністрацію св. Автокефальної православної церкви на визволених від більшовиків українських землях». До її складу увійшли: проф. І. Власовський, проф. Н. Кибалюк та о. М. Малюжинський.

Серйозною перешкодою на шляху подальшої розбудови управлінських структур УАПЦ була відсутність єпископів. Вирішенню цієї проблеми були присвячені перші два Собори УАПЦ, що відбулись у лютому та травні 1942 р. Оскільки архієпископ Полікарп сам не міг висвячувати єпископів, то звернувся по допомогу до архієпископа Пінського і Поліського Олександра (Іноземцева). Зі свого боку благословіння на здійснення єпископських хіротоній їм надав митрополит Діонісій [4: 216].

Перший «основоположний» Собор УАПЦ проходив у Пінську з 7 по 10 лютого 1942 р., на якому було висвячено двох ієрархів – єпископа Уманського Ігора (Губу) та єпископа Чигиринського Ніканора (Абрамовича). За рішенням Собору обидва єпископи направлялися у Київ. Надзвичайно важливе значення мало рішення про залучення до церковної роботи священників від ієрархії митрополита В. Липківського: «Пастирів вищеподаної єпархії приймати і сущім сані згідно з чином установленим у святій православної східній церкві» [13: 678].

У Києві 1 квітня 1942 р. за розпорядженням єпископа Ніканора було створено Вище Церковне Управління. Поділялось воно на чотири відділи: адміністративний, освітній, юридичний і господарчий з підвідділами при них.

Другий Собор УАПЦ відбувся в Києві з 9 по 17 травня. Найголовнішою причиною його скликання була нагальна потреба в збільшенні числа єпископів. Усього на Соборі було висвячено шість владик – Фотія (Тимощука), Мануїла (Тарнавського), Мстислава

(Скрипника). Сильвестра (Гаєвського), Михаїла (Хорошого) та Григорія (Олійчука). Окрім того, митрополита Варшавського Діонісія до скликання Всеукраїнського Церковного Собору вирішили вважати тимчасовим Місцеблюстителем Київського митрополичого престолу. Єпископів Ніканора та Ігоря було возведено в сан архієпископів. Затвердили також Вище Церковне Управління на землях Східної України під керівництвом архієпископа Ніканора [13: 715].

У літку 1942 р. було висвячено ще чотирьох єпископів – єпископа Січеславського (Дніпропетровського) Генадія (Шилприкевича), єпископа Черкаського Володимира (Мальця), єпископа Заславського Платона (Артемюка) та єпископа Дубенського Вячеслава (Лісницького) [14: 86].

Важливою подією у справі формування УАПЦ стало приєднання до неї митрополита Феофіла (Булдовського). Акт приєднання був складений в Харкові 27 липня 1942 р. На нараді було ухвалено: «Визнати, що парафії, підпорядковані Високопреосвященнішому Владиці Феофілу на терені Харківської, Полтавської, Сумської і Курської областей, становлять складову частину Української Православної Автокефальної Церкви на чолі з Адміністратором Архієпископом Полікарлом» [4: 229-230; 13: 727]. Приєднання Харківської єпархії мало надзвичайно важливе значення для Автокефальної церкви. Вона поширила свій вплив далеко на Схід і єпархія поповнилась митрополитом, який мав великий досвід архипастирської діяльності.

Харківське єпархіальне управління товариство «Просвіта» в м. Харкові доклали чимало зусиль для становлення Автокефальної церкви на сході України. При «Просвіті» була створена церковно-богословська комісія у складі 11 чоловік очолювана протоіреєм М. Васьківським, яка намагалася згуртувати населення навколо національної ідеї. Метою комісії було поєднання роботи єпархіального управління з суспільно-політичною діяльністю «Просвіти». Ще 20 листопада 1941 р. на її засіданні була визначена лінія церковної політики на окупованій території України: «...телер в Україні повинна існувати єдина церква – автокефальна на підставі принципу не територіально-національного, а територіально-державного. Україна – держава, де церква є українською, автокефальною» [15: 18].

Активісти «Просвіти» постійно наражали себе на небезпеку. Щоб якимось завуалювати їх діяльність, митрополит Феофіл проводив висвячення довірених осіб «Просвіти» і влаштовував їх на службу в Харківських церквах [16: 104; 17: 197].

Не тільки на Харківщині духовенство намагалось протистояти окупаційній владі. В одному зі звітів служби безпеки повідомлялось, що в Попельні біля Житомира арештовано 15 осіб, серед яких був священик, за спробу зорганізувати Національну українську партію [18: 198].

Таким чином, розвиток автокефального руху на Україні в німецько-фашистській окупації був тісно пов'язаний з ідеєю відродження державності.

Завдяки активній роботі по розбудові УАПЦ на середину 1942 р. вона нараховувала 14 ієрархів. Пізніше вдалося висвятити лише одного єпископа – Сергія, що обіймав Мелітопольську кафедру [13: 769]. Головною причиною цього була заборона окупантами висвячувати нових єпископів. Священик Д. Бурко, який працював у той період в одному з єпархіальних управлінь в Україні, писав, що в липні-серпні 1943 р. УАПЦ мала приблизно 3000 парафій, понад 1700 священиків і 13 єпископів [19: 202-217].

Створення Автономної церкви розпочалося наприкінці літа 1941 р. Частина православних єпископів Західної України, очолюваних архієпископом Крем'янецьким Олексієм (Громадським), не захотіли поривати канонічних зв'язків з Московською патріархією. В середині серпня 1941р. вони зібрались на Собор у Почаївській Лаврі. На нього прибули архієпископ Олексій, архієпископ Симон (Івановський), єпископ Пантелеймон (Рудик), єпископ Веніамін (Новицький). На першому засіданні, яке відбулося 18 серпня 1941 р. основною темою стало подальше ставлення православної церкви в Україні до Московської патріархії. Після кількох днів роботи Собор ухвалив «1) до скликання Помісного Собору Православної Церкви на Україні, в складі ієрархії, духовенства і мирян, уважати Українську Церкву в канонічній залежності від Церкви Російської:

2) повернути Українській Церкві права автономії і автономного управління;

3) надати старішому з наявних ієрархів Православної Церкви на Україні. Архієпископу Олексію, стосовно до 34 прав. Алоstopів, права Обласного Митрополита: ...» [4: 204].

Автономна церква мала у своєму складі чотирьох єпископів, а згодом приєдналися ще два – архієпископ Антоній (Марценко) та архієпископ Дамаскин (Малюта). Під її контролем перебували Почаєвська та Києво-Печерська Лаври, ряд монастирів.

Наступний Собор Автономної церкви відбувся в грудні 1941 р. Найголовнішим його рішенням було возведення архієпископа Олексія в сан митрополита і проголошення екзархом України [4: 213]. Проте в Москві перебував ще один екзарх України митрополит Миколай (Ярушевич). Автономна церква лише декларативно заявила про своє єднання з Московською патріархією, але не була нею визнана. Німецька влада у свою чергу визнала Автономну церкву і запевнила митрополита Олексія, що дотримується принципу свободи віросповідань.

Добре стояла справа в Автономній церкві з висвятою єпископів, яких з самого початку було 6. Зрозуміло, що така кількість була недостатньою, тому в першій половині 1942 р. активно йшов процес висвяти ієрархів та призначення їх на кафедри. До осені 1942 р. у складі Автономної церкви перебувало вже 16 єпископів [20: 73]. Кафедри Автономної церкви існували в Києві, Дніпропетровську, Житомирі, Вінниці, Полтаві, Миколаєві, Луцьку, Рівному, Чернігові, Херсоні [13: 928].

Ієрархічне оформлення обох гілок православ'я викликало занепокоєння в окупаційних властях. «У зв'язку з висвятою архієпископів та єпископів на території рейхскомісаріату церкви, розпочали більш активну організаційну роботу» – повідомлялося в одному з документів [21: 79]. У 1942 р. з метою підготовки священників розпочали роботу богословські курси. Автокефальна церква відкрила їх у Луцьку, Дніпропетровську, Миколаєві, Кам'янці-Подільському, Полтаві, Харкові. Джерела майже не інформують про аналогічні процеси в Автономній церкві. Але логічно припустити, що вони діяли у тому ж напрямку. У серпні 1943 р. їхні курси відкрилися у Полтаві [8: 62], а також духовна семінарія у Крем'янці [22: 216]. Безумовно, що повністю вирішити проблему нестачі духовенства так і не вдалося. Причини полягали в недосконалій організації системи навчання, а також значних обмеженнях діяльності церков, репресій проти населення з боку німецького керівництва.

Таким чином, поживалення церковно-релігійного життя на окупованій території України завершилось восени 1942 р. формуванням адміністративних органів двох православних церков різного юридичного спрямування. Такий розвиток подій засвідчив, що серед духовенства і віруючих на той час не існувало єдиного погляду на проблему розвитку православної церкви. Патріотично налаштований клір вважав за необхідне проголошення автокефалії, інша частина ієрархів канонічність українського православ'я пов'язувала з Московським патріархатом. Відносини між церквами з самого початку набули конфліктного характеру. Поступово вони переросли у відкриту ворожнечу, яка супроводжувалася захопленням храмів, парафій, перетягуванням священників на свій бік. Проте частина духовенства робили спроби об'єднати обидві конфесії в єдину загальнонаціональну православну церкву. Вони виявились невдалими, головними чином через канонічні відмінності між церквами та політику окупаційної влади.

Список використаних джерел

1. Крем'янецький вісник - 1941 - 9 серпня. Державний архів Тернопільської області (далі - ДАТО).
2. Центральний державний архів вищих органів влади та управління (далі - ЦДАВОВУ) - Ф.3853 - Оп.1 - Спр.66.
3. Крем'янецький вісник - 1941, 11 вересня. ДАТО.
4. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви - К., 1998 - Т.4 - ч.2.
5. Звіт ч. 29 шефа поліції та служби безпеки з 13 листопада 1942 року. Літопис УНА - Т.21 - Торонто, 1991.
6. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі - ЦДАГОУ) - Ф.1 - Оп.23 - Спр.90.
7. Пашенко В. Православ'я в новітній історії України - Полтава, 1997.
8. Волошин Ю. Українська православна церква в роки нацистської окупації (1941-1944 рр.) - Полтава, 1997.
9. ЦДАВОВУ - Кмф-8 - Оп.1 - Спр.38.
10. Інст. Гайдріха (СД) до найвищих керівників СС і поліції. Коєнк В. Україна і

Німеччина у другій світовій війні. – Париж – Нью-Йорк – Львів, 1993. – 659 с. 11. Основні вказівки про поведження з українським населенням //Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. – Париж – Нью-Йорк – Львів, 1993. – 659 с. 12. Уривок із донесення про події у СРСР № 164 //Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. – Париж – Нью-Йорк – Львів, 1993. – 659 с. 13. Мартирологія українських церков. В 4-х. – Торонто, 1987. – Т.1. 14. Воронин О. Відродження у вирі війни /Українська Православна Церква під час другої світової війни //Український православний календар. Видання Української Православної Церкви в США. – 1988. 15. ЦДАГОУ. – Ф 1. – Оп 23. – Спр 90. 16. ЦДАГОУ. – Ф 1. – Оп 22. – Спр 77. 17. Звіт ч. 24 шефа поліції і служби безпеки з 9 жовтня 1942 року //Літопис УПА. – Т 21. – Торонто, 1991. 8. Звіт ч. 29 шефа поліції і служби безпеки з 13 листопада 1942 року // Літопис УПА. – Т 21. – Торонто. – 1991. 19. Українська Автокефальна Православна Церква – вічне джерело життя – Бевід-Брук, 1988. 20. Історія християнської церкви в Україні (Релігійний довідковий нарис) – К., 1992. 21. ЦДОВОБУ. Кмф-8. – Оп. 2. – Спр 459. 22. Поспеловский Д. Русская православная церковь в XX веке. – М., 1995.

Еlla Bystrycka, Natalya Dibrova

THE ESTABLISHMENT OF THE CHARCH ORGANIZATIONS OF THE AUTOKEFAL AND AUTONOMAUS CHARCHES UNDER THE CONDITIONS OF OCCUPATION BY GERMANS

In the article analised process of renewal religion life in period of fascist occupation. The article was written with usage of the archive documents. The author shaved development of the ortodox and autocefalic Church.

УДК 94 (477)

Ольга Кобельська

ЖІНОЧИЙ РУХ В УКРАЇНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХХ СТОЛІТТЯ)

У даній праці авторка намагається висвітлити сутність жіночого руху в Україні, особливості його розвитку у другій половині ХХ століття, та визначити місце і роль цього явища в історії українського народу.

Три часові виміри буття – минуле, сучасне і майбутнє мають одну спільну форму існування – в історії. А історія, як найреальніший феномен, виражає зв'язок і наступність життя поколінь. Аналіз певних пластів історії дозволяє простежити генезис тих чи інших суспільних явищ і з'ясувати їхнє значення для людства (конкретного народу).

Одним із самобутніх проявів суспільно-історичного буття українства є жіночий рух – активна організована громадсько-політична діяльність українок. Існує багато підстав для ствердження доцільності участі жінок у всіх громадських і політичних справах. Накреслимо лише одну, відносно узагальнену, схему-тезу: жінки, як рівноправні члени соціуму водночас, із власними здібностями, можливостями, талантами, – можуть і мають право бути активними творцями суспільного життя.

Характерно, що актуальність зазначеного питання пронизує українську історію з часу зародження жіночого руху в Україні (кінець ХІХ ст.) і до наших днів. Тобто, історичний досвід минулого виступає підвалиною сучасного і майбутнього розвитку жіночого руху. Виходячи із зазначених закономірних обставин, вважаємо за доцільне дослідження

українського жіночого руху в його хронологічній послідовності для загальноісторіософського тлумачення цього явища.

Зрозуміло, що характер і зміст жіночого руху обумовлювали конкретні історичні реалії (геополітичне, соціально-економічне, національно-духовне становище рідного народу).

У даній праці ми комплексно розглянемо особливості розвитку жіночого руху другої половини ХХ століття (в тому числі радянський період української історії та час національно-державного відродження України (90-ті рр. ХХ ст.).

Для комуністичного тоталітарного режиму будь-які прояви самобутньої активності, зокрема, у політичній, громадській сферах були речами неприйнятними. М. Богачевська з цього приводу констатує, що фемінізм разом з усіма проявами націоналізму почав вважатися ворожим явищем [1: 93]. Ще Конституція 1919 року декларувала рівноправність чоловіка і жінки у Радянському Союзі. Таким чином, невирішеного «жіночого питання» не могло існувати. Скажімо, у Західній Україні (яка увійшла до складу СРСР після 17 вересня 1939 р., і де традиції жіночого руху були особливо розгалужені) колишніх жіночих громадських діячок залучали до загальної праці на благо радянської держави. У своєму листі до Іванни Блажкевич (діячки жіночого руху на західноукраїнських землях) редакція журналу «Крестьянка» просила адресатку написати «как вы: сейчас живете, как строите свою жизнь живя в цветущей счастливой Советской стране. Много ли уже организовано колхозов? Имеются ли ясли, детсады, и какое участие Вы принимаете в их организации» [2, арк.2]

Загалом для жінок була встановлена квота щодо їх участі у державних управлінських органах, яка дорівнювала тридцяти відсоткам. Нагадаємо, що вся влада в СРСР (у тому числі і в УРСР) здійснювалась командно-адміністративним чином. Жінки, які працювали у будь-яких владних структурах, не могли відійти від усталених диктаторських методів керівництва – інакше, вони б не утрималися на своїх посадах [3: 33]. За таких умов ці жінки-керівники не представляли і не захищали інтересів своїх співвітчизниць.

Не було у Радянській Україні й незалежних жіночих організацій, які б впливали на вирішення жіночих й загальногромадських проблем. Єдиною офіційно дозволеною жіночою організацією був Комітет радянських жінок і його українська філія. Про ідейну платформу Комітету дізнаємося із «Устава Комитета советских женщин», де задекларовано, що Комітет виступає, зокрема, «за соціальну справедливість, гуманное, демократическое общество, соблюдение положений Конвенции ООН о ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин, достижение гражданского согласия и мира между народами страны; против всех форм проявления национализма и шовинизма» [4: 29]. Як бачимо, Комітет офіційно виступав за демократичні, гуманістичні цінності, за визволення жінок, відкидаючи при цьому можливість національного самовизначення «народов страны». Українкам гуманно декларували ліквідацію всіх форм дискримінації жінок, водночас, відбираючи у них рідну мову, культуру, історію.

Про те, які були реальні результати діяльності Комітету радянських жінок можна констатувати зі статті радянської активістки Н. Силкової «Женское движение: позавчера и завтра», де автор попри все стверджує, що жіноче питання в Країні Рад є не вирішеним [5: 4]. І справді, жінкам надавалась оригінальна рівноправність брати участь у соціалізації (найвищому виявленні своєї людської (жіночої) гідності). Із промови Долинюк Є. А. (ланкової колгоспу ім. Сталіна Мельнице-Подільського району, двічі герої Соцпраці депутата Верховної Ради СРСР) на XXI з'їзді КП України: «По всей країні шириться рух за дострокове виконання семирічного плану. Колгоспники нашого колгоспу взяли зобов'язання виконати семирічку за 4 роки – а моя ланка... за три роки» [6: арк.4]. Цікаво, що між іншим Є. Долинюк наголошує про передову працю багатьох жінок, яких «партия тепер забула». А при допомозі з боку радянських органів ці жінки могли б стати корисними у веденні господарства, – переконувала промовець [6: арк.5-6]. Однак окрім

подібних «внутріпрофільних» суперечностей існувала низка проблем всеохоплюючого характеру, які не дозволяли українській жінці гідно жити і нормально працювати. Але виправити становище жіноцтва було неможливо без прогресивних змін суспільно-державницьких тенденцій.

Тому, зовсім не випадково участь українських жінок у громадсько-політичному житті (60-80-ті рр. XX ст.) вилітала у дисидентську хвилю опору існуючому режиму. Як зазначав Юрій Литвин, шістдесяті роки найбільш плідні в Україні напівофіційним інакодумством з його гуманізмом і жадобою соціально-політичної свободи [7: 24]. Плеяда т. зв. шестидесятників у літературі (що виступали проти втручання влади у розвиток української культури), а це Іван Драч, Іван Світличний, В'ячеслав Чорновіл, Ліна Костенко та інші – сприяла розвитку інакодумства на Україні.

Символ інтелектуальної України, – поетеса Ліна Костенко у специфічний спосіб, у своїх віршах, на глибинно філософському, психологічному рівні писала Історію свого народу Його минулого і сучасності. Без політичної заангажованості та монопольно-універсальної ідеології Ліна Костенко з чистих джерел душі та реальної дійсності творила самоцінні і незамінні Істини. Ідеали. Надії. Прагнення українського народу. І коли іноземні історики намагаються з'ясувати, як в екстремальних історичних умовах українство зберегло власну національну ідентичність, – можемо одним із джерел, що поповнювали і зберігали українську душу, назвати життєву зірку Ліни Костенко.

Коли арештовували українську національну еліту, активна громадськість висловлювала офіційні протести. Відтак, за протестні листи і заяви покарано чимало українців, в т.ч. і жінок Михайлину Коцюбинську і Надію Світличну (літераторок з Києва) за Український Лист 139-ох звільнено з праці. Президія Спілки Радянських Мистців України за «антирадянські» протестні листи виключила із Спілки А. Горську, Н. Семикіну та інших мистців [8: 20].

Характеризуючи згадану історичну епоху В. Овсієнко лише: «То були часи (зокрема – авт.) коли Щербицький, мавпуючи законодавців моди з Москви, задумав був зробити з Києва «образцовий коммуністический город», задля чого очищав його від повій, злодіїв, волоцюг та ... дисидентів» [9: 20]. Так, до Олімпіади-80, яка частково проходила і в Києві, були ув'язнені Ольга Гейко, Микола Горбаль, Василь Стус, Оксана Мешко ... Усім причетним до правозахисного руху не було місця на волі. Для інакомислячої молоді 60-их років радянські політичні табори та в'язниці стали вишколом, де проходив найактивніший процес переоцінки духовних цінностей. Із цих «університетів» зійшло чимало видатних борців за людські і національні права рідного народу.

Однією з них була Оксана Мешко (1905-1991) – правозахисниця, політв'язень, співзасновниця (а з березня 1979р – голова) Української Гельсінської Спілки. Вона – автор численних документів визвольного руху 60-80-их років, підтримувала зв'язки з майже всіма правозахисниками колишнього СРСР. Оксана Мешко брала участь в заснуванні Української Республіканської Партії, Союзу українок. Залишила спогади «Між життям і смертю» (1981 р. видані англійською мовою) [10: 223].

Дійсно, доля українки перебувала на межі вільнолюбного життя і насильницької смерті. Цю межу особливо гостро усвідомили і відчули усі українські жінки-політв'язні: в т.ч. Надія Світлична, Стефанія Шабатура, Ірина Калинець, Ірина Сеник, Ніна Караванська, Раїса Руденко, Ірина Ратушинська, Ольга Матусевич та багато інших. Жінки-дисидентки, жінки-дружини дисидентів, мужні українки епохи 60-80-их років XX ст. своєю життєвою позицією засвідчили, що серед українського жіноцтва збереглись справжні достойні доньки своєї батьківщини, берегині українського національного духу, національної гідності і честі.

Загалом, можемо стверджувати, що дисидентський рух у значній мірі сприяв розвитку якісно нових, прогресивних тенденцій у багатонаціональному радянському суспільстві. Відтак, на початку 90-их років відбувся розпад Союзу РСР.

Ми підкреслюємо ту закономірність, що жіночий рух в Україні завжди був безпосередньо пов'язаний з існуючими історичними реаліями, які детермінували відповідні форми і напрямки громадської активності жінок. І якщо у 60-80-ті рр. ХХ ст. українки виступали в образі дисидентських подвижниць, то з проголошенням державної незалежності України їхня діяльність, зрозуміло, перейшла в якісно інше русло.

Зазначимо, що відновлений і оновлений (модерний) жіночий рух початку 90-их років ХХ ст. орієнтований на вирішення гостроактуальних проблем української суспільності у сфері національно-культурного відродження, соціальної захищеності, економічного поступу, політичної стабільності – з одного боку; та забезпечення належних умов життєдіяльності української жінки – з іншого.

Так, у Зверненні голови Союзу українок Атени Пашко до жінок (яке опубліковане у червні 1992 р. у першому номері газети Союзу українок «Українка»), зазначено: «До сьогодні Союз українок був громадсько-політичною організацією, метою якої було пробудити в українському народі почуття господаря на власній землі, а також розуміння політичної ролі і політичної праці жінки. Сьогодні, коли Україна будує демократичну правову державу, Союз українок стає громадсько-просвітницькою організацією, що спрямовує творчі сили українського жіноцтва на відродження і утвердження у суспільстві історичних святинь, ідеалів та духовної культури українського народу. Щоб цього досягнути і сприяти утвердженню в незалежній демократичній Україні принципів свободи, гуманізму, соціальної справедливості, демократії, рівноправності усіх національностей, що входять до складу народу України, кожен осередок СУ має стати тим центром суспільного життя, який згуртовує навколо себе усе свідоме жіноцтво і сприяє відродженню його духовності і моралі» [11: 255]

Варто зауважити, що попри усі матеріально-економічні труднощі, якими означене буття народу незалежної України, існує велика криза духовності і моральності. Констатуємо гостру необхідність утвердження в середовищі українства істинних національних і загальнолюдських цінностей, які є джерелом реального поступу суспільності. У зв'язку з цим вищезазначена позиція союзниць виражає актуальність, важливість і цінність їх організаційної діяльності. Окрім культурно-освітньої в Союз українок діють секції інформації, соціальної опіки, охорони материнства і дитинства.

Загалом, філантропічна діяльність є визначальною у роботі Товариства Маріїнських пань. Та членкині цієї організації окрім благодійництва активно проводять національно-громадські заходи. Так, наприклад «Визвольний шлях» (1989р. №4) розповідає, що у неділю 22 січня 1989 року у Львові на площі Собору Св. Юра відправлено Молебень, присвячений 70-ій річниці Акту воз'єднання УНР та ЗУНР. Як було повідомлено раніше, ініціатором відзначення ювілею Соборності України була Ініціативна група Маріїнського Товариства Милосердя [12: 496].

Зрозуміло, модерний жіночий рух змагає за піднесення соціального статусу жінок. Скажімо, кінцевою метою такої міжнародної організації, як українська Жіноча Громада, є виховання жінок-лідерів України. Членкині Жіночої Громади практикують проведення відповідних науково-практичних конференцій (напр.: «Жінка в державотворенні» (1994), «Жінка і демократія» (1995)).

І справді, у світі спостерігається порівняно яскрава тенденція підвищення реальної участі жінок у суспільно-політичному житті. До країн з високим рівнем жіночого представництва у структурах влади відносяться: Фінляндія (39%), Норвегія (35, 8%), Швеція (33, 5%), Данія (33%). До речі, саме там «краще ніж деінде вирішуються проблеми екології, освіти, охорони здоров'я, соціального захисту, зрештою, соціального миру» [13: 88]. В.Зеленко констатує: «Сьогодні в світі кожен 8-ий парламентарій – жінка. Президент Ірландії, Ірландії, Нікарагуа, прем'єр-міністр Туреччини, Пакистану, Домініканської республіки, міністр оборони Фінляндії, міністр закордонних справ Канади – жінка...» [3: 93-94]. Яка ж картина лідерства українських жінок на тлі суспільно-політичної історії незалежної

України? Ось дані з українського періодичного видання (грудень, 2000 р.) «Серед 450 депутатів 37 жінок. Жодної жінки у складі керівництва Верховної Ради: дві очолюють парламентські комітети. В уряді дві жінки Сюзанна Станік і Юлія Тимошенко. Жодної жінки нема ні в складі керівництва Адміністрації Президента України, ні в Раді Міністрів. Криму, ні на посадах голів обласних або міськдержадміністрацій» [14: 2]. А важливість становища жінки в Україні, серйозність цієї проблеми є незаперечною; і перспективи розвитку країни залежатимуть від того, наскільки вільно жінка зможе скористатися наданими їй умовами щодо участі у громадсько-політичному житті; наскільки забезпечені її права у царині освіти, науки, культури; наскільки рівноправною вона буде на ринку праці; як забезпечуватиметься охорона її здоров'я і материнства тощо.

Звісно, процес вироблення сталих політичних преференцій жінок непростий і потребує чимало часу. В цьому значне місце повинно відводитися відповідним дослідженням і жіночим студіям, які допоможуть сформувати жіночий імідж політичного діяча, а також дадуть жінкам чіткі орієнтири в сучасній складній політичній ситуації.

Поряд з політичною владою в будь-якому суспільстві існує також економічна, духовна, моральна влада – сила авторитету. І, як стверджує Р. Яновський, всюди повинна бути забезпечена жива громадянська участь жінки. «носія демократизму і істинного гуманізму, порядності у взаємовідносинах людей» [15: 36-37]. Однак історичні реалії засвідчують інше. Соціально-економічна сфера – дані статистичних досліджень середини 90-их років: на кожні 100 вільних місць претендують 200 безробітних жінок і 21 безробітний чоловік [13: 89].

Ще у 1991 р. відбулася перереєстрація Спілки жінок України (існувала з 1989 р.), яка своєю метою визначила громадську діяльність задля «кращої адаптації жінок до ринкової економіки, запобігання серед них масового безробіття» [16: 131]. На базі Спілки діє навчальний центр малого бізнесу, через який організація намагається реально впливати на здобуття жінками можливостей економічного виживання, рівних прав на ринку праці тощо.

Комплексний характер становища української жінки в сучасному суспільстві включає також морально-духовний аспект. Зазначимо, що в Україні існують жіночі організації, ідейна платформа яких ґрунтується на моральних, релігійних засадах. Серед них Християнське Об'єднання жінок, Жіноча Християнська партія, Всеукраїнське Жіноче Товариство ім. Олени Теліги. Варто відзначити ідейну сутність Товариства імені Олени Теліги, в основі якої закладено принцип єдності слова і дії, слова і чину згідно життєвого взірця Олени Теліги.

Для українського суспільства така позиція означає конструктивне спрактикування ідей гуманізму, раціоналізму, державного націоналізму.

Модерний жіночий рух в Україні, що виступає у формі «національно-громадського фемінізму», сприяє розвитку позитивних тенденцій суспільного життя. У 1995р. у Києві утворилася Всеукраїнська Ліга Українських жінок (ВЛУЖ), програма якої виражає комплексний підхід жіночої громадської діяльності. Спільнота «ВЛУЖ» займається особистісною підготовкою жінок до активної участі у «всіх громадських і політичних справах». Важливим компонентом діяльності Ліги є духовне і патріотичне виховання молодого покоління. Ось витяг із Звернення голови ТОО ВЛУЖ О.Жулковської: «... потрібно... всякими способами руйнувати їхню (молодого покоління – авт.) байдужість, бездіяльність, зло, заздрість, авантюру; направляти їх в інше русло, русло доброти, бути гордим за свій народ, за свою Батьківщину, бути готовим стати на її захист і оборону» [17: 1].

Члени ВЛУЖ організують зустрічі у школах, військових частинах, по селах, де читають лекції з історії України. Для духовно-релігійного відродження влаштовують у військових частинах Святу вечерю та Великодний обід. Під безпосередньою опікою ВЛУЖ перебувають колишні політ'язні, одинокі і немічні репресовані, яким жінки надають необхідну допомогу.

Підкреслюємо величезну благородність діяльності жіноцтва ВЛУЖ, – а це, в основному, представниці старшого покоління, які більшість своїх років прожили у складних жорстоких умовах українського буття, а тепер активно змагають за утвердження української держави, утвердження української жінки.

Звичайно, діяльністю самобутніх жіночих організацій важко досягти фундаментальних зрушень у проблемній галузі, чи, загалом, виправити складне становище. Однак, саме дієві, конкретно цілеспрямовані заходи жіночих організацій і визначають прогресивні тенденції суспільного поступу, які потрібно розвивати і підтримувати потужним рухом об'єднаного жіноцтва. Як зазначає Л. Лобанова, демократизація українського суспільства немислима без фемінізації [18: 103]. Зауважимо лише, що у такому випадку український жіночий рух повинен базуватися на єдиній пріоритетній ідейній платформі. Створення модерної української феміністичної ідеології є часовою справою вчених-дослідників жіночого руху та самих українських громадських діячок.

У даній праці ми намагалися, здійснивши короткий екскурс в історію (за схемою: радянсько-дисидентсько-модерний зріз), показати глибинну сутність явища жіночого руху в Україні, його вплив на суспільство. Можна зробити висновок, що на всіх історичних етапах українського буття (у даному випадку другої половини ХХ ст.) організоване жіноцтво виступало як реальна громадсько-політична сила, покликана рутинною працею і змаганнями відстоювати інтереси і права українського народу, українського жіноцтва.

У дисидентських протестних листах, у камерах політичних в'язнів, у вільнолюбних українських віршах на младодержавному українському полі – всюди присутній дух і образ жінки.

Так український жіночий рух відзначається самобутньою традицією, яка безліччю імен і життів українок пише про минуле, сучасне і майбутнє цієї землі.

Список використаних джерел

1. Богачевська-Хом як М. Дума України жіночого роду. – К., 1993. – 194 с. 2. Листи центральних республіканських редакцій журналів і публіцистик України. Державний архів Тернопільської області (далі ДАТО). – Ф. – 3205. – Оп.1. – Спр.17. – 28 арк. 3. Зленко В. Потієнськ, політично етно // *Віче*. – 1994. – №3. – С. 92-97. 4. Устав Комітета советских женщин // *Советская женщина*. – 1991. – №8. – С. 29-32. 5. Підкова Н. Женское движение позавчера и завтра // *Советская Женщина*. – 1991. – №8. – С.2-5. 6. Речь Дольнюк Е.А. На XXI съезде КП Украины // *ДАТО*. – Ф. – 2238. – Оп.1. – Спр.1. – 8 арк. 7. Литвин Ю. Правозахисний рух на Україні, його засади та перспективи // *Слово і час*. – 1992. – №2. – С.22-27. 8. Про деякі події в Україні та в СРСР (1968-1969) // *Визвольний шлях*. – 1970. – №1. – С. 19-31. 9. Овсієнко В. Йому не було місця на волі // *Слово і час*. – 1992. – №2. – С.18-21. 10. Підкова І. Шуст Р. Довідник з історії України. – Т.2. – К., 1995. – 440с. 11. Козуля О. Жінки в історії України. – К., 1993. – 256 с. 12. Найновіші події у Києві і Львові // *Визвольний шлях*. – 1989. – №4. – С.496-497. 13. Смоляр Я. Фемінізм в Україні. Традиції і сучасність // *Віче*. – 1995. – №9. – С. 81-92. 14. Вітюк Д. Читали? // *Вільне життя*. – 2000. – 2 грудня. – С.2. 15. Яновский Р. Женщина и общество: социально-политический аспект // *Социологические исследования*. – 1992. – №5. – С. 33-38. 16. Мироненко І. Сказано, «жінчина». Жіночий рух в Україні: погляд у минуле з надією на майбутнє // *Березіль*. – 1994. – №7. – С.127-131. 17. Звернення голови ТОО ВЛУЖ О.Жулковської – Тернопіль, 1996. – 1с. 18. Лобанова Л. У демократії обличчя не жіноче? // *Віче*. – 1994. – №3. – С.98-103.

Olga Kobelska

THE WOMEN MOVEMENT IN UKRAINE (THE SECOND HALF OF THE 20th CENTURY)

In this work the author tries to reveal the essence of the Women Movement in Ukraine, the peculiarities of its development in the second half of the 20th century and to identify the place and role of this phenomenon in the Ukrainian peoples history.

УДК 94 (7)

Ігор Боднарчук

ВИРІШЕННЯ ПОЛІТИЧНИМИ ПАРТІЯМИ ПИТАННЯ ДЕРЖАВНОГО СТАТУСУ УКРАЇНИ ПЕРІОДУ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

Основи державності українського народу були відновлені протягом 1917-1918 рр. Революційні події в Україні 1917 року поставили на чолі боротьби українських соціалістів Українську соціал-демократичну робітничу партію та Українську партію соціалістів-революціонерів. Це зумовлено тим, що подання національно-визвольного, політичного та соціально-економічного процесів зумовили диференціацію українських політичних партій на соціалістичні, які віддавали переваги соціальним перетворенням над завданнями державотворення.

Здобуття Україною незалежності і розбудова самостійної держави викликають значну зацікавленість до ролі і місця політичних партій у процесах державотворення періоду відновлення Української державності 1917-1920 рр.

Основи державності українського народу після багатовікової колоніальної залежності були відновлені протягом 1917-1918 років. Глибоке поєднання в Українській революції 1917-1920 років національно-визвольного, політичного та соціально-економічного процесів зумовило диференціацію українських політичних партій на соціалістичні, які віддавали перевагу соціальним перетворенням над завданнями державотворення, та на «самостійницькі», як визнання необхідності створення власних незалежних державних інститутів та демократичні політичні зміни не пов'язували з соціально-економічними вимогами трудящих мас.

Революційні події в Україні 1917 року поставили на чолі боротьби українських соціалістів, а саме Українську соціал-демократичну робітничу партію (УСДРП) та Українську партію соціалістів-революціонерів (УПСР).

Неукраїнські політичні партії, які діяли в Україні в 1917 році, орієнтувалися в питаннях державності здебільшого на процеси в російському суспільстві і нехтували ідеєю створення національної держави в Україні аж до часу проголошення III Універсалом Центральної Ради Української Народної Республіки (УНР).

Зумівши відкинути розходження, українські політичні партії організували революційно-демократичний орган влади – Центральну Раду, однак вони по-різному бачили державне майбутнє України. Своє бачення державного статусу та державного ладу політичні партії реалізували через свої фракції в Центральній Раді, а також пропагандою своїх поглядів серед населення України. Значна частина інтелектуалів в українських політичних партіях від часів їх створення обумовила високий рівень їх теоретичної та практичної діяльності. Проте українські соціалісти, вбачаючи в національно-державних прагненнях показник відсталіших форм суспільного розвитку, не ставили з утворенням Центральної

Ради питання про повну державну незалежність держави українського народу, обмежуючи її автономним статусом в Російській республіці. На мою думку, тут відіграло значну роль загальне захоплення крахом самодержавства і безпідставні, як виявилось пізніше, сподівання на можливість демократичного розвитку російського суспільства.

Ще II-й з'їзд УСДРП (грудень 1905 року) зазначав в програмі партії необхідність досягнення автономії України з представницьким законодавчим органом. Це положення було по суті єдиною відмінністю програми УСДРП від програми РСДРП.

Конференція УСДРП, яка проходила 4-5 квітня 1917 року в Києві, підтвердивши вимогу автономії України, виступала за демократичний лад в Україні та за підтримку Тимчасового уряду при умові виконання ним вимог української демократії [1].

Реалізуючи ці положення місцеві організації УСДРП проводили агітацію за федеративну республіку в Росії з національно-територіальною автономією України. Є підстави вважати, що сам термін «національно-територіальна автономія», яким починають оперувати партійні організації УСДРП з травня 1917 року, був введений в політичний лексикон ідеологом УПСР М. Грушевським.

4-5 квітня 1917 року відбувся установчий з'їзд Української партії соціалістів-революціонерів, який виступив за необхідність національно-територіальної автономії для України, де забезпечувалися б права національних меншин та скликання Української Установчої Ради, яка б мала виробити основи і форми автономії і підготувала б вибори до Всеросійських Установчих зборів. З'їзд поставив перед партією завдання боротися за проголошення на Всеросійських Установчих зборах федеративної демократичної республіки в Росії та виступив за підтримку Тимчасового уряду при умові зазначення ним свого ставлення до ідеї автономії України.

Федерація (союзна держава) уявлялася ідеологами українських соціалістів як об'єднання кількох держав в одну державу, до компетенції якої відносилося «справи війни і миру, міжнародні трактати, завдання збройними силами республіки, однотайність монети, міри, ваги, оплат митних, нагляд за поштами, телеграфами и залізницями, надання певної однотайності карному і цивільному праву, граїв, стеження за дотриманням певних принципів охорони прав національних меншин в царстві законодавстві» [2, 113]. Все інше не охоплене загальним законодавством республіки належатиме до крайового законодавства. Крім цього передбачалося, що автономний статус України, схвалений Установчими зборами України, остаточне затвердження отримав на Всеросійських Установчих зборах. Таким чином, при умові реалізації такої федерації автономна Україна мала б у ній надто мало прав. Отже, не можна сказати, що такий федералізм «не суперечив її політичній незалежності» [3, 8].

Подібну позицію щодо державного статусу України займала і Українська партія соціалістів-федералістів (УПСФ).

На першому Всеукраїнському селянському з'їзді, який відбувся в Києві 28 травня – 2 червня 1917 року вперше протиставилися ідеї автономії та самостійності України. Есерівській більшості вдалося схилити з'їзд до відхилення ідеї самостійності України, хоча на початку своєї роботи з'їзд не був налаштований суто на автономію. Так, привітання представника Союзу української державності, « тепер, коли московський народ, московська демократія не може визнавати права українського народу, ми бачимо, що тільки в самостійній державі український народ буде мати всі права, які йому належать. » – викликало бурю оплесків [4]. Після антисамостійницьких лозунгів та виступів українських есерів, які закликали до єдності російської держави, пропозицію про проголошення самостійності України з'їзд відхилив і виступив за федеративно-демократичну республіку в Росії з національно-територіальною автономією України.

Вимоги самостійності України, які висувалися частиною селянських мас, можна пояснити їх надією на вирішення гострого аграрного питання в «своєї» державі, тому що досвід революції 1995-1907 років навчив їх не довіряти у цьому відношенні російській державі. Діяльність самостійницьких політичних організацій не відігравала тут першочергового значення саме через нехтування ними необхідності ґрунтовних аграрних перетворень.

На протязі 1917 року УСДРП і УПСР в своїй практичній діяльності через Центральну Раду і громадські організації реалізовували ідею національно-територіальної автономії України. У цей час їх державницька діяльність відзначалася жорстким побоюванням тих політичних сил, які виступали за створення незалежної української держави. Середина 1917 року, найсприятливіший час для створення та утвердження самостійності України, яка б мала підтримку селянства, яке пов'язувало надії на «власну» незалежну державу, плани вирішення аграрного питання, був згаяний українськими соціалістами, в першу чергу, з причин їх політичного доктринерства, яке незабаром увійшло в протиріччя з дійсністю. Але орієнтація на постулати соціалістичної теорії в питаннях державності в 1917 році парадоксально поєднувалася в українських соціалістів з затягуванням вирішення земельного питання, що породжувало байдужість українського селянства до Центральної Ради і, відповідно, до її державницьких намагань. Крім цього, стараннями УСДРП і УПСР ідея самостійності України ставала символом контрреволюційності та реакційності, що унеможливило на протязі 1917 року здобуття Україною незалежності. Залякавши українське селянство неминучістю збереження дореволюційних земельних відносин, яке, нібито, чекало Україну у випадку її самостійності, українські соціалісти заклали основу під ту недовіру до незалежної Української Народної Республіки на початку 1918 року, яка стала однією із причин її наступної поразки.

Значний внесок у розробку позиції українських соціал-демократів щодо питань державності взагалі і державності України зокрема, вніс Четвертий з'їзд УСДРП, який проходив з 30 вересня по 3 жовтня 1917 року. Керівництво УСДРП виступало за революційно-демократичну форму державності в колишній Російській імперії з однорідним соціалістичним урядом. У результаті зіткнення двох точок зору на форму державності розгорнулася боротьба між прихильниками коаліції з одного боку та прихильниками однорідного соціалістичного уряду з іншого боку. У політичній боротьбі на з'їзді УСДРП почала використовуватися теза, яка згодом стала однією з головних в поглядах щодо державності української нації всіх політичних партій – теза про відсутність буржуазних верств серед українців. Так, виступаючи на з'їзді, один з лідерів УСДРП М.Ткаченко запропонував прийняти принцип однорідної соціалістичної влади, мотивуючи це тим, що буржуазія в Україні – неукраїнська [5]. Отже, тут прозвучала, оригінально пов'язана з національним, перевага соціального моменту у ставленні до держави майбутнього ідеолога Української Комуністичної партії, яка виникла через два роки від зазначених подій.

Використання тези про «безбуржуазність української нації» в політичній боротьбі навколо питань державотворення в Україні пояснювалася і загальним тогочасним ставленням соціалістів до проблеми держави. Всі соціалістичні партії з тією чи іншою мірою серйозності сприйняли марксистське положення про відмирання в недалекому майбутньому держави, як такої. Однак реальність політичного розвитку суспільства змушувала соціалістів по-іншому ставитися до проблем державності. В свою чергу теза про «безбуржуазність української нації» принципово не розв'язувала проблеми державності України, але використовувалася всіма політичними силами. Хоча, дійсно, національно свідомо буржуазія в Україні була майже відсутня з причин колоніальної політики царизму і на той час тільки починала зароджуватися.

Проголошення Центральною Радою III Універсалу Української Народної Республіки було прискорене більшовицьким переворотом у Петрограді, але судячи з попередньої діяльності українських політичних партій, з логіки національного руху рано чи пізно це все одно мало відбутися.

Російські та єврейські політичні партії аж до проголошення III Універсалу Центральної Ради орієнтувалися на процеси державотворення в Росії і нехтували, а інколи і вороже ставилися до українського національного руху. РСДРП виступала за національну автономію і рішуче протистояла повному відокремленню України від Росії.

Політичні сили, які виступали за негайне проголошення незалежності України протягом 1917 року організувалися в Українську партію самостійників-соціалістів (УПСО), перший Всеукраїнський з'їзд якої відбувся в Києві 17-21 грудня 1917 року. У постанові «В справі національно-державної політики» з'їзд визнав за необхідне проголошення само-

стійності та нейтральності УНР, а питання федерації залишити до часу зміцнення України, як держави [6].

Крах надій на демократичний розвиток Росії зумовлював зміну ставлення українських соціалістів до питання незалежності України. Перспектива відновлення в масштабах колишньої царської імперії новітніх східно-деспотичних порядків все більше усвідомлювалася ними. Есерівська «Народна воля» на початку 1918 року писала: «Більшовицьке панування привело північну Росію до страшного безладдя, а жандармське управління народних комісарів розчистило широку дорогу перед чорною реакцією. Не проголосивши при такому положенні самостійності України означає б поставити останню перед можливістю насильного зв'язку з завтрашньої деспотичною монархією» [8].

Агресія Радянської Росії та обставини міжнародного життя прискорили реалізацію українськими соціалістами ідеї самостійності України, яка була проголошена IV Універсалом Центральної Ради. Проголошення самостійності України УПСР оцінила як вимушений крок на шляху вже не до «всеросійської», а до «всесвітньої» федерації.

Попередньою пропагандою ідеї федералізму та затягуванням у діяльності Центральної Ради вирішення земельного питання УПСР не сприяла тому, щоб український народ на протязі першої половини 1918 року став на захист незалежної УНР. А «соціалізація землі» проведена українськими есерами, навіть налаштувала вороже заможню частину українського селянства до Центральної Ради і, відповідно, до її державницьких ідей.

УСДРП також сприйняла IV Універсал, як вимушений крок і, як такий, що дає можливість для розвитку класової боротьби.

УПСР орієнтацію на самостійність УНР визнавала шкідливою, хоча згодом відкинула всяку можливість федерування з Росією.

Можна сказати, що остаточно поховав надії українських соціалістів на демократичну федеративну Російську республіку та прискорив появу 4-го Універсалу Центральної Ради розгін більшовиками Російських установчих зборів.

У свою чергу більшовики, прийнявши курс на утвердження диктатури пролетаріату у формі радянської республіки, були проти організації влади рад для України, як державного цілого. Але факт існування УНР змусив більшовиків на противагу Центральній Раді проголосити свій державний центр та під впливом міжнародних обставин формально прийняти ідею незалежності України. Міжнародні умови та поразка в Україні поставили питання про формальне виділення більшовиків України в Комуністичну партію (більшовиків) України, яка реально залишалася обласною організацією РКП(б). КП(б)У виступила проти незалежності України, прийнявши рішення боротися за її об'єднання з Росією на засадах пролетарського централізму в межах Радянської Росії, визнаючи це, як етап на шляху до «всесвітньої пролетарської комуні» [7].

Українські політичні партії та громадські об'єднання, утворивши Центральну Раду, намагалися шляхом проведення перетворень в політичному, економічному і соціальному житті створити умови для появи незалежної Української держави. На початку своєї діяльності в Центральній Раді політичні партії виступали за автономію України в складі Федеративної Російської Республіки. Середина 1917 року, найсприятливіший час для становлення незалежної Української держави, яка б мала масову підтримку селянства, був втрачений українськими соціалістами марними сподіваннями на досягнення автономного статусу та внутрішньопартійною боротьбою. Намагання деяких політичних сил досягнути на цей час самостійності України не було реалізованим на практиці через їх консерватизм у соціально-економічних, перш за все в аграрному, питаннях.

Лише після більшовицького перевороту в Росії, коли постала реальна загроза війни III Універсалом проголошувалась Українська Народна Республіка, а коли більшовицькі війська наступали на Київ, IV Універсал Центральної Ради проголосив самостійність УНР. На жаль, час було вже втрачено. Проголошення самостійності УНР дало можливість в майбутньому прийняти Конституцію УНР, яка закріплювала основи державного статусу та державного ладу України.

Період Центральної Ради, коли зусиллями всіх українських політичних партій була відроджена самостійна Українська держава, яка розвивалася демократичним шляхом, мав велике значення для подальшого майбутнього українського народу.

Список використаних джерел

1. Резолюції, ухвалені на конференції УСДРП. // Робітнича газета. – 1917. – 7 квітня
2. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. – Київ, 1991. – 240 с.
3. Винар Л. М. Грушевський. Українська Центральна Рада і відродження державності України. // Розбудова держави. – 1992. – №3. – С.8.
4. Перший Всеукраїнський селянський з'їзд. // Народна воля. – 1917. – 14 червня.
5. 4-й з'їзд Української соціал-демократичної робітничої партії. // Робітнича газета. – 1917. – 3 жовтня.
6. Постанови з'їзду «самостійників-соціалістів». // Нова рада. – 1918. – 10 січня.
7. Самостійність. // Народна воля. – 1918. – 16 січня.
8. Перший з'їзд КП(б)У 5-12 липня 1918. – Протоколи. – Київ, 1988. – С. 148.

Igor Bodnarchuk

THE DECISION OF NATIONAL STATEHOOD OF UKRAINE BY POLITICAL PARTIES OF THE CENTRAL COUNCIL

The basis of statehood of the Ukrainian nation were restored during 1917-1918. The revolution events of 1917 in Ukraine put the Ukrainian socio-democratic party of workers and Ukrainian party of socialists-socialists. A was caused by the fact that the combining of national and liberative, political and socio-economic processes that caused the differentiation of Ukrainian political parties into socialist which preferred social changes to the tasks of implementation of statehood.

УДК 947.084.4

Іван Зуляк

ПОЛЬСЬКА ВЛАДА І «ПРОСВІТА»: ПРОБЛЕМИ ВЗАЄМВІДНОСИН

У публікації основна увага звертається на проблеми взаємовідносин польської окупаційної влади з «Просвітою». Також висвітлюються складні несприятливі умови, в яких перебувало Товариство на землях Східної Галичини, так званих «кресах». На основі аналізу архівних джерел та газетних публікацій того часу розкрито деякі аспекти діяльності «Просвіти».

З вимушеним відступом Галицької армії за Збруч і збройним поваленням влади ЗО УНР західні землі України (Галичина, Волинь, Полісся, Холмщина, Підляшшя) опинилися під польською окупацією. Українські землі, що ввійшли до складу Польщі, становили третину її території. За статистичними даними на 1931 рік на цих землях проживало 8,9 млн. чоловік, у тому числі українців – 5,6 млн. (63%), поляків – 2,2 млн. (25%), євреїв – 0,9 млн. (10%). Українці становили близько 16% населення всієї Польщі [1: 272-273].

8 грудня 1919 року конференція Найвищої Ради установила східний кордон Польщі. Ця лінія проходила від «Гродно, через Вапівку, Немирів, Брест-Литовське, Дорогойськ, Устилуг, на схід від Грубешева, Крилів, на захід від Рави-Руської, на схід від Перемишля аж до Карпат. На північ від Гродно лінія, яку держатимуть литовці, іде шляхом з Гродно до Вільно і звідси до Двинська» [2: 252]. Таким чином, Найвища Рада віддала Польщі

колишні австро-угорські землі Східної Галичини на захід від згаданої лінії в тому числі і українські повіти Чесанів, Ярослав, Перемишль, Ліско.

Решта земель Східної Галичини мали залишитись під мандатом Ліги Націй та мали б користуватись так званим «Статутом Східної Галичини» в якому шостий пункт «зобов'язував Польшу дати громадянам Галичини свободу публічних зборів та організацій живого й друкованого слова. 7 пункт ставив польську і руську мови в Галичині нарівні, як урядові мови того краю: кожна руська громада мала вирішувати, котра мова польська чи руська, чи обидві, викладатимуться в початкових школах. Законодавство про публічне навчання в середніх і вищих школах мало належати до компетенції майбутнього Галицького Сейму. 9-й пункт забороняв Польщі впроваджувати систематичну колонізацію Галичини зайшлим елементом. 40-й гарантував, що жодний громадянин Східної Галичини не буде переслідуваний за свою політичну діяльність між 28 липня 1914 року і з моменту впровадження в життя цього «Статуту» [2. 252-253]

Проте політично-правове становище Галичини, зокрема її східних земель, залишалось невизначеним, оскільки Антанта від 25 червня 1919 р. дозволила Польщі лише тимчасово окупувати цю територію, визнаючи за останньою окремий статус «Польща здобула від Найвищої Ради Миру в Парижі мандат впроваджувати в Східній Галичині цивільну адміністрацію, на основі окремої умови з державами антанти. Найвища Рада Миру випрацювала окремий статут для Східної Галичини, яким надано цій країні досить широку територіальну автономію в рамках Польщі з тим, що по 25 літах плебісцит (виявлення загалу населення певної території у справі державної приналежності цієї території чи визначення її міжнародного статусу [3. 1073]) вирішить про дальшу приналежність Східної Галичини. Та Польща відкинула цей статут, тримаючи силою зброї Сх. Галичину в своїх руках» [4. 246] Таким чином, автономію Галичини, яку вона мала за часів Австро-Угорщини було ліквідовано і польська влада почала проводити жорстоку колоніальну політику щодо українського населення окупованих земель.

Закріплюючи «польський національний стан посідання» (шовіністична концепція польських правлячих кіл, які, спираючись на своє панівне становище у краї в сфері політики, економіки і культури, намагалися довести польський характер Галичини – прим. автора) на українських землях, окупаційна влада проводила політику «злиття Галичини з етнічною Польщею. 10 листопада 1919 року у Варшаві розпочав роботу сейм з участю лише польських представників Галичини, колишніх послів до галицького сейму та австрійського парламенту. 30 січня 1920 р. уряд скасував Галицький крайовий сейм і крайовий віділ, їх майно передав польській державі, а будинок сейму – Львівському університету, перейменованому на університет Яна Казимира» [5. 154-155]

У промові президента Львова доктора Ст. Островського, зокрема зазначалося, що «справа бльоку, з'єднаного спільною ідеєю великодержавної Польщі набирає відповідної вимови в обличчя української проблеми. Не можемо українців виселити, як це вчинили Совіти, переносючи масами українців на Сибір, зате ми схильні допомогти їм здобувати власну державу, але за Дніпром».

Можемо дати українцям рівність горожанських (громадянських – прим. автора) прав, можемо допомогти у розвитку їх культури, але українську державність можемо признати тільки за Дніпром» [6. 8].

В березні 1920 р. було заборонено вживати назви «Галичина», «українець», вводились назви «русін», «рускі», «русінські» [3. 155]. «Західна Україна» і «Східна Галичина», запроваджуючи замість них термін «Малопольська Восточня». Уряд ділив територію країни на дві частини Польшу «А» (корінні польські землі) і Польшу «Б» (так звані східні креси). На розвиток Польщі «А» йшла більша частина капіталовкладень, тоді як Польша «Б» служила ринком збуту продукції польської та іноземної промисловості і джерелом сировини [1. 272-273]. У статті «Експлуатація праці на «кресах» зазначалось, що «Коли у всій Польщі доріжня робить скок на 171 проц., в Берестю і в берестейському окрузі доріжня-по обчисленням місцевої комісії при «дирекції публічних робіт»-зростає тільки на... 13 проц. Міг би хтось подумати: «креси»-благословенна країна. На ділі так воно не є. На ділі на «кресах» ціни на всі продукти рівні варшавським, а часто й вищі. Однак для «дирекції публічних робіт» ця теорія дуже вигідна, бо, коли у Варшаві робітник заробляє

денно 4 мільйони мп. (для порівняння: 1 американський долар у січні 1924 року рівнявся 10400000-10500000 мп. – прим. автора) на кресах платять тільки 800 тис. коли тесля у Варшаві заробляє денно 6 мп. мп. на «кресах» платять йому тільки 2.500.000 мп.» [7: 3].

Італійська преса також відгукнулася на події, які відбувалися у Східній Галичині, зокрема такі газети як «Corriere diplomatico consolare» від 30. 09. 1922 року статтею «За вашу й нашу свободу» в якій зазначається, що «силкуючись найти норми для вдоволяючого співжиття Поляків і Українців під гаслом «за нашу і вашу свободу» п. Новак (президент міністрів, автор проекту автономії Східної Галичини – прим. автора) не рахується з тим, людиність Східної Галичини невпинно виявляє незломну волю, щоби жити спільно разом з Поляками, але бажає власної свободи» [8: 2]. «Corriere d'Italia» від 8. 12. 1922 року у статті «Польща й Україна» наголошувала на тому, що «заперечуючи права Східної Галичини на незалежність, тієї безперечно української землі, та тим самим виступаючи проти утворення українського довязку, здібного до співпраці над консолідацією великої етнічної і політичної єдності України, Польща не свідома того, що приготує собі такий стан справи, який вже тривав від поділу Польщі аж по велику всесвітню війну» [8: 2].

Метою політики польського уряду на думку Т. Гунчака, «було колонізувати Галичину, позбавивши українців їхньої національної ідентичності» [9: 204]. Газета «Діло» у статті «Рижець кресови» писала, «польський ксьондз в селі Глубочок пов. Борщів мав дня 5. травня (1937 року-прим. автора), в свято Вознесення після лат. обряду, в місцевій костелі проповідь. В своїм «казанню» ствердив ксьондз Погода між іншим, що «Русіном» на Подолі зле се не живе. Так вони мають свою церкву, школу, набувають землю, але вони наші вороги. Їм земля не належиться, бо то польська земля» [10: 9]. У даному випадку коректно було б згадати статтю М. Грушевського «Малі діла-великі наслідки» у якій підкреслено, що «і хоч різні наші «кресови» опікуни стараються крякати похоронну пісню наша ідейна громадська робота буде тим чинником, що відповідно до слів воскреслої пісні нам дарує і забезпечить гідний живот» (життя-прим. автора) [11: 2].

Польський окупаційний режим спрямовував свої зусилля на знищення українського як національного, так і культурного життя, перетворивши захоплені землі в інтегральну частину польської держави. В умовах дискримінації з боку влади, «Просвіта» зуміла не лише відновити свою працю, але й налагодити просвітницьку роботу в регіоні. Вона посідала чільне місце і провідну роль в культурно-просвітньому житті Східної Галичини, була достатньо впливовою силою, яка своєю розгалуженою мережею осередків охопила практично усі повіти. У часи польської окупації «Просвіта» перебувала в опозиції до влади, однак виражала це в ненасильницькій формі діяльності. Хоча в середовищі Товариства були представники різних партій та орієнтацій, що в свою чергу накладало певний негативний відбиток на його функціонування. Стосовно цього явища М. Галущинський у статті «На роздорожжі» писав: «Хто тільки загально ознайомлений з теперішнім освітнім рухом, бачить, як речники й представники освітньої праці серед дорослого населення ведуть тяжку боротьбу за те, що має бути змістом освітньої роботи.

Істотні риси цих змагань є впливом політичного зріжничкування, яке повстає серед нашого громадянства

Це нездорове явище торкнулося також просвітнього життя у позашкільній ділянці. В останніх часах доводиться нам чути з певних кіл поклик за «клясовою освітою», котра має стати протизасобом проти «панської», «буржуазної» чи там «дрібноміщанської» освіти.

Коли б ми навіть прийняли той факт, що в нас дійсно є великі клясові різниці, і що в нас є підклад для клясової боротьби, то й тоді ще слід було би розглянути питання: що важніше для нас у такому стані і таких умовах, в яких живемо, чи клясове освідомлення, чи національне освідомлення для збереження нації, для двигнення її на певний культурний щабель? А коли таких клясових різниць не має майже зовсім, коли на ділі є одна-однісінька кляса-кляса селянська, визискувана і гнетена соціально тому, що вона є національно відмінна від пануючої нації і всіх кляс серед неї, тоді немає навіть оправдання яка-небудь клясово-політична боротьба всередині нації» [12: 6].

Були випадки, коли «Просвіту» намагалися втягнути у певні політичні дії, що суперечило статутній діяльності. Особливо було це відчутно у 1926-1931 рр., коли активізується діяльність комуністів. «Сельроб» намагався захопити керівництво у читальнях, спрямувати їхню основну працю на соціальну боротьбу. «Дня 6. ц. м. (квітень, 1928-прим. автора) відбулися заг. збори філії «Просвіти» в Перемишлі при участі 101 делегатів від 44 читалень і 97 членів «Просвіти», що вирівняли свої вкладки. В дискусії, що почалася після звіту, забиравало голоси багато «критиків» чи пак демогогів, що воювали по більшій часті банальними фразами. Добру відправу дав пос. Загайкевич одному з дискусійників, що вимагав, аби «Просвіта» ширила-соціалізм» [13: 5].

В «Обіжнику до всіх читалень Т-ва «Просвіта» тернопільського повіту» ч. 148129 від 21 лютого 1929 року зазначалось, що у листі до філії «Просвіти» у Тернополі, «Воєвідський уряд з січня 1929 року звертає увагу на політичну діяльність одної з читалень в тернопільському повіті. Така праця не годиться зі статутом Т-ва, через це Воєвідство перестерігає Виділ філії, щоби цей звернув увагу на працю в Читальнях взагалі, бо інакше Воєвідський Уряд уживе репресій не лише до поодиноких читалень, але також і до філії Т-ва «Просвіта», згідно зі статутом має нагляд над читальнями» [14. арк. 22]. Однак влада «розв'язує (забороняє діяльність-прим. автора) читальні також за вивішений, вимальований чи вирізаний герб «тризуб» в помещенню, чи на будинку читальні, вважаючи «тризуб» за герб Соборної України, а тим самим за антидержавну пропаганду. Останній такий випадок зайшов в рогатинському повіті» [15: арк. 7].

Товариство твердо стояло на позиціях, що потрібно зберегти і примножити ті здобутки, яких добилися українці за часів Австро-Угорщини уникаючи будь-яких політичних впливів. Однак до певної міри орієнтація на здобутки минулих часів також не сприяла прогресові у поширенні культурно-просвітніх знань, які пропагувала «Просвіта». М. Возняк у статті «На шлях ідеалізму» зазначав, що «різні є причини, що безідейна рутенщина має таку триумфальну перемогу в теперішнім часі

Дальшими складниками того середовища, на котрім вибуяла теперішня безідейна рутенщина, була схиблена система організації народу перед війною згори вниз замість навідворіт. Наслідком хибної методи даній місцевості накидано політичну, господарсько-економічну чи освітню організацію й тільки дуже рідко вона виростала на місцевім ґрунті як пекуча потреба.

Ось у Львові живе стільки інтелігенції, як у жаднім місті Галицької Землі, а в неділю та в свято часто бракує (по довгих ходженнях і прошеннях) людини, яка пішлаби із викладом до котроїсь читальні «Просвіти», «Зорі», «Сили» чи куди инде. Гарний звичай улаштувати популярні концерти не найшов апробати львівської інтелігенції бо вона 1) являється на них у можливо найменшій числі й 2) коли бере участь у них, не приготується до свого виступу й замість показати, до яких висот мають піднятися звичайні діячі-учасники таких концертів, показує як не повинен виглядати концертний виступ.

До невідрадних проявів нашого життя належить тип «патріотичного» крикуна, нездатного до жадної організаційної праці, за те сильного горлом. Специфічно рутенське й те, що багато інтелігентів не купить ніякої газети, навіть тої, яку називає своєю й добре редактованою» [16: 3].

Працю «Просвіти» підтримувала і найвпливовіша греко-католицька церква. Однак і саме духовенство зазнавало певних переслідувань зі сторони польської влади. Найбільш загрозливим явищем була полонізація у сфері вживання української мови не лише у школах Східної Галичини, яка визначалася спеціальним законом «Lex Grabsky» [9: 204]. (від імені професора Львівського університету Станіслава Грабського, міністра освіти у 1923-1926 рр., який за допомогою школи, землероділу та інших засобів пророкував ліквідацію української проблеми в межах польської держави впродовж 25 років-прим. автора) але й греко-католицьким священикам заборонялося вживати українську мову при переписуванні з державною владою. «Дня 24 V 1930 відбулася перед скріпченим сенатом Найвищого Суду розправа проти о. Северина Матковського, пароха з Босир, пов. Копичинці, о. Василя Лошчини, пароха церкви св. Миколи у Львові і проти о. Михайла Кушкевича, адміністратора з Янова коло Львова, пов. Городок обвинувачених за переступство статті 1. Язикового закону з 31 липня 1924. В. з. ч. 73, поз. 724 попов-

нене через те, що в кореспонденції з властями в справах метрикальних зглядно статистичних уживали української мови.

Скріплений сенат в числі семи суддів Найв. Суду видав у цій справі слідуюче засадниче рішення: «Особи, котрим поручено ведення метрикальних книг, відповідаючи на запити державних властей в метрикальних або статистичних справах матірною (рідною-прим. автора) мовою, не порушують цим постанов статті 1. Закону з 31 липня 1924 В. з. П. р. ч. 73, поз. 724 про мову урядування державних і самоуправних властей і в цьому випадкові не має щодо них приноровлення стаття 17 розпорядку президента з 22 березня 1928. В. з. р. П. ч. 38, поз. 365, бо цитований закон не заключає в собі ніякої карної санкції» [17: 1]

Незважаючи на таке рішення Найвищого суду « дня 12 серпня (1930 року-прим. автора) відбулася в коломийському Окружному Суді головна розправа проти 21 українських священиків з Покуття, обжалованих за те, що вони урядували в українській мові.

По переведеній розправі суд звільнив усіх обжалованих від вини і кари, тому, що український священик, який урядує по українськи, не поповнює жадного безправства» [18: 1] В зв'язку з таким позитивним рішенням суду, газета «Діло» констатувала: «Супроти цього рішення Найв. Суду на будуче всі наші священики у львівському, станиславівському і тернопільському воєвідстві мають право переписуватися з державними властями в українській мові і за це не можуть бути карані» [17: 1]

Для поновлення плідної діяльності Товариства не було необхідних умов, тим більше що і влада не вважала за потрібне сприяти діяльності «Просвіті». Першочерговим завданням важливо було відновити діяльність філій та читалень хоча б на рівні довоєнного часу, організувати гуртки самоосвіти з метою ліквідації неписьменності, особливо серед молоді, створити бібліотеки на базі місцевих читалень, залучити нових членів до лав Товариства

Для досягнення цієї мети основна увага зверталася на філії Товариства, які також постійно відчували тиск з боку владних структур. У зверненні голови Товариства І. Брика «До Філій Т-ва «Просвіта на терені Тернопільського Воєвідства» ч. 6209:36 від 10 вересня 1936 року підкреслювалось, що «Від Виділів Філій Т-ва «Просвіта» в Золочеві, Підгайцях, Монастириськах і в Бучачі одержали ми повідомлення, що відносні Староства їх урядово з покликанням на арт. 16 закону про товариства уживати, по думці арт. 7 декрету Президента р. п. з дня 24. X. 1934 р. (Д. з. р. П. з 1934 р. ч. 94 поз. 850) в кореспонденції з владами та на всякого рода оголошеннях, афішах, а також на своїх печатках назв місцевостей у вислові урядовім Деякі з тих староств навіть означали речинець (термін-прим. автора), до якого мають бути змінені назви на печатках.

Правдоподібно такі накази видали й інші Староства на терені тернопільського воєвідства, тому доручаємо тим філіям, які такі зарядження Староства одержали, щоби негайно внесли рекурс до Воєвідського Уряду в Тернополі проти такого зарядження Староства як законно необоснованого» [18: арк. 31]. Зрозуміло, що польська влада усвідомлювала, що вона діє протизаконними методами, позаяк такі розпорядження перш за все повинні були появитися в урядовому виданні «Monitor Polski» і мали б бути ухвалені Головним урядом статистичним. Тому «Просвіта» прийняла рішення згідно якого, якщо «на сьогоднішній день не появилася виконний розпорядок до повищого декрету, тому сам декрет не може бути ніким виконуваний, а тим самим зарядження Староств ухилити» [18: арк.31].

Фактично робота Товариства проводилась в умовах, невизнання владою, яка вимагала затвердження нового статуту в окремо взятому воєводстві, тому що згідно нового адміністративного поділу, Галичина поділялася на воєводства.

У відозві голови Товариства М. Галушинського від 22 січня 1924 року «До всіх Філій і Читалень в краю» наголошувалося, що «Дня 5 березня 1924 р. відбудуться надзвичайні загальні збори Товариства «Просвіта» у Львові задля переведення необхідних змін в статуті Т-ва. Головний Виділ має головно на увазі зміни параграфів і уступів, на які по-

кликється адміністраційна влада, не хотючи прийняти до реєстрації ні нових зголоше-них, ні давніших відновлених філій і читалень.

З огляду на репрезентаційну систему і з огляду на постанову статута § 26, яка нака-зує при зміні статута участь 200 делегатів, Головний Віділ взиває всі філії, щоби пере-вели якнайшвидше вибір делегатів з поміж членів і всі читальні, щоби вислали по одно-му відпоручникові (представникові-прим. автора)» [20: 4]

Такий статут було ухвалено «Надзвичайними загальними зборами у Львові, дня 5 марта 1924 р. і прийнято до відома рескриптом львівського Воєвідства з дня 2 мая 1924 р. ч. 4883/24/1/3» [21]. Однак, як бачимо, у Тернопільському воєвідстві читальні ко-ристувалися статутом товариства «Просвіта», затвердженому Львівським воєвідст-вом [22: арк. 1].

Головний Віділ змушений був проводити конструктивну політику в складних умовах окупації, працюючи під постійним контролем цензури. Організації праці в читальнях міс-цева польська влада чинила шалений опір. Ось лише деякі факти. Згідно «Справи сконфіскованих книжок, часописів і летючок» з «Обіжника до всіх Філій і Читалень Т-ва «Просвіта» ч. 3871/32 від 9 липня 1932 р. «В останніх днях червня і з початком липня за-йшли випадки завішення (заборона-прим. автора) владою деяких філій і читалень за пе-редержування в своїх бібліотеках сконфіскованих (заборонених) книжок (друків). Голов-ний Віділ в найближчих тижнях видасть друком повний список сконфіскованих книжок а покищо взиває всі філії і читальні перевірити свої бібліотеки і вибрати з них усі книжки, які можна підозрівати, що є заказані і переховати їх приватно до часу, аж вийде з друку спис-заборонених книжок» [23: арк. 1]. Такий опис було видано під назвою «Спис сконфіско-ваних і заборонених українських книжок та друків в Польщі. Порадник для бібліо-тек» [24]. За весь період діяльності «Просвіти» було видано ще один такий «Спис...» у 1937 році [25].

Крім цього влада проводила постійні перевірки й арешти серед членів «Просвіти». Так, «нічю з дня 23 на 24 травня 1930 перевела державна поліція масові ревізії серед громадянства Тустанович, мабуть у звязку з киненням через невідомі досі особи бомби до польського «Сокола» в Бориславі. Переведено ревізії у читальні «Просвіти» кооп. «Злука», т-ві «Сокіл» та пласті. Ревізії переводили дуже докладно, вони тривали від 3-7 годин. Цікаве розпорядження видала поліція до українських установ: не вільно співати «Ще не вмерла Україна» і «Не пора», всі товариства мають повідомити поліцію про свої засідання, Віділів, сходин чи зборів, афіші мають бути двомовні. Читальні «Просвіти» наказано замазати тризуб на візісці» [26: 5].

У статті «Середньовічні методи» газета «Діло» писала, «Громадяне с. Белеїв у До-линщині попали у страшну розпуку. У нечуваний спосіб знущається над ними жандарме-рія, а вони не в силі найти ані поради, ані охорони. Особливо не подобається жандар-мам, що в Белеєві розвивається читальня «Просвіти» та що там відбуваються концерти й вистави. Цю чисто освітню працю жандармерія вважає «політикою». Як самі жандарми хваляться, вони постановили викурити «політику» з села і тому арештували свідомого селянина і українського Січового стрільця Прокопа Матвійцева» [27: 3].

На Глинянщині переслідувань зазнавав майже весь повітовий читальняний рух. На підставі донесень староства в Перемишлянах від 2 березня 1922 року ч. 4131 до чспр. У 232/22 була порушена карна справа проти голови читальні «Просвіти» в Якторові Васи-ля Пилата і цілого віділу читальні. «Голову і Віділ обвинувачено за те, що без дозволу староства 5. III 1922 р. відбули загальні збори. Староство замкнуло читальню а справа велася цілий рік. В суді виказано, що читальня має статут і в час повідомила староство про збори а навіть предложено дозвіл на відбуття зборів, підписаний Старостою Блац-ким» [28: 6]. Аналогічні карні справи було проведено також проти читальні в Розворянах і її голови Івана Серіла та проти цілого віділу читальні у Течені, себто проти Павла Гуца-ла і товаришів [28: 6].

Подібні дії проводило і повітове староство у Зборові, намагаючись перешкодити діяльності читальні у с. Меркополі. «Командант місцевої поліції в товаристві одного поліціанта загостив до читальні 31/1 ц. р. (1924 року-прим. автора), зажадав отвореня бібліотеки, переглянув книжки, декотрі з них як «Наша школа в ярмі» та по одному числі часописів «Земля і воля» «Український Голос» і «Новий Час» забрав зі собою, а шафу з книжками замкнув і залякував. Дня 18. лютого одержав голова читальні покликання до староства в Зборові. Колиж голова явився в означенім речинци староста в першій мірі домагався вияснення звідки і від кого читальня одержала бібліотеку. Потім зачав переконувати, що тих часописей як «Український Голос» і «Земля і Воля» не повинні громадяне читати, бо це комуністичні часописи а тим самим шкідливі» [29: 3].

Переслідувань зазнавали культурно-просвітні осередки не лише в межах якогось конкретно взятого повіту, але і в цілому практично у всій Східній Галичині. Особливо посилився тиск на сільські читальні «Просвіти» з метою створення певних труднощів у функціонуванні, а навіть і припинення їхньої діяльності. В зв'язку з такими несприятливими обставинами щодо існування просвітянських осередків, зокрема на території Тернопільського воєводства, адвокат Степан Баран і Дмитро Ладика від імені тернопільської філії Товариства і за дорученням Головного Відділу «Просвіти» 29 березня 1924 року були прийняті воєводою Завістовським. У зверненні підкреслювалося що «Мається вражіння, що староства і воєвідства тільки й чигають на якунебудь дрібну неточність читальняних відділів, щоб їх розв'язати і позбавити українське сільське чи маломістечкове населення свого власного культурного осередка, послуговуючися при тім часто нествердженими доносами органів поліції» [30: 2].

Тернопільське воєводство рішенням з 12 жовтня 1923 р. ч. 8763/пр і староство в Перемишлянах рішенням до ч. 22066/23 заборонило оснування читальні «Просвіти» в Вовкові, повіт Перемишляни. Рішенням тернопільського воєвідства з 15 вересня 1923 до ч. 8911/пр не дозволено на оснування читальні «Просвіти» в Ставнині, повіт Радехів. Рішенням того ж воєвідства з 11 жовтня 1923 до ч. 901/пр заборонено оснування читальні «Просвіти» в Іванівці, пов. Тереховля, подаючи у всіх наведених випадках як причину заказу обставину, що основники не дають поруки, що зголошене товариство не буде займатися політичними справами» [30: 2].

На приказ староства в Зборові державна поліція арештувала громадянина Михайла Марцюха з Тустоголівів тільки за те, що хотів скликати загальні збори читальні «Просвіти». В Кабарівцях Зборівського повіту не дозволено на відкриття читальні «Просвіти» з різничних (zdrowotnych) причин, а у Мшані того ж повіту закрито читальню тільки тому, що на загальних зборах сеї читальні була більша скількість присутніх членів» [30: 2].

Староства припиняли діяльність осередків Товариства, навіть якщо читальні передплачували часописи, видання яких було дозволене владою. Рішенням староства у Тернополі від 3 лютого 1924 року ч. 4855 закрито «читальню «Просвіти» у Денисові пов. Тернопіль з тої причини, що при поліційному трусі знайдено в льокалі читальні 11 примірників львівського українського часопису «Земля і Воля», органу української соціал-демократичної партії і один примірник брошури «Процес комуністів у Львові», хотяй всі ті видання вийшли легально і перейшли державну цензуру» [31: 1].

На підставі рішення того ж староства від 13 березня 1924 року ч. 11281 було припинено діяльність читальні «Просвіти» у Курниках Шляхтинських Тернопільського повіту «з сеї причини, що при поліційному трусі, переведеному у студента університету Павла Бабяка знайдено брошури «Нова культура» та «Комуністична Україна» та кілька чисел часопису «Земля і Воля», котрий мав печатку читальні «Просвіти» в Курниках шляхтинських і хотяй сі брошури (має бути журнали), зрештою цензуровані, були власністю Павла Бабяка, що він сам при трусі заявив-а тим самим читальня не може поносити за ним ніякої відповідальності» [31: 1].

У відповідь на факти, які представив С. Баран у письмовій формі (у даній публікації використано лише деякі факти-прим. автора) владі Тернопільського воєводства, воєвода Завістовський заявив, що «послідні масові труси в читальнях «Просвіти» і у деяких українських громадян зроблено на приказі з Варшави. Дійшло іменню до відома влади, що по селах шириться большевицька пропаганда, до якої втягається і деякі читальні «Просвіти». З сеї причини приказала Варшава за всяку ціну і всіми способами здусити в первочинах комуністичну акцію, не оглядаючися на ніщо. Остання масова поліційна нагінка не мала протиукраїнського характеру... До рук селянина не треба давати ніяких «wywrotowych» книжечок чи часописів, бо такі може читати тільки інтелігент» [31: 1]

Однак такі дії проти «Просвіти» були викликані не лише причиною гонінь влади на поширення комуністичних ідей, тому що при аналізі архівних джерел та газетних публікацій того часу зустрічаємося з фактами відкритого переслідування Товариства з боку влади. «Дня 4. ц. м. (грудня 1922 року-прим. автора) вийшли на волю з львівських Бригідок студ. Волицький Мик. і Зубрицький Теодор. Їх арештовано у Волуневі дня 25. жовтня під замітом «головної зради і забурення публичного спокою» Дивно, що на ці злочини зложилися такі «проступки» як відновлення в селі читальні, улаштування свята в честь Шевченка, виголошення на ньому святочної промови, улаштування аматорських вистав і студіювання в українських вищих школах» [32: 1] Перш за все такі дії влади спрямовувались на створення штучних перешкод для нормального функціонування Товариства з метою обмеження його впливу на населення Східної Галичини.

Таким чином, антиукраїнська спрямованість окупаційних дій, невирішеність національного питання в умовах реакційної польської колонізаційної та асиміляторської політики щодо українського населення Східної Галичини поглибили гостроту українсько-польських стосунків. «Просвіта» відновивши своє функціонування, почала проводити чітку конструктивну та зважену культурно-просвітницьку діяльність, однак через відсутність політичної єдності у суспільстві, обмеженість дій з боку влади та тотальний контроль, вона постійно зазнавала утисків і не змогла у повній мірі реалізувати свої плани.

Список використаних джерел

1. Історія України / Керівник авт. кол. Ю. Зайцев. - Львів: Світ, 1996. - 488 с. 2. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. - К.: Укр. письменник, 1994. - 413 с. 3. УСЕ. Універсальний словник-енциклопедія / Гол. ред. чл.-кор. НАНУ М. Поневич. - К.: «Арива», 1999. - VII - 1551 с. 4. Народний Ілюстрований Календар Товариства «Просвіти» на звичайний рік 1926. Ривик 48. - Львів: Комитом Товариства «Просвіта» у Львові з друкарні видавничої спільки «Діло», Ринок ч. 10, 1925. - 292 с. 5. Кутузяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. - 1939 р.) - Івано-Франківськ, 1993. - 269 с. 6. Новий час. Ілюстрований щоденник Ч. 241 (4441) - Львів, субота, 29. жовтня 1938. - 10 с. 7. Діло Ч. 17 (10.110) - Львів, п'ятниця 25 січня 1924. - 4 с. 8. Цит. за: Діло - Львів, неділя 22 жовтня 1922. - 4 с. 9. Гунчак Т. Україна, перша половина XX століття. Нариси політичної історії. - К.: Либідь, 1993. - 288 с. 10. Народна справа. Український тижневий часопис. - Ч. 5 (70). - Львів, неділя 2 лютого 1930. - 8 с. 11. Діло. Ч. 93 (10.1086) - Львів, 27. квітня 1924. - 16 с. 12. Діло. - Ч. 84. (11.337) - Львів, неділя 15 квітня 1928. - 12 с. 13. Діло. - Ч. 88 (11.341) - Львів, неділя 22 квітня 1928. - 6 с. 14. Державний архів Тернопільської області (далі ДАТО). - Ф. 294. - Оп. 1. - Спр. 67. 15. Там само. 16. Діло. - Ч. 6 (10.999) - Львів, неділя 6 січня 1924. - 16 с. 17. Народна справа. Український тижневий часопис. - Ч. 23 (88) - Львів, неділя 8. червня 1930. - 8 с. 18. Ф. 317. - Оп. 1. - Спр. 36. 19. Народна справа. Український тижневий часопис. - Ч. 36 (97) - Львів, неділя 3. серпня 1930. - 8 с. 20. Діло. Ч. 17 (10.110). - Львів, п'ятниця 25 січня 1924. - 4 с. 21. Статут Товариства «Просвіта» Ухвалений Надзвичайними Загальними Зборами у Львові, дня 5. Марта 1924 р. Принятий до відома рескриптом львівського Воєводства з дня 2. мая 1924 р. ч. 4883/24/1/3. - Львів, 1924. - 30 с. 22. ДАТО. - Ф. 317. - Оп. 1. - Спр. 68. 23. Там само. - Спр. 38. 24. Магальє С. Стілець сконфіскованих і заборонених українських книжок та друків в Польщі. Народник

для бібліотек. Накладом Т-ва «Просвіта». З друкарні Вид. Сп. «Діло». – Львів, 1932 – 36 с. 25. Магалає С. Спис сконфіскованих і заборонених українських книжок та друків в Польщі. Порадник для бібліотек. До 30. червня 1937 р. Накладом Товариства «Просвіта». З друкарні «Діло». – Львів, 1937 – 75 с. 26. Діло – Ч. 118 (12.484) – Львів, субота 31 травня 1930 – 6 с. 27. Діло – Ч. 32 (9.913) – Львів, вівторок 15 травня 1923 – 4 с. 28. Діло Ч. 57 (9.938) – Львів, п'ятниця 15. червня 1923 – 8 с. 29. Діло. Ч. 62 (10.155) – Львів, четвер 20 березня 1924 – 4 с. 30. Діло Ч. 91 (10.184). – Львів, четвер 24. Квітня 1924 – 4 с. 31. Діло Ч. 92 (10.185) – Львів, п'ятниця 25. квітня 1924 – 4 с. 32. Свобода. Ч. 34 – Львів, неділя 10 грудня 1922 – 8 с.

Ivan Zuliak

THE POLISH OCCUPATIONAL AND «PROSVITA»: TO THE PROBLEMS OF RELATIONSHIP

In this publication the main is paid to the problems of relationship of the Polish occupational authority and «Prosvita». Also it is given some light on the hard uncomfortable conditions in which the community from the lands of the Halychyna so called «kresy» had been existing. On the base of the analyzing of the activity origins and newspaper publications belonging to the period some aspects of «Prosvita» activity are characterized.

УДК 94 (477)

Оксана Трум

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ У ВИДАВНИЧІЙ ДІЯЛЬНОСТІ М.ГРУШЕВСЬКОГО

Основна увага в статті приділена видавничій діяльності М. Грушевського, яка орієнтувалася на національну ідею і стала вагомим внеском у розвиток української культури XIX – поч. XIX ст.

Тенденції сучасного культурно-духовного відродження підкреслюють вирішальну роль у цих процесах видавничої справи, оскільки зміни, які проходять у сфері друкованого слова, яскраво відбивають у собі процеси суспільно-політичного та культурного життя народу. В умовах нинішнього ренесансу української культури, духовного розвою нації цілком закономірним є звернення до теорії і практики минулого і, зокрема, до видавничої спадщини всесвітньовідомого українського історика Михайла Грушевського, який органічно поєднував у собі висококваліфікованого видавця та непересічного редактора, майстерного публіциста та обдарованого критика, невтомного популяризатора української книги та талановитого теоретика видавничої справи. Будучи переконаним у тому, що культурне обличчя нації визначається її видавничою продукцією, М. Грушевський намагався створити український імідж поступового та демократичного руху.

Захоплення видавничою діяльністю і національною ідеєю прийшли до М. Грушевського ще на гімназійній лаві, й уже тоді у нього з'явилося прагнення поєднати ці інтереси, ставши видавцем українських книг, газет та журналів. Однак розквіт видавничої діяльності вченого припадає на галицьке двадцятиліття (1894-1914) – один з найплідніших та найдинамічніших періодів його життєдіяльності, в рамках якого він успішно поєднав наукову роботу з суспільно-політичною та культурно-освітньою працею. Саме тоді вістря йо-

го видавничої діяльності постійно було спрямоване на пропаганду української національної ідеї як у власне українському етнічному просторі, так і поза ним.

Видавничий дебют М. Грушевського у Галичині був досить вдалим. Цьому сприяло те, що на відміну від Російської імперії у конституційній Австро-Угорщині перелон законодавчого характеру щодо використання української мови у видавничій діяльності та поширення українських книг і періодики не існувало. Масове зростання обсягів тиражів та серійності наукових публікацій вже у перші роки перебування у Львові принесли йому репутацію здібного та непересічного видавця. Саме цей авторитет, на думку багатьох дослідників, значною мірою допоміг М. Грушевському подолати кризу довіри української суспільності до національної літературно-публіцистичної періодики, що намітилася в кінці 1897 р. із занепадом часописів «Зоря» та «Життя і Слово». З втратою цих часописів у Галичині не залишилося б жодного поважного літературно-публіцистичного органу, а такий стан речей спричинив би до занепаду українського культурного життя, а відтак фактично ставилися під удар і подальший розвиток українського національного відродження і консолідація української народності, з чим історик, який прагнув поставити український народ в один ряд з іншими європейськими націями, зрозуміло, змиритися не міг. Восени 1897 р. молодий вчений запропонував «...зреформування ілюстрованого тижневика «Зоря» на літературно-науковий місячник по типу європейських Revue...» [1: 7-8] що мав «вести нашу суспільність в круг загальнолюдських інтересів і з ними освітити наше народне життя» [2: арк. 2].

Таким журналом, який дотепер не має аналогів за своїм мистецько-інтелектуальним рівнем і є навіть зараз нездійсненою інтелігентською легендою став «Літературно-Науковий Вісник». Відповідальним редактором був М. Грушевський, який «приєднав до цього журналу літературні сили, старався розвивати письменницький молодяк, дбав про добрі наукові статті, сам давав огляди культурного життя – одне слово – всякими способами намагався підіймати рівень галицького життя» [3: 463]. Покликання для пропаганди української національної ідеї, часопис справляв значний вплив на національне освідомлення українців. Високо оцінював журнал Д. Дорощенко, зазначаючи, зокрема, що «Л Н В» став для нього «школою національної свідомості» [4: 6-7].

У 1907 р. Грушевський переносить друк «Літературно-Наукового Вісника» до Києва у зв'язку з лібералізацією політичного життя в Росії та скасуванням заборони української преси на Великій Україні. Він бажав пересадити національну ідеологію соборності на «родючий велико-український ґрунт, щоб із слова стала вона ділом» [5: 49].

Таким чином, видання «Вісника» аж до початку Першої світової війни тісно пов'язане з М. Грушевським. Всі ці сімнадцять років журнал значною мірою виконував покладену на нього місію:

- тримав українську суспільність у курсі тих культурних та суспільно-політичних змагань, якими жив цивілізований світ;
- служив справі національного відродження;
- сприяв духовній концентрації українських культурних сил та зближенню порізаних державними кордонами українських земель;
- підтримував процес консолідації «безформенного пасивного етнографічного елемента» в новітню європейську націю.

Саме така орієнтація і визначила характер журналу як поступово-демократичного всеукраїнського позапартійного видання.

Редагування «Вісника» не перешкоджало М. Грушевському розгорнути водночас інші видавничі проекти, спрямовані на пропаганду національної ідеї. У 1903 р., прочитавши у вільній російській школі суспільних наук у Парижі курс історії України, вчений видає його друком у Петербурзі, окремою книгою під назвою «Очерки истории украинского народа». Книга побачила світ влітку 1904 р. і «відкривала очі й росіянам і своїм зросійщеним землякам на те, що московський уряд робив і робить з нашим народом і дуже причинилась до зрозуміння потреб українців в Росії» [3: 467].

Зі вступом Росії в еру конституціоналізму перед українством постали нові завдання, серед яких, безперечно, особливе місце посідало політичне і національне освідомлення трудящих мас. М. Грушевський добре розумів важливість і невідкладність цієї справи

«Слабою стороною дотеперішнього розвою українства – писав він. – було те, що завдяки всяким перепонам і заборонам його ідеї не могли ширитися в Росії: в масах. Вони зіставилися уділом несорозмірно нечисленної частини національного руху и його огнищ. Отсей брак широкого розповсюдження національної ідеї серед громадства і робив ілюзію ніби-то українство – се щось невиразне і необчислиме» [6: 118].

З цих міркувань історик задумує написати та видати популярну історію України [7: 3], щоб здійснити просвітительську місію – трансформувати наукові концепції у доступні кожному життєвській картини та конструкції здорового глузду. – без зниження змістового рівня. У таких випадках М. Грушевський був не тільки великим мислителем, а й великим просвітителем свого народу, в якому сенсі, може, – тим «апостолом правди і науки», якого ждав і провіщав Шевченко. Автор хоче донести свою працю до масового читача в час передвиборчої кампанії до II Державної Думи, тому і планує написати та видати її в досить короткі строки, а також зробити книгу якомога дешевшою.

В епілозі книги «Про старі часи на Україні» (1907) професор вміщує коротку політичну українську програму, надавши їй таке формулювання «...але все добивалися предки наш: ще за козацьких часів аби всі люди мали рівне право у всім й самі всякими справами порядкували, і перед громадою відповідали, аби земля належалася до трудящих, що її самі обробляють аби на Україні була всяка освіта і наука, суд і діловодство на українській мові, і своїми місцевими справами люде тут могли самі порядкувати». На жаль дана «політична програма», яка вказувала українському народові найближчі політичні орієнтири, у більшості примірок була пропущена, звичайно, з огляду на суворий цензурний режим, а тому основна маса екземплярів закінчувалася на песимістичній ноті – «правдивої свободи слова немає як нема і вільного життя» [8: 175].

У 1909 р. М. Грушевський започаткував тижневик «Село» призначений для «хліборобів і робітників». Газета подавала статті про суспільно-політичне життя в Україні, Росії та за кордоном невеликі художні твори, публікації з історії українського письменництва, з природничих та медичних наук тощо. Близько сідмдесят статей на найрізноманітніші теми для «Села» написав М. Грушевський. Особливої уваги заслуговують статті вченого, об'єднані у серію «Про українську мову і шкільну науку чи освіту» (разом видані 1912 р. у книзі «Про українську мову і українську школу»), де автор прагне переконати найширші верстви народу в необхідності відродити національну школу, яка б сприяла утвердженню української мови і розвитку української культури.

Однак не довго проіснувала дана газета і вже у 1911 р. під тиском репресій «Село» змушена була припинити своє видання. Проте редакція «Села», щоб не завдати удару по престижу української періодици вирішила забезпечити своїх передплатників новим виданням під назвою «Засів», яке за результатами анкетування, здійсненого новим керівництвом часопису, було таким: 65% передплатників читали його повністю а 79% – з метою задовольнити свою потребу в українській газеті. Отже газета в яку стільки праці, енергії й завзяття вклав професор Грушевський органічно увійшли в життя народних мас [9: 315].

Видавнича діяльність М. Грушевського націлена на пропаганду національної ідеї була як у власне українському етнічному просторі, так і поза ним. Причому в позаукраїнському середовищі вчений особливо інтенсивно веде пропагандистську діяльність у російському середовищі, намагаючись втілити українські домагання у життя. В українській періодиці цей напрям започаткував журнал «Украинский Вестник», що виходив у Санкт-Петербурзі в 1906 р. Перший номер журналу відкривала програмна стаття М. Грушевського «Задачи Украинского Вестника», у якій він наголошував на недостатній обізнаності російського громадянства з національним питанням загалом і українським, зокрема. Причиною такого явища, на думку історика, є те, що російська громадська і суспільна думка дуже рідко вдавалася до обговорення цього питання, тоді як національні почуття великоросів не пригнічувалися, а простір національного самоозначення ніколи не обмежувався. З цих позицій, М. Грушевський чималої уваги надавав створенню осередків для обговорення національних проблем. Це покликання, за переконанням львівського про-

фесора і мав виконати «Український Вестник», коло основних завдань якого вчений визначив у редакційній статті таким чином:

- з'ясувати українське питання в історичному, соціальному, економічному та побутовому аспектах;
- вказати значення України серед інших областей оновленої Росії;
- сприяти справедливому розв'язанню національного і обласного питання взагалі.

Видання «Українського Вестника» припинило своє існування через два місяці після розпуску І Державної Думи у зв'язку з нестачею коштів [10: 12].

З огляду на все сказане, можемо стверджувати, що видавнича спадщина М Грушевського, підпорядкована українській національній ідеї, стала поважним внеском у розвиток українського видавничого руху, вагомим пластом української культури XIX – початку XX ст.

Список використаних джерел

1. Грушевський М. Автобіографія. – Львів, 1906. – 16 с. 2. Центральний державний історичний архів України у м. Львові. – Ф. 401. – Оп. 1. – Спр. 1. 3. Крип'якевич І. Михайло Грушевський. Життя й діяльність // Великий Українець. Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського. – К., 1992. – С. 463, 467. 4. Півнячевський В. Збори парламентської групи // Громадська думка. 1906. – 18 травня. – С. 6-7. 5. Дорошенко В. Літературно-Науковий Вісник / ДНВ. 1948. – Річ. 32. – Кн. 1. – С. 49. 6. Грушевський М. О любови к отечеству и народной гордости // Литературно-Научный Вестник. – 1907. – Т. 38. – С. 118. 7. Грушевський М. З першої передмови // Грушевський М. Ілюстрована історія України. – Київ-Львів, 1913. – 526 с. 8. Грушевський М. Про старі часи на Україні. – СПб., 1907. – 175с. 9. Гехтер М. Український читач про українську часопись (Анкети газети «Застіг») // ДНВ. 1912. – Т. 58. – С. 315. 10. Дорошенко Д. «Український Вестник». – Рада. – 1906. – 28 вересня. – 12 с.

Oksana Truh

NATIONAL IDEX IN PUBLISHING ACTIVITY OF M. GRUSHEVSKYY

The stress in the article is made on the publishing activity of M. Grushevskyy, which was attached to national idea: it became a great contribution to the developing of Ukrainian culture in XIX – XX centuries.

УДК 94 (477)

Іван Шумський

ПРАВОРАДИКАЛЬНИЙ МОЛОДІЖНИЙ РУХ У СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ У 20-і роки ХХ СТОЛІТТЯ

Молодіжний праворадикальний рух у Східній Галичині у 20-і роки ХХ століття поширювався серед студентів Українського католицького університету у Львові і носив спочатку стихійний, погано організований характер. Тому влітку 1926 року з метою об'єднання роботи усіх молодіжних націоналістичних груп, відділів, секцій, самостійних гуртків був утворений Союз української націоналістичної молоді (СУНМ). СУНМ пройшов шлях складної внутрішньої еволюції. У кінці 1927 року в організації залишилися тільки прихильники інтегрального націоналізму Дмитра Донцова. У лютому 1929 року відбулося об'єднання молодих націоналістів Східної Галичини із

закордонними націоналістичними організаціями на Першому конгресі українських націоналістів у Відні.

Перша націоналістична молодіжна організація виникла з ініціативи колишніх студентів підпільного українського університету у Львові у 1925 році. Головна мета засновників – створити організацію з чисто ідеологічно-політичними цілями, згуртувати націоналістичну молодь, дати їй змогу укріпитися духовно і поступово залучати її до громадської роботи та політичної боротьби з позицій незалежності й соборності національної української держави. Організація офіційно називалася Група Української Державницької Молоді (ГУДМ), однак у повсякденному житті була прийнята децю інша назва – Група Української Націоналістичної Молоді (ГУНМ). Першим головою ГУДМ був обраний представник колишнього Профорусу (Професійний Союз Українського Студентства, що фактично утримував підпільний український університет) Дмитро Квасниця [1: 38-40].

Ініціатори створення ГУДМ одразу ж почали діяти, у першу чергу серед студентства Львова, об'єднуючи навколо себе однодумців, влаштовуючи регулярні збори. Спочатку організаційна та виховна діяльність зводилася до політичної самоосвіти, обговорення подій з поточного українського політичного життя. У 1926 році кількість членів зростає настільки, що виникла потреба у поділі ГУДМ на менші групи або «звена». Весною цього ж року головою ГУДМ став студент з Коломийщини Зенон Діденко. З цього моменту від ГУДМ відійшли монархісти, прихильники греко-католицизму та всі ті, хто вступив до організації тільки тому, що не вважав себе соціалістом чи комуністом. З цього моменту на ГУДМ почали робити вирішальний вплив ідеї Д. Донцова, з яким особисто зустрічався і розмовляв З. Діденко. Все ж, треба зауважити, що на короткий час організація потрапила під вплив Українського Національно-Демократичного Об'єднання (УНДО), яке добилося обрання нового керівника організації Осипа Боднарівича, колишнього студента підпільного українського університету, свого часу навіть члена УВО, а тепер послідовного прихильника поміркованого українського політичного об'єднання. Протягом 1925-1926 років ГУДМ організаційно зміцніла. Її члени почали працювати у читальнях «Просвіти», товариствах «Сокола-Батька», товаристві українських ремісників «Зоря». Були створені численні, на зразок студентської, ремісничої та робітничої групи націоналістичної молоді [1: 42].

До літа 1926 року у краї почали з'являтися молодіжні гуртки, що вважали львівську групу організаційним центром і духовним лідером. Засновниками таких гуртків (на місцях вони діяли під різними назвами) були студенти, що на зимові та літні канікули, приїжджаючи додому, поширювали ідеї українського інтегрального націоналізму [2: 123, 41, 494]. Між цими гуртками організаційного зв'язку не було, та й не могло бути через невеликий проміжок часу, що минув з початку створення ГУДМ. Тому влітку 1926 року замість ГУДМ утворився Союз Української Націоналістичної Молоді (СУНМ). Головою організації став О. Боднарівич, ідеологічним референтом С. Охримович, членами керівництва Б. Кравців, М. Демкович-Добрянський, С. Ленкавський, І. Габрусевич. Почав виходити пегальний орган СУНМ «Смолоскипи», а з 1928 року журнал «Юнак» [5: 59].

Організаційна структура СУНМ визначалася статутом організації, була проста, хоча й не виписана до деталей. Керівні функції були в руках проводу, що знаходився у Львові. Його обирали на загальних зборах членів студентської групи за співучастю представників інших груп. СУНМ ділився на групи, що виникали в окремих місцевостях і позначалися назвою місцевості, в якій утворилися та порядковим римським числом: група у свою чергу поділялася на «звена», що позначалися порядковим арабським числом. «Звено» повинно було складатися з 12 членів, призначених головою групи в порядку, в якому вони ставали членами СУНМ. Звенових затверджував провідник групи. Провідник «звена» ніс відповідальність за всіх своїх членів. Провід групи складався з референтів, відповідальних за організаційний, освітній сектори праці тощо [6: арк. 1]. Точне число груп не встановлене. Можливо, окремі з них існували тільки на папері. Напередодні Конгресу українських націоналістів СУНМ складався лише з двох студентських груп, чотирьох шкільних, трьох селянських та двох робітничих [7: 61]. Кількість членів у кожній із них була різною відповідно до обставин. Так, на січень 1928 року

група української націоналістичної молоді у Львові нараховувала до 150 членів, які у минулому 1927 році провели два рази загальностудентські збори і три рази збирали віча української львівської націоналістичної молоді, на яких були виключені пасивні прихильники СУНМ [8: 19].

Члени СУНМ поділялися на «прихильників», «новиків» і дійсних членів. «Прихильники» обиралися з числа української молоді у віці з 17 до 30 років і мали право брати участь у всіх дискусіях, бути присутніми на читанні рефератів, лекцій, виконувати окрему роботу, яку доручить адміністративний відділ СУНМ. «Новики» обиралися з числа «прихильників», мали обов'язок платити членські внески, виконувати доручення адміністративного відділу і крім цього проходили спеціальний дев'ятимісячний ідеологічно-політичний вишкіл, мали право стати дійсним членом групи через рік роботи, за найменшу провину чи погано виконану роботу могли одразу ж втратити право бути членом СУНМ. Дійсні члени вели працю самостійно як в рамках організації, так і за її межами. Їх обов'язком було турбуватися про поширення націоналістичної організації та про приєднання нових членів, поступати завжди згідно з тезами ідеології СУНМ (принципами «Нашого Вірую»). Вони носили спеціальні відзнаки організації [6: арк.2].

Вимоги, яким повинні були відповідати «прихильники», «новики» та дійсні члени, були визначені окремим правильником СУНМ і розрізняли інтелектуальний, фаховий рівень підготовки студентів, школярів, робітників та селян. Надзвичайно важливим завданням для дійсних членів СУНМ було залучити до праці в організації бойовиків УВО, щоб підвищити свій військовий вишкіл. Для членів СУНМ керівництвом Союзу був підготовлений спеціальний матеріал «Спеціаліст і військово-самовиховання», у якому зокрема говорилося про те, що «українська націоналістична молодь мусить сама підготувати народ до війни... лише українська націоналістична молодь буде в змозі організувати українську армію» [9: арк.26].

Наприкінці 1927 року більшість членів СУНМ остаточно відкинула ідею перетворення Союзу у легальну секцію молоді УНДО, яку обстоював її тодішній голова Осип Боднарівич і підтримував М. Демкович-Добрянський. Молоді націоналісти дотримувалися точки зору, що вже сама легалізація їх структури, як і легалізація будь-якої української політичної партії, буде означати насправді визнання польської окупаційної влади як законної, легітимної влади на західноукраїнських землях, а цього вони допустити не могли і зовсім не збиралися робити. Після скликання надзвичайних зборів О. Боднарівич разом із секретарем Союзу М. Демковичем-Добрянським покинули СУНМ. Новим головою став член УВО, студентський діяч у Львові двадцятидвохлітній Богдан Кравців [10: 78].

З цього часу різко змінився і характер організаційної та виховної діяльності СУНМ. З ініціативи С. Охримовича, І. Габрусевича, С. Ленкавського впроваджується культ героїзму, концепція перманентної революції з ініціативи студентського діяча, пізніше члена ОУН Володимира Яніва впроваджується культ трьохсот студентів-героїв, що загинули 29 січня 1918 року в бою під Крутами. Поширюється бойкот польських патріотичних свят, і, навпаки, влаштовуються зеленосвяткові маніфестаційні походи на могили стрільців і героїв, що полягли у боротьбі за незалежність України [11: 75].

З 1928 року активізується організаційна робота СУНМ у студентських товариствах та установах, посилюється діяльність по проникненню та здобуттю ключових позицій у «Пласті», пластовій пресі. Лідери СУНМ постійно підкреслювали, що «в теперішніх часах пластові курені представляють для нас... найкращий бойовий матеріал. З них буде мати Україна найбільшу користь у майбутній війні. Вони найбільше мають дозу розуміння того вищого порядку і дисципліни, які є підставою кожної армії... Усі пластуни повинні пам'ятати, що з них мають бути перші старшини української армії і що на їх плечі лежить обов'язок організувати українську армію» [9: 25].

Надзвичайно важливим організаційним завданням для членів СУНМ було проникнення і здобуття безпосереднього впливу на молодь, організовану в молодіжних товариствах «Сокол-Батько» і «Луг». Ці товариства, на думку лідерів СУНМ, можуть і повинні стати одним із місць легальної підготовки української армії, тому що «повітові організації Лугів і Соколів це будуть початки вже недалеких українських полків. Націоналістична молодь мусить вже цього року взятися до роботи і то по-військовому. Цілий Союз мусить

вписатися до Сокола-Батька і скінчити гімнастичний курс, щоби по селах під прикриттям спорту проводити військовий вишкіл. Союз УНМ у порозумінні із Соколом-Батьком зробіть по всіх закутках місцеві Соколи. Союз УНМ призначить по повітах своїх людей у Соколи» [9: 26]. У 1928 році члени СУНМ стали інструкторами і виховниками декількох сокольських товариств на місцях, а у Львові з ініціативи націоналістичної групи студентів був створений студентський відділ при «Соколі-Батьку» [12: 16].

СУНМ намагався розгорнути організаційну і виховну діяльність також і через працю в читальнях «Просвіти», куди регулярно посилалися доповідачі з повідомленнями виховного і патріотичного змісту, з метою переборювати радяно-фільські, досить сильні у 20-і роки, впливи та настрої серед сільської молоді. Ставилось завдання, щоб кожний член СУНМ був активним учасником «Просвіти». А, ставши таким, він «має обов'язок приєднувати постійно нових членів і працювати по своїй змозі в своїй місцевій читальні. Наші читальні «Просвіти» не можуть бути на будуче якимись випадковими зборами людей з ріжними інтересами та всякими переконаннями, тільки тісно об'єднаними гуртами ідейних націоналістичних працівників» [4: 89].

Таким чином, провівши напружену організаційно-виховну роботу, Союз УНМ на кінець 20-х років перетворився із аморфного антикомуністичного студентського утворення на хоча й невелику і нечисленну, але досить добре організовану групу молодих націоналістичних активістів. У 1929 році СУНМ у повному складі увійшов у Організацію Українських Націоналістів (ОУН), внісши туди усі свої організаційні досягнення та прорахунки.

Список використаних джерел

1. Книш З Становлення ОУН – К., 1994 – 128 с.
2. Смолоскипи – 1927 – №1.
3. Смолоскипи – 1927. – №2.
4. Смолоскипи. – 1927. – №4.
5. Баган О. Націоналізм і націоналістичний рух. – Дрогобич, 1994. – 192 с.
6. ДА/Ю – Ф. – Оп.51. – Спр 715.
7. Мірчук П. Нарис історії ОУН. – Мюнхен-Лондон-Нью-Йорк, 1968. – Т.1. – 639 с.
8. Смолоскипи – 1928 – №1.
9. ЦДАУ у Львові. – Ф 295. – Оп 1. – Спр 964.
10. Книш З. При джерелах українського організованого націоналізму. – Торонто, 1970. – 186 с.
11. Смолоскипи – 1927 – №3.
12. Юнацтво Журнал молодих націоналістів – 1928. – №1.

Ivan Shumskiy

«RIGHTRADICAL YOUTH MOVEMENT IN THE EASTERN GALYCHYNA IN THE TWENTIES OF THE 20TH CENTURY»

The youth rightest radical movement in the Eastern Galychyna in the twenties of the twentyth century was spread among the students of the Ukrainian Secret University in Lviv. At first it had spontaneous and badly organized character. That's why in summer of 1926 the Union of Ukrainian Nationalist Youth was organized. Its aim was to unite the works of all youth Nationalistic groups, departments, sections and other independent groups. This Union covered the way of difficult inner evolution. At the end of 1927 there were only the supporters of Dmytro Dontsov's integral nationalism. In February 1929, the young nationalists of the Eastern Galychyna united themselves with the nationalists organizations from abroad during the first Congress of Ukrainian Nationalists in Vienna.

УДК 93(477)

Леся Костюк

ОСНОВНІ ВІХИ ТВОРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ОЛЕГА КАНДИБИ-ОЛЬЖИЧА

У даній статті зроблена спроба самостійно проаналізувати одну з найзнаменітших і суперечливих фігур в історії України. Автор зупинився на процесі становлення О.Кандиби-Ольжича, як особистості, його ролі у політичному, науковому та громадському житті, охарактеризував основні віхи творчої діяльності Олега Кандиби – Ольжича.

На сучасному етапі в суспільному житті нашої країни відбувається національне та культурне відродження. Саме воно проявляється в політичному розкряпанні і духовному оновленні, яке посилює у її громадянства увагу до історії сучасної держави. Разом з тим зростає пошук у минулих часах різноманітних процесів та явищ сьогодення. І це, звичайно, приводить до того, що підвищується інтерес до українського відродження кінця 30-х – початку 40-х рр. Саме тому нам слід звернути увагу до спадщини видатних діячів національного відродження, які в теорії і на практиці розробляли багато таких проблем і питань, які є актуальні і на сьогодні. Особливе місце серед постатей національного відродження вказаного періоду належить славетному політичному, громадському та науковому діячу – Олегу Кандиби-Ольжичу. Був невдоволений кар'єрою «кабінетного вченого» він увійшов в українську історію, як талановитий культурний діяч, організатор і обдарований науковець.

Саме на Тернопіллі урочисто святкували 90-річницю з дня народження Олега Кандиби-Ольжича. До цієї дати Студентське наукове товариство історичного факультету Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка організувало наукову студентську конференцію «Спадщина Олега Кандиби-Ольжича у контексті національного відродження України».

Цей захід став можливим завдяки загальним змінам у політичній ситуації в Україні у кінці 80-х – початку 90-х рр. Добре відоме ставлення до О. Ольжича і його творчої спадщини і громадської діяльності в радянській науці. Офіційна історіографія трактувала його діяльність негативною. На жаль, його роботи і понині лишаються для широкого загалу незнаними. У більшій мірі це стосується і таких відомих митців як Є. Маланюк, Ю. Клен, О. Стефанович, О. Теліга. Усім їм судилося жити й творити далеко за межами батьківщини [1–3].

Тому ідеологія українського націоналізму виплекала героїв, новітніх месників, чия життя і подвиг увінчані невмирущою славою. У мартиролозі борців-мучеників на чільному місці – О. Ольжич, жива легенда, живий приклад жертвності і незламності волі, символ вічності і непоборності української нації.

Так звідки взявся феномен Ольжича в нашій літературі, науці, політичному й громадському житті, де коріння його переконань і таланту? Відповіді на ці та інші запитання спробуємо дати у статті. Почнемо ж, кинувши погляд назад, на початок ХХ століття, коли жив, боровся і творив письменник.

І хоча брак фактичного матеріалу не дозволяє зробити ґрунтовний біографічний нарис, проте подаємо найвідоміші події з життя поета в контексті його епохи: епохи Визвольних Змагань українців у першій половині нашого століття. Крім того, для полегшення запам'ятовування основних фактів, спробуємо переодизувати життєвий шлях Олега Ольжича, хоча сама періодизація, і назва періодів є, звичайно, умовними.

Перший період, назвемо українським, який охоплює 1907 по 1923 роки. Це дитячі роки Олега Кандиби-Ольжича, які він провів на Україні.

Житомир – рідне місто поета. Саме тут він народився 8 липня 1907 року. Батько Олега – поет Олександр Олесь. О. І. Кандиба, чий родовід сягає Корсунського полковника, згодом Ніжинського полковника обозного Федора Кандиби. Дружиною Олександра Кандиби була Віра Антонівна Свадковська.

13 вересня відбулося хрещення Олега. Було знайдено метричний запис про це в книзі Житомирської Успенської церкви: «Олег, родился 8 июля 1907, крещеный 13 сентября. Студент Харьковского Ветеринарного института, мещанин Александр Кандыба и законная жена его Вера Антоновна, оба православные. Восприемники: дворянин Николай Антонович Свадковский и Ольга Антоновна-Свадковская – девица» [2: 906].

Малого Ольжича справді виховували в українському дусі, про це свідчить хоча б такий уривок з листа до батька (березень 1921 року): «Тепер вчиться в першій групі нашої школи. Йому тільки чотири роки. Уміє читати і писати (трохи). Він українець і балакає в доброму настрої зі мною і мамою, а іноді з Льолею завжди по-українськи. Коли ж хоче мені досадити, то переходить на російську» [3: 318].

У лютому 1909 року Олександр Кандиба приїхав до Житомира. Перебування Кандиби у Житомирі закінчилося в серпні 1909 року. Але зв'язки з містом не обірвалися – молоді відвідували родину Свадковських. У середині вересня Віра Антонівна з сином переїхала до Константинограду. У жовтні 1909 року Олександр Олесь змушений був влаштуватися ветеринаром на роботу на київській скотобойні, де він прослужив аж до початку 1919 року. Родина Кандиби переїздить до історичного центру Пущі-Водиці – передмістя Києва сільського типу. Там їх «привітала» Лютнева революція 1917 року, а згодом більшовицький жовтневий переворот. О. Олесь, що захоплено вигукнув, «Яка краса, відродження країни», – не міг не привітати революцію, котра мала принести визволення і щастя, – кожному і всім разом. Але й не міг не помітити, що не так воно все чудово й однозначно:

Вона прийшла, як мрія довгождана,
і вийшли всі назустріч їй, –
! всі кричали їй: «Осанна!
Благословенний ранок твій!»
! враз усмішкою гіркою
її всміхаються уста...
! враз показує рукою
Нам на Голгофу – на Христа... [4: 243]

Олег з матір'ю залишається в «більшовицькому» Києві. Вдвох переживали війну: терор, стахиття і неприхильність, холод і голод. Віра Антонівна, викладачка, носила з лісу хмиз, щоб натопити в приміщенні і зварити таку-сяку баланду чи кашу. Олег часто ходив на далекі села вимінювати на різні речі, які ще zostалися в хаті, борошно і картоплю, тягнув на своїх тендітних плечах додому за десять-двадцять кілометрів [5: 7]. Паралельно відвідує Українську трудову школу, багато читає і думає. Крім того: «У школі виявляє хист до малювання та ліплення, що згодилося йому як археологові.» [5: 5].

Кандиба опинився в певній ізоляції, не ставив себе Олег поза чи над шкільним товариством, та вже походження його, самі обставини існування спонукали до відособлення й усамітнення, що, своєю чергою, сприяло «праці душі», розвивало спостережливість і здатність аналізувати. «Бачиш, який став! – надписує він батькові свою, із суворим, зовсім дорослим поглядом фотографію. – Пізнаєш?» [6: 15].

А починалося все досить оптимістично. На початку ХХ століття українцям здається всміхнулася доля – чи не вперше протягом багатьох століть животіння під чоботом окупанта – було проголошено УНР, Українську державу. Грунтовний аналіз цієї трагедії нашої держави 1917-1920 роках зроблений фахівцями-істориками, а передусім – Дмитром Донцовим. Їх висновки допомагають зрозуміти життєве кредо О. Ольжича, його творчість, якраву, наче сонячний протуберанець. Микола Неврлий згадує у передмові до «Цитаделі духа» фразу поета, яку він запам'ятав: «Дивіться не перехваліть мого батька. Сучасна доба вимагає іншої поезії, більш мужньої, бойової» [7: 29]. Починалася ж «сучасна доба» – «жорстока як вовчиця», – саме тоді, коли Олег перебував у сплюндрованому краю

Тодішні політичні провідники-демократи не зуміли використати весь потенціал революційних можливостей українців. Занадто пізно, «розпалася луда» на їхніх очах, засліплених соціальними лозунгами; занадто пізно зрозуміли, що у Росії – чи то вона княжа, чи царська, чи демократична, чи більшовицька – щодо України політика завжди агресивна, ворожа, спрямована, якщо не на геноцид, то хоча б етноцид.

У січні 1923 року п'ятнадцятилітній Олег з матір'ю прибувають до Берліна, далі всі разом – переїзять до Чехо-Словаччини, де знайшло притулок чимало втікачів з розтерзаної України. Подібне доброзичливе ставлення до українців було не випадкове: саме уряд УНР допоміг сформувати на своїх території її чеські легіони з числа військовополонених. Допоміг братньому народові утворити власну армію, якої той не мав з часів гуситських воєн.

Родина Кандиби оселилася в Горній Черношиці за п'ятдесят кілометрів від столиці, згодом перебралися ще далі – до Ржевниць. Олег посилено готується до іспитів на атестат зрілості – ходить до бібліотеки, сидить над книжками, розкладає набуті знання по полицях. Так починається другий період життя О.Ольжича, який дістав назву «чехословацький» або «празький».

Ось, що пише Ольжич сам про продовження свого навчання: «В зимовому і літньому семестрах 1924/1925 роках я вступив як надзвичайний слухач на філософський факультет Карлового університету» [3: 325].

Дослідники вказують ще на два вузи, де вчився Олег. Леонід Череватенко пише, що одночасно зі вступом у Карловий університет Ольжич «записується на літературно-історичний відділ Українського Педагогічного Інституту ім. М. Драгоманова [6: 7]. М. Неврлий та О. Баган відзначають, що з 1925 року Олег студіює історію в Українському Вільному Університеті в Празі [7: 52]. Там слухає лекції Вадима Щербаківського (археолога), Дмитра Антоновича (історика мистецтва), Дмитра Дорошенка та Василя Біднова (істориків).

Будучи студентом, Олег пише так звану «Альбомну поезію» – це жартівливі віршики, епіграфи, пародії. Вони виникали принагідно. Першим літературним успіхом Олега можна вважати оповідання для дітей «Рудько (життєлиц одного півня)», яке вийшло у 1928 році у Празі. Однак після цього письменник більше не захоплюється прозою [8: 569].

У лютому 1929 року у Відні постає Організація Українських Націоналістів (ОУН) під проводом Є. Коновальця, яка об'єднала всі дорослі, національно-свідомі українські сили в один кулак. Національно-визвольна боротьба набуває якісно нового, більш поступального, організованого характеру. В цьому ж році Олег стає членом ОУН. В його житті розпочався третій період, період «націоналістичний», «організаційний», який тривав з 1929 до 1938 року.

Перше організаційне псевдо О.Ольжича: Ідеаліст. Знаємо, як ідеалізм Ольжича уявляв собі роль і значення ОУН в суспільному житті, в чому вбачав головні завдання, що перед нею постали. ОУН О.Ольжич називав «військом незримих поневоленої нації».

Так що ж таке український націоналізм у розумінні й тлумаченні О.Ольжича? На це запитання він дав чітку відповідь, та й не одну. Прочитаємо: «Націоналізм означає світогляд, що в основу суспільно-політичного думання і чину кладе ідею нації. В своєму теперішньому вигляді як новітній тоталітарний рух оформився націоналізм на Україні: в Європі аж по Світовій війні. Але як свідомість, що дає вихід найбільш історичним і органічним проявом національної спільності, зазначив він у себе відповідних для свого часу форм на протязі цілої історії українського народу.

А щоб не бути голослівним і довести, що саме революційну діяльність О.Ольжич цінував найбільше, дозволю собі низку фраз із листа поета до батька (1931р.):

«Бубонько, милий!»

Твої міркування з приводу археології і поезії, та навіть політики, приблизно правильні». «Політика в цій ситуації має роль, не знаю, як сказати, – от так прийти, натхнути, шану навіяти і покинути на роздоріжжі. Я не сподіваюсь від неї ні щастя, ні долі. Але влада її велика. Це таки особа з породи Богів! В організацію націоналістів я твердо вірю. Єдина вона, я переконаний, зробить і може зробити щось для України» [8: 49].

Передвоєнне десятиліття, особливо перша його половина, змушують Ольжича більше працювати задля прожитку – він продовжує займатися науковою (археологічною) роботою. Веде розкопки і працює в музеях Галичини, Чехословаччини, Румунії, Австрії.

Таким чином, величезний млин історії повільно, але невпинно молот зерно часу. І от наприкінці 1938 року на Закарпатті постає спочатку автономна, а згодом незалежна українська держава – Карпатська Україна. Водночас мирний період боротьби за УССД закінчився, натомість, розпочався інший – період активної збройної боротьби. І Ольжич залишаючись націоналістом, вступає в цей новий «воєнний» період свого життя, останній для нього. Ми розпочнемо його словами Олекси Стефановича «Вам усім хто поляг за тризубовий стяг – Вічна пам'ять!». [11: 51]

Але без кваліфікованого проводу національно-визвольна боротьба приречена на виродження, на короточасний бунт. Тому величезне значення надав О.Ольжич ОУН, де культивував не ефемерний чуттєвий патріотизм, а героїчний націоналістичний світогляд.

Олег Кандиба став раз і назавжди органічною часткою Організації. Це значить, що він сповідував ідею єдності ОУН; був принциповим та дисциплінованим; умів поцінувати ірраціональний героїзм та фанатизм своїх соратників; сприяв культивуванню духу побратимства серед членства. О.Ольжич, як належне сприймав ідею прямої підпорядкованості вождю, його вирізняла висока дисципліна та самодисципліна, а також сумлінне виконання організаційних обов'язків.

Не випадково саме йому Євген Коновалець доручає у 1936 році організувати та очолити Культурну Референтуру ОУН. Згодом, у 1941 році, Андрій Мельник робить О.Кандибу своїм першим заступником. І цілком заслужено саме О.Ольжич очолив ПУН мельниківців після арешту Голови у 1944 році.

Борецький стиль О.Ольжича проявився з особливою силою під час Другої світової війни, коли поет та науковець став революціонером – підпільником, уникаючи засідок гестапо та НКВС «мандрує» по цілій Україні.

Немає на білому світі могили О.Ольжича. Ми знаємо лише місто, де він народився (Житомир) і місце, де його закатували («целленбау», Саксенгаузен). В штаті Пенсільванія (США) існує оселя О.Ольжича, де встановлено його погруддя (робота скульптора М.Черешньовського). Меморіальну дошку відкрили на будинку, де Ольжича схопило гестапо (Личаківського, 32).

Але чи не найбільше за життя людини говорить її смерть. Точно не відомо чи О.Ольжич був схоплений гестапо у Львові через необережність, чи він свідомо шукав загибелі. Можемо тільки стверджувати, що Господь сподобив його козацького, лицарського мучинецького кінця. Зрештою, Олег Кандиба-Ольжич жив як націоналіст, творив як націоналіст і вмер як націоналіст [11: 55].

Список використаних джерел

1. М.Алексієвцев, Л.Алексієвцев Пам'яті вченого, громадянина, патріота «Спадщина О.Кандиби-Ольжича у контексті національного відродження України» - Тернопіль, 1999 - 278с.
2. Відділ рукописів ЦНБ ім. В.Вернадського НАН України - Фонд XV Оп.906.3, О.Ольжич. Незнаному воякові. - К., 1994 - 432с.
3. О.Ольжич. Твори в 2 томах. - Т.3. - К., 1990 - 520с.
4. М.Мельницький. О.Ольжич. Самостійна Україна - 1994 - №2 - 55с.
5. Л.Черватенко «Я камінь з Божої праці» // Літературна Україна - 1992 - 26.11 - 12с.
6. О.Ольжич «Цитаделя духа» - Братислава, 1991 - 375с.
7. Баган О. Основні віхи життя і творчості О.Ольжича // Гузар З., Баган О., Червак Б. Українські письменники-націоналісти «Празька школа» - Жидачів, 1993 - 399с.
8. О.Ольжич Рудько: життя одного півня // Українське слово. Ч.2. - К., 1994 - 655с.
9. М.Ваганевський. О.Ольжич і батьки. - Детройт, - 1986, - 64с.
10. П.Іванішин. О.Ольжич - герольд нескореного покоління. - Дрогобич, 1996 - 220с.

Lesya Kostyuk

MAIN STAGES IN CREATIVE WORK OF OLEH KANDYBA-OLZHUCH

The author of the article tried to analyse independently one of the most famous and contradictory figure in the history of Ukraine. The author paid his attention to the process of formation of O. Kandyba-Olzhutch as a personality, his role in the political, scientific and public life. The main stages of Oleh Kandyba-Olzhutch's creative work are characterized here.

УДК 94 (477)

Наталя Щербата, Микола Кравчук

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ БУДІВНИЦТВА УКРАЇНСЬКОЇ ПОВСТАНСЬКОЇ АРМІЇ

У публікації відображено один з найскладніших періодів боротьби за українську державу. Розкрито правові засади діяльності УПА.

Сама назва цієї статті носить дискусійний характер. Це дійсно так. Тому що, ця тема стосується найскладнішого, найбільш драматичного періоду боротьби за відродження самостійної Української держави. На думку окремих опонентів така постановка питання взагалі вважатиметься абсурдною. Основними аргументами такої оцінки можна вважати наступні:

- по-перше, ідеологічний пропагандистський апарат СРСР про Українську Повстанську Армію інформував не чакше як про бандитські озброєні формування українських націоналістів, що були на службі фашистських окупантів, приховуючи від народу істинні причини і факти її функціонування;
- по-друге, за основу правової оцінки діяльності ОУН-УПА використовується негативна оцінка співпраці ОУН-УПА з Німеччиною за матеріалами Нюрнберзького процесу над нацистськими військовими злочинцями;
- по-третє, особливий акцент у її діяльності відводиться фактам участі вояків Української Повстанської Армії в стратах військовополонених та цивільного населення, намагаючись представити окремих членів УПА жорстокими вбивцями, виконавцями масових тортур. При цьому замовчуючи аналогічні акти з боку другої воюючої сторони;
- по-четверте, усталене, пануюче за часів радянської влади, розуміння права як норм (законів, підзаконних актів), створених державою робить неможливим застосування терміну «організаційно-правові засади» до Української Повстанської Армії. Як відомо у цей період Української держави не існувало. Тому і права, вираженого у державних законах не було. У науковій літературі називають «УПА – армію без держави».

Для підтвердження цих аргументів приведемо приклади

У «Зверненні керівників УРСР Голови Президії Верховної Ради УРСР М. Гречухи, Голови Ради Народних Комісарів УРСР Л. Корнійця, Секретаря Центрального Комітету Комуністичної партії (більшовиків) М. Хрущова до населення окупованих районів України про боротьбу з українськими націоналістами» від 12 січня 1944 р. проголошувалося. «... Дорогі товариші робітники, селяни, інтелігенти! Ваш ворог не тільки німецькі розбійники. Ваш – ворог зграя німецько-українських націоналістів. Всілякі оці бандери, мельники, бу-

львівці, запродавшись Гітлеру, допомагають йому уярмлювати наш народ, нашу Україну. Їх руки в крові наших дітей, матерів, сестер. Українсько-німецькі націоналісти, зрадники народу і гітлерівські прихвосні допомагають німцям грабувати український народ. ... Вони створили псевдопартизанські озброєні загони, зманюючи до них людей тим, що ці загони, мовляв будуть боротися з німцями. Не вірте їм! ... Спитайте, що вони зробили для загальної справи визволення українського народу з-під гітлерівського ярма?

... Не дайте їм обдурювати себе і свій народ! Знищуйте цих шахраїв-агентів німецьких загарбників! Разом з червоними партизанами бийте німців і німецьких холув!» [2: 131].

Про боротьбу з німцями підтверджують інші багаточисельні матеріали. Зокрема, у своєму щоденнику комісар ковпаківського партизанського з'єднання Семен Руднев писав: «... Націоналісти – наші вороги, але вони б'ють німців. Ось тут і думай. ... Нам необхідно вести політику бити німця разом, а жити окремо» [2: 78 – 80].

Про військові дії УПА свідчить один з багатьох Звітів окружного проводу ОУН за липень 1943 р. з підписом псевдо «Степ». У ньому вказується, за період з 16 червня до 18 липня 1943 р. було виконано 13 бойових завдань проти німців та поляків, які грабували майно, спалювали помешкання, вбивали людей. Так, 17 липня німці з поляками заїхали у Хмелів та почали його палити. Запалили шість хат і почали вбивати мирне населення. Після вступу у бій відділу УПА ворог відступив, залишивши на полі бою 10 своїх трупів [2: 360–361]. Про захист українсько-азербайджанським загоном УПА в районі м. Дубно населення від нападу роти німців свідчить інформація чотового УПА датована жовтнем 1943 р. В ході бою загарбникам нанесено великих втрат (50 убитими, біля 20 ранених) і відбито награване майно [2: 361–362].

Підтвердженням активної боротьби з німецькими окупантами також свідчать численні повідомлення гітлерівської служби безпеки. Так, наприклад, у Повідомленні від 23 жовтня стверджувалося, що «Бандерівський рух в останній час все частіше застосовує активні методи боротьби. ... Недавно в районі Сарн виявлена велика банда, якою керує бандерівський діяч Боровець. Крім того встановлено, що бандерівський рух проводить із своїми людьми військову підготовку, залучаючи їх на військові збори в складі націоналістичних банд. У відношенні до більшовицьких банд встановлено доброзичливий нейтралітет. ... Цей поворот свідчить про те, що бандерівський рух зайняв воєнничу позицію проти Німеччини, намагаючись всіма засобами, в тому числі збройної боротьби, добитись незалежності України» [2: 198, 199].

Іншим повідомленням Служби безпеки німців від 13 листопада 1942 р. інформувався Берлін, що «політичне виховання молоді ОУН здійснюється українськими об'єднаннями «Бойтур», «Юнацтво», «Просвіта». Молоді хлопці і діачата систематично збираються вечорами, де проходять спортивну підготовку, а також вивчають політичну лінію бандерівської групи. Молодь після короткого випробувального терміну приводять до присяги ОУН. ... Далше в ході спортивних тренувань проводяться військові заняття на основі військових приписів ОУН «Внутрішня служба», «Польова служба», «Стрілецький статут». Після випробування місцеві організації молоді включаються в об'єднання ОУН всієї країни. В усіх молодіжних об'єднаннях пропагується ідея, що створення Української суверенної держави є найвищою політичною метою» [2: 200, 201].

Важливою для об'єктивності також є інформація секретаря Рівненського обкому партії В. Бегми секретареві ЦК КП(б)У М. Хрущову від 6 червня 1944 р. У ній повідомлялось, що «спільними діями військових частин, внутрішніх і прикордонних військ НКВД, партизанськими і винищувальними загонами було проведено біля 500 військово-чекістських операцій. За час проведення цих операцій з лютого до червня 1944 р. було вбито 15595 бандитів, поранено – 268, взято в полон – 14240, арештовано – 1859. ... У боротьбі з бандами націоналістів загинуло 569 чол., поранено – 471, пропали безвісно – 109. ... У багатьох селах області діють невеликі банди, які тероризують населення і знищують партійно-радянський актив. Так, 25 травня 1944р. в с. Стрельськ вбита і спалена дружина червоноармійця Щербань Анастасія, 27 травня 1944 р. вбиті голова Блудовської сільської ради Хавитонюк Семен, його дружина і двоє дітей 2-х і 5-ти років. За травень місяць було вбито у Межирічському районі 16 чол. радянського активу, у Рокитнів-

ському районі – 28 чол. сільського активу [2: 148-152]. Важко спростувати ці звинувачення. Але і неможливо відповісти на запитання, чи саме військовики УПА вчиняли подібні злочини? Чи псевдо – УПА? Існує також багато матеріалів про факти насильства з боку партизанів та репресивних органів. Мабуть, дуже важко встановити хто більше вчинив наруги над народом.

На нашу думку до цієї проблеми потрібно підійти інакше, з позицій права. Хоч і цей підхід є дискусійним.

В умовах бурхливої політизації народу, демократизації, гласності, національного відродження, історично-правові знання про будівництво національного війська які відзначаються конкретністю, наочністю, доступністю і, особливо, достовірністю і об'єктивністю, здійснюють величезний вплив на формування нової національної культури людей, патріотичне виховання особового складу Армії України. У сучасний період всебічних реформацій значно зростає інтерес до права, до його історії, тому що право забезпечує соціальну справедливість, прав та інтересів людини. На думку авторів, право – це частка культури народу. Право є засобом існування, функціонування і розвитку держави, народу, всієї цивілізації. Право – це система або сукупність норм – правил поведінки та діяльності особи й інших суб'єктів правовідносин, які відображають найбільш важливі економічні, політичні, моральні, громадянські й інші соціальні відносини у формі не тільки державних законів і інших нормативно-правових актів, правових звичаїв, а і правових прецедентів, нормативно-правових договорів, які встановлені чи державною владою, чи всім населенням (референдумом, віче тощо), або загальновизнані суспільством, виражають принципи рівності і рівноправності всіх суб'єктів, міру справедливості, юридичної (правової) свободи і відповідальності за нанесення шкоди і суспільної небезпеки. Отже, у найбільш загальному вигляді право можна визначити так: це можлива і належна поведінка членів суспільства яка проявляється у реальних відносинах, що складаються між ними, і така, яка одержує своє закріплення (охорону) у нормах законів та інших формах, що забезпечують належне функціонування у суспільстві відносин відповідно до їх призначення. Його вивчення в історичному аспекті покликане розбудити, відновити те, що втрачено, підвести на вищий щабель правосвідомість як частку самосвідомості народу – дійсного творця своєї історії.

Народ гостро відчуває наслідки впровадженої сталінщиною впродовж трьох поколінь деформації історичної свідомості: і не хоче більше з цим миритись.

Нині ми повністю усвідомлюємо, що не можна вступати в майбутнє з ілюзіями і забобонами минулого, не відновивши історичну справедливість. Саме у встановленні істини, суцільної правди подій та процесів – запорука морального оздоровлення нашого суспільства, джерело відродження нації.

А тепер з позицій права підійдемо до аналізу правових засад будівництва УПА. Звернемося до трьох міжнародних актів, які прийнято позначати спільною назвою Міжнародна хартія прав людини. Складається вона з трьох різних за юридичною силою міжнародних документів. У преамбулі Загальної Декларації прав людини (ООН, 1948р.) у зазначається: «беручи до уваги, що зневажання і нехтування правами людини призвели до варварських актів, які обурюють совість людства... необхідно щоб права людини охоронялися силою закону з метою забезпечення того, щоб людина не була змушена вдаватися як до останнього засобу до повстання проти тиранії і гноблення...» У Міжнародному Пакті про економічні, соціальні і культурні права (ООН, 1966 р.) та у Міжнародному Пакті про громадянські і політичні права (ООН, 1966 р.) у частинах перших статті 1 закріплено, що «всі народи мають право на самовизначення. На підставі цього права вони вільно встановлюють свій політичний статус і вільно забезпечують свій економічний, соціальний і культурний розвиток». Отже, право на створення власної суверенної держави – це найважливіше право людини, нації, людства, яке встановлене світовим співтовариством у своїх актах еталонах справедливості. То чи були неправомірними дії Української Повстанської Армії, яка виконувала рішення Третього національного збору ОУН у 1943 р. на якому була вироблена всебічна програма діяльності УПА. Основою цієї програми була боротьба за самостійну Україну, за громадянські права, за демократію, за рівні права національних меншин. ОУН-УПА це не випадкові соціально-політичні утворення. Вони є послідовним продовженням боротьби українського народу за свою державність, починаючи від Запорізьких козаків, Гетьманської держави Богдана Хмельницького, Січових Стрільців, Центральної Ради, Гетьманату, Директорії, ЗУНР, УВО, ОУН-УПА, дисидентства і до сучасної держави Україна. Умови, стиль, форму боротьби УПА нав'язували ворогуючі сторони. У рапорті від 26 жовтня 1943 року командира чехосло-

вацького партизанського загону капітана Репкіна генералу Сабурову про переговори з українськими націоналістами міститься відповідь представника УПА на його запитання «Ми воюємо однаково проти червоних, і проти німців, для нас ворогом є як імперіалізм московський, так і імперіалізм берлінський». «Ми українці, без вільної України жити не можемо і не хочемо, будемо воювати до останньої каплі крові, або вільну Україну відвоюємо, чи чесно загинемо. Ми намагались дипломатичним шляхом в Москві добитися вільної України, але коли наших вождів арештували і вбили ми взяли за зброю. ... Ми не безсилі, ми мобілізували весь український народ до зброї, наша УПА тепер достатньо міцна, крім того у нас в УПА є узбеки, казахи, французи, чехи і словаки» [2: 101-103]. І дійсно УПА мала свою структуру. В основу організаційної будови УПА було покладено територіальний принцип. УПА поділяється на чотири групи: УПА – «Північ» (Волинь, Полісся); УПА – «Захід» (Галичина, Буковина, Закарпаття і Закарпаття); УПА – «Південь» (Кам'янець – Подільська, Житомирська, Вінницька, частина Черкаської, Кіровоградської і південна частина Київської областей); УПА – «Схід» (Північ Житомирщини і Київщини, частина Чернігівщини). Кожна з груп поділялася на воєнні округи (Північна ВО «Заграва» із старшинською школою «Дружинники», Північно – Західна ВО «Турів», ВО «Волинь – Південь», ВО «Тютюнник», ВО – 1 «Бешта», ВО -2 «Буг», ВО – 3 «Лисоня», ВО – 4 «Говєрла», ВО – 5 «Маківка», ВО – 6 «Сян», ВО – 7 «Сучава», ВО – 8 «Срібна», а вони – на тактичні відтинки, або ж групи. Крім цього, окрузі підпорядковувались курені для спеціальних доручень. У селі Мочулки працювала підстаршинська школа УПА під керівництвом «Запорожця». Безпосередньо керували УПА Головний командир і члени Головного штабу УПА [4: 302 – 304]. До складу Головного військового штабу входили відділи: оперативний, розвідки, постачання, організаційно-персональний, вишкільний, політично-виховний, військових інспекторів. Керувалася УПА директивами, наказами, статутами [2: 273]. Для вояків УПА була запроваджена військова присяга. ОУН-УПА мали паперові грошові документи – «бофони», що виконували роль податкових – реквізиційних квитанцій, своєрідного підтвердження виконаного грошового контингенту. Така система організації і всебічного забезпечення, включаючи і правове, була викликана особливою жорстокістю протистояння, яке відбувалося на території середньої європейської держави [4: 11-12].

Список використаних джерел

1 Коєнь Володимир. Україна в другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів. Т.2. - Львів, 1998. - 384 с. 2 Сергійчук В.І. ОУН – УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. - К.: Дніпро, 1996. - 494с. 3 Історія України: нове бачення. У 2-х т. під ред. В.А.Смолья. - К.: Україна, 1995. - 495 с. 4. Клименко О. О. Грошові документи ОУН (Бофони) 1939-1952 років. - Тернопіль, 1999. - 306 с.

Natalia Shcherbata, Mykola Krawchuk

THE ORGANIZATION IN TAUFUL BACKGROUND OF UKRAINIAN REBELING ARMY

In publication reflected one of the most ditticult period of struggle for Ukrainian country. Revealed lautul background of activity of Ukrainian tebeling army.

УДК 325.1/3

Василь Гулай

ЗМІНИ СОЦІАЛЬНО-ПРОФЕСІЙНОЇ СТРУКТУРИ НАСЕЛЕННЯ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ (ДРУГА ПОЛОВИНА 40-Х – 50-ТІ РР. ХХ СТ.)

У статті розкрито умови та методи соціальної модернізації, які проявлялися в адміністративному тиску, масових репресіях. Одним із результатів радянської політики трансформації соціально-професійної структури стало накопичення та загострення соціальних деформацій.

Після закінчення Другої світової війни політику докорінного соціально-економічного переустрою західних областей України було поновлено. Одним із важливих складових елементів цієї політики була уніфікація соціально-професійної структури населення краю. Ці зміни були направлені, зокрема, на утвердження радянської соціально-класової структури населення, що виражалась відомою формулою «2+1» (два основних класи – робітники та колгоспники та неосновний – службовці чи у вужчому розумінні – інтелігенція)

Складний та суперечливий процес соціального переустрою краю ще потребує свого наукового вивчення. Метою пропонованої статті є спроба, на основі критичного аналізу наявної джерельної та історіографічної бази, окреслити основні риси процесу трансформації соціально-професійної структури населення Тернопільської області в другій половині 40-х – 50-ті рр. ХХ ст. Обрана тема видається актуальною не лише у плані наукового узагальнення процесів соціальної модернізації, але також як важливий чинник для усвідомлення наслідків цих перетворень для наступного розвитку регіону зокрема, на сучасному етапі

Найскладніше процес уніфікації соціально-професійної структури населення Тернопільської області відбувався в аграрному секторі, що домінував в її економіці. Кінцевим результатом соціально-економічних перетворень на селі мала стати суцільна колективізація одноосібних селянських господарств.

Негативний досвід попереднього етапу соціально-економічних перетворень в аграрному секторі області посилював недовіру місцевого населення до політики радянського режиму. В перші повоєнні роки влада, в першу чергу, була зацікавлена у підвищенні продуктивності селянських господарств, продукція яких заповідарма вилучалася через систему обов'язкових державних поставок та іншими фіскальними засобами тиску

У цей період з метою створення організаційного та матеріально-технічного підґрунтя для поновлення форсованої колективізації організуються земельні громади. Вже на травень 1945 року в області було створено 908 громад [1: 184]. До кінця того ж року на Тернопільщині працювало 1 262 земельні громади, які організували 54 807 супряг, що допомогли в обробітку 109 900 га землі [2: 72].

Працюючи під керівництвом сільських Рад, земельні громади не тільки допомагали у веденні господарства своїх членів, але також брали участь у поверненні землі тим селянам, у кого вона була відібрана під час німецької окупації та вилученні надлишків землі, що перевищували встановлені державою розміри (для Тернопільської області вони становили 7 – 10 га на одне господарство).

Окрім земельних громад як основного й найпоширенішого способу взаємодопомоги у веденні господарств, також використовувалися інші, часто тимчасові форми колективної праці (для ремонту та будівництва доріг та мостів, заготівлі дров, впорядкування лісів, садів, пасовищ тощо).

В перші повоєнні роки радянський режим, насамперед в агітаційно-пропагандистських цілях вживав окремих заходів щодо стимулювання господарської діяльності частини селянських господарств. Мова йде передовсім про звільнення від обов'язкових державних поставок родин військовослужбовців Червоної армії чи загиблих на фронті. Станом на 15 лютого 1945 року 21 700 таких родин було звільнено від державних поставок хліба, 19 645 – м'яса, 19 368 – картоплі тощо [1: 170].

Проте важкий матеріальний стан більшості селянських господарств регіону не дозволяв в повному обсязі виконувати встановлені державою норми обов'язкових поставок, грошових та натуральних податків та платежів. Як зазначалось в постанові Тернопільського облвиконкому від 15 грудня 1944 року, станом на 15 листопада надходження від сільськогосподарського податку склали 2, 6 млн. крб. або 15, 4%, воєнного податку – відповідно 5, 3 млн. крб., або 28, 5%, обов'язкової позики – 22, 1 млн. крб., або 82, 3% [3 арк. 20].

Паралельно з організацією земельних громад у краї почали відновлювати колишні та створювати нові колективні господарства. Вже у вересні 1944 року в 13 районах області було організовано 34 колгоспи та створено 9 ініціативних груп, які в подальшому мали бути оформлені в сільськогосподарські артіль. У вказаних колгоспах об'єдналося 1 088 селянських господарств, що обробляли 10 710 га землі, з яких лише 8, 8% були передані безпосередньо їх членами [4: 184]. Однак темпи колективізації в області були досить повільними: якщо на 1947 рік було колективізовано 1% селянських господарств та 2, 1% землі, то в наступному 1948 році – не більше 7, 1% та 7, 9% [5: 123]. Окрім важкого матеріального становища, існування сталих негативних стереотипів про попередній досвід колективізації, прискорення соціально-економічних перетворень в краї стримувала діяльність ОУН–УПА. За умов існування масового збройного опору, радянський режим не наважувався форсувати колективізацію одноосібних селянських господарств, щоб не сприяти зміцненню соціальної та матеріальної бази українського національно-визвольного руху, чим фактично було західноукраїнське селянство.

Проте прояви грубого адміністративного втручання, позаекономічного тиску при організації колгоспів мали місце вже в цей період, коли колективізація ще не набула форсованого характеру.

В другій половині 40-х рр. в основному було ліквідовано масовий організований збройний опір колективізації та підірвано фінансову та матеріально-технічну базу заможних (за радянськими критеріями) господарств. Колективізація йшла повільними темпами і на жовтень 1948 року в Тернопільській області було лише 462 колгоспи, що об'єднували 56 046 селянських господарств, що складало лише 24, 1% до загальної кількості селянських господарств. Із 937 сіл колективні господарства були тільки у 395 з них. Суцільно колективізовано було лише 150 сіл [6: 145]. Наприкінці 40-х – на початку 50-х років було взято курс на форсування колективізації. Якщо в 1949 році було колективізовано 34, 4% селянських господарств та 36, 1% землі, в наступному – 1950 році відповідно – 64, 2% та 66, 2%. У 1951 році колективізацію було завершено (99, 4% господарств та 99, 2% землі було об'єднано в колгоспи) [5: 123].

Одночасно активізувався процес підготовки кадрів масових сільськогосподарських професій для колгоспів та радгоспів. До початку 50-х років в області було підготовлено майже 17, 8 тис. фахівців, з яких близько третини отримали спеціальність тракториста [5: 185]. Про динаміку зростання чисельності представників професійної групи механізаторів, свідчать наступні дані: якщо в 1951 році в сільському господарстві області працювало 5 638 механізаторів, то в 1960 році вже 9 193, у тому числі 3 926 трактористів, 3 529 шоферів, 1 738 комбайнерів [7: 113].

Паралельно із завершенням колективізації одноосібних селянських господарств краю спостерігається поступове скорочення чисельності колгоспників, насамперед за рахунок переходу на роботу в промисловість, транспорт і будівництво сільської молоді. Основними причинами цього були важкі умови праці в колгоспах та неадекватна система оплати за неї. Тільки протягом 1952 – 1953 років чисельність колгоспників області зменшилася з 849 674 до 818 887 осіб, або на 3, 6% [8: арк. 2, 19].

Станом на 1 січня 1953 року в Тернопільській області нараховувалося 240 945 господарств колгоспників (818 887 осіб), тоді як одноособників лише 2 312 господарств (7 005 осіб) [8: арк. 1-2, 6]. Відносно їхньої статеві-вікової структури, то основну частину колгоспників становили жінки. Зокрема, на вікову групу 20-29 років припадало 16, 6% колгоспниць, 40-49 років – 15, 1%, а 60 років та старше – 16, 2% [8: арк. 2].

Загалом, на 1958 рік в області проживало 822, 3 тис. представників суспільної групи колгоспників, що становило 90, 7% сільського населення [9: арк. 33]. Близько 55, 3% колгоспників становили особи в працездатному віці (чоловіки – 16-59 років та жінки – 16-54 років) [9: арк. 54]. Частка колгоспників у загальній чисельності працездатного сільського населення області складала 89, 7%. Відносно ж статевої структури, то серед них надалі переважали жінки (55, 9%). Протягом 1950 – 1958 років чисельність працездатних колгоспників зросла тільки на 1, 8% досягнувши 429 тис. осіб тоді як загалом по Україні зростання становило 5, 8% [10: 17]. За даними перепису 1959 року колгоспники були найчисельнішою (71%) суспільною групою населення Тернопільської області. Їхня відносна частка була значно вищою від середньоукраїнського показника – 41, 4% [11: 70-71].

Одночасно із соціально-економічними перетвореннями в аграрному секторі відбувалися зміни в промисловості. Політика індустріалізації була спрямована не тільки на структурні зміни в господарстві області, але також на формування відповідних соціальних та професійних груп працівників.

Помітна увага надавалася формуванню нових робітничих кадрів. Вже на травень 1948 року в промисловості працювало близько 8 тис. робітників, переважна більшість із яких була зайнята виключно ручною працею [12: арк. 103].

Основну частину робітників (78, 4%) становили чоловіки. На вікову групу 26-35 років припадало 33, 7% 36-49 років – 27, 6%, а 20-25 років – тільки 17, 6%. Серед жінок виразно переважала молодь: на вікову групу 20-25 років припадав 41, 3%, а 26-35 років відповідно 23, 1% всіх робітниць [12: арк. 28].

Із завершенням відбудови зруйнованих війною об'єктів господарства та будівництвом нових підприємств поступово зростає чисельність зайнятих на них робітників. На 1 січня 1953 року на 1 123 підприємствах області працювало 10 587 робітників [13: арк. 12]. Відносно галузево-відомчої структури їх розподілу, то 22, 5% робітників було зайнято в харчовій промисловості, 14, 4% – місцевої, 9, 6% – промисловості будівельних матеріалів, 8, 1% – легкій промисловості.

У процесі формування робітничих кадрів надавалась певна увага їх підготовці та перепідготовці. На кінець 1953 року в системі підготовки працівників масових професій навчалася 4 192 осіб. Протягом року підвищили свою кваліфікацію 4 644 робітників [14: арк. 29].

На 1 січня 1956 року на 1 045 підприємствах області вже працювало 13 703 робітники [15: арк. 6].

У той час зростала й чисельність спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою. У 1956 році працювало 4 785 інженерно-технічних працівників та 3 495 службовців, що становило відповідно 4, 3% та 3, 1% усіх зайнятих у господарстві області (без колгоспів) [16: арк. 2].

Відносно освітнього рівня, зайнятих в господарстві, то 7 797 осіб, або майже 7% із них мали вищу освіту [16: арк. 14]. Характерно, що більшість (54, 7%) серед них становили жінки [16: арк. 15]. Переважна більшість (5 282 осіб, або 67, 7%) спеціалістів з вищою освітою закінчили університети та педагогічні вузи. Поряд із ними в народному господарстві Тернопільської області працювало 854 лікарі, 282 агрономи, 228 зоотехніки та ветлікарів тощо.

В області також нараховувалося 13 488 фахівців з середньою спеціальною освітою [16: арк. 4]. Стосовно їхнього професійно-галузевого розподілу, то 35, 3% із них становили педагогічні та культпросвітні працівники, 30, 3% – медичні працівники, 10, 4% – техніки, 7, 9% – агрономи тощо. Основна частина фахівців із середньою спеціальною та вищою освітою були зайняті в сфері нематеріального виробництва (передовсім в освітніх та медичних закладах), тоді як брак спеціалістів технічних та економічних професій гальмував подальший розвиток економіки області.

Загалом, на кінець 50-х років чисельність фахівців із середньою спеціальною та вищою освітою досягла 26, 4 тис. осіб [17: 526]. Основну частину серед них становили жінки.

Зростання кількості службовців відбувалося за рахунок збільшення адміністративно-управлінського апарату. На 1 вересня 1958 року його чисельність становила 15, 3% всіх спеціалістів області [18: арк. 1-2]. Близько 26, 6% із них були керівниками та заступниками керівників підприємств, установ та організацій. Щодо галузевої структури розподілу адміністративно-управлінського персоналу, то в промисловості працювало 1 518 осіб або 8, 4% всіх працівників промисловості, будівництві – 484 особи, або 4, 8%, сільському та лісовому господарстві (без колгоспів) відповідно 668 осіб, або 15, 1%, залізничному транспорті – 275 осіб, або 3, 8%, автомобільному – 196 осіб, або 6, 7%, торгівлі – 532 осіб, або 9%, заготівельних органах – 712 осіб, або 20%, охороні здоров'я та соціальному забезпеченні – 791 особа, або 8, 1%, вузах та установах по підготовці кадрів – 293 особи, або 25, 7%, загальноосвітніх школах – 2318 осіб, або 16, 5%.

У 1945 році чисельність робітників та службовців, зайнятих у господарстві Тернопільщини становила 53 тис. осіб [19: 12]. У 1948 році ця цифра сягнула 62 тис. осіб [20: арк. 59].

Відносно їхньої галузевої структури, то в промисловості було зайнято – 16, 1%, загальноосвітніх школах – 14, 3%, державних установах – 11%, охороні здоров'я – 8, 7% залізничному транспорті – 8, 3%, торгівлі – 7%, лісовому господарстві – 5, 2%, заготівельних органах – 3, 6% всіх робітників та службовців.

Протягом наступних років спостерігається подальше зростання чисельності вказаних суспільних груп. У 1951 році в господарстві області вже було зайнято 89 355 робітників та службовців, або на 42, 8% більше, ніж у 1948 році [21: арк. 285]. Поряд із кількісним зростанням спостерігаються зміни в структурі їх зайнятості. Так, відносна частка, зайнятих у промисловості в загальній чисельності всіх робітників та службовців скоротилася до 13, 6%. На цьому тлі різко зростає частка зайнятих у заготівельних установах (із 3, 6% до 6, 2%), машинно-тракторних станціях (із 1, 6% до 4, 5%), будівництві (з 1, 5% до 4, 4%).

Відносно територіальної структури розподілу робітників та службовців, то на початку 50-х років вже більше половини з них зосереджувались у містах, передовсім Тернополі [21: арк. 148]. Основну їх частину становили працівники промисловості (15, 8%), залізничного транспорту (13, 8%), охорони здоров'я (7, 5%), будівництва (6, 6%), загальноосвітніх шкіл та дитячих установ (4, 3%).

За статистичними даними в 1953 році в області працювало 96 161 робітник та службовець [22: арк. 1-2]. Галузева структура зайнятості виглядала наступним чином: у промисловості працювало 13, 7% всіх робітників та службовців, апараті державного та господарського управління – 14, 1%, загальноосвітніх школах – 13%, залізничному транспорті – 7, 5%, лісовому господарстві – 7%, охороні здоров'я – 6, 3%. Переважну більшість (89, 1%) із них становили українці. Стосовно статеві-вікової структури зайнятих, то основну частину (59, 2%) становили чоловіки, насамперед у найбільш працездатному віці (26-35 років – 36, 2% та 36-49 років – 29, 9%), а також жінки, передовсім молодь (20-25 років – 32, 7% та 26-35 років – 38, 3%) [22: арк. 4].

Одним із критеріїв для характеристики зайнятості населення загалом, та його соціально-професійної структури зокрема, може служити стаж безперервної роботи. Він опосередковано вказує на соціальну престижність окремих професій та сфер зайнятості загалом. Отже, серед чоловіків працездатного віку, зайнятих у господарстві області в першій половині 50-х років безперервний стаж роботи до 1 року мали 26, 5%, 1-2 роки – 17, 2%, від 2 до 3 років – 15, 1%, тоді як серед жінок цей показник становив відповідно – 25, 2%, 18, 6% та 16, 5% [22: арк. 2].

Загалом, на кінець 50-х рр. чисельність робітників та службовців, зайнятих у господарстві Тернопільщини сягнула 113 443 осіб [23: арк. 3-4]. Стосовно їхньої галузевої структури, то в промисловості було зайнято – 17, 7%, освіті, у тому числі, загальноосвітніх школах – 11, 9%, транспорті – 11, 7%, у тому числі, залізничному транспорті – 5, 3% та автомобільному – 5, 9%, охороні здоров'я – 9, 9%, сільському та лісовому господарстві – 10, 1%.

тві – 9,5%, у тому числі в МТС, РТС та спеціалізованих станціях 5,9%. будівництві – 7%, торгівлі 6,2%, апараті державного та господарського управління – 5%, заготівлях – 3,8%, культпросвітніх установах – 3,1% всіх робітників та службовців. Відносно статевої структури робітників та службовців, то жінки переважали серед зайнятих в охороні здоров'я та соціальному забезпеченні (83,5%), загальноосвітніх школах та дитячих установах (69,1%) та культпросвітніх закладах (65,1%), у той же час серед працівників промисловості вони становили 32,3%, будівництва – 22,6%, транспорту – 11,5% [23: арк. 5]. За даними перепису 1959 року до суспільної групи робітників (разом із членами родин) належало 18%, до службовців – 10,6% населення області [11: 70-71]

Отже, відновлення в 1944 р. радянського режиму в області визначило суспільно-політичний та соціально-економічний розвиток на наступні десятиліття. У процесі формованої «радянзації» всіх сфер життя Тернопільської області, помітні зміни відбулись у соціальній сфері, що виявилось насамперед в уніфікації (відповідно до радянських взірців) соціально-професійної структури населення. Результатом насильницької колективізації одноосібних селянських господарств стало формування численної суспільної групи колгоспників. Поряд із цим у соціально-класовій структурі краю формуються суспільні групи робітників та службовців. У середині кожної із вказаних груп розрізнялися (у залежності від критеріїв диференціації) окремі соціальні, професійні, майнові та інші підгрупи.

В умовах радянського режиму методи та форми соціальної модернізації часто набували виразного антигуманного характеру, виявляючись у позаекономічному примусі, адміністративному тиску, масових репресіях. Одним із результатів радянської політики трансформації соціально-професійної структури Тернопільщини стало накопичення та загострення соціальних деформацій.

Список використаних джерел

1. Радянська Тернопільщина 1939 – 1958. Документи і матеріали. Львів: вид-во «Камінь», 1971. – 539 с.
2. Коут П. Колективізація в західноукраїнському селі. Львів: ДФ УАДУ – Логос, 2010. – 80 с.
3. Державний архів Тернопільської області (далі ДАТО) – Ф. 1833р. – Оп. 1. – Спр. 14.
4. Історія колективізації сільського господарства західних областей Української РСР. Збірник документів і матеріалів. Київ: вид-во «Наукова думка», 1971. – 511 с.
5. Івасюта М. К. Нариси історії колгоспного будівництва в західних областях Української РСР. Київ: вид-во АН Української РСР, 1962. – 316 с.
6. Кішак В. Соціально-психологічна адаптація переселенців із Закарпаття в Західній Україні (1944-1947) // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. – Вип. VIII. – Тернопіль, 1999. – 216 с.
7. Сеньків М. В. Покращення культурно-технічного рівня колгоспного крестьянства в період соціалістического стронітельства (1946-1960 гг. На матеріалах західних областей УРСР). Львів, 1984. – 206 с.
8. ДАТО – Ф. 1р. – Оп. 3. – Спр. 478.
9. ДАТО – Ф. 1р. – Оп. 3. – Спр. 751.
10. Петренко В. С. Колгоспне селянство Української РСР в 1951-1970 рр. (Зміни в складі, умовах праці і житті). Дис. док. іст. наук. Львів, 1971. – 628 с.
11. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР. – Москва: Госстатиздат ЦСУ СССР, 1963. – 210 с.
12. ДАТО – Ф. 1р. – Оп. 3. – Спр. 240.
13. Там само. – Спр. 279.
14. Там само. – Спр. 288.
15. ДАТО – Ф. 1р. – Оп. 3. – Спр. 310.
16. Там само. – Спр. 552.
17. Народне господарство Української РСР у 1959 році. Статистичний щорічник. Київ: Державне статистичне видавництво, 1960. – 731 с.
18. ДАТО. – Ф. 1р. – Оп. 3. – Спр. 755.
19. Кошарний І. Я. Підвищення культурно-технічного рівня робітничого класу західних областей УРСР у післявоєнні роки // Вісник Львівського державного університету ім. І. Франка. Серія історична. – Вип. 1. – Львів, 1962. – 204 с.
20. ДАТО – Ф. 1р. – Оп. 3. – Спр. 238.
21. Там само. – Спр. 259.
22. Там само. – Спр. 283.
23. Там само. – Спр. 773.

Vasyl Gulai

**CHANGES IN SOCIAL PROFESSIONAL STRUCTURE
OF THE POPULATION OF TERNOPIL REGION
(THE SECOND HALF OF THE 40TH - 50TH OF THE XX CENTURY)**

The article exposes the conditions and methods of social modernisation, which showed themselves in administrative pressure and reprisals. One of the results of such transformation of social professional structure was the accumulation and sharpness of social deformatative pressure and reprisals. One of the results of such transformation of social professional structure was the accumulation and sharpness of social deformations.

УДК 9349001

Олександр Каденюк

**НАУКОВІ РОЗВІДКИ НА ПОЧАТКУ 90-х РОКІВ ХХ СТ.
У ВИЗНАЧЕННІ ЕТАПІВ СТАНОВЛЕННЯ БАГАТОПАРТІЙНОСТІ
В УКРАЇНІ**

У статті аналізують наукові розвідки на початку 90-х років ХХ ст. у визначенні етапів становлення багатопартійності в Україні.

Закономірно, що проблеми зародження багатопартійності в Україні викликали науковий інтерес істориків, політологів, соціологів. Це зумовлено тим станом політичної палітри, яка визначилась на сьогодні і характеризується наявністю понад ста політичних партій, що не сприяє стабільності в суспільному і політичному житті. Тому через призму одного десятиліття спробуємо розглянути різні підходи дослідників щодо аналізу становлення і розвитку багатопартійної системи в Україні в кінці 80-х на початку 90-х років.

Започаткування процесу зародження багатопартійності в Україні припадає на другу половину 80-х років. Перші оцінки політичних платформ і практичної діяльності нових громадських рухів і політичних партій містяться у документах Компартії України та публікаціях газет і журналів, що нею видавалися до серпня 1991 року. Народний Рух, як громадсько-політичне об'єднання і нові політичні партії кваліфікувалися антиконституційними, які своєю діяльністю призводять до дестабілізації у суспільстві. Програмні вимоги цих організацій оголошувалися антинародними, ідеологічно шкідливими. Виникнення нових політичних партій оцінювалося як «амбіція окремих політичних груп чи осіб». Негативно були сприйняті положення з документів Народного Руху «проти радянської федерації, союзної держави, за повний розрив України з СРСР» [1: 118].

Дослідник Гарань О. в публікації «Якою є сучасна політична палітра на Україні» розглянув процес формування нових партій станом на 1 липня 1990р. вже тут у політичній системі він виділяє два крила: консервативне і радикальнопрогресивне.

До першого, консервативного крила віднесена Компартія України. При цьому стверджується: «У Компартії України позиції консерваторів сильніші, ніж скажімо, в Московській парторганізації чи в Компартіях Прибалтики до їх розколів» [2: 42].

До другого, радикально-прогресивного – віднесені політичні сили, що виступали з позиції антикомуністів (Українська національна партія, Українська Республіканська партія, Українська Народно-демократична партія). У їхніх програмних документах, прийнятих наприкінці 1989 – на початку 1990 рр. були вимоги про ліквідацію «комуністичного тоталітаризму», колоніального становища України, проголошення її незалежності, проведення змін політичного устрою і економічних відносин.

У статті «Багатопартійність на Україні стає реальністю» Гарань О. розглядає передумови та етапи її становлення [3: 48-58].

«До головної передумови багатопартійності, на думку автора, слід віднести виникнення Народного Руху України, оскільки Рух виступав за економічний, політичний, ідеологічний плюралізм – це дало змогу на першому етапі об'єднати в ньому представників різних поглядів: від комуністів-реформаторів до членів УГС та інших організаторів, що виступають з позицій антикомуністів. З початком утворення Руху в ньому існували «центр» і «радикали». При цьому виразною була тенденція до радикалізації Руху, а його активність засвідчила, що монополія КПРС у політичній сфері завершилася і почали складатися підвалини для створення нових партій.

У цей період можна виділити три етапи становлення багатопартійності в Україні

До першого етапу можна віднести 1988 рік, коли ще до виникнення Народного Руху вела активну роботу Українська Гельсінська Спілка (як єдине ціле вона проіснувала недовго).

Другий етап охоплює 1989 р. і перші три місяці 1990 р. Він характеризується становленням Народного Руху і фактичною легалізацією політичного плюралізму в Україні. Набирає сили УГС. Восени 1989 р. на з'їзді асоціації «Зелений світ» проголошено про намір створити Партію Зелених України. Влітку цього ж року виникла народно-демократична ліга, яку можна кваліфікувати як об'єднання передпартійного типу. Березень–квітень 1990 року стає рубіжним для закінчення другого і початку третього етапу зародження багатопартійності в Україні. У цей час, в результаті виборів до Верховної Ради УРСР, демократичний блок України, де Народний Рух був головною силою. Наприкінці 1990 р. на базі Української Гельсінської Спілки виникла Українська Республіканська партія, проводилася організаційна підготовка до створення Української Демократичної партії та Української Соціал-демократичної партії.

Третій етап охопив другу половину 1990-першу половину 1991 р., коли відбулися організаційні з'їзди Української народно-демократичної партії, Української національної партії. На XXVIII з'їзді Компартії України відбувся розкол: із складу партії вийшли прихильники «Демократичної платформи КПРС», які стали фундаторами створення Української соціал-демократичної партії.

Як зазначає в своєму науковому дослідженні Гарань О. «Багатопартійність на Україні, формування проблеми перспективи» [4, 3-24] з кінця 1990 р. почався четвертий етап становлення багатопартійності в Україні, який характеризується активізацією нових політичних партій, розширенням їх функцій у Верховній Раді України.

Своє бачення проблеми становлення багатопартійності в Україні обґрунтовує А. Білоус. Він вважає, що існував етап початкової багатопартійності, який закінчився до літа 1992 р. і сприяв народженню характерної для цього процесу гострої боротьби, яка супроводжувалась галасливістю, критиканством, нетолерантністю, і внесла багато амбіційних осіб. Але цей етап відкрив імена людей які вже сьогодні здатні закласти перші каміння до міцного фундаменту майбутнього політичного палацу. Вже з'являються на політичній арені і ті політичні структури, які в перспективі визначатимуть політичні інтереси партій і рухів.

А. Білоус ділить наявні на середину 1992 р. політичні сили за їх доктринами на п'ять блоків: націоналістичний, національно-демократичний, загально-демократичний, державно-бюрократичний, соціалістичний [5].

Говорячи про партійну палітру, яка склалася на початку 1993 р., В. Литвин виділяє шість політичних течій в Україні:

- соціалістична, кістяк якої становить об'єднання «Трудова Україна»: головну роль в ній відіграє соцпартія;
- загально-демократична з відтінком сепаратизму, а найбільш впливовий представник цієї течії – Громадянський конгрес України;
- ліберально-демократичний (буржуазний) напрямок, який уособлює «Нова Україна»;
- національно-демократична, але тут дослідник виділяє дві течії.
  - а) Конгрес національно-демократичних сил і частина Руху, який умовно названий «старим»;
  - б) «чорновільський Рух» в союзі з деякими угрупованнями на зразок УСДП.
- відверто націоналістична (УНА та УНСО);

- «партія влади» – прихильники Президента

Автор також приходиться до висновку, що в Україні фактично створилася мультипартійна система з акцентом на вкрай поляризованій. Іншими словами, – справжню багатопартійність доведено до абсурду в наявності багатьох партій з різною політичною орієнтацією [6].

Характерно, що в процесі зародження багатопартійності, діяльність майже всіх політичних партій оцінюється дослідниками як недієва, малоефективна і однією з причин такого становища стало прийняття партіями програм загально-декларативного характеру.

На основі аналізу програмних положень політичних партій свою інтерпретацію їх основних функцій в умовах переходу від командно-бюрократичної до демократичної системи формування державності в Україні дав К. Богомаз [7]. Заслуговує на схвалення наукове обґрунтування трьох етапів розвитку політичного плюралізму, становлення багатопартійності в Україні. За його визначенням перший етап охоплював 1988 р., коли був створений Український Демократичний Союз, до складу якого ввійшло багато членів Українського культурологічного клубу, заснованого восени 1987р. До другого етапу віднесено два з половиною роки – з початку 1989 до серпня 1991рр. Найважливішими віхами цього періоду визначені:

- а) оформлення 15-ти загальноукраїнських партій;
- б) організаційне оформлення демократичного блоку України, в якому провідною силою став Народний Рух;
- в) усунення з політичної арени КПРС і КПУ, проголошення незалежності України створення у Верховній Раді України партійних фракцій.

А з серпня 1991 р. почався третій етап, що характеризується кардинальними змінами на користь нових політичних сил і рухів.

Деякі політологи визначають, що в Україні реальної багатопартійності немає і швидше можна вести мову про «дрібнопартійність» [8]. Алексєєв В., наприклад, поділяє політичну партію на шість груп. До першої віднесено нечисленні групи, які стоять на ультра націоналістичних позиціях; другу становлять організації правонаціоналістичної орієнтації; третя група – політичні сили правоцентристського спектру; до четвертої групи відносять блок партій та організацій, об'єднаних у Громадський конгрес України; п'яту групу становлять організації, ідейною основою яких є марксизм; шоста група – це нечисленні угруповання комуністичної спрямованості, які стоять на ортодоксальних позиціях із відновленням компартії їхня чисельність ще зменшиться, оскільки значна частина їх членів перейде до КПУ).

В зв'язку із вказаним вище необхідно визначити і таку особливість політичних сил України. Це відноситься до терміну «демократичні», який застосовується виключно до партій, організацій, які входять до перших трьох груп. В сучасній ситуації поняття «демократ» визначається не ставленням до прав людини чи форм власності, а лише ставленням «за» чи «проти» до курсу на розрив зв'язків із СНД, архіреволюційних заходів здійснення зміни політичного і економічного ладу в Україні, насильницького розпуску Рад. При цьому титул демократів певні політичні партії присвоюють самі собі.

Можна погоджуватися чи не сприймати висловлені судження щодо проблеми становлення багатопартійності, про сформовані блоки, групи політичних партій, їхні цілі, програмні установки та прагнення, проте з певністю можна констатувати: визначилося два блоки політичних сил. Ідеалом першого є ринкове суспільство і форми соціальної організації його на зразок західних демократів. Другий – популістського спрямування, який відстоює ідеали революційної демократії, виступає під гаслами соціальної справедливості, боротьби з корупцією, прямого народовладдя та рівних прибутків.

Хоч цілі зазначених груп різні, вони одноставні в намаганні остаточно зруйнувати командно-адміністративну систему, існуючий механізм влади. Ці блоки змагаються між собою у розмиванні «невірних цінностей», норм і традицій, які склалися впродовж десятиліть. Представники першого блоку дотримуються радикалізму, ідеї революційного стрибка в систему капіталізму західного зразка. При цьому вони, як справедливо визначає Ткаченко В., не враховують, що суспільство не машина, а живий механізм, із своїм генетичним кодом, який росте і розвивається за власними законами і рано чи пізно відкине й ідеали ентузіастів – радикалів та їх претензії на владу. Аргументоване також його бачення виходу із становища, що склалося, це «... культивування здорового консерватизму, вироблення у громадян імунітету до революційного радикалізму і романтизму» [9].

Важливою запорукою стабілізації політичного і суспільного життя є створення сильної державної влади, дії якої повинні бути спрямовані на контроль суспільства і це може

привести до загальмування процесу сповзання країни до катастрофи, взявши на озброєння насамперед гасло: законність і порядок

Список використаних джерел

- 1 Див: ВЦК Компартии Украины // Известия ЦК КПСС – 1990. – №4 – С 118.
- 2 Гарань О. Якою є сучасна політична палітра на Україні // Історія України в запитаннях та відповідях – К., 1990. – Вып.2. – С.42.
- 3 Гарань О.В. Багатопартійність на Україні стає реальністю // Золоті ворота – 1991. – №1 – С 48-58.
- 4 Україна багатопартійна / Програмні документи нових партій. – К., 1991. – С.3-24.
- 5 Білоус А. Багатопартійність: орієнтація на майбутні вибори // Молодь України. – 1992. – 26 червня.
- 6 Литвин В. Багатопартійність: прагнення і реалії / Демократична Україна. – 1993. – 13 січня.
- 7 Богомаз К. Політичні партії і громадські організації на Україні (друга половина 80-х – початок 90-х років ХХ століття.) – К., 1992.
- 8 Алексеев В. Реальной многопартийности у нас пока нет. Скорее можно говорить о «мелкопартийности» // Киевские ведомости – 1993. – 28 апреля.
- 9 Ткаченко В.М. Куди ми йдемо (Роздуми історика). Український історичний журнал. – 1992. – №7-8.

Alexander Kadenjuk

THE SCIENTIFIC RESEARCHES OF DEFINING THE PHASES OF DEVELOPMENT OF MUCH PARTY-AFFILIATION IN UKRAINE AT THE BEGINNING OF 90-TH OF THE TWENTIETH CENTURY

Characteristic feature of the social – political life in independent Ukraine is much party-membership becoming. This process is rather special and happening in consecutive order. A very important place, as the author if publication has already mentioned, took place at the end of 80-th beginning of 90-th years, when the process of much party-membership was just beginning. These problems naturally excited interest of historians, politologists, sociologists. The author tries to show the complication and particularity of the beginning much party-membership process based on published explorers materials that present different points of view.

УДК 394 (477.8)+902.7

Ярина Лазар

ЯВИЩЕ ЕТНО-КОНФЕСІЙНОСТІ В КУЛЬТУРНОМУ ЖИТТІ ПОЛЯКІВ ПРИКАРПАТТЯ

У пропонуваній статті дається характеристика явища етно-конфесійності та його аналіз на прикладі польської етнічної спільноти Прикарпаття. В основу роботи лягли дані, отримані автором у місцях компактного проживання поляків, при дослідженні етно-соціальних аспектів їх культурного життя.

Питання взаємодії і взаємовпливу етнічного й релігійного привертало увагу вчених своєю складністю та неоднозначністю, що потребувало наукового пояснення. В кінці 60-х років групою вчених робиться спроба проаналізувати цей феномен, і в етнології з'являється поняття етно-конфесійної спільноти. Саме так характеризувались групи, що мали нерозривний зв'язок етнічного та конфесійного [1].

До тієї ж теми звертається у своїх дослідженнях П.І. Пучков [2; 3]. Навівши приклади існування таких етно-конфесійних груп, він підкреслив, що конфесія часто стає модусом етноутворення [2: 61]. Дослідник відмітив більшу стійкість до асиміляційних процесів в

етно-релігійних спільнот порівняно з етнічними. Релігійна група зберігається протягом століть і тисячоліть в історичному конфесійному масиві [2: 56].

Продовжуючи традицію вивчення явища етно-конфесійності, Чебоксаров І.І. на прикладах найхарактерніших етно-конфесійних спільнот Середньої Азії, простежує розвиток напрямків процесів їхнього культурного життя. Він говорить, що етно-конфесійні групи не можуть вважатися народами чи етносами в прямому розумінні цього слова. Для утворення етнічної спільноти порядку необхідно, щоб їй були притаманні характерні риси матеріальної і духовної культури, які виражені на певній загальнозрозумілій мові. Основним елементом кожної з таких спільнот є етнічна самосвідомість [6: 89].

В 1991 році Шерстова Л.І. дає розгорнуту характеристику самого явища етно-конфесійності на прикладі декількох спільнот. При цьому були показані механізми прояву й розвитку етно-конфесійних груп у зв'язку з різними умовами виникнення у формуванні подібних етнічних груп [5].

У 1978 році Іпатов А.І. дає характеристику механізму утворення етно-конфесійних груп. Він визначає, що основні тенденції формування зв'язків між релігією та етносом проявляються у сфері взаємодії. Етнічні елементи з одного боку стають складовими елементами культури, а з другого боку, окремі елементи культового комплексу (особливо його ритуали, релігійні звичаї, традиції) проникаючи у національні форми суспільного життя, та зливаючись з народними віруваннями, набувають характер етнічних явищ, етнічно забарвлюються, етнізуються [4].

Найкраще розглядати механізм прояву цього явища на спільнотах, які існують в історичних культурних та релігійних системах. Прикладом такого угруповання може бути польська меншина.

Posern Zielinski на прикладі американської і французької Полонії, показує різницю між субкультурами, у склад яких входять одні і ті ж елементи рідної культури. Але в кожному конкретному випадку, при зустрічі з різними культурними цінностями, вони зазнали впливу різної структуризації [7].

Вливаючись у нову соціальну структуру поляки повинні були долати психологічний бар'єр, який обов'язково включає в собі негативну сторону – протиставлення своєї спільноти другим спільнотам. Механізм цього процесу виражається в етнічних стереотипах, котрі разом з етнічними проявами складали феномен етнічної самосвідомості [8: 7].

Звертаючись до тієї ж теми, польські автори неодноразово роблять спробу провести аналіз спільного для всіх народів католицизму. Національне значною мірою впливало на формування християнського культури. Використовуючи елементи національного (традиції, обряди, мову) та консолідуючи їх, християнство поступово укорінилося в свідомості людей, як щось суто національне.

Відомий письменник, автор робіт з історії польської культури К.М. Войтоцький наводить красномовний приклад з історії святкування Паски в Польщі в період наполеонівських війн. Описуючи святковий стіл, заставлений відповідно випадку блюдами, він відмітив, що звичай накривати столи в інших католицьких країнах не відомий. І польські солдати, котрі воювали на стороні Наполеона, не могли переконати іспанського священика освятити накрите столи, бо він не знав для цього випадку спеціальних молитов і обрядів.

Коли після ранкової молитви поляки запросили іспанців розділити з ними трапезу, останні були здивовані набожністю й гостинністю поляків, яких вони вважали язичниками [9: 74].

Специфічністю тенденцій етнічних процесів та особливістю історичних шляхів розвитку привертає увагу дослідників ті українські поляки, котрі протягом кількох століть живуть на території Прикарпаття (Львівська, Івано-Франківська та Тернопільська області). Сьогодні тут мешкає 36985 поляків, що становить 16,9 % від загальної кількості тих, які проживають в Україні.

Дослідження, які проведені автором 1997-2000 рр. у місцях компактного проживання поляків Прикарпаття, дають підстави стверджувати, що серед польського населення відбувається процес інтенсивної рекультурації.

На основі проведених опитувань, можна прослідкувати за механізмами сучасних етно-конфесійних явищ у культурному житті поляків Прикарпаття. Представники української Полонії у питанні про віросповідання ідентифікують себе переважно з Римокатолицькою Церквою. При визначенні національності дуже часто відбувається ототожнення конфесійного «католик» із етнічним «поляк». В окремих регіонах України Ри-

мо-католицька Церква має відчутне етно-конфесійне забарвлення. Ідеться насамперед про такі області Прикарпаття як Львівська й Тернопільська.

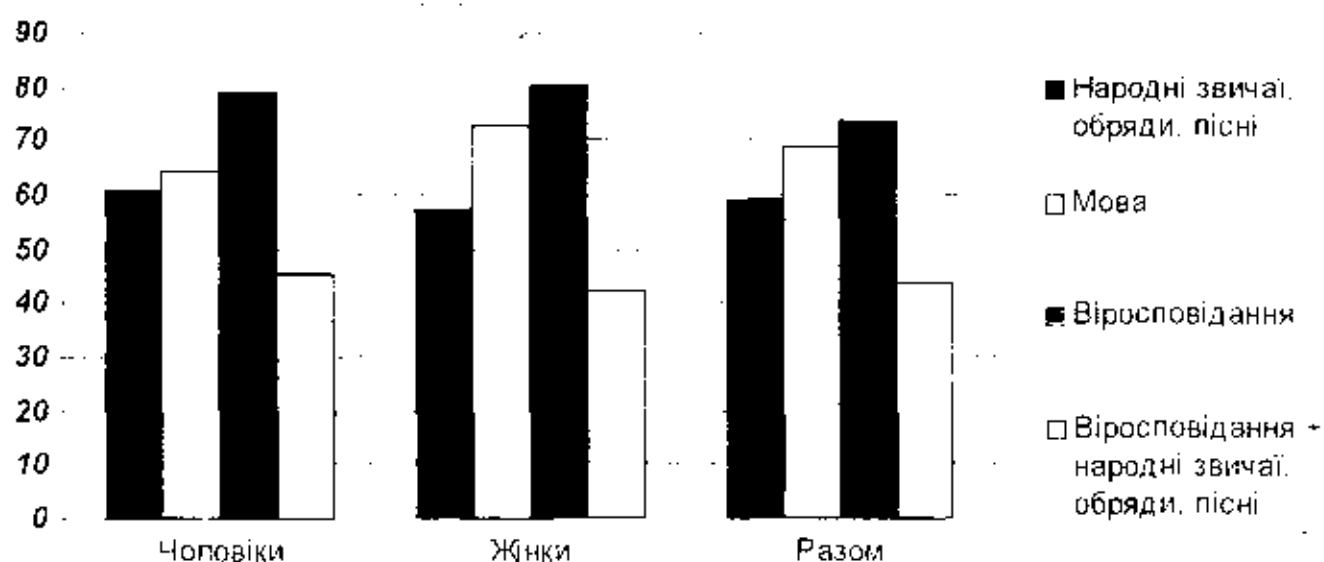

Рис. 1. Розподіл поляків Прикарпаття за основними вибраними етноконсолідуючими ознаками (у % до усіх опитаних)

У ході опитування респонденти, відповідаючи на запитання «Що найбільше єднає Вас з людьми вашої національності?», вказали на мову, народні звичаї, обряди, пісні та віросповідання (рис. 1).

Найбільша кількість опитуваних (79,6 %) зупинилися на віросповіданні, визначивши таким чином основну з етноконсолідуючих ознак. Найвищий рейтинг ця ознака отримала у представників Івано-Франківщини (86,7 %), досить високий на Тернопільщині (85,7), не набагато нижчий показник на Львівщині (77,2 %). Жінки (80,7 %) в більший мірі ніж чоловіки (78,9 %) орієнтовані на вибір цієї ознаки.

На Івано-Франківщині при найчисельнішій кількості респондентів, що вважають віросповідання (86,7 %) за етнооб'єднавчу ознаку, найменша чисельність тих, котрі вибрали народні звичаї, обряди, пісні (44 %). Це зумовлено передусім тим, що по населених пун-

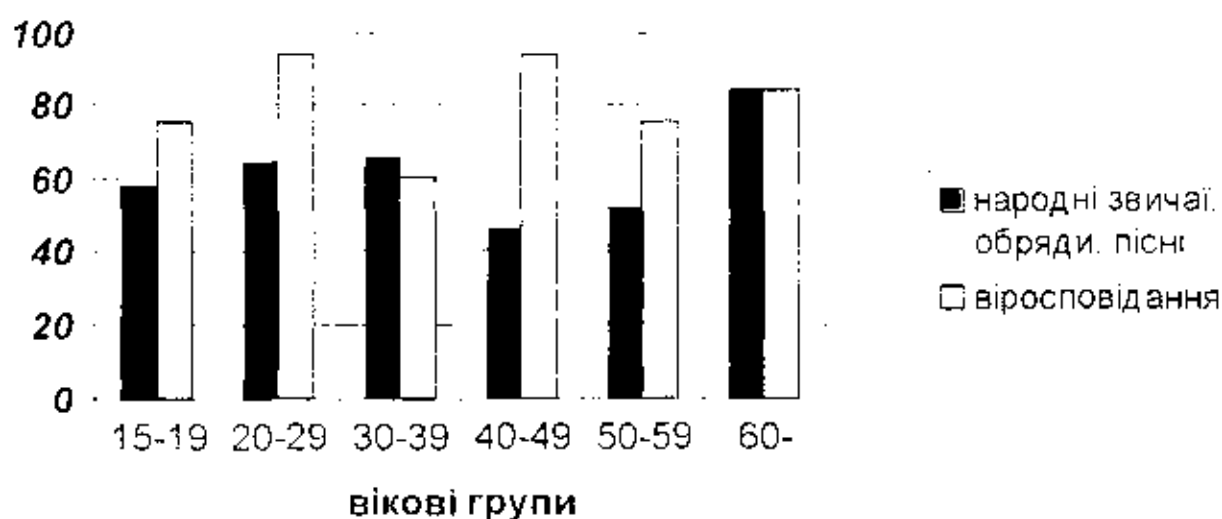

Рис. 2. Розподіл поляків (жінки) Прикарпаття за вибором етнооб'єднавчих ознак (у % до всіх опитаних)

ктах області рідко де чисельність поляків сягає 0,4 % і на сьогодні в області практично немає поселень, де би поляки проживали компактно.

В останні роки, у зв'язку з відродженням національно-культурного життя та створенні правових гарантій для вільного функціонування мов усіх національностей, створилися

умови для застосування польської мови. На польській мові правиться богослужіння, проводиться навчання дітей. При опитуванні найбільш численна кількість респондентів Івано-Франківщини (85,7 %) вважає мову тим фактором, який об'єднує поляків.

Те, що етнічне і конфесійне у житті поляків нерозривно зв'язано, свідчить той факт, що 43,8 % опитаних на Прикарпатті, при визначенні того, що їх об'єднує, одночасно вибрали народні звичаї, обряди, пісні та віросповідання. Таке бачення цього явища у 42,3 % жінок та 45,6 % чоловіків.

Що стосується демографічних показників по вікових групах, то найбільше значення мають народні традиції у духовному та культурному житті польських жінок 20-29 років – 64,7 % і 30-39 років – 65,6 %, духовне формування яких припадає за часів незалежності України та жінок перед пенсійного та пенсійного віку (рис. 2). Віросповідання стає вирішальним в об'єднанні для польських жінок другої вікової групи-94,1 % та для жінок 40-49 річного віку 94,1 %, для яких народні звичаї обряди не мають такого значення, як для жінок молодшої вікової групи.

Найбільша кількість чоловіків 67,5 % вікової групи 40-49 рр., орієнтована на вибір народних звичаїв, обрядів і пісень, як етнооб'єднувачих ознак, і відповідно на віросповідання передпенсійного (86,6 %) і пенсійного (83,3 %) віку (рис. 3).

Серед автохтонного населення України польські меншини – переважно компактні етно-релігійні громади зі стійкими традиціями культурного життя, що зумовлювалися високим рівнем національної свідомості, існуючими зв'язками з етнічною батьківщиною. Високий рівень національної самосвідомості поляків Прикарпаття знайшов своє відображення у культурній сфері їх життєдіяльності. Це сприяло їхній можливості вижити в чужорідному мовному, культурному і державному середовищі.

Релігія поляків Прикарпаття сприяла внутрішньо етнічній консолідації; не давала зникнути протягом століть при змінах різних державних ладів та політичних режимів.

Показники, що характеризують сучасний стан етно-релігійних спільнот в Україні мають позитивний баланс. Вони засвідчують, що представники польської національної меншини незалежно від їх ставлення до релігії, як громадяни України є захищеними у

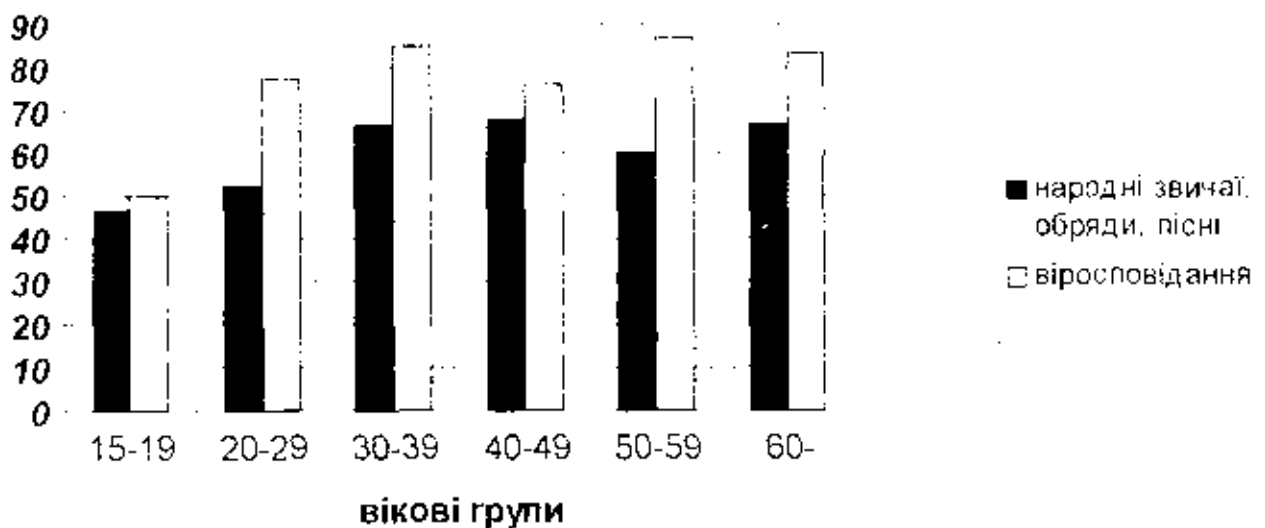

Рис. 3. Розподіл поляків (чоловіки) Прикарпаття за вибором етнооб'єднувачих ознак (у % до всіх опитаних)

своєму праві на свободу совісті, а поляки-католики ефективно реалізують своє право згідно з чинним законодавством.

Список використаних джерел

1. Брук С. И., Чебоксаров И. И., Чеснов Я. В. Проблемы этнического развития стран Зарубежной Азии // Вопросы философии – М., 1969 – С. 98-99.
2. Пучков П. И. О соотношении конфессиональной и этнической общностей // Советская этнография. – 1973 – №6. – С. 51-65.
3. Пучков П. И. Интегрирующая и дезинтегрирующая роль религии в этническом

процессе // Расы и народы. – М.: Наука, 1991. – Вып 21 – С.22-29. 4.Ипатов А.И. Меньшину. Вопросы формирования и эволюции этноконфессиональной общности. – М. Мысль, 1978. – 213 с. 5.Шеретова Л.И. Этноконфессиональная общность. К проблеме эволюции субэтносов // Расы и народы. – М., 1991. – С. 29-45. 6.Чебоксаров И.И. Проблемы этнического развития стран Зарубежной Азии. // Вопросы истории. – М., 1989. – С. 89-109. 7. Posern Zielinski (A. Tradycja i etniczność: Przemiany kultury Polonii Amerykańskiej. Wrocław, 1982. – S. 75. 8.Першнев Б.Ф. Принципы социально-этнической психологии //Международный конгресс антропологических и этнографических наук. – М., 1961. – С. 12 с. 9. Жигульський К. Празник и культура. – М.: Прогресс, 1989. – 336 с.

Yaryna Lazar

THE PHENOMENON OF ETHNICAL CONFESSION IN THE CULTURAL LIFE OF THE POLES OF PRECARPATHIAN REGION

The article deals with the characteristic of ethnical confession phenomenon and its analysis based on the example of the Polish ethnical community of Precarpathian region. The paper is based on the facts the authour has got visiting the places of compac living of the Poles exploring the ethnical and social aspects of their cultural life.

УДК 911:9.:502

Марія Алексієвець

ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ ЕКОЛОГІЧНОГО РУХУ В УКРАЇНІ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

У статті проаналізовано особливості становлення і розвитку екологічних організацій і товариств в умовах національного відродження, розкрито їх діяльність.

Створення умов для існування екологічно безпечного суспільства, формування духовних та матеріальних підвалин гармонійних взаємин «людина-природа», перехід до гармонійного і збалансованого розвитку, становлення принципово нового типу людської особистості – все це, відповідно до реалій «доби виживання», передбачає організацію і дію природного екоруху, залучення до нього все більшої частини населення, його об'єднання на основі екологічної ідеї. Такий підхід не лише співзвучний з попереднім еколого-історичним розвитком, а й відповідає світовим тенденціям екологічних рухів. На жаль, українське суспільство тривалий час було виключене із загальносвітового екологічно-історичного процесу. До цього додамо і той пресинг на довкілля України, який тривав протягом останніх 200 років російського самодержавства та радянської історії. Тому становлення Української незалежної держави як властиво екологічно зорієнтованої є одним із шляхів виходу з її ірреального світу, який зумовив глибину і жорстокість екологічної кризи в нашій країні. Тобто, у другій половині 80-х років на долю українців-патріотів випала важка, велика і відповідальна роль – відновити екологічний рух в Україні, орієнтуючись на перетворення екологічної ідеї в інтегруючий націєтворчий чинник, у консолідуючий фактор розвитку українського суспільства. Адже національне відродження повинно спиратись на реєстрацію одвічного екологічно-естетичного довкілля людини, без якого не мислимі духовність, здоров'я, майбутнє як окремої людини, так і нації в цілому. До того ж у XXI столітті державний розвиток визначатиметься значною мірою його екологічною складовою. Бо нині людство живе в контексті зміни парадигми розвитку, коли чільну роль економічної складової у цій парадигмі складає екологічна. Отже, у другій по-

ловині 80-х років цього століття, з початком «перебудови», на нашу думку, екологічна ситуація суттєво змінилась, особливо відчутним в Україні це стало після Чорнобиля. З'явилися екологічні групи, не санкціоновані державою, а згодом екологічний рух набуває всеукраїнського і організованого характеру. При цьому не можна не сказати, що державні органи не намагались вживати деякі заходи по охороні навколишнього природного середовища. Однак їх реалізація, як правило, не була підкріплена реальними економічними важелями та державною волею впровадження екополітики.

В Україні екологічні об'єднання, рухи, партії «зелених» виникають лише у другій половині 80-х рр., тоді як у країнах Західної Європи та США – у 60-70-х рр., та й то це було реакцією на аварію на Чорнобильській атомній електростанції. Якщо розвинуті індустріальні країни зіткнулися з проблемами екології, досягнувши високого рівня добробуту населення, то в колишньому СРСР економіка почала викликати серйозні екологічні проблеми на стадії, коли якість життя основної маси населення була незадовільною, точніше на рівні задоволення мінімальних фізіологічних потреб. Ряд авторів вказували на зв'язок між специфікою соціально-екологічного ладу колишнього СРСР з пануванням державної власності на засоби виробництва і основні (в тому числі природні) ресурси та відчуженням основної маси трудящих від участі у прийнятті рішень, в тому числі тих, що стосувалися навколишнього природного середовища та більш критичного його стану [1:164]. У цілому своєрідність ситуації в колишньому СРСР була в тому, що «криза адміністративно-командної системи наклалася на глобальні екологічні конфлікти» [2:120]. В результаті у 1988 р. 16% території колишнього СРСР стали зоною екологічної біди, 18% населення (50 млн. чол.) жило в містах, де забруднення повітря перевищувало санітарні норми в 10 разів, за середньою тривалістю життя країна займала 45 місце в світі (у 1989 р. – вже 52), за дитячою смертністю – 52 місце, на охорону природного середовища виділялось лише 1,33% валового національного продукту і 1,28% капіталовкладень [3:120].

Серйозним фактором, як зазначалось вище, погіршення екологічної ситуації в колишньому СРСР, як і в Україні, були і наслідки ряду технологічно неефективних та екологічно небезпечних проєктів, а також великих техногенних аварій, особливо на Чорнобильській АЕС. Аварія на ЧАЕС поставила на грань екологічної катастрофи густонаселені райони України, викликала складний комплекс не лише медикобіологічних та екологічних, але й економічних, соціальних та морально-етичних проблем.

В основі виникнення неформальних екологічних громадських організації лежали як об'єктивні (стан природного середовища, стурбованість ним) так і суб'єктивні причини. Особливістю виникнення екологічних організацій у колишньому СРСР було переважання суб'єктивних причин над об'єктивними, тобто інтерес, спрямований на екологію, якість природного середовища був вужчим, ніж суб'єктивні мотиви, тобто інтереси, спрямовані на демократизацію суспільства, досягнення національної незалежності чи реалізацію певних особистих інтересів членів організацій, їх амбіцій. Часто діяльність у цих організаціях, що на початку «перебудови» були політизованими, ставала як би «трампліном» для подальшої політичної кар'єри. Екологічні організації, на жаль, у цьому випадку не були винятком.

Переважання суб'єктивних причин появи екологічних об'єднань у колишньому СРСР зумовлювалось синтетичністю екологічної проблеми і посилювалось певними уявленнями людей про причини та її загострення. Критика «реального соціалізму», що почалась з «перебудовними» процесами, сприяла утвердженню переконання, що причини загострення екологічної ситуації слід шукати у функціонуванні тоталітарної системи, а для колишніх республік СРСР – також у перебуванні їх у складі СРСР та колонізаторській політиці щодо них центру. Відповідно, розв'язання екологічної проблеми бачилось лише через демократизацію суспільства, а в Україні та колишніх республіках – через досягнення суверенітету.

Таке розуміння екологічної ситуації та шляхів її розв'язання зумовило тісніший взаємозв'язок та співпрацю екологічних організацій та рухів із загальнодемократичними та національними рухами. Діяльність останніх можна розглядати як каталізатор виникнення екологічних об'єднань. Такий взаємозв'язок з одного боку, сприяв політизації «зелених», вони отримували підтримку при проведенні екологічних акцій, завдяки цьому змогли взя-

ти участь у виборах і вийти на парламентський рівень діяльності. З іншого боку, в ряді регіонів екологічні проблеми стали поштовхом до виникнення масових національних рухів. За підрахунками акад. А. Яблокова, у 1988 р. вийшли на демонстрації, взяли участь у мітингах з екологічних мотивів не менше людей, ніж у акціях з національних питань [4:38]. Проблеми екології займали важливе місце в діяльності національних і загально-демократичних рухів. Їх програмні документи обов'язково відображали бачення та шляхи вирішення екологічних проблем республіки чи регіону [5]. В свою чергу діяльність екологічних організацій була тісно пов'язана з боротьбою за національну незалежність і демократію (наприклад, в ієрархії програмних пріоритетів «зелених» України досягнення національної незалежності займало друге місце) [6].

Суб'єктивною причиною виникнення неформальних екологічних організацій та рухів в Україні була аварія на ЧАЕС, наслідком якої стало радіонуклідне забруднення великих територій країни і, відповідно, різке погіршення умов, якості життя та здоров'я значної кількості населення. Важливим наслідком цієї катастрофи слід вважати і «незворотні зміни у поглядах громадськості та наукового загалу на безпечність атомної енергетики, осмислення масштабів загрози, що вона несе» [7:86]. Вони не лише ініціювали антиядерний екологічний рух у районах розміщення інших АЕС і будівництва нових, але й стали яскравою ілюстрацією небезпеки панування технократизму у суспільному житті, поштовхом до переосмислення поглядів на місце людини в екосистемі.

Формуванню і підтримуванню занепокоєння екологічною ситуацією в період виникнення екологічних організацій сприяв і потік публікацій на екологічні теми в «перебудовній» пресі. Критичний стан природного середовища в цих публікаціях розглядався як наслідок діяльності відомств та міністерств колишнього СРСР (особливо Мінводгоспу), в радянських людей, вихованих на міфі, що «дим з соціалістичної труби не забруднює атмосфери», ця інформація ставила під сумнів ефективність державно-політичної системи колишнього СРСР. Остання обставина ще більше посилювала литому вагу суб'єктивних причин в екологічних об'єднаннях.

Позитивний вплив на розвиток екологічного руху мали певні традиції і досвід у природоохоронній громадській діяльності, зокрема руху студентських дружин з охорони природи (ДОП). Діяльність цих організацій дехто з дослідників екологічного руху визначає як перший етап у його розвитку [8:164].

Посиленню розвитку екологічного руху сприяли стихійні природоохоронні акції, що були спонтанною реакцією на різке погіршення стану природного середовища. Створення нових екологічних організацій було спрямоване на вирішення конкретних проблем, що торкалися жителів певного міста чи району. Безпосереднім поштовхом до виникнення таких ініціатив та груп були авіаційні викиди токсичних речовин в атмосферу, технологічні аварії (наприклад, об'єднання «Екологічна ініціатива» (1988 р.) в м. Дніпродзержинську, де через безконтрольний розвиток металургійної промисловості стан забруднення атмосфери загрожував здоров'ю людей), будівництво промислових об'єктів, введення яких в експлуатацію потенційно погіршить екологічну ситуацію в місті чи цілому регіоні («Комітет з екології» в Кременчузі (1988р.), «Екологія і світ» в Сімферополі, ініціативна група противників будівництва АЕС в районі Феодосії (1988р.), секція «Товариства Лева» (Львів) боролася проти забруднення Дністра та загрози загибелі Карпатських лісів). В Україні, де появу екологічних організацій стимулювали ще й наслідки Чорнобильської катастрофи, в 1986-1987 рр. виникли і стали відомими нетрадиційні об'єднання «Небайдужі», «Сладщина», «Ноосфера», «Зелене милосердя» (Київ), «Екологія» (Черкаси), «Ноосфера» (Тернопіль), «За екологічну перебудову» (Запоріжжя) та ін. [9: 263]. Практично в кожному місті країни функціонувала ініціативна група чи екологічна організація, у центрі уваги яких стала конкретна проблема, що торкалася життєво важливих інтересів їх жителів (проблема будівництва АЕС, заводу БВК, забруднення рік, загибель лісів та ін.). Учасники цих ініціативних груп та екологічних організацій намагались самостійно ставити і реалізовувати конкретні цілі по охороні навколишнього природного середовища. Суб'єктами такої ініціативи могла бути як група жителів міста чи району, яких забруднення навколишнього середовища торкалося безпосередньо, або група, яка усвідомила потребу збереження певного природного об'єкта

Крім організацій чисто природоохоронної спрямованості, з'явилися і групи ширшої орієнтації, метою яких була екологія людини і культури. До них можна віднести групи «За чистий Маріуполь», «Товариство Лева» у Львові та ін.

На відміну від традиційних природоохоронних організацій – Всесоюзного товариства охорони природи та його республіканських відділень, руху студентських дружин з охорони природи (ДОП) – нові екологічні організації займали опозиційне становище, а в їх діяльності переважали форми протесту. Основними формами діяльності традиційних природоохоронних організацій була боротьба з браконьєрством і просвітницька робота, але їх інтегрованість у бюрократичну систему управління зводила ефективність навіть цих форм діяльності практично до нуля. Наприклад, у Донецькій області в середині 80-х рр. кожен третій – член Українського товариства охорони природи. Лише в обласному центрі було 670 первинних організацій, які об'єднували 365 тис. чол. Але, як підкреслював О. Шовкуненко, збираються внески, пишуться постанови, протоколи, справки і звіти, утримується апарат, його робітники отримують премії, їм видають матеріальну допомогу, а природа не може дочекатися допомоги. Більше того ті, хто безпосередньо наносить їм шкоду, досить часто самі є членами Товариства охорони природи й акуратно платять внески [10].

Невдоволення постійним зростанням управлінського апарату, неефективність природоохоронної роботи і привели до створення та політизації різних екологічних об'єднань, асоціацій і союзів, а згодом – і масового екологічного руху. Так, у серпні 1987 р. колишніми активістами ДОП був заснований Соціально-екологічний союз (СЕС), молодіжна організація, до складу якої увійшли 140 груп з 89 міст [11:117]. В Україні аналогічна структура почала формуватися у грудні 1987 р., коли при сприянні Українського республіканського комітету захисту миру було створено екологічну асоціацію «Зелений світ». Основна мета асоціації – у залученні широких верств громадськості до вирішення екологічних проблем шляхом ідей виживання «демократії і гуманізму» та «забезпечення громадянам УРСР права на здорове середовище проживання, яке є одним з невід'ємних прав людини» [12]. Асоціація взяла на себе функції координації діяльності екологічних організацій України та окремих груп. З часом асоціація перетворилася у досить авторитетний масовий рух, в 1990 р. вже об'єднувала понад 300 самодіяльних екологічних організацій України [13].

Поряд з нетрадиційними екологічними об'єднаннями, які створювались з ініціативи громадськості, з'являються й інші різновиди нових екологічних об'єднань асоціації, які об'єднали письменників і публіцистів. Наприклад, у 1987 р. при Комітеті захисту миру була заснована асоціація «Екологія и мир», завдання якої – в «громадській експертизі проектів природокористування, насамперед господарських» [14]. Це також об'єднання, які претендували на статус союзних – Екологічний союз СРСР, «Зеленое движение» створене під егідою ЦК ВЛКСМ і Держпрому СРСР, рух «Спасем мир и природу» та ін. Вони об'єднували відомих вчених-біологів, медиків, екологів і ставили за мету надати допомогу і сприяти урядовим структурам в оздоровленні навколишнього середовища. За підрахунками С. Фомічова, на кінець 1990 р. таких об'єднань було понад 25 [15:239]. Однак всесоюзними ці організації не були тому, що жодна з них не поширювала свою діяльність на всю країну. Подібні організації створились і в Україні. Так, у 1990 р. було утворено Екологічну консультативну Раду (ЕКОНРАДУ) при президії Українського товариства охорони природи (УТОП), де був об'єднаний науковий потенціал [16:36].

З часом діяльність екологічних організацій, рухів зумовила розробку також політичних програм, які виходили за межі лише екологічної проблематики. Висунення «зеленими» політичних вимог, їх активна участь у суспільно-політичному житті та їх значна політизація привели до створення партії «зелених». Так, у березні 1990 р. в Москві на з'їзді руху було проголошено про утворення Партії Зелених СРСР, але хоча в роботі з'їзду взяли участь делегати від зелених України, Білорусії, Казахстану, всесоюзною вона не стала [17:94-95].

У вересні 1990 р. на основі екологічної асоціації «Зелений світ» сформувалась Партія Зелених України (ПЗУ). Мета створення партії, згідно з програмою ПЗУ – «вирішувати екологічні і загальнодемократичні проблеми політичними методами», а «провідна

форма діяльності ПЗУ – участь у виборах до органів народовладдя усіх рівнів і робота в них» [18]. Як відзначав на установчому з'їзді ПЗУ їх лідер Ю.Щербак, партія породжена Чорнобилем – цим провісником глобальної екологічної катастрофи, але вона народжена не страхом, а мужньою рішучістю боротися з атомною смертю» [19:45]. Незважаючи на створення ПЗУ, асоціація «Зелений світ» продовжувала функціонувати паралельно, орієнтувалася на вирішення екологічних проблем через вплив на громадську думку, через формування екологічної культури населення. Таким чином, виникнувши як рух на захист природи, «зелені» перетворилися в партію, що вимагала зміни соціально-економічної та політичної системи, хоча проблеми екології й залишалися пріоритетними.

Список використаних джерел

1. Зайцев В.М. О ценностных основаниях человеческой деятельности // Философия и экологическая проблема. - С. 164-165. Тихонова Н.Е. Экология: выбор пути // Социально-политические науки. - 1990. - №10. 2. Дашин А.О. Социально-экологические проблемы в условиях «реального социализма» // Социализм: прошлое и настоящее. - М.: Наука, 1990. 3. Яблоков А. Экологическая ситуация в СССР: прошлое и настоящее. - М.: Наука, 1990. 4. Яблоков А. Страна-мутант // Эпос. - 1991. - №2. 5. Програма Народного Руху України за перебудову // Літературна Україна - 1989 - 28 вересня. 6. Програма ПЗУ // Зелений світ. - 1990 - №13. жовтень. 7. Медведєв Ж. Глобальні наслідки аварії на ЧАЕС // Ойкумена. - 1991. - №1. 8. Забелин С. Неформализованные экологические движения в СССР, 1960-1988 годы // Общественные науки - 1989 - №4. Фомичев С.Р. Зеленые: взгляд изнутри // Политические исследования - 1992 - №1-2. 9. Регіональний каталог довідника «Политические партии, неформальные самодеятельные организации и независимая пресса СССР» - М.: Ин-т молодежи ЦК ВЛКСМ и Госкомтруда СССР, 1990. 10. Правда Украины - 1987 - 6 августа. 11. Политические партии, неформальные самодеятельные организации и независимая пресса СССР (каталог-справочник) - М.: Ин-т молодежи ЦК ВЛКСМ и Госкомтруда СССР, 1990. 12. Статут Української екологічної асоціації «Зелений світ» // Літературна Україна - 1990 - 15 березня. 13. Зелений світ. - 1991 - №4. 14. Залыгин С. Государство и экология // Правда - 1989 - 23 октября. 15. Фомичев С.Р. «Зеленые»: взгляд изнутри. // Политические исследования. - 1991. - № 1-2. 16. Рідна природа - 1991. - №3. 17. Дамьє В.В. Партия «зеленых» в СССР // Социально-политические науки. - 1991 - №8. 18. Програма ПЗУ // Зелений світ. - 1990 - №13. 19. Рідна природа - 1990. - №4.

Maria Alexiyevets

PECULIARITIES OF THE CONTEMPORARY ECOLOGICAL DEVELOPMENT IN UKRAINE

The paper deals with the peculiarities of the formation and development of the ecological organizations and associations in time of national rebirth. The author also considers their activity in contemporary conditions.

РОЗДІЛ

4

**ВСЕСВІТНЯ
ІСТОРІЯ**

УДК 94 (447)

Наталія Свідерська

РАДЯНСЬКИЙ СОЮЗ У ДИПЛОМАТИЧНІЙ ІНТРИЗИ НАВКОЛО КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ

У статті на документальній основі відображена політика Радянського Союзу в українському питанні у кінці 1938 – на початку 1939 р. Автор відходить від існуючої в радянській історіографії оцінки радянської зовнішньої політики. Зокрема, це стосується польсько-радянського зближення у кінці 1938, причину якого автор вбачає в активізації на міжнародній арені українського питання. У статті запропонована нова інтерпретація позиції СРСР у становленні до державного будівництва у Карпатській Україні.

У ході розв'язання чехословацької кризи яскраво проявилось хитке міжнародне становище СРСР. Наростаюча на протязі 1938 р. ізоляція СРСР на міжнародній арені була результатом взаємодії цілого ряду внутрішніх і зовнішніх чинників. Внутрішньо ослаблений масовими репресіями, небоєздатний і несоюзоздатний Радянський Союз був не в змозі протиставити що-небудь політиці «умиротворення» Третього райху. Не бажаючи в умовах міжнародної ізоляції бути втягнутим у конфлікт через Чехословаччину, яку фактично, скинули з рахунку у Наркоматі закордонних справ зразу ж після аншлюзу Австрії, радянське керівництво все більш схилилося до того щоб, за словами наркома М.Литвінова зайняти «позицію малої зацікавленості подальшим розвитком подій у Європі» [1: 108].

Загальноєвропейське зацікавлення питанням Карпатської України не знаходило свого відбиття ні у радянській пресі, ні у виступах кремлівських політиків. Москва не збиралася брати участь у піднятій дискусії на тему української справи, яка двадцять років тому вже була козирем у німецьких руках і у 1938 р. стала знову використовуватись нею.

У своїх репортажах про Карпатську Україну радянська преса обмежувалась короткою інформацією. Однак, стиль викладу матеріалу відображав ідеологічну позицію авторів. Газета «Известия» повідомила про утворення автономії у рамках Чехо-Словаччини із запізненням, а уряд охарактеризувала як «реакційний блок сепаратистських партій Закарпатської України» [2: 1]. Учасників демонстрації у Львові, що відбулася 11 жовтня на підтримку проголошення автономії Карпатської України, газета затаврувала «націоналістами». Далі «Известия» цитувала польські газети, у яких говорилося, що позиція українських націоналістів є абсолютно ідентична позиції німецького фашизму [3: 1].

На міжнародному рівні, під час конфіденційних розмов з дипломатами різних держав, представники Радянського Союзу були більш щирими. 29 вересня 1938 р. заступник народного комісара закордонних справ В.Потьомкін із зацікавленістю розпитував німецького посла у Москві Шуленбурга про угорські та польські претензії до Чехословаччини [4: 150].

19 жовтня радянський повноважний представник у Німеччині О.Мерекалов під час першої зустрічі зі своїм польським колегою Ю.Ліпським підняв українське питання. Мерекалов попросив польського дипломата пояснити: якою мірою Польща зацікавлена справою Карпатської України, а також спільним польсько-угорським кордоном? Чи не готова Польща забрати собі частину закарпатської території, чи виступає за її перехід в принципі до рук угорців? Ю.Ліпський виклав польську позицію, вказавши, що спільний польсько-угорський кордон «як стабілізуючий елемент є в інтересах Радянського Союзу»

Мерекалов відповів, що наскільки раніше СРСР був зацікавлений у справах Чехо-Словаччини, настільки зараз (після Мюнхену) це не є у сфері радянських інтересів. Радянський дипломат висловив припущення, що Чехо-Словаччина іде шляхом, у кінці якого неминуче загарбання її Німеччиною. За таких умов зміна статусу Карпатської України у межах Чехо-Словаччини може стати джерелом неспокою, передусім для Польщі. О Мерекалов висловив сподівання, що Польща у змозі розв'язати це питання, незважаючи на всі труднощі. Польський дипломат погодився з цим і сказав, що його країна прагне досягти стабілізації у цьому регіоні [5: 342]. Як бачимо, тут виявилась спільність державних інтересів Польщі і СРСР, коли мова зайшла про Карпатську Україну та українське питання загалом.

Страх Москви перед українською проблемою був зумовлений усією історією українсько-російських взаємин, зокрема у більшовицький період, трудностю приборкати українські визвольні прагнення. Протягом усього часу більшовицького панування існувала небезпека відриву України від Москви, а з огляду можливої війни вона ставала ще серйознішою [6: 89].

Якщо на початку ХХ століття, коли західні кордони царської імперії проходили територією Польщі, Україна була для Росії передусім харчовою та сировинною базою, то у кінці 30-х західний державний кордон СРСР збігався із західними межами УРСР і Україна стала стратегічно важливим військовим і промисловим регіоном більшовицької імперії.

До проголошення автономії Закарпаття більшовики скрізь підкреслювали, що тільки у складі Радянського Союзу українці мають найбільші здобутки – свою республіку, уряд, освіту рідною мовою тощо. Тому зростання українського національно-визвольного руху, його практичні досягнення поза межами СРСР ставили під удар політику і пропаганду «вирішення національного питання в СРСР» [7: 117].

Однак, відкрито протиставитись праву карпатських українців на самовизначення у межах федеративної ЧСР більшовикам було незручно. Тому, коли у жовтні 1938 р. стало відкритим питання подальшої долі Карпатської України у зв'язку з претензіями на неї Угорщини, Москва впродовж короткого часу засуджувала угорські заходи. Інформація про виступи закарпатських політичних діячів за збереження федеративної ЧСР просочувалася у радянську пресу [8: 1].

17 жовтня 1938 р. у Москві відбулася зустріч угорського представника в СРСР М.Юнгерта з В.Потьомкіним. Угорщина прагнула отримати підтримку своїх зазіхань з боку Радянського Союзу. Проте, заступник наркома закордонних справ заявив, що угорські вимоги є наслідком мюнхенської політики, яку радянський уряд трактує як акт насилля і несправедливості [9: 564].

У Кремлі розуміли, що Угорщина отримас дозвіл від Німеччини на окупацію Карпатської України тільки у випадку підпорядкування Третьому райху. Підтвердженням цього є нота СРСР, вручена 9 січня 1939 р. тимчасовому повіреному у справах Угорщини в Москві. У ноті було висловлене занепокоєння можливим вступом Угорщини до антикомінтернівського пакту. Говорилося, що приєднання Угорщини до пакту, направлено проти Радянського Союзу, є для радянського уряду абсолютно незрозумілим, оскільки між двома країнами немає спірних питань і СРСР ніколи не виступав проти інтересів Угорщини [7: 245].

Про захист закарпатських українців у ноті мова не йшла. Як бачимо, Москва недовго грала роль оборонця Карпатської України перед угорським імперіалізмом. Вона ладна була поступитися декларованими принципами самовизначення націй і правами «братнього українського народу» заради політичної вигоди.

З іншого боку збереження Карпатської України у складі ЧСР кордони якої гарантовані Мюнхеном, відсувало, на думку Кремля, небезпеку безпосереднього використання Німеччиною української проблеми.

Період невизначеності тривав відносно недовго. На зміну йому прийшло мовчання. Національне та державне будівництво на Закарпатті набрало значного розмаху і почало турбувати Москву. По-друге, на зламі 1938-1939 рр. ставало щораз очевиднішим, що Гітлер прагнучиме захопити усю Чехію. У такому випадку, існуючі у тій чи іншій формі про-німецькі Словаччина та Карпатська Україна наближали б німців до кордонів СРСР [6: 88].

Карпатська Україна розглядалася Москвою як один із доказів того, що «українські плани» у Берліні існують. Німецький посол повідомляв з Москви, що радянський уряд вважає Карпатську Україну прямою загрозою своєму внутрішньому і зовнішньому становищу як «пункт кристалізації українського руху за незалежність», а також «плацдарм для подальшого руху Німеччини у напрямку до Радянського Союзу» [10: 81-82]. З публікацій радянської преси видно, що в СРСР рахувалися з можливістю використання нацистами Карпатської України для підготовки майбутньої агресії, яка б мала на меті захоплення Радянської України. Газети звертали увагу, зокрема, на зростання німецького впливу на Закарпатті [11: 83].

Німецька пропаганда ідеї створення Великої України для українців, що проживали у межах Радянської України, обернулася жорстокими репресіями. Вона зумовила енкаведистські звірства проти української інтелігенції, яку Сталін звинувачував у симпатіях до Німеччини: руйнування української культури, посилення русифікаційних заходів [12: 18].

Однак, у зв'язку з наростанням воєнної небезпеки і міжнародної актуалізації українського питання, в політиці Кремля з'являються нові тенденції. Намагаючись переконати український народ, що йому не варто чекати нічого доброго від Заходу і тому треба йти з Москвою, більшовики водночас робили усе, щоб обґрунтувати позицію, згідно якої українці вже здійснили свої національні прагнення, бо Українська РСР – це справжня держава, де процвітає український народ [6: 63]. У радянській пресі щораз частіше з'являються статті та довідки про австро-німецьку окупацію України в 1918 р., про поведінку поляків в Україні у 1920 р., про українські визвольні війни проти шляхетської Польщі в період козаччини [13: 56-84, 14: 58-72, 73-84].

Пересічного українця намагались утвердити в думці, що за умов такої ворожості до нього інтервентів із Заходу єдиним надійним союзником може бути лише Москва. При цьому від імені українського народу складались заяви про його відданість Москві і готовність йти у спільних лавах [6: 62].

СРСР шукав союзників, які б теж з певних причин побоювалися актуалізації українського питання на міжнародній арені. Такого союзника Москва знайшла насамперед в особі Польщі. 20 жовтня 1938 р. відбулася зустріч заступника наркома закордонних справ СРСР В.Потьомкіна з послом Польщі в СРСР В.Гжибовським. Посол висловив думку, що міжнародна ситуація, яка різко змінилася, ставить перед Польщею і Радянським Союзом питання, чи не варто подумати про суттєве покращення взаємовідносин? В.Гжибовський натякнув на чехословацький спадок, зазначивши, що він може бути прибраний до рук. Посол запропонував почати дипломатичне оформлення економічного співробітництва, закінчити торгівельні переговори і пом'якшити з обох сторін тон політичної пропаганди у пресі. «Це, – на думку польського посла, – підготувало б атмосферу для більш серйозних акцій» [15: 368]. СРСР із зацікавленістю сприйняв польську заяву. Через день нарком закордонних справ СРСР М.Літвінов запросив до себе польського посла для конкретизації пропозицій. Протягом жовтня-листопада 1938 р. М.Літвінов неодноразово зустрічався з польським послом. У розмовах М.Літвінов і В.Гжибовський часто обговорювали проблему «району, що цікавить обидві країни» і «стабільність положення лівного регіону» [15: 70, 59]. У кінцевому результаті це привело до появи у пресі 27 листопада спільного польсько-радянського комюніке.

Українське питання зуміло примирити двох давніх ворогів. Якщо у вересні 1938 р. СРСР погрожував Польщі денонсацією пакту про неагресію у зв'язку з концентрацією

польських військ на чехословацькому кордоні, то у листопаді СРСР оголошує про свою підтримку Польщі, хоча польські війська знаходяться у безпосередній близькості до кордону Карпатської України, яка була складовою федеративної ЧСР. Тепер радянський уряд не хвилюють ні концентрація військ, ні терористичні акції поляків на чехословацьких землях [16: 67].

Маючи надію на подальшу співпрацю, 15 грудня 1938 р. радянський військовий аташе у Ковно майор Короткіх запропонував польській військовій владі створити антинімецьку коаліцію у складі СРСР, Польщі, Чехословаччини і прибалтійських держав. Необхідною умовою порозуміння і політично-військового союзу Польщі та СРСР було б: 1) дозвіл Польщі на право Червоної Армії тимчасового вступу на територію прибалтійських держав у випадку перших ознак німецької агресії, а особливо у випадку загрози для Польщі чи Литви з боку Німеччини або якби Німеччина розпочала військові дії проти Франції; 2) надання СРСР на території Польщі права користування військовими базами та комунікаційними лініями в районі Вільнюса і Львова, а також згоду на прохід Червоної Армії через округи Вільнюса та Львова для уможливлення військових дій у Східній Пруссії і Чехо-Словаччині [17: 23]. Польща відхилила радянську пропозицію [18: 400].

А втім, це не похитнуло радянсько-польської солідарності щодо Карпатської України. У грудні змінюється офіційна позиція Москви до актуалізації українського питання на міжнародній арені. Якщо раніше Кремль із зрозумілих причин волів не порушувати і не згадувати цієї дражливої для СРСР теми, то 27 грудня 1938 р. радянський тижневик, який, щоправда, був призначений для іноземців, «Le Journal de Moscou», надрукував передову статтю на українську тематику.

У статті, зокрема, зазначається, що німецька і частина міжнародної преси, яка отримує інструкції з Берліна, старається останнім часом культивувати українську проблему. Початок цієї акції вбачається у наданні автономії Карпатській Україні. З позірним здивуванням журнал відзначає, що німецька преса з певним пошвавленням займається також питанням української меншості у Польщі. У статті відзначається, що нацисти говорять також і про Радянську Україну. «Le Journal de Moscou» зараховує Радянську Україну до найбільш «квітучих» радянських республік, називаючи її міцною, непереможною фортецею, нерозривно зв'язаною з іншими народами Радянського Союзу [19: 140]. Крім заповнень у моральній і політичній єдності, що існують між Радянською Україною і цілим СРСР, тижневик твердить, що галас навколо українського питання є штучним, інспірованим Німеччиною. У автора статті немає жодного сумніву, що метою цього галасування є відвернення уваги західних держав від справжніх об'єктів агресії, яку Берлін і Рим готують у найближчому часі.

Характеризуючи у такий спосіб чинники, якими керується Берлін у своїй акції на користь України, журнал, однак, не виключає економічних причин – намагання Німеччини прокласти через Карпатську Україну шлях до румунської нафти і зерна, а також сировини балканських країн, що може бути залагоджене через уряд Волошина, який є маріонеткою в руках берлінського уряду [19: 141].

Врешті останнім фактором, що впливає на розгортання української кампанії, є внутрішні проблеми Німеччини. Метою підняття української проблематики є відвернення уваги німців від економічних та політичних негараздів у власній країні.

Журнал висловлює переконання, що нацисти через проукраїнську пресову акцію прагнуть зміцнити свою диверсійну та терористичну діяльність за кордоном, що завжди була допоміжним чинником німецької закордонної політики [19: 142].

9 січня 1938 р. під час зустрічі М. Литвинова з польським послом В. Гжибовським, останній відмітив, що із задоволенням прочитав передовицю «Le Journal de Moscou», з якою повністю співпадає польська позиція [20: 26].

Коли минув перший шок від створення Карпатської України у радянських дипломатичних колах стала дедалі більше поширюватися думка, що пропаганда навколо ство-

рення Великої України є справою рук не стільки німців, як західних країн [21: 277]. Безумовно, головну роль у постановці питання про створення Великої України як однієї з найважливіших цілей націонал-соціалізму відіграла Німеччина [22: 133]. Її підхопила західна преса, а потім вона поширилась і на правлячі політичні кола Заходу, у той час як Гітлер, розробляючи свої подальші плани експансії, почав затушовувати українську проблему.

Нарком закордонних справ СРСР М.Литвинов у листі до повноважного представника СРСР у Франції Я Суріца зокрема, писав: «Не думаю, щоб сам Гітлер і його оточення дійсно вважали українське питання проблемою актуальної політики. Нам повідомляє Астахов ніби-то Гітлер у тісному колі друзів сам висловив здивування з приводу піднятого лементу, сказавши, що українське питання вирішиться не раніше ніж через п'ять-шість років і без війни». М.Литвинов нагадав, що мотиви цієї кампанії, оскільки у ній бере участь Німеччина, викладені у передовиці останнього номеру «Le Journal de Moscou». Однак, на відміну від вищезгаданої статті, де звинувачуються виключно німці і їхні платні агенти, нарком додає, що, можливо, самі прихильники Бонне і Чемберлена роздувають кампанію, підказуючи Гітлеру диверсію у напрямку Сходу [15: 144].

Повноважний представник СРСР у Великобританії І.Майський у листі до наркома від 10 січня 1939 р. повністю підтверджує слова М.Литвинова, що «українська проблема» набагато більше мусувалась і мусується в Англії (і Франції), ніж у Німеччині. «З усього, що я чув і спостерігав протягом минулих двох місяців, – відзначає радянський дипломат – з впевненістю можна зробити висновок, що чемберленівські кола свідомо роздувають «український напрям» німецької експансії, докладаючи зусиль підказати Гітлеру саме такий хід» [15: 156-157]. Повноважний представник у відповідь на часті питання відповідав, що будь-який ірредентський рух у Радянській Україні неможливий, оскільки там повністю вирішені національне і земельне питання, а, окрім того, у населення ще свіжі спогади про німецьку окупацію 1918 р. [15: 157].

У той же час СРСР не випускає з поля зору розвиток української справи на міжнародній арені. З Москви в усі дипломатичні представництва Радянського Союзу передається завдання дізнатися про суть польсько-німецьких переговорів у січні 1939 р. та місце в них української проблеми [20: 34, 15: 158]. З дипломатичних джерел народний комісаріат СРСР отримав інформацію, що Гітлер у розмові з Ю.Беком визнав українську проблему менш актуальною, ніж питання про колонії та інші, що стосуються Західної Європи [20: 73].

Міністр закордонних справ Італії Г.Чіано 16 січня 1939 р. переконував повноважного представника СРСР в Італії Л.Гельфанда у відсутності агресивних німецьких планів щодо Радянської України. Він сказав, що всі ці слухи спеціально поширюють французи. Не заперечуючи антирадянських настроїв Гітлера, Чіано одночасно заявив, що наміри німців йому добре відомі, що українським планам не співчужають ні Італія, ні Польща, ні Угорщина, і що, зрештою, об'єктом найближчих претензій Гітлера будуть колонії [20: 48].

4 лютого 1939 р. заступник наркома закордонних справ СРСР В.Потьомкін у листі до радянського повпреда у Франції писав, що Німеччина зацікавлена в тому, щоб напередодні пред'явлення Англії і Франції вимог з питань колоній забезпечити собі тил зі Сходу. Заради цього німці не дуже натискають на Польщу, оголошують «не актуальною» українську проблему і роблять відповідні жести щодо СРСР [20: 98].

На початку березня радянський представник у Німеччині А.Мерекалов повідомляв у Москву, що у дипломатичних представництвах констатують певне зрушення німців у бік СРСР. Відмічають, що Гітлер поступово пом'якшує тон відносно Радянського Союзу і останнім часом не робить ніяких випадів [20: 161]. Як відмічалось вище, Гітлер вже визначився у західному напрямі свого наступного удару. Оскільки війна на два фронти ніколи не входила у плани Гітлера, потрібно було стабілізувати відносини на сході, у першу чергу з Радянським Союзом.

У результаті аналізу цих зовнішньополітичних кроків Німеччини та її союзниці по осі Італії у кінці лютого – на початку березня 1939 р. радянський уряд прийшов до висновку, що Гітлер вирішив завдати перший удар не на Схід, у напрямку сировинної бази України

(тобто проти СРСР), а на Захід. Вагому роль в цій оцінці черговості німецьких намірів зіграла відмова Гітлера від вирішення української справи [10: 93].

10 березня 1939 р у своїй доповіді на XVIII з'їзді ВКП(б) Сталін приділив Карпатській Україні цілий розділ. Про Карпатську Україну Сталін висловився ніби-то легковажно але сам факт, що диктатор могутньої імперії переймався у своїй програмній доповіді питанням автономної держави з 700-тисячним населенням, вказує, яку велику люту вагу мала тоді Карпатська Україна і вся українська проблема загалом [6: 59]. Занепокоєння Москви було прикрите глуфом над Карпатською Україною – «комашка, що хоче прилучити до себе слона» [23: 423]. Сталін дав зрозуміти, що СРСР не повірив тому галасу, що був створений навколо автономії. У той же час попередив, що будь-які зазіхання на Радянську Україну зустрінуть найрішучіший опір.

У доповіді засуджувались як агресивні дії фашистських держав, так і політика Заходу. За логікою Сталіна, небезпека виходила не стільки від агресорів, скільки від їх «мюнхенських умиротворителів». Не випадково його критика була спрямована передусім на адресу Великобританії та Франції, яких Сталін звинуватив у провокуванні війни. Тому висновок доповідача про необхідність «бути обережними і не дозволити провокаторам війни, які звикли загібати жар чужими руками, втягнути в конфлікт нашу державу», був майже скрізь сприйнятий як ознака можливої зміни радянського зовнішньополітичного курсу [24: 128].

Список використаних джерел

1. Служ С.З. Германно-советские отношения в 1918 – 1941 гг. // Словяноведение – 1996 – № 3. – 101-110.
2. Известия. – 14 октябрю – 1938.
3. Известия. – 15 октябрю – 1938.
4. Стерчо П. Карпато-Українська держава – Львів: За вільну Україну, 1994. – 288 с.
5. Page J. Polska i Związek Radziecki w czasie kryzysu czechosłowackiego. Niemcy w polityce międzynarodowej 1919-1939 – Т. III – Poznan: Uniwersytet A Mickiewicza, 1992. – S. 327-345.
6. Прокоп П. Україна і українська політика Москви. – Мюнхен: Сучасна Україна, 1956. – 176 с.
7. Свідерська Н. Зовнішньо-політичні орієнтації партій Східної Галичини напередодні Другої світової війни// Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В.Гнатюка. Серія Історія. Вип. VII – Тернопіль, 1998. – С. 116-127.
8. Правда. – 1 ноябрю. – 1938.
9. Skrzypek A. O genezie polsko-radzieckiego konfliktu z 26 XI 1938. // Kwartalnik historyczny – 1975. – № 3. – S. 560-572.
10. Фляйшхауэр П. Накл. Гитлер, Сталин и инициатива германской дипломатии. 1938-1939. – М.: Прогресс, 1991. – 480 с.
11. Швагуляк М. «Українська карта»// 1990. – № 7. – С. 83-91.
12. Коваль В.С. Довкола радянсько-польської війни 1939 р. – К.: Інститут історії України, 1991. – 77 с.
13. Большевик України – 1938. – № 1. – С. 56-84.
14. Большевик України – 1939. – № 3. – С. 52-86.
15. СССР в борьбе за мир накануне второй мировой войны (сентябрь 1938 – август 1939 гг.). Документы и материалы – М.: Политиздат, 1971. – 671 с.
16. Свідерська Н. Українське питання та польсько-радянські стосунки 1938 р.// Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В.Гнатюка. Серія Історія. Вип. VI – Тернопіль, 1996. – С. 63-69.
17. Sowa A. U progu wojny. Z dziejow spraw wewnetrznych i polityki zagranecznej II Rzeczy Pospolitej. – Krakow: Towarzystwo sympatykow historii, 1997. – 319 s.
18. Turlejska M. Rok przed kleska. – Warszawa: Wiedza powszechna, 1965. – 483s.
19. Archiwum Akt Nowych. MSZ. Ambasada RP w Berlinie. sygn. 387, k. 257.
20. Документы и материалы кануна второй мировой войны 1937-1939 гг. – Т. 1. – М.: Политиздат, 1981. – 360 с.
21. Сиполе В. Тайны дипломатические. Канун Великой Отечественной 1939-1941. – М.: Отчизна, 1997. – 448 с.
22. Буханов В. Европейская стратегия германского фашизма. 1933-1939. – Свердловск, 1991. – 162 с.
23. Год кризиса 1938-1939. Документы и материалы – Т. 1 – М.: Политиздат, 1990. – 555 с.
24. Белоусова З. Советский Союз: поиски безопасности// Европа между миром и войной. – М.: Наука, 1992. – С. 117-129.

Natalia Sviderska

THE SOVIET UNION IN THE DIPLOMATIC GAME AROUND THE CARPATHIAN UKRAINE

On a documentary basis, the politics of the Soviet Union concerning the Ukrainian affair at the end of 1938 – beginning of 1939 has been represented in the paper. The author departs from the existing Soviet historiographical appraisal for Soviet Foreign Politics. In particular, it deals with the strongest Polish-Ukrainian ties at the end of 1938, the reason for which the author observes in the activization of the Ukrainian affair on the international scene. A new interpretation of the USSR's position to the state building in the Carpathian Ukraine has been proposed in the study.

УДК 94 (477)

Володимир Ханас

ПОЛЬСЬКА ПІДПІЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ У ЗБОРОВІ У 1940 РОЦІ

Ця структура в умовах радянської тоталітарної системи не могла виконати головних завдань, не мала відчутного впливу в суспільстві через те, що проіснувала недовго і була викрита органами НКВС. Однак саме підпільна організація служила перехідною ланкою між офіційними установами і організаціями міжвоєнної Польщі та пізнішими воєнно-політичними структурами.

Питання діяльності польського підпілля на терені Західної України, а особливо Тернопілля, попри окремі публікації [3: 15-31; 4, 5, 26-27; 6; 8, 10, 88-105] до цього часу не знайшло належного висвітлення в українській історіографії.

У той же час, як свідчать архівні документи, після приходу Червоної армії на терени Західної України, представники польського суспільства, почали активно створювати підпільні групи.

У вересні 1939р в Коломих маршал Едвард-Ридз-Смігли доручив майорові Едмунду Галінатому організацію створення таємної організації на зразок колишньої ПОВ. Цей наказ майор Галінат встиг доставити до Варшави, яка ще боронилася. Водночас в Станіславові 17 вересня 1939 р. генерал Вацлав Стахевич дав майору Янові Мазуркевичу наказ про створення таємної військової організації, який був негайно виконаний [8, 28-30, 11, 28]. Так, у вересні 1939 року після вступу військ Червоної армії у місті сформувались Польська організація боротьби за волю (Polska Organizacja Walki o Wolność) – ПОВВ, відома також під назвою Польська організація боротьби з ворогом (Polska Organizacja Walki z Wrogiem). Це, мабуть, була перша організація, яка претендувала на те, щоб відігравати провідну роль у польському підпіллі Західної України. Її комендантами були по черзі: генерали Маріан Жегота-Янушайтіс і Мечіслав Борута-Спеховіч, полковник Ежи Добровольський та майор Зигмунт Добровольський. Ця підпільна структура проіснувала до початку 1940 року [7, 175; 11, 28]. Пізніше керівництво підпіллям перебрав К. Жебровський. НКВС розкрило цю групу і 14 її активних учасників було розстріляно [9, 194, 11, 28]. Після виникнення у Варшаві в 1939 році організації Служба перемоги Польщі – СЗП (Sluzba Zwyciestwu Polsce) до Львова та інших окупованих «советами» земель стали прибувати її емісари. Згодом на території трьох галицьких воєводств сформували СЗП на чолі з підполковником Максиміліаном Соколовським («Ян», «Тжаска»). Незабаром виникла ще одна військова організація загальнопольського значення – ЗВЗ (Związek Walki Zbrojnej) котра поглинула структури СЗП. Було створено Обшар № 3 на терені ко-

лишніх Львівського, Тернопільського, Станіславівського та Волинського воєводств. Проте внаслідок неузгодженості дій між Варшавою і Парижем, процес формування цієї структури у Галичині та Волині був непростим. У результаті у Львові виникли два командування обшару. До червня 1940 року Головному командуванню ЗВЗ у Парижі безпосередньо підпорядковувався ЗВЗ-1 який очолювали: полковник Владислав-Казімеж Жебровський – «Жук», підполковник Владислав Котарський – «Друг», підполковник Еміль Мацелінський – «Корнель». Друга організація ЗВЗ-2 підтримувала зв'язок із Варшавою. До червня 1941 року її комендантами були: підполковник «Тжаска», майор Зигмунт Добровольський – «Зигмунт», підполковник Адам Пашковський – «Задора» і підполковник Тадеуш Слонєвський – «Север Вартонович». Спроба Варшавського центру об'єднати їх у єдину структуру не дала бажаних результатів. Направлений зі столиці генерал Міхал Карашевич-Токаржевський – «Столярський», який мав стати комендантом підпілля під радянською окупацією, був заарештований енкаведистами під час переходу кордону. Така ж доля спіткала і його наступника – полковника Леопольда Окулицького – «Яна» [7: 176; 11: 28].

На Тернопільщині польське підпілля у 1939-41 рр. не було організаційно оформлене в одну структуру. Твердженням деяких польських істориків про існування в Тернопільському воєводстві на переломі 1939/1940 років округу ЗВЗ, яким ніби-то керував невідомий ротмістр, суперечить організаційний рапорт № 37 генерала Ровецького від 21 листопада 1940 року щодо округів Станіславів та Тернопіль де, зокрема, сказано: «ці округи не є зорганізованими. Свого часу Нєвяровський (майор Александр Альфонс Клос – В.Х.) зорганізував там відносні осередки; схожий вплив мав на той терен Добровольський (майор Зигмунт Добровольський- В.Х.). Після їх усунення «Корнель» (підполковник Еміль Мацелінський – В.Х.) нічого на цю тему не повідомляв» [12: 303].

У даній статті висвітлюються невідомі факти діяльності та створення польської підпільної організації у м. Зборові.

Весною 1940 року колишній хорунжий польської армії, кавалер медалі «Неподлець» Чеслав Фріц почав закладати у Зборові та Зборівському районі, а також у Поморянському районі Львівської області підвалини польської підпільної організації, яка ставила за мету відновлення Польщі у довоєнних кордонах. Спонукав Фріца до таких дій таємний приїзд до Зборова його колишнього однополчанина, підпоручика Безека. Останній знав де мешкає Фріц оскільки під час вересневої кампанії разом з рештками свого полку відступав через Зборів, Тереховлю, Заліщики у Румунію. Безек розповів Фріцу про те, що він, виконуючи завдання майора Шустера, нелегально прибув у Зборів з Румунії з тим, щоб вивчити ситуацію на окупованих більшовиками теренах і організувати клітини польського опору [1: 20, 2: 31-34].

Зустрівши повне розуміння Фріца, він дав йому настанови для побудови підпілля які полягали в наступному.

- конспірація повинна бути військового зразка, а тому вербувати до неї перш за все людей, обізнаних з військовою справою;

- залучення членів проводити обережно, з мотивацією організації «самооборони поляків від українців» і ні в якому разі не наголошувати, що створюється якась суто військова структура, спрямована проти Радянської влади;

- організація не повинна бути громіздкою. Краще мати людей менше, проте надійних;

- структура організації, побудова окремих її клітин, їхні функції повинні враховувати місцеві умови [2: 31-34].

Фріц і Безек домовились про наступну зустріч через три місяці, проте вона не відбулася. Нині неможливо відповісти на питання чи був дійсно Безек посланцем керівних органів польського підпілля в еміграції, чи агентом – провокатором органів НКВС. Проте не викликає сумніву, що енкаведисти знали про майора Шустера ще до того, як про його роль та роль Безека у створенні підпілля повідав заарештований Фріц.

Вірний даному офіцерському слову честі, Фріц, зваливши на себе ношу повітового коменданта ПОВВ, вербував людей до організації, кістяк якої склався в кінці 1941 року. Активними її членами були Мартин Фільозоф, Хенрік Вілюш, Едвард Самборський, То-

маш Скричинський, Стефан Миротінський, Іван Григер, Юзеф Лозіцький, Юзеф Цорко, Леон Красутський, Юзефе Каліщаківна, Владислав Піліп (Жичковський), Валеріан Коханський, Теодор-Рудольф Фельдман, Адам Гроховський, Іван Баранецький, Анджей Максус, Філіп Орловський, Павло Дуткевич, Антон Бохінський, Владислав Янковський, Станіслав Каліновський, Петро Радом, Міхал Ясінський, Броніслава Фріц та Марія Крах.

Багато було в цій організації показного, не бракувало і зовнішніх ефектів, здатних запаморочити уяву сьогоденньому читачу: клятва, пароль, захована зброя і т.д. Коли проігнорувати всю цю театральність, створену завдяки бруталності слідства, то впливає той факт, що у Зборові дійсно існувало польське патріотичне угруповання, яке, очевидно, перебувало лише на стадії формування. Його члени, як патріоти, обговорювали політичну ситуацію, пов'язану з вересневою катастрофою 1939 року, журились подальшою долею Польщі, однак до якихось радикальних дій не дійшло.

Разом з тим, в окремих помислах учасників підпілля завжди був присутній український фактор. Так Юзефа Каліщаківна, залучаючи до організації нових членів, вбачала основне завдання підпілля у наступному:

«Незабаром СРСР буде воювати з німцями і у випадку відступу СРСР з території колишньої Польщі, ми, поляки, повинні виступити і взяти владу в свої руки і не допускати українців, котрі також намагатимуться створити «самостійну Україну» [1: 9]

У зв'язку з викладеним, перед щойно завербованими учасниками організації ставилися завдання збирати інформацію про українське націоналістичне підпілля та про його учасників.

У когось із заарештованих енкаведисти знайшли під час обшуку своєрідне релігійно-містичне пророцтво у стилі Нострадамуса про «виключну» долю Польщі, котра наче фенікс постане з попелу на руїнах імперіалістичних держав [2: 345].

Члени польської підпільної організації давали клятву: автором якої був її член Леон Красутський

«Я, як польський патріот, вступаючи у польську організацію військову (ПОВВ), зобов'язуюсь виконувати усі доручення. Про свою належність до цієї організації, окрім відомих мені членів, ні з ким не ділитися. Не вживати спиртних напоїв» [1: 18]

Окрім клятви, керівництво підпілля мало також статут організації, список її членів, та інші документи, які, ніби, Чеслав Фріц знищив напередодні свого арешту [1: 19].

Не діждавшись запланованого приїзду Безека, Чеслав Фріц почав діяти на свій розсуд. За допомогою учасників зборівського підпілля Пйотра Радома та Владислава Жичковського він налагодив контакти з так званим Львівським центром, у який входили працівник трамвайного тресту Дерень (проживав по вулиці Личаківській 77) та Лянґнер (ніби-то брат відомого польського генерала Віктора Лянґнера) [2: 35].

При зустрічах з названими учасниками зборівського підпілля, представники «Львівського центру» цікавились у них кількістю учасників організації, наявністю зброї. Рекомендували використати для розбудови підпілля клітинну структуру, а також налагодити контррозвідальну роботу з метою виявлення конфідентів НКВС серед поляків [1: 17-18, 35-37, 2: 49-54].

Щодо наявності в організації озброєння засобів зв'язку, то серед її учасників ходили часом суперечливі чутки про радіостанцію в Козлові, наявність пістолетів принаймні у шести членів, які у більшості своїй не підтвердились. 13 червня 1941 року у Зборові енкаведистам вдалося виявити закопані у землю пістолет, гранату та два затвори від австрійських гвинтівок [2: 68].

У зв'язку з початком Великої Вітчизняної війни слідство по цій справі так і не було завершено. 28 червня 1941 року, коли прихід німецьких окупантів у Тернопіль очікувався з дня на день, згідно з наказом Наркома держбезпеки України Мешака 24 учасники зі зборівського польського підпілля були розстріляні енкаведистами в числі інших 407 чоловік, особливо небезпечних політичних злочинців у Тернопільській тюрмі [2: 340]. Доли двох жінок, Фріц Броніслави та Крах Марії, залишились нез'ясованими [2: 340].

Ні зборівське польське підпілля, ні аналогічні йому підпільні групи в інших містах та містечках на «східних кресах» (1939-1941р.р.) не виконали, і в умовах радянської тоталі-

тарної системи не могли виконати, головних завдань, які були висунуті перед ним польським військово-політичним керівництвом в еміграції.

Ці структури не мали відчутного впливу в суспільстві через те, що проіснували недовго і швидко були викриті органами НКВС. Однак саме вони та аналогічні їм структури були перехідною ланкою між офіційними установами і організаціями міжвоєнної Польщі та пізнішими підпільними воєнно-політичними структурами, які акумулювала в собі згодом Армія Крайова.

Список використаних джерел

1. Архів Управління Служби Безпеки по Тернопільській області - Спр 10344-п - Т 1-2. Там само - Т 2-3. Бондаренко К. Діяльність українських загонів самооборони на Волині, Буковині та у Галичині в роки Другої світової війни // Україна-Польща: важкі питання. Т.3. - С.15-31.
4. Гайдай О., Хаварівський Б., Ханас В. Хто пожав «Бурю»? Армія Крайова на Тернопіллі 1941-45рр. - Тернопіль, 1996.
5. Гайдай О., Ханас В. До питання діяльності Підгаєцького об'єдну АК//Освітянин. - 1998. - №2. - С.26-27.
6. Іллюшин І. Польське підпілля на території Західної України в роки Другої світової війни // Україна - Польща: важкі питання - Т 1-2. - Варшава, 1998.
7. Пекунівич Г. Польське підпілля на південно - східних кресах Другої Річ посполитої у 1939-1945 рр //Україна-Польща: Важкі питання. - Варшава, 1998. - С.175.
8. Польське підпілля 1939-1941 (невідомі документи з архівів спеціальних служб). - Варшава-Київ, 1998. - С.28-30.
9. Україна - Польща: важкі питання - Т 1-2. - Варшава, 1998.
10. Ханас В., Гайдай О. Польське антибільшовицьке підпілля на Тернопільщині у 1939 - 1941рр.//Освітянин. - 1998. - №5 - С.33-35; №6 - С.26-28.
11. Ханас В. До питання генези польської самооборони в Східній Галичині на прикладі Бережанського та Чортківського інспекторатів Армії Крайової // Україна-Польща: важкі питання - Т 3 - Варшава, 1998. - С.88-105.
12. Mazur G. Okręg Tarnopol Armii Krajowej (Rozwój organizacyjny Armii Krajowej - Warszawa, 1996.

Volodymyr Khanas

THE POLISH SECRET ORGANIZATION IN ZBORIV IN 1940

This structure could not its main tasks in the totalitarian soviet conditions. It didn't influence greatly the society as it excited for a short time and was revealed by the FBI's organs. But this secret organization was the transitional link between the organizing establishments and the organizations of intermilitary Poland and subsequent military – political structwes.

УДК 94 (477)

Алеся Аскерко, Володимир Ханас

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ ТА РЕСПУБЛІЦІ БІЛОРУСЬ

Система місцевого самоврядування в Україні та Білорусі впродовж майже тисячоліття була надзвичайно схожою, що пояснюється спільною історичною долею. Впродовж останніх десяти років в Україні і Білорусі по-своєму підходили до законодавчого забезпечення основ місцевого самоврядування.

Місьцеве самоврядування як публічна форма самостійного вирішення питань місцевого (а частково і державного) життя жителями відповідних адміністративно-територіальних одиниць та їх органами у межах Конституції і законів держави –

це довготривале явище в соціальному та політичному житті людства, а його витoki сягають громадівського та племінного самоврядування в додержавницький період багатьох держав.

Розбудовуючи взаємини між центральним урядом та органами місцевого самоврядування, всі демократичні нації намагаються досягти двох основних цілей, які часом суперечать одна одній. Першою з них є забезпечення права на місцеве самоврядування, що є основоположним принципом демократичного урядування, а також здатності субнаціональних органів влади коригувати програми задоволення конкретних потреб своїх виборців та пристосовуватися до місцевих умов. Друга мета пов'язана з потребою центрального уряду брати на себе обов'язки загальнодержавного характеру і захищати права всіх громадян. Тому одним із найголовніших завдань, що постають перед посадовими особами центральних органів влади усього світу, є визначення функцій та обов'язків місцевої автономії щодо загальнодержавних цілей [14, 8].

У цій статті подано стислий огляд того, як розвивалася система місцевого самоврядування в Україні та Білорусі і яким чином Україна і Білорусь намагаються урівноважити місцеву автономію та загальнодержавні норми у своїх законах.

Місцеве самоврядування і в Україні і в Білорусі має досить довгу і дуже драматичну історію. Самоврядні традиції в обидвох державах існують з часів Київської Русі (вічева демократія) і були частиною державотворчих процесів. У першій українській Конституції Пилипа Орлика гарантувалося станове самоврядування [10: 8], а Стаття XIII Конституції зберігала недоторканими й непорушними привілеї українських міст [12: 31]. За часів Київської Русі різні форми місцевого самоврядування (сільська, міська та регіональна) склалися та розвивалися на основі звичаєвого права.

Так, на рівні регіону елементи самоврядування знаходили свій вияв у вічах. Характерним для вічової організації управління був більш-менш чіткий розподіл повноважень між князем та вільним населенням регіону. Так до відання князя відносилися судочинство, адміністративне управління, податкова політика тощо. Віча відали питаннями війни і миру, закликали або виганяли князя, брали участь у формуванні адміністративних та судових органів тощо.

Суб'єктом міського самоврядування виступали міські громади, які користувалися значною адміністративною, господарською і судовою автономією. Найважливіші питання міського життя вирішувалися на міських вічах, а вільні городяни обирали зі свого кола вїйта та інших посадових осіб міського самоврядування, котрі мали розглядати поточні справи.

Суб'єктом сільського самоврядування виступала сільська громада – верв, яка об'єднувала жителів кількох сіл, у корпоративній власності мала землю, представляла свою громаду у відносинах з іншими громадами, феодалами, державною владою.

Елементи місцевого самоврядування, особливо в містах та містечках, отримали подальший розвиток у формі вїйтівства після входження українських та білоруських земель до складу Великого Князівства Литовського. Система взаємовідносин між центральною владою, власниками міст та міськими громадами, яка була обумовлена статусом міста, у той час була досить складною.

Так у великокнязівських містах поряд з органами міського самоврядування центральною владою призначалась старостинська адміністрація – міський орган державної влади, – очолювана старостою. На міських вічах обирали вїйтів. Міське самоврядування у формі вїйтівства отримує юридичне оформлення у Литовських статутах (1529, 1566, 1688 рр.), якими були узаконені міські віча.

Надзвичайно важливого значення для подальшого розвитку місцевого самоврядування в Білорусі та Україні мало магдебурзьке право, що починає поширюватися на

українські та білоруські міста, починаючи від середини XIV ст. Магдебурзьке право передбачало право міської громади запровадити модель міського самоврядування на зразок управління німецьким містом Магдебургом. Як вказує М. Грушевський: « муніципальна свобода, що була свіжою та новиною в самій Німеччині, мала в першій лінії служити для заохочення колоністів: їм передовсім обіцяно муніципальну конституцію на німецький взір на нових осадах. Зрештою в ній бачили секрет розвою багатства і доходів німецьких міст, і пробували оживити нею і світські осадки» [3: 224].

Першим з міст Білорусі таку грамоту від князя Ягайла отримав у 1390 році Брест [3: 229], через рік – Гродно, у 1441 році – Слуцьк, у 1498 – Полоцьк, у 1499 – Мінськ. Першому українському місту (Сянок) магдебурзьке право було дароване Галицьким князем Юрієм – Болеславом Тройденевичем у 1339 році [3: 226], в 1352 році його отримав Львів [3: 227], а в 1374 від Юрія та Олександра Коріатовичів – Кам'янець-Подільський [3: 229]. Поширення магдебурзького права в Україні значно прискорилося після входження її земель до складу Великого Князівства Литовського та Королівства Польського. Так, в 1432 р. магдебурзьке право надано Луцьку, в 1442 р. – Снятину, в 1444 р. – Житомиру, в 1499 р. – Києву [3: 230], в 1498 р. – Дубну, в 1518р. – Ковелю, 1548 р. – Тернополю [16: 4], в 1564 р. – Брацлаву, в 1585 р. – Переяславу, в 1600 р. – Каневу тощо.

В Україні і Білорусії Магдебурзьке право оформлювалося так званими магдебурзькими грамотами, які відігравали роль статутів західноєвропейських міст. Магдебурзьке право звільняло міщан від феодальних повинностей, від суду і влади великокнязівських старост, воєвод і інших державних осіб. Міським життям керували виборний магістрат, що складався з двох «палат» – ради і лави. Рада була безпосередньою міською владою, займалася судовими справами. Лава розглядала кримінальні злочини. Самоуправління також давало місту права на власний герб.

Чималу роль у функціонуванні виборних органів міста відігравали безпосередньо міщани, котрі вимагали, щоб їхні депутати перевіряли всю діяльність магістрату. Такі перевірки часом виявляли зловживання, вельми подібні на сучасні. Деякі з них були важкі, і тоді порушниками займалися судді. Так, Полоцьк довго говорив про суд над бурмістрам Даніелем Клібневичем. Через підкупи він домогся вибрання радником свого швагра Курбатовича, привласнив податки на суму майже тисячу золотих. Поруч з ним на лаві підсудних сидів радник Міхневич, який привласнив податки з полоцьких корчем. Аналогічних прикладів можна навести чимало.

За часів входження частини території Білорусі до складу Української козацької держави місцеве самоврядування набуває своєрідних форм, що пов'язано полково-сотенним устроєм (XVII-XVIII ст.). Полки та сотні одночасно були військовими та адміністративно-територіальними одиницями, і користувалися військово-адміністративним самоврядуванням [17: 43-53].

Після підписання Переяславської угоди між Україною та Московською державою у 1654 р. починається процес поступової ліквідації будь-яких форм місцевого самоврядування. У 1722 р. і в Україні і в Білорусі запроваджується так звана комендантська система, що передбачала адміністративний нагляд за діяльністю місцевого самоврядування з боку російських комендантів. В 1783 р. магістратські та ратушні суди замінюються судами «по учреждению о губерниях» та скасовується полково-сотенний устрій в Україні. Після видання Катериною II 21 квітня 1785 р. «жалованой грамоты на права и выгоды городам Российской Империи» були створені нові станові органи міського самоврядування – міські думи. Таким чином, було завершено процес уніфікації форм місцевого самоврядування в Білорусі та Україні за російським зразком.

Правда, навіть за умов абсолютистської монархії, в другій половині XIX століття почався процес відновлення самоврядування через запровадження земств та прийняття нових міських квазі-статутів, у яких закладались перші елементи представницької демократії.

З 1838 р. запроваджується станове самоврядування для державних та вільних селян у формі сільського товариства, що в 1861 р. була поширена на всіх селян. З 40-х років XIX ст. починається формування міського рівня влади. Регіональне самоврядування на загальноімперських засадах запроваджується в Україні після проведення Олександром II земської реформи [4: 55-58] в 1864 р. за якою із системи державної влади виділився губернський та рівень самоврядування. Земські збори обирали земську управу, яка вирішувала поточні справи, а контроль за діяльністю земств здійснював губернатор. Аналогічно було організоване місцеве самоврядування і в повітах.

Реформу міського самоврядування в Російській імперії, до складу якої входила більша частина України та Білорусі було здійснено в 1870 році. Реформа передбачала створення представницьких органів міського самоврядування – міських дум, які обиралися жителями міста за куріальною системою. Виконавчим органом міського самоврядування стає управа на чолі з міським головою, який обирається міською думою. Однак у 1917 році лише 45% міст Російської імперії мали самоврядування, тобто лише після того, як органи влади та населення освоїли компетенцію і навчилися управляти майном в інтересах суспільства [6: 154].

За часів УНР здійснено нову спробу реформувати місцеве самоврядування. У II Універсалі Української Центральної Ради від 20 листопада 1917 р. проголошувалася необхідність «вжити всіх заходів до закріплення й поширення прав місцевого самоврядування, що являються органами найвищої адміністративної влади на місцях» [12: 80]. За Конституцією УНР від 29 квітня 1918 р., конституційний лад України базувався на засадах принципу децентралізації. У 5 Статті землям, волостям і громадам надавалися права широкого самоврядування [12: 79]. 26 стаття цієї ж Конституції закріплювала принцип організаційної самостійності місцевого самоврядування: «Всякого рода справи місцеві впорядковують виборні Ради: Управи громад волостей і земель. їм належить єдина безпосередня місцева власть, міністри УНР тільки контролюють і координують їх діяльність, безпосередньо і через визначених ними урядовців, не втручаючись до справ, тим Радам і Управам призначених, а всякі спори в цих справах рішає Суд Української Народної Республіки» [12: 80]. Проте ці конституційні положення не були реалізовані.

За радянських часів самоврядування у загальноприйнятому розумінні цього слова просто не існувало.

Нова історія місцевого самоврядування в Україні починається після прийняття 7 грудня 1990 р. Закону «Про місцеві Ради народних депутатів Української РСР та місцеве самоврядування», де місцеве самоврядування визначалося як «територіальна самоорганізація громадян для самостійного вирішення безпосередньо або через державні і громадські органи, які вони обирають, усіх питань місцевого життя, виходячи з інтересів населення, на основі законів Української РСР та власної фінансово-економічної бази» [5: 3]. Прийняття Закону стало першою спробою трансформувати місцеві ради (які на той час входили до єдиної системи органів державної влади) всіх територіальних рівнів в органи місцевого самоврядування. Цей Закон був дітищем свого суперечливого часу і виходив з теорії дуалізму місцевого самоврядування, що знайшло своє відображення у визначеному ним статусі місцевих рад – вони мали подвійну природу, як органи місцевого самоврядування і як органи державної влади. Таким чином, було зроблено спробу поєднати два поняття, котрі принципово не поєднуються.

Наступним кроком у становленні місцевого самоврядування в Україні стало прийняття 26 березня 1992 р. нової редакції Закону, де намітився відхід від дуалістичної теорії та передбачалося впровадження інститутів місцевого і регіонального самоврядування. Місцеве самоврядування розглядалося як територіальна самоорганізація громадян для самостійного вирішення безпосередньо або через органи, які вони обирають, усіх питань місцевого життя в межах Конституції України, законів України та власної фінансово-економічної бази, а регіональне самоврядування як територіальна самоорганізація

громадян для вирішення безпосередньо або через органи, які вони утворюють, питань місцевого життя в межах Конституції України та законів України. Територіальною основою місцевого самоврядування визначалися сільрада, селище, місто, а регіонального самоврядування – район, область.

З прийняттям 28 червня 1996 року Конституції України, в якій визнано й гарантовано місцеве самоврядування у державі, з'явилася можливість розробки принципово нового Закону «Про місцеве самоврядування в Україні», котрий був прийнятий Верховною Радою у 1997 році [2: 31-32 15, 110-118]. В тому ж році Президент України своїм Указом створює Координаційну раду з питань місцевого самоврядування, а Кабінет Міністрів України у липні 1998 року утворює Міжвідомчу комісію з питань місцевого самоврядування.

Завершуючи викладене, слід зазначити, що інституціоналізація місцевого самоврядування в сучасній незалежній Україні пов'язана з проведенням муніципальної реформи, яка тісно пов'язана з конституційною та адміністративною реформою. Таким чином, в силу історичних причин тільки наприкінці ХХ ст. в Україні склалися необхідні передумови для формування демократичної муніципальної системи [11: 30].

Свою основну соціальну функцію місцеві Ради депутатів не змогли реалізувати і у рамках сформованої в попередні десятиліття в Республіці Білорусь політичної і державної системи.

У даний час у Республіці Білорусь не тільки присутні, але і функціонально місцеві Ради депутатів, місцеві виконкоми є не стільки місцевими органами скільки структурними підрозділами центральних органів. Фактично є всі підстави стверджувати, що сьогодні в республіці відсутня місцева влада, і, отже, комусь необхідно вирішувати питання місцевого життя.

У Законі Республіки від 20 лютого 1991 р. «Про місцеве управління і самоврядування в Республіці Білорусь» (у редакції Закону Республіки Білорусь від 10 січня 2000 р.) [1: 9] закріплені основні завдання місцевих Рад депутатів. Ці задачі мають масштабний, комплексний характер. Однак у даний час місцеві Ради депутатів у Білорусі не мають у своєму розпорядженні необхідних повноважень, вони обмежені організаційними, фінансово-економічними можливостями і гарантіями їхньої реалізації. Ті можливості, якими оперують зараз місцеві Ради депутатів у Білорусі, виключають яку-небудь вирішальну роль місцевих Рад у керуванні підвідомчими територіями. Реальна влада зосереджена в руках центральних органів державного управління.

29 вересня 2000 року в Республіці Білорусь відбувся З'їзд депутатів Рад депутатів Республіки Білорусь [13: 17]. Треба зазначити, що не тільки в республіці, але й у рамках держав Співдружності, такий масштабний форум народних представників був проведений вперше.

Проведення з'їзду покликане не тільки підкреслити увагу з боку керівництва Білорусі до проблем місцевих рад депутатів, але і викликано необхідністю вироблення єдиної концепції удосконалення діяльності і розвитку органів місцевого управління, самоврядування.

Учасники З'їзду прийняли резолюцію, у якій виклали своє бачення процесу удосконалення діяльності органів місцевого управління і самоврядування, підвищення відповідальності за виконання рішень глави держави й інших органів державного управління.

Скоординована взаємодія місцевих органів з центральними державними органами, перерозподіл функцій по рівнях владних структур, чітке розмежування функцій органів місцевого управління й органів місцевого самоврядування, контроль держави за діяльністю органів місцевого самоврядування й одночасно державна підтримка – пріоритетні напрямки розвитку і зміцнення місцевого самоврядування в Білорусі.

Проблемою, що вимагає негайного вирішення, є визначення єдиного організаційно-методичного центру, що координує діяльність місцевих Рад депутатів.

З метою реалізації рішень З'їзду структурними підрозділами адміністрації Президента Республіки Білорусь разом із працівниками апарату Ради Міністрів Республіки Білорусь, Національного центру законопроектної діяльності при Президенті Республіки Білорусь, Міністерства юстиції й інших державних органів, підготовлений проект Декрету Президента Республіки Білорусь «Про деякі заходи для підвищення ролі місцевого управління і самоврядування».

Відповідно до проекту передбачається також створення при Раді Республіки Національних Зборів Республіки Білорусь, Ради по координації діяльності Рад депутатів. Ця структура, будучи консультативним органом, покликана забезпечувати єдність діяльності органів місцевого самоврядування на території республіки, а також взаємодію місцевих Рад депутатів із Президентом Республіки Білорусь, Національними зборами Республіки Білорусь, Радою Міністрів Республіки Білорусь, іншими державними органами.

Названий проект Декрету одержав у цілому позитивну оцінку експертів.

Разом з тим були й інші пропозиції. Так пропонувалося з метою удосконалення організаційно-правових умов діяльності Рад депутатів і всієї системи місцевого самоврядування, створити відповідну суспільну Раду при Президенті Республіки Білорусь із представників Уряду, органів республіканського керування місцевих представницьких і виконавчих органів з формуванням в органах державного керування відповідної структури й інформаційно-аналітичного центру.

На сьогодні у Білорусі йде підготовка до створення самостійного державного органу – Департаменту по підтримці і розвитку місцевого самоврядування при Президенті Республіки Білорусь.

Основними завданням Департаменту повинна стати підготовка єдиної Концепції реформування місцевого управління і самоврядування в Республіці Білорусь, а також передбачається розробка пропозицій і надання методологічної допомоги по удосконаленню єдиної системи місцевого самоврядування координація діяльності місцевих Рад депутатів в області віднесеної до компетенції місцевого самоврядування.

Створення державних структур по удосконаленню системи місцевого управління і самоврядування, а також асоціацій і спілок передбачено законодавством ряду країн, у тому числі Російської Федерації, Республіки Киргизстан, Латвійської Республіки, Литовської Республіки, Естонії, Швеції.

23 листопада 2000р на нараді в адміністрації Президента Республіки Білорусь концептуальні положення підготовленого проекту Декрету були схвалені.

Відзначимо, що Декрет буде виступати першим актом такого рівня, прийнятим у порядку експерименту в Республіці Білорусь. Прийняття нормативного правового акту в порядку експерименту регулюється статтею 12 Закону Республіки Білорусь «Про нормативні правові акти Республіки Білорусь» [8], в якому наголошується, що дія такого акту обмежена в часі, певною територією або колом осіб. Отже, усі зміни і доповнення, що будуть внесені в законодавство на основі зазначеного Декрету, повинні відповідати вищезгаданим вимогам.

Наступним етапом у Білорусі буде прийняття Кодексу Республіки Білорусь про місцеве управління і самоврядування.

Як бачимо, якщо система місцевого самоврядування в Україні та Білорусії впродовж майже тисячоліття була надзвичайно схожою, що пояснюється спільною історичною долею, то впродовж останніх десяти років Україна і Білорусь по-своєму підходили до законодавчого забезпечення основ місцевого самоврядування. І в Україні, і в Білорусії трансформація структур влади відбувалася, причому неодноразово, по-різному. Неодинаково проходила і зміна поглядів на місце та роль місцевого

самоурядування в утвердженні правових держав. Як показав досвід, для досягнення необхідних змін потрібно не лише детально виписане законодавство, а й широка просвітницька робота серед населення та поетапне надання дедалі ширших самостійних повноважень органам місцевого самоурядування та зменшення відстані між місцевою владою та місцевим населенням.

Список використаних джерел

- 1 Ведомости Верховного Совета Белорусской ССР - 1991 - № 11. С. 122-2 Гогоша І Аналіз Закону «Про місцеве самоурядування»//Нова хвиля - 1997. - №6-3 Грушевський М. Історія України-Руси. - Т. V - К.: Наукова думка, 1993.
- 4 Гуз А. Земство в політичній системі Російської імперії: напрями та результати діяльності//Нова політика. - 1996. - №4-5 Закон УРСР «Про місцеві Ради народних депутатів Української РСР та місцеве самоурядування». - К., 1990.
- 6 Культура городського самоуправління. - Николаев, 1997.
- 7 Народная газета. - 2000 - 30 септєбря.
- 8 Национальный реестр правовых актов Республики Беларусь - 2000. - № 7-2/136.
- 9 Национальный реестр правовых актов Республики Беларусь. - 2000. - № 8-2/137.
- 10 Оніщук М. Кампо В. Правові засади місцевого самоурядування в Україні - К.: 1998.
- 11 Пітчик М. Особливості системи місцевого самоурядування в Україні//Економічний часопис. - 2000. - №2. - С.30.
- 12 Спісаренко А., Томенко М. Історія української Конституції. - К., 1993.
- 13 Советская Белоруссия. - 2000 - 30 септєбря.
- 14 Тканук А. Агранофф Р., Браун Т. Місцеве самоурядування: світовий та український досвід. - Київ, 1998.
- 15 Толстотухов А. Час спонукає до нових змін//Місцеве самоурядування. - 1998. - №5-7.
- 16 Хамає В. Самоурядування на Тернопіллі. Історичний аспект //Ваше право - 2000 - №1.
- 17 Шерба В. Козацтво в класово-становій структурі українського суспільства(друга половина XV-середина XVII ст.)//Український історичний журнал - 1991 - №1.

Alesya Askerko, Volodymyr Khanas

THE HISTORICAL ASPECTS OF THE LOCAL GOVERNMENT IN UKRAINE AND THE REPUBLIC OF BELARUS

The system of the local government in Ukraine and Belarus was extremely alike during the thousands, of years and that could be explained by common historical fate. During the last ten years Ukraine and Belarus treated the problem of providing the basis of local goverment in their own way.

Удк 94/99

Володимир Петровський

УКРАЇНА – РОСІЯ – НАТО: БЕЗНАДІЙНИЙ ТРИКУТНИК? (РОЗДУМИ ЗАХІДНИХ ЕКСПЕРТІВ)

У статті основна увага звернена на те, що Україна серед моделей зовнішньої політики, поки що не вибрала жодної, що обумовлено унікальним переплетенням внутрішніх і зовнішніх чинників, синтез яких не дозволяє надавати пріоритети певному вектору політичних відносин.

Політики Заходу давно дебатували проблему європейської безпеки в нових умовах однополярного світу, розділившись, як показав науковий співробітник інституту зовніш-

ньої політики П. Нітце в університеті Д. Гопкінса Ч. Гейті, на кілька доктринальних напрямів. Атлантисти бажали включити до складу НАТО країни Центральної та Східної Європи, щоб таким чином розширити межі демократії на старому континенті. Ревізіоністи планували відновити післявоєнний поділ Європи, що склався в результаті реалізації рішень Ялтинської конференції 1945 року, а русофоби прагнули стримати неминучі амбіції Росії геополітичного характеру. Сенатор С. Нанн, Д. Ф. Кеннан вважали розширення Північноатлантичного альянсу надто небезпечним для долі російської демократії, хоча кількість їхніх прихильників у США не була вражаючою. Але після перемоги на виборах до Державної думи Росії комуністів та націонал-патріотів настрої американської еліти й суспільства остаточно схилилися до підтримки ідеї експансії НАТО на Схід. За розширення блоку виступили діячі з «РАНД-корпорейшн» Р. Д. Асмус, Р. Л. Куглер, С. Ф. Ларрабі, міністр оборони Німеччини Ф. Рюе, сенатор Р. Г. Лугар, відомі політики – З. Бжезинський, Г. Кіссінджер, Р. Холбрук, М. Олбрайт, радник президента США Т. Лейк та інші. Якщо в 1993 р. за цю ідею виступали не більше 5–6 сенаторів на чолі з Р. Г. Лугаром, то у квітні 1998 – уже 80 сенаторів підтримали програму розширення НАТО [1: 212–217].

Ніколи раніше, підкреслював студент університету Північного Лондону р. Волчук, Україна не переживала у своїй історії такого тривалого періоду дійсної незалежності. Тому Захід визнав її не просто в якості «географічного вираження», транзитивного феномену, але і як корисний інструмент у відносинах з Росією. Звичайно, США добре розуміли, що при несприйнятливому збігу обставин, тобто конфронтації по лінії «Росія – Захід», Україна буде не актором, а сценою. Саме для того, щоб продовжувалася консолідація НАТО, потрібен щит, яким би блок прикривався від амбіцій Росії, і ним може стати саме Україна [2: 9–10].

Намагаючись дати відповідь на головне питання, яким чином вдалося зберегти суверенність України в умовах парламентсько-урядової кризи, недосвіченості дипломатичного корпусу, Р. Волчук звернувся до аналізу політики балансування між підозрілим та наляканим розповзанням ядерної зброї Заходом і невблаганною, нерозважливою Росією. Адже навіть нерішучі кроки України до зближення з євроатлантичними структурами викликали бурю обвинувачень на її адресу в зрадництві, ворожості до Росії. Віддавна Москва вважала західний кордон України тим рубежем, який не повинен перескати Захід.

Дійсно, Україна поступово нарощувала зусилля по встановленню контактів з інституціями Західної та Центральної Європи. Спершу ці спроби не зустрічали адекватної реакції з їхнього боку, бо Захід продовжував ставитись з підозрою до нової незалежної держави, не маючи впевненості в її намірах. Водночас він все більше розчаровувався в політиці Росії, реальних кроках її керівництва в напрямі демократичних змін.

Однак спроби Л. Кучми досягнути асоційованого членства в Західноєвропейському Союзі (ЗЄС) закінчилися невдачею. Україні було відмовлено навіть в участі у консультативному форумі цієї організації, що повинна перетворитися у військово-політичне продовження Європейського Союзу (ЄС). Жест більш ніж промовистий, бо три балтійські республіки це право одержали, хоча за статусом залишилися країнами, які чекали асоційованого членства. Втім, ці намагання України навряд чи наблизили б її до дверей НАТО, тому що боротьба в ЗЄС атлантистів (Великобританія та чотири нейтральні країни) і інтеграціоністів (Франція, Німеччина та десять інших держав) за перетворення Союзу в більш оборонний за характером навесні 1997 року закінчилася поразкою останніх [3: 6–9].

На думку Т. Кузьо, представники «романтичної» частини про-НАТівської еліти України («кравчукісти») унаслідували балтійську модель негайного вступу до альянсу, а «прагматики» («кучмісти») розраховували, що статус позаблоковості стане першим кроком до майбутнього членства в ньому. «Прагматики» також розраховували на вступ до ЄС та ЗЄС, відсуваючи членство в НАТО в невизначене майбутнє. Але коли Північноатлантичний союз оголосив відкритими свої двері для України, то ЄС і ЗЄС не передбачили її вступу до своїх структур. Тим більше, що вони сприймають країни СНД як євразійські і тому небажані, а Україну взагалі вважають поки що органічно пов'язаною з Росією

Навпаки для НАТО три балтійські держави і Україна мають значний стратегічний інтерес з точки зору європейської безпеки і подальшої демократичної еволюції Росії [4: 1-3, 11].

Як не дивно, але до середини 1992 року частина радикально налаштованої української еліти мріяла створити такий геополітичний простір, у якому Україна була б здатна суперничати з Росією та США, контролюючи в кінцевому рахунку Центральну та Східну Європу з допомогою національної «ядерної парасольки». Представники цих сил наполягали на відмові від нейтралітету та ядерного роззброєння. Крім того, значна кількість українців за спостереженнями Ф. Петерсона, захищали тезу ядерного роззброєння в контексті загальноєвропейського скорочення озброєнь або як ціну за членство в НАТО чи твердих гарантій з його боку непорушності української території. Вони, очевидно, не розуміли, що така позиція оцінювалася Заходом як украй небезпечна. Адже ядерна зброя України перетворилася б у «пугало» для її сусідів, викликавши ланцюгову реакцію недовіря в Центрально-Східній Європі, а українська територія могла стати мішенню для ракет НАТО. Більше того, коли б гарантій від ядерних атак почала вимогати Росія, західний альянс не зміг би відмовити їй [5: 8-9, 22].

Д. Харвіта та М. Пеффлай вірно підкреслювали, що на Заході складність міжнародних відносин робить їх мало цікавими для більшості громадян. Для України така оцінка ще більш прийнятна, бо до 1991 року джерела зовнішньої політики, її мозковий центр знаходився в Москві, тому в Україні ця сфера діяльності була для населення в основному на периферії його зацікавлення.

Через суттєву різницю в політичних уподобаннях типи зовнішньополітичної орієнтації громадян України включають, прозахідні настрої (в 1996 році вони спостерігалися десь у 20% опитаних), ідея опори на власні сили – теж 20% інші не визначили чітко своїх поглядів стосовно зв'язків з Заходом на рівні військово-політичних та економічних блоків. Так само 20% опитаних НАТО не подобається і вони не бажають членства в ньому України. Але третина населення (а в Києві: – половина) не заперечують проти вступу до цієї організації якнайшвидше або в найближчому майбутньому (навесні 1999 р настрої громадян щодо такої перспективи стали більш негативними – В. П.). За даними досліджень 1997 року, які провело інформаційне агенство США, аналогічну точку зору підтримували 89% представників Київського інституту. Цей показник перевищував позитивне ставлення до НАТО, яке характеризувало населення Західної України, де такі погляди мали 45% жителів.

При опитуванні еліти взимку 1997 року було одержано взагалі унікальний результат: військова інтеграція до структур СНД, в той час як 60% підтримали ідею членства в НАТО, решта – нейтральний та позаблоковий статус. В масовій же громадській думці більше спостерігається плутанина: 25% вітають розширення НАТО на схід, 22% ставляться до нього негативно, а 53% не визначили свою позицію. Серед причин, які пояснюють такі результати, важливою є відсутність достовірної інформації про НАТО, що лише частково було виправлено створенням у травні 1997 року Центру інформації та документації НАТО в Києві, який очолив саме науковець з Бірмінгемського університету Т. Кузьо [6: 5-49].

Таким чином, сам процес розширення НАТО не зустрічає підтримки переважаючої частини населення. Крім того, прагнення української еліти щодо вступу до НАТО сьогодні майже зникли. Хоча має рацію радниця прем'єра Польщі А. Магдзяк-Мішевська, коли відносить розмови про загрозу з боку НАТО для України чистісіньким парадоксом [7: 140-141].

Водночас небажання України інтегруватися до військово-політичних систем СНД пояснюється не тільки побоюванням втягнутися до російської орбіти впливу, але й зростаючим відставанням Росії від передових технологій Заходу. Адже за рівнем валового національного продукту Росія в 1997 році поступилася навіть Лівану й Перу, стала хворим організмом не лише Європи, але й Азії [8: 4, 22]. Однак після акції НАТО в Югославії навесні 1999 року знов загострилося питання про те, чи схилитися до слов'янського союзу й Росії (особливо наполегливо захищав таку ідею «український Лукашенко», тодішній голова Верховної Ради України О. Ткаченко) чи до НАТО. Важливо уточнити, що нова воєнна доктрина Росії дозволяє Москві першою використати ядерну зброю, якщо виникає загроза національній безпеці країни, а також її союзників. Серед зовнішньої загро-

зи може бути і такий фактор, як розширення військових блоків, у даному випадку – Північноатлантичного. В такому разі висновок американського дипломата Т. Грехема про катастрофічне зниження стратегічної ваги Росії до такої міри, що Захід скоро буде думати, наче має справу зі «світом без Росії», передчасний [9: 185].

Амбіційність російських політиків чітко проявилася на конференції з питань безпеки у XXI столітті, яка відбулася 5-7 лютого 1999 р. у Мюнхені. Коли міністр оборони США У. Коен повідомив про збільшення воєнного бюджету країни на 112 мільярдів доларів, представники Росії – замісник начальника Генерального штабу Л. Івашов і замісник міністра закордонних справ Є. Гусаров не могли стримати роздратування. Обидва реагували на виступ У. Коена з надмірним гнівом: Л. Івашов, не ховаючи сарказму, запитав, чи буде НАТО нести відповідальність лише за регіони Перської затоки та Індійського океану чи й за Урал, а Є. Гусаров ущипливо додав – де взагалі кінчається сфера відповідальності альянсу? [10: 39-40]

Виходить, що Росія стурбована розширенням НАТО не тому, що воно здатне викликати військове зіткнення, а з геополітичної точки зору. Вважаючи Україну та Прибалтику зоною своїх інтересів, Росія намагається створити бастион проти Заходу у складі Білорусі, Молдови, України та Калінінградського анклаву. Ще в березні 1997 р. Б. Єльцин у Хельсінкі вимагав від Б. Клінтона не включати до числа членів Північноатлантичного блоку ні України, ні прибалтійських держав, щоб уникнути використання альянсом інфраструктури колишнього Варшавського пакту. Що стосується окреслених намірів Росії на блокування з Китаєм, Індією, Іраном [11: 12, 15] то тут її можливості у створенні антинатівського союзу досить сумнівні. Адже країни Азії на чолі з Китаєм розробили грандіозний план будівництва євразійського «мосту» довжиною 11 тисяч миль, який пройде по території 35 країн – від східного бережжя КНР до порту Роттердам. Вдодвж історичного «шовкового шляху» буде розгорнуто будівництво індустриальних потужностей, нових міст. Але для реалізації цього проекту потрібні величезні кошти, тому без допомоги США, Європи, Росії він не може здійснитися. Без сумніву, участь європейських країн та США допоможе створити в багатьох азіатських країнах американську систему політичної економії, досягнути вищого рівня життя. Зусилля нинішнього американського уряду по нейтралізації зусиль лівака А. Гора по створенню нового «образу ворога» в особі Китаю, зображенню китайського народу «нацією негідників», що діє на шкоду інтересам США, допоможуть зберегти стриману китайську позицію стосовно далекоюсяжних планів Москви [12: 18-19]. Якщо ж взяти до уваги прогноз французького політолога А. Безансона, в якому Росії відводиться в майбутньому роль лише держави середньої ланки [13: 9] то коментарі виявляться зайві. Інша річ – чи справдиться ця думка А. Безансона...! Все ж ми вважаємо, має рацію А. Френкін, називаючи фантазією плани Росії блокуватися з Індією та Китаєм для «розширення на схід» оборонних рубежів [14: 36].

Взагалі для Заходу Росія, як раніше СРСР, стала, на думку американського дипломата П. У. Родмана, основним джерелом хвилювань і турбот, і лише НАТО спроможний бути її контрбалансом. При цьому професор М. Мандельбаум не виключав різкого повороту в долі Європи, якщо Росія порушить політичну чи територіальну цілісність західних країн або України чи Прибалтики. Складнощі можуть виникнути і в тому випадку, якщо Москва не буде дотримуватися договорів про контроль над озброєннями [15: 10]. Оптимізм р. Холбрука, який вважав, у разі створення Заходом стабільної структури європейської безпеки буде обов'язково вирішене питання інтеграції Росії до Європи [16: 50-51], виглядав явно передчасним.

Як зазначив співробітник РАНД – корпорейшн у Санта – Моніка (Каліфорнія) Ф. С. Ларрабі, Україна є головним чинником, стратегічним бар'єром між Росією та Заходом, і якщо він зникне, то в штаб-квартирі НАТО доведеться переглядати свої оборонні плани. Адже країни Східної та Центральної Європи в цьому випадку будуть гостро відчувати тінь російської загрози, якщо війська Москви розташуються на українській території. Таке становище відіб'ється і на процесі розширення НАТО – можливо, виникне необхідність розміщення іноземних збройних формувань або ядерної зброї на землях нових членів Північноатлантичного Союзу [17: 145-148].

Офіційні кола України, визначаючи важливу роль НАТО в забезпеченні миру та стабільності в Європі, схильні бачити в ньому не оборонний блок а насамперед організацію колективної безпеки з участю як України, так і Росії, інших європейських спільнот. Побоюючись, що розширення НАТО на схід перетворить Україну в подобу буфера між Росією та альянсом у листопаді 1994 р. Л. Кучма під час свого візиту до США висловив занепокоєння експансією Північноатлантичного блоку. Однак менше аніж через півроку позиція змінилася, і розширення НАТО майбутній міністр закордонних справ Б. Тарасюк у липні 1995 р. назвав вигідним для України. Характерно, що тодішній міністр оборони України В. Шмаров був значно скептичніше настроєний до співробітництва України з НАТО, схильючись скоріше до розвитку зв'язків з Росією, особливо по лінії військово-промислового комплексу. Ця точка зору не співпадала з думкою Президента Л. Кучми та міністра закордонних справ Г. Удовенка, причому останній 14 вересня 1995 р. пропонував навіть включатися до складу НАТО на правах асоційованого члена. Однак аналітики Заходу, вважає науковий співробітник Центру російських та східноєвропейських досліджень Бірмінгемського університету Д. Ейвер, розглядають стратегію України по інтеграції до ЄС та НАТО як спробу Києва продемонструвати важливу роль своєї держави для стабільності Європи. Тобто – з політичної точки зору дати більше, ніж справжня вага цих кроків. Для України дуже вигідним є становище, при якому вона б одержала захист НАТО, не вступаючи до нього, щоб не розгнівати східного сусіда. Росія хоча й веде обережний, стриманий діалог з Україною та Прибалтикою (автор називає далі й Білорусію, але навесні 2000 р. становище щодо неї, як відомо, змінилося – В. П.) хоча розширення НАТО може штовхнути її на більш агресивні дії. Поки що Київ дав зрозуміти, що він бажає бути в сфері виключно російських інтересів, обіцяючи не вступати до складу НАТО, якщо не існуватиме загрози для суверенітету України. Але Російська еліта цілком спроможна переглянути деякі базисні основи російсько-українських відносин [18: 28-30].

За аналогією професор університету Оттави (штат Онтаріо) член Канадської асоціації славистів М. Молчанов стверджує, що вступ України до програми НАТО «Партнерство заради миру» (ПЗМ) і участь у миротворчих операціях ООН (з країн СНД, крім України, тільки Росія має постійний статус учасника таких місій) був продиктований двома обставинами. По-перше, київське керівництво бажало таким чином, щоб на Україну звернули більше уваги; по-друге, намагалося поліпшити часто скептичну оцінку оборонного потенціалу своєї держави, яка часто побутувалася серед західних експертів. Якщо для росіян програми ПЗМ були необхідні насамперед з метою перешкодити вступу до НАТО країни Східної Європи, то українська влада вважав їх засобом тісної кооперації з Заходом у військовій та політичній областях. Судячи зі слів радника місії України в ООН О. Горіна, з котрим М. Молчанов мав розмову 16 вересня 1996 року, програма спільних навчань українських та натівських військовослужбовців дає можливість збройним силам України підготуватися до більш ґрунтовної співпраці з західними арміями і водночас демонструвати перед Росією свою готовність [19: 13-14].

Співробітниця Федерального інституту східноєвропейських та міжнародних студій (Кельн) О. Александрова з деякою долею сарказму писала: Хартія «НАТО – Україна» 1997 р. теж викликала ейфорію серед політиків в Україні, хоча вона мала багато в чому символічний характер. Лише Захід був здатний наповнити її реальним змістом, бо він наочно довів, що не сприймає Україну як продовження Росії, але й не визнає її додатком до Заходу чи Центральноєвропейської зони безпеки [20: 165-166]. Для НАТО ці програми уявляли вдалий метод підризу спроб Росії по військовій інтеграції в рамках СНД. Цілком логічно, що Москва відносила членство в системі колективної безпеки СНД несумісним ні з рамками ПЗМ [21: 8] ні звичайно з хартією «НАТО -Україна», хоча й Росія підписала з альянсом такий документ.

Додамо, що Т. Кузьо пояснює підтримку вказаних програм Україною навіть п'ятьма факторами: бажанням підвищити свій міжнародний престиж; одержати допоміжні гарантії безпеки, крім тих, що були раніше; зблизити Схід та Захід Європи, щоб демілітаризувати Чорноморський регіон; одержати прагматичну альтернативу частковому та вибіркового розширенню НАТО; збалансувати свою зовнішню політику відносно військового блоку СНД. На думку колишнього міністра оборони України В. Радецького, ПЗМ допомо-

же покінчити зі штучною ізоляцією від Європи і повернути країну в коло провідних європейських держав. Можна згодитися з Т. Кузьо, що основним доказом для української верхівки стала впевненість у тому, що членство в ПЗМ посилить гарантії безпеки. Адже на сесії НАТО в Стамбулі влітку 1994 генеральний секретар з політичних питань альянсу Г. фон Мольтке заявив: ПЗМ передбачає і дозволяє спільні операції з силами НАТО, якщо виникає загроза територіальній цілісності для країни-члена програми. Що стосується хартії «Україна – НАТО», то для альянсу вона служить своєрідним балансиrom по відношенню до Росії та України. Але в цьому політичному документі, яким є хартія, говориться лише про задоволення в безпеці, а Україна прирівняла цю гарантію безпеки. Важливо, що завдяки Хартії Україна не може виступати проти розширення НАТО, бо коли б створився блок «Росія – Білорусь – Україна», то цей процес було б торпедовано. Не випадково анонімний службовець державного департаменту США заявив, що в даному випадку від України цією Хартією практично відкупилися [22: 20-21].

Ще навіть у 1996 році Б.Р. Поузен розглядав можливий сценарій військових дій між Україною та Росією. Він дійшов висновку, що по-перше, гарантії безпеки, які надали Україні в 1994 році США, Росія та інші країни, мало що означають в реальності. По-друге, якщо НАТО і вмішається в можливий конфлікт на боці України, то навіть використати авіацію йому буде важко через віддаленість аеродромів, а Туреччина може заборонити використання своєї території для базування натівських літаків. Вирішальний фактор: якщо Росія може виставити проти України при успішній мобілізації 40-50 дивізій, то Україна здатна озброїти не більше 20 дивізій [23: 91-103].

З плином часу подібні припущення відійшли на задній план, тому М. Молчанов розміркував таким чином: в гіршому випадку Україна може стати санітарним кордоном (це поняття виникло ще в 1815 році, реанімоване міністром закордонних справ Франції С. Гішоном у 1919) між НАТО і СНД або розширеною версією російсько-білоруського союзу. В кращому варіанті завдяки ролі України до розширеного варіанту НАТО увійдуть інші країни СНД, не виключаючи Росії. В будь-якому разі, позиція України вічна віч з Росією буде використана Заходом як стратегічне благо, а не завада [24: 16].

Які ж шанси має Україна для вступу до структур Північноатлантичного пакту? Експерт з пост-радянських проблем Міжнародного інституту стратегічних досліджень у Лондоні А. Лівен не розділяє точку зору З.Бжезинського, який вказував на можливість такого акту десь на протязі 2005-2015 років при умові успішного проведення економічних реформ. А. Лівен відкидає варіант шведських економічних зрушень в Україні. Що стосується вступу її до НАТО, то воно може відбутися, за його словами, тільки при одночасному членстві Росії та України. При цьому діяльність Організації з питань безпеки та співробітництва у Європі виявиться непростібною. Суттєве доповнення, військовий чинник в союзі Росії з Заходом може бути реальним тільки на випадок спільних дій проти Китаю чи ісламського фундаменталізму.

А. Лівен цілком не виключає гіпотетично й одноосібного членства України в альянсі, якщо Росія займе різко ворожу позицію до Заходу та самої України, формуючи, приміром, ефективний союз з Пекіном. Цей блок у змозі витіснити вплив США в різних регіонах планети, при цьому руйнуючи зсередини стабільність України. І нарешті, коли в своєму поступі Україна демонструватиме (на зразок Польщі, Чехії, Угорщини) прогрес у формуванні демократичного громадського суспільства, її вступ до Північноатлантичного союзу теж можливий. Такий розвиток подій ще більш прискориться, вважає А. Лівен, якщо Росія зазнає невдач у розбудові свого господарства або в ній запанує внутрішній хаос, що зробить її занадто небезпечною для цивілізованого світу. Але навіть у передбачуваному майбутньому всі ці варіанти, впевнений А. Лівен, не можуть реалізуватися, тому що ні Росія, ні Україна не мають жодних шансів для вступу до НАТО [25: 154-157]. Дійсно, коли керівництво Литви навіть вступ до ЄС не планує раніше 2007 року (у місцевій пресі цей термін відсувають до 2015) [26: 30], то для України та Росії такий прогноз виглядає доцільним.

З іншого боку Т. Кузьо попереджав, що різке зростання шансів України на членство в НАТО може мати місце, якщо в післяєльцинській Росії до влади прийде бонапартист О. Лебедь або націонал-більшовик Г. Зюганов. У цьому випадку політика нейтралітету

буде відкинута на користь негайного включення України до складу альянсу. В іншому разі ймовірна дата вступу – не раніше 2010 року [27: 26]. Як бачимо, прогнози Т. Кузьо мають багато припущень, які реальне життя відкинуло.

А от директор інституту національних досліджень Національного університету оборони США Г. Бінненжик та професор цього інституту Р. Л. Куглер пропонують розвивати й поглиблювати співробітництво НАТО з Росією на базі Хартії 31 травня 1997 року, ставитися дуже обережно до цієї країни, бо протекція альянсу їй не потрібна. Що стосується України, то Захід не дав їй ніяких гарантій, крім готовності до співпраці, і хоча її суверенитет вкрай важливий для інтересів Заходу, але вступ України до НАТО – питання цілком абстрактне. Захід добре розуміє, інтеграція України до Північноатлантичного блоку викличе сильний гнів Росії, значно більший, ніж коли б до складу НАТО вступили прибалтійські країни. Перешкодою для інтеграції є також відсутність ефективних політичних та економічних реформ, цивільного контролю над збройними силами. Тому, незважаючи на відчуття слабого рівня безпеки України, Захід не має наміру форсувати її вступ до альянсу [28: 135-137].

... Незважаючи на плани західноєвропейців мати до 2003 р. об'єднану 60-тисячну армію, поки що завдання оборони Європи покладаються на сили НАТО. До того ж, за розрахунками спеціалістів «РАНД-корпорейшн», Європейським платникам податків навіть 50 – тисячний контингент обійдеться за 25 років у 18-49 мільярдів доларів, не рахуючи вартості супутникової системи розвідки, що може коштувати 9-25 мільярдів. Потенційно ж війна на континенті може спалахнути від нагнітання таких вибухонебезпечних факторів (особливо в районі Середземномор'я) як економічні труднощі, нестача питної води, релігійний фанатизм, потоки мігрантів, територіальні претензії, політичні революції, етнічне суперництво і т.п. [29: 9].

Якщо ж взяти до уваги похмурі передбачення відомого експерта з національних проблем професора Є. Хобсбаума, то до України руки Заходу можуть зовсім не дійти. Він окреслює, що через тиск між позанаціональними та інфранациональними силами майбутнє старого континенту непевне. Можливо, перестане існувати в якості «наці-держави» Бельгія, а Іспанія перетвориться в суму автономних спільнот з центром, що матиме невизначені повноваження. Майбутнє Великобританії теж непередбачуване навіть збереження балансу між федеральним урядом і землями Німеччини стає сумнівним [30: 8]. При такому прогнозі навіть можливість дійсного об'єднання Західної Європи десь у 2020 році [31: 76] не відчувається занадто песимістичною.

Подальший розвиток подій ускладнений для України ще й тим, що вона серед моделей зовнішньої політики поки що не вибрала жодної: ні активістської, ні ізоляційної, ні адаптивної [32: 23]. Це обумовлено унікальним переплетінням внутрішніх та зовнішніх чинників, фактичний синтез яких не дозволяє віддавати пріоритет якомусь одному вектору політичних зв'язків.

Список використаних джерел

1. Gau Ch. NATO Enlargement: Who, Why, and How? // SAJS - review (London) - 1999 - vol. XIX - № 2. - P. 212 - 217.
2. Woleczek R. Ukraine in the Context of NATO Enlargement // The Ukrainian review (London) - 1997 - vol. 44. - № 3. - P. 9 - 10.
3. Woleczek R. Ibid - p. 6-9.
4. Kuzio T. Ukraine and NATO: The Evolving Strategic Partnership // The Journal of Strategic Studies (London) - 1998 - vol. 21 - № 2. - P. 1 -3, 11 -5.
5. Blank S. J. Russia, Ukraine and European Security - With pr. - 1993 - P. 8 - 9, 22 -6.
6. Kuzio T. The Domestic Sources of Ukrainian Security Policy // The Journal of Strategic Studies - 1998, - vol. 21 - № 4 - P. 5 - 49.
7. Magdziak - Miszewska A. Subregionalny kontekst rozszerzenia NATO // Sprawy międzynarodowe (Warszawa) - 1999 - t. 1 - S. 140-141.
8. Eberstadt N. Russia too sick to Matter? // Policy review (Washington) - 1999, - № 95 - P. 4, 22 -9.
9. Carr, no. Waal de Th. The Sick Bear of Europe // Survival (London) - 1999 - vol. 41 - № 3 - P. 185.
10. Apel R. China, Russia, India Challenge NATO Insanity // Executive Intelligence review (Washington) - 1999 - vol. 26. - № 9 - P. 38 -40.
11. Tolstoy S. Ukrainian Foreign Policy Formation in the Context of NATO Enlargement // The Ukrainian review, - 1997 - vol. 44. - №. 2. - P. 12-15.
12. Freeman M. Eurasian Land - Bridge: Key to Economic Recovery // 21st Century Science

and Technology (Washington) - 1999. - vol. 12. - № 1. - P. 18-19. 13. Безансон А. Майбутнє Росії - доля середньої держави // Українське слово (Київ). 2000 - 24 лютого. - С. 9. 14. Frenkin A. Rublands mögliche Reaktion auf die Osterweiterung der NATO // Europäische Sicherheit (Bonn). - 1997. - № 2. - S. 36. 15. Mandelbaum M. Preserving the new Peace. The Case against NATO Expansion // Foreign Affairs (Washington). - 1995. - vol. 47. - № 3. - P. 10. 16. Holbrooke R. America, a European Power // Foreign Affairs - 1995 - vol. 47 - № 2 - P. 50-51. 17. Larrabee P S. Ukraine's Balancing Act // Survival - 1996. - Vol. 38. - No 2 - P. 145- 148. 18. Ayer D. NATO Expansion and Russian National Interests // European Security (London) - 1998. - Vol. 7 - No. 1 - P. 28 - 30. 19. Molchanov M A. Ukraine between Russia and NATO: Politics and Security // The Ukrainian review - 1998 - Vol. 45. - No. 3. - P. 13 - 14. 20. Alexandrova O. Ukraine and Western Europe // Ukraine in the World. Studies in the International Relations and Security Structure of a newly Independent State. - Cambridge. - 1998. - P. 165 - 166. 21. Wolczuk R. Ibid - P. 8. 22. Kuzio T. Ibid - P. 20-21. 23. Поузен Б Р. Концепція оборони для України // Україна: проблеми безпеки. - Москва. - 1996. - С. 91 - 103. 24. Molchanov M.A. Ibid. - P. 16. 25. Lieven A. Ukraine and Russia. A fraternal Rivalry - Washington. - 1999. - P. 154- 157. 26. Westward hot' // The Economist (London). - January 8 th - 14 th 2000. - P. 30. 27. Kuzio T. Ibid - P. 26. 28. Bianendijk H., Kugler R.L. Open NATO's Door Carefully // The Washington Quarterly - 1999 - Vol. 22. - No 2. - P. 135 - 137. 29. Girtner H. European Security, NATO and the Transatlantic Link: Crisis Management // European Security. - 1998. - Vol. 7 - No. 3. - P. 9. 30. Hobsbawm E. The Nation and Globalisation // Constellations (Oxford) - 1998 - Vol. 5 - No 1 - P. 8. 31. Mathopoulos M., Gyarmati I. Saint Malo and Beyond: Toward European Defense // The Washington Quarterly. - 1999. - Vol. 22 - No. 4. - P. 76. 32. Кошовенко С. Зовнішньополітичний чинник посткомуністичної трансформації // Дослідження світової політики. Збірник праць вчених. Вип. 6. - Київ - 1999. - С. 23.

Volodymyr Petrovsky

**«UKRAINE-RUSSIA-NATO: A HOPELESS TRIANGLE?»
(THOUGHT OF WESTERN EXPERTS)**

The article fundamentally sent on the fact that Ukraine still hasn't mandate to choose

Any of the models of external affairs that is caused by the unique interlacwment of internal and external factors and their syntes docsuit allj to give preference to any oof the vectors of politikal relations.

РОЗДІЛ

5

Матеріали
Всеукраїнської наукової
конференції
“Інноваційні технології
у процесі викладання
історії”.
28-29 листопада 2000 р.,
м. Тернопіль

УДК 378.14

Микола Алексієвець

МІСЦЕ І РОЛЬ У НАВЧАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ НАУКОВИХ ПРАЦЬ З ІСТОРІЇ ВИКЛАДАЧІВ ТДПУ ім. В.ГНАТЮКА

У статті відображено роль та значення наукових праць з історії викладачів університету у створенні наукової бази підвищення рівня викладання історичних дисциплін. Значну увагу приділено розвитку історичних досліджень та окреслено коло деяких проблем, що стосуються української історичної науки.

Час становлення факультету можна вважати періодом становлення історичної науки в нашому університеті. Завданням його було вийти за межі провінціалізму, що зумовлювало, з одного боку, підбір професорсько-викладацького складу та його наукове зростання, а з другого – нагромадження наукових традицій. І це, на нашу думку, закономірно. Важко уявити сьогодні історичний факультет, тим більше університет, його випускників без наукових напрямів і шкіл, без постійної науково-дослідницької діяльності викладачів, створення наукової бази підвищення рівня викладання історичних дисциплін, посилення їх впливу на світогляд студентів, ґрунтовного оволодіння ними знаннями вітчизняної і світової історії.

Історія завжди викликала і продовжує викликати великий суспільний інтерес, який пояснюється природньою потребою людини, тим більше на переломних етапах, коли вивчення історії є життєвою необхідністю. Тож ті зміни, що відбулися в останні роки у світі демократичні перетворення що відбуваються в суспільно-політичному житті України, духовне відродження українського народу, його історико-культурних і національних традицій, значно посилили роль історичної науки. Нині на злам століть ми намагаємось осмислити подоланий Україною шлях, оцінити зайняті рубежі й заглянути в майбутнє. З цій ситуації велике навантаження відчувають саме історики, оскільки вони вирішують не лише суто наукові питання, але й виконують соціальний запит громадськості та держави, накреслюючи на підставі досвіду минулого і сучасного орієнтири на далеку і близьку перспективу. Подвійне навантаження в цих умовах відчувають вузівські історики, які повинні вести наукову роботу і готувати учителів історії нової генерації. Благо, що з проголошенням незалежної України відкрились для науковців справді необмежені можливості, знято табу на окремі тематичні ніші, вивільнено їх від пресу цензури й ідеологічного диктату. Це не могло не позначитися на розвитку вузівської історичної науки, підвищення її ролі у підготовці фахівців-істориків.

Яскравим свідченням цього є розвиток наукових історичних досліджень, як викладачів, так і студентів, нашого університету, становлення професорсько-викладацького складу історичного факультету. За короткий період 1993-2000 рр. викладачі факультету опублікували близько 20 монографій, понад 1 тис. статей та навчально-методичних посібників, провели 12 міжнародних і всеукраїнських наукових і науково-практичних конференцій, захистили 3 докторські і 16 кандидатських дисертацій, плідно працює аспірантура. На факультеті діють 3 фахові ваківські збірники, «Наукові записки» з історії, з філософії і економіки. Пріоритетною тематикою стали дослідження вітчизняної історії та культури, вивчення української державності, української політичної та економічної думки.

Семирічний розвиток «Наукових записок. Серія «Історія», а вийшло їх уже 12 випусків, найбільш віддзеркалює історію історичного факультету і одночасно вклад його викладачів у розвиток української історичної науки в сучасному періоді вітчизняної історіографії. Вони стали своєрідною «мікробібліотекою під однією палітуркою», відображаючи рівень історичної науки та загальної культури, простеження поглядів викладачів з вітчизняної і всесвітньої історії. «Наукові записки» стали репрезентативними журналами

української національної історіографії, в яких співпрацюють дослідники багатьох міст України та зарубіжних країн. З досвіду цього короткого часу можемо ствердити, що журнал виправдав своє існування, сприяв розробці багатьох наукових проблем та розширенню джерелознавчої бази. Його особливістю є велике розмаїття тем та історичних аспектів. Відбиваючи багатогранність історичного процесу «Наукові записки» вміщують 4-6 розділів: історія України, всесвітня історія, історія вітчизняної культури, розвиток української політичної думки, історіографія та джерелознавство й наукові рецензії та огляди. «Наукові записки» ще отримують належну оцінку, але без сумніву уже сьогодні можна сказати, що вони стали досягненням історичного факультету, без перебільшення можна стверджувати, що вони відіграли особливу роль у підготовці викладачів вищої кваліфікації, у створенні певної системи науково-історичних знань, формуванні національної свідомості наших студентів. За роки, що минули від часу появи першого видання збірника наукових праць викладачів і дотепер журнал «Наукові записки», як свідчать відгуки, цілком відповідає критеріям вимог до солідного наукового видання і посідає гідне місце серед українських історичних журналів.

Визначаючи цілісну комплексну тему факультету «Україна в контексті європейської світової історії», відповідно два основні розділи «Історія України» і «Всесвітня історія» ми виходили з того, що розвиток української історичної науки вільної від будь-яких ідеологій, має ґрунтуватися виключно на наукових критеріях з розробкою двох блоків діалектично взаємопов'язаних проблем: власне історії України і всесвітньої історії з врахуванням особливостей України, які мають бути вписані в контекст один одного. Саме на такому двоблоковому підході до вивчення історії і побудований наш наочальний план підготовки фахівців з історії.

Як відомо, проблема поєднання світової і історії української не є чимось новим і оригінальним. Коли ще в XVII ст. існувала козацька держава, то не викликало подиву, що найвизначніші на той час науковці Великобританії і Німеччини, які вирішили дослідити світову історію, два томи в контексті її призначили для історії України. Один так називався «Geschichte der Ukraine und der Ukrainischen Kosaken» другий – «Geschichte des Konigsreich des Galizia und Lodomeria», автором яких був Жан Христіан Енгель. У різні часи наша історія нас зв'язувала з різними імперіями, з різними народами. Це все необхідно брати до уваги. В той же час українська історія, після того, як Антонович відсепарував її від польської, а Грушевський – від російської, так і залишалася на рівні сепарації, замість того, щоб вступити у більш зрілу фазу – погодження з всесвітньою історією, – яка має настати шляхом діалектичного опрацювання проблем української і всесвітньої історії. Цей етап не настав також тому, що більшість українських істориків – Грушевський, Липинський, інші сучасні теж, взьмімо Сергіячука, які крім проблем української історії досліджували проблеми всесвітньої історії, були проінфіковані патріотичним ірраціоналізмом, надто заангажовані в політику, підлягали різним ідоctrинаціям і поєднували ідеологію та науку. Без сумніву, нам треба мати свою національну історію, і ми її мусимо творити, але вона повинна бути у згоді із загальносвітовою історією. Головна проблема як української, так і значною мірою світової науки полягає в тому, що й досі існує окремо українська історія і окремо світова історія. Українська історія звичайно трактується без поєднання із світовою історією. Остання досі ігнорує існування України. Ми мусимо знайти таку розв'язку, де було би місце для української історії в світовій, і для світової історії з Україною.

В плані цілісного підходу до врахування цієї проблеми ми у своїй науковій діяльності спираємося на чотири такі основні аспекти: діалектику історії України та всесвітньої історії; впливи домінуючих націй на розвиток української історичної науки в XIX – XX ст. (погляд на взаємозв'язок української і всесвітньої історії крізь проблему діалектики політичних і культурних домінувань, зв'язок української історичної науки з європейською, еволюція домінувань над українською історичною наукою та її причини); українська історична наука XIX–XX ст. у всесвітньо-історичному контексті, концепції та періодизація (основні етапи і періодизація розвитку української історичної науки в європейському і всесвітньо-історичному контексті, засадничі аспекти основних дискусій щодо України в сучасному науковому світі крізь призму минулого, тяглість і неперерваність основних кон-

цепцій): схеми української і всесвітньої історії в XIX-XX ст – зміни світобачення. Успішне їх вирішення на наше переконання, знаменуватиме вступ у новий етап розвитку як світової історичної науки, так і взаємопов'язаний і взаємозумовлений цим вступом поступовий перехід української історичної науки з пострадянським періодом в період український. На сьогодні українська історична наука ще немає власної науково-дослідницької концепції історії України в її національно-державному вимірі, котра би знаходилась у відповідності з світовою історією. Маємо в наявності російську, польську, єврейську, та інші схеми історії України, які перебувають у протиріччі і не відповідають одна одній, що цілком зрозуміло, не враховують й ігнорують специфіку українського історичного процесу в контексті Східної Європи і світу. Ми маємо осмислити всесвітню історію так, щоб у ній знайшлося місце і для України. Тут спеціалісти в галузі «Історії України» і «Всесвітньої історії» мають працювати у тісній співпраці, і взаємодопомозі і взаєморозумінні.

Далі зупинюсь на деяких проблемах, які стосуються самого колективу і в цілому проблеми розвитку української історичної науки.

Перше. В наш час навіть високорозвинуті країни субсидують різні напрями історичних фундаментальних досліджень. В Україні ж декому здається, що на підтримку заслуговують лише ті сфери наукових розробок, які мають безпосередній вихід на економічний результат. При цьому зовсім ігнорується або відводиться на другий план той факт, що без стимуляції гуманітарної сфери суто прикладні науки не дадуть очікуваного ефекту. З гуманітарними науками пов'язане формування системи цінностей, орієнтирів та потреб, сталість інтересів суспільства, морально-правовий клімат у державі. На відміну від прикладних наукових дисциплін, роль гуманітарних в організації життєдіяльності людської спільноти менш помітна. Це пов'язано з особливостями оцінки результатів наукової праці, механізму реалізації гуманітарних ідей. Разом з тим гуманітарні дослідження мають значно масштабніше суспільне відлуння в порівнянні з природничими і точними науковими пошуками.

На жаль, в Україні, підтримка полеміки з приводу стану і завдань сучасних суспільних наук не набула загальнодержавного масштабу. На сьогодні обговорення назрілих наукових проблем суспільствознавчого циклу має спонтанний характер і ще не набуло критичної маси, яка дає поштовх для якісного стрибка. Очевидно дається взнаки застарілий синдром «молодшого брата», тавро меншовартості, провінціалізму. Порівняно невеликий досвід національного державотворення переконливо довів, що технократичні підходи до вирішення проблем, що стоять перед Україною, є безплідними. Гуманітарне здичавіння породжує ланцюгову реакцію загальної деградації та соціальні антагонізми. Одне з головних завдань сьогодні – повернути суспільство і державу обличчям до гуманітарних проблем, підтримати їх пріоритети.

Відомо, що гуманітарна сфера налічує близько 40 наукових дисциплін, серед яких історія має найбільший вік та науковий потенціал. Проте держава не забезпечує коштів багато цікавих і перспективних і наукових тем, практично периферійному науковцю не можна «вибити» відрядження до столиці, де знаходяться основні архівосховища і бібліотеки. Ось і приходиться варитись у власному соку, де досвідчені вчені і здібна молодь зустрічаються хіба що на регіональних конференціях. Та ще важче вибратися до архівів Росії, інших зарубіжних країн.

У радянський період на сторінках наукової періодики час від часу виникали дискусії навколо вузлових проблем, в яких брали участь представники різних регіонів. Проте сьогодні єдине професійне видання істориків України давно вже перестало бути ареною наукової полеміки.

Друге. Поширення комп'ютерних технологій не обійшло стороною історичну науку, давши поштовх й апробації нових методичних прийомів вивчення джерел, систематизації фактографічного матеріалу, моделювання суспільних процесів. Про те, треба з почуттям жалю констатувати, що в цьому плані вузівська наука вимагає ще технічного забезпечення, комп'ютеризації як наукової, так навчально-методичної діяльності.

Нас має втішати думка, що пошук сучасних нових магістральних шляхів розвитку історичної науки триває, що наша науково-дослідницька робота ставатиме більш суспільно запотребованою, а отже, результати дослідження ставатимуть більш вагомими.

Mykola Alexiyevets

THE ROLE AND PLACE OF THE SCIENTIFIC WORKS ON HISTORY BY THE INSTRUCTORS OF TERNOPIL VOLODYMYR HNATYUK STATE PEDAGOGICAL UNIVERSITY IN THE PROCESS OF EDUCATION

The article deals with the role and importance of the scientific works written by the teachers of the university in creating the scientific base for improving the level of teaching historical disciplines. It draws attention to the development of historical research and also to the problems of Ukrainian historical science.

УДК 372.893

Михайло Бур'ян, Григорій Фрейман

ШЛЯХИ ПЕРЕБУДОВИ ЗМІСТУ ІСТОРИЧНОЇ ОСВІТИ НА НОВИХ МЕТОДОЛОГІЧНИХ ТА МЕТОДИЧНИХ ЗАСАДАХ

Стаття присвячена пошукам шляхів перебудови змісту історичної освіти в Україні. Автори визначають два шляхи перебудови змісту історичної освіти: фундаменталізація та логізація історичної освіти. Сформуовано методологічні і методичні принципи допоможуть при складанні програм, тематичних планів, написанні підручників.

Сучасний етап розвитку молодого української держави об'єктивно характеризується зростанням інтересу до минулого народу, до історичних знань. У той же час, в зв'язку з утвердженням в суспільному житті нових соціально-політичних, економічних та ідеологічних реалій виникла гостра потреба в будівництві нового змісту системи освіти та виховання. Це безумовно вимагає від вчених і учителів переосмислення цілей, завдань, принципів, змісту, форм і методів як освіти в цілому, так і окремих предметів і перш за все історії.

У цих умовах структурні зміни, подальші пошуки та впровадження нових форм та критеріїв оцінювання навчальної діяльності школярів та студентів далеко не вичерпують всі можливості удосконалення історичної освіти. Вона розвивається у процесі поглиблення наукового змісту освіти, впровадження нових методів навчання. Як відомо, історична наука забезпечує узагальнення, систематизацію та нагромадження знань, а історична освіта – їх застосування. На наш погляд, основними шляхами розвитку динамічної системи «знання – наука – освіта» є фундаменталізація і логізація змісту історичної освіти.

Фундаменталізація історичної освіти сприяє удосконаленню знань, концентрації їх обсягу, систематизації, вивченню та оволодінню закономірностями історичної науки. Разом з тим, фундаменталізація передбачає опанування методологією систематизації та застосування історичних знань для вирішення конкретних навчальних і практичних завдань.

Що стосується логізації, то вона, на наш погляд, повинна орієнтувати на розглядання навчального матеріалу як строгої, внутрішньої та закономірної системи. Як відомо, логічне осмислення історичного знання пов'язано з узагальненням цього матеріалу. При цьому логіка історичної науки віддзеркалюється в «навчальній логіці», через цілі освіти, в яких фіксується існуючий науковий рівень знань. Дослідження історичних явищ шляхом логізації історичних знань забезпечує перехід до розуміння їх системної сутності.

У той же час, для реалізації фундаменталізації і логізації історичної освіти необхідно: по-перше, використання певної методологічної теорії світового історичного процесу;

по-друге, створення відповідних методичних критеріїв та принципів формування структури та реалізації змісту історичної освіти. Тобто, перш за все необхідно напрацювати нові методологічні підходи.

Разом з тим необхідно врахувати, що попередня – марксистська інтерпретація історії, в основу якої покладено вчення про суспільно-економічні формації, переставши бути офіційною, втратила багатьох своїх прихильників. Однак методологічні стереотипи досить живучі. Альтернативна теорія народжується з великими труднощами. Саме тому, зміст діючих вузівських та особливо шкільних програм з історії має суперечливий характер. В сучасній вітчизняній історичній науці та філософії нема достатньо визначених підходів до аналізу історичного розвитку людського суспільства. В таких умовах ускладнюється процес пошуку людиною сенсу життя, виникнення духовних цінностей, усвідомлення ролі духовності у житті людства і окремої людини.

Таким чином, існуючий зміст історичної освіти значною мірою призводить до консервації застарілих положень, а також традиційних прийомів і способів навчання історії. Все це послаблює виховний вплив предмета, знижує пізнавальний інтерес, негативно позначається на розвитку у «школярів історичної свідомості та мислення».

Необхідність подолання глибокої й затяжної кризи у вітчизняній історичній науці наполегливо вимагає вироблення нових підходів до вивчення минулого й викладання історії в загальноосвітній та вищій школі. В наш час на роль теорії, здатної вивести історичну думку з методологічного глухого кута, найактивніше претендує теорія цивілізацій.

Термін «цивілізація» останнім часом широко вживається вченими й викладачами, причому як тими з них, хто визнає необхідність зміни методологічних пріоритетів, так і противниками будь-яких перемін. Цьому сприяла публікація раніш маловідомих праць «основоположників» цивілізаційного підходу М. Я. Данилевського, О. Шпенглера, А. Дж. Тойнбі, К. Ясперса та ін. За публікацією пішли гарячі дискусії, які тривають і до цього дня. Відгомін цих дискусій зрештою досяг і стін навчальних закладів. З'явилися навіть шкільні підручники, автори яких взяли на себе хоробрість перевірити нову теорію на практиці (Всесвітня історія. Епоха становлення сучасної цивілізації (кінець XV – початок XX ст.); 8 кл. / І. А. Мішина, Л. М. Жарова, А. А. Міхеев – К.: Генеза, 1994. Для вищої школи помітною подією стала поява навчального посібника «Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства» (Ю. Павлик, – К.: Либідь, 1996). Однак цивілізаційний підхід у вітчизняній історіографії ще не відбувся. Перед українськими вченими, як і перед вченими інших країн, де довгі роки панувала доктрина історичного матеріалізму, постало важке, але досить важливе й цікаве завдання – оволодіти новими методами історичного пізнання. Сказане вище не означає, що автори цієї статті вважають теорію цивілізацій панацеєю від усіх бід, що випали на долю історичної науки. Хоча дуже важливо те, що цивілізаційний підхід «повертає» в історію людину, дозволяє побачити епоху, яка вивчається, «зсередини», відчутти живе биття людської думки.

Крім того завдання історика полягає не лише в тому, щоб «показати, як це відбувалося насправді» (Л. Ранке). Не менш важливо спробувати «зрозуміти» історичний процес, виявити зв'язки між подіями й фактами, пояснити та розтлумачити їх, тобто, скористаємося влучним висловом А. Платонова, – «зліпити» з усього побаченого й визнаного більш-менш цілісну картину минулих часів (А. Платонов, «Чевенгур»). Істориком слід знати не лише як відбувались події, але й чому вони відбулись, чому не трапилось інакше. В результаті, він намагається виявити рухомі сили історії, розкрити її сенс, напрямок, мету, «осягнути таємницю і нудьгу історичного часу» (А. Платонов, «Ювенільне море»).

З давніших часів уявлення фахівців про історичний процес поступово змінювались. Всуціль до епохи Відродження панувало теологічне обґрунтування людської історії. Однак вже в межах цієї епохи видатний італійський філософ Джамбаттіста Віко (1668 – 1744) відкинув уявлення про історію як про прямолінійний і односпрямований процес. Взамін він висунув ідею «круговерті», або циклічного розвитку. У відомому творі Віко «Обґрунтування нової науки про загальну природу націй», опублікованому в 1725 р., стверджується, що всі нації розвиваються за циклами, що складаються з трьох епох, або стадій, «часи богів», «часи героїв» і «часи людей». Для першої з них характерна відсутність держави й підпорядкування патріархам чи жерцям. Для другої – панування аристо-

кратії, аристократична держава. Третя епоха – час установлення спочатку демократичного, а згодом і монархічного правління. На думку Віко, таким чином, в історії нації, як і в житті кожного її окремого представника, можна виділити три вікові фази: дитинство, юність, зрілість. У кінці кожного циклу настає повний розвал і відбувається деградація до первісного стану. Після цього все починається спочатку.

Епоха Просвітництва висунула мислителів (в основному це були французи), котрі запропонували інше, раціоналістичне обґрунтування перебігу історичного процесу. Не беручи під сумнів питання про єдність і цілісність всесвітньої історії, вони запропонували вважати основним фактором цієї єдності незмінність та універсальність людської природи. Саме просвітители ввели в життя нове поняття, що відображає сенс історії – «цивілізація» (вперше воно зустрічається в 1756 р. в трактаті «Друг людей» Мірабо-старшого.) Вони ж висунули ідею «прогресу» як одну з властивостей цивілізації (А. Фергюсон, А. Р. Тюрго, Ж. А. Кондорсе).

На рубежі XVIII – XIX ст. ініціативу в створенні всеосяжних історіософських концепцій міцно захопила Німеччина. Понад п'ятдесят років тут панувала концепція історії, яка була створена Г. В. Ф. Гегелем (1770 – 1831). Згідно з теорією Гегеля, людська історія – це етап у розвитку істинної основи всього сущого – абсолютної ідеї або «світового духу». Корінною особливістю «світового духу» є ідея свободи, а всесвітня історія прямує шляхом усвідомлення цієї ідеї свободи.

Марксизм пропонував інше тлумачення історичного процесу. Сутність марксистської методології історії – принаймні в такому вигляді, як її уявляли собі автори істматівських підручників – полягає в тому, що основою історичного розвитку є умови матеріального життя суспільства, суспільного виробництва; а це значить, що тенденція соціального розвитку визначається, в кінцевому підсумку, економічними потребами людей, і не залежить від їхньої волі і бажання. Таким чином, соціально-історичний процес, згідно з цією теорією детермінований економікою.

XIX століття – час, коли формувалась марксистська методологія, став важливим явищем у розвитку історіософської думки. У середині філософії історії відбулася подія, яка стала революційною за своїми наслідками – було поставлено під сумнів питання про єдність світової історії. На практиці це виявилось перш за все, у відході деяких представників німецької історичної та філософської шкіл (співвітчизників як Гегеля, так і Маркса) від концепції єдності історичного процесу. Наслідком цих досліджень стало формування підходу до вивчення історії, який зараз відомий як «цивілізаційний» «Долаючи» Гегеля автори та послідовники цивілізаційного підходу висунули ідею множинності цивілізацій і запропонували багатолінійну дискретну модель історії (М. Данилевський, О. Шпенглер, А. Тойнбі).

Фактично обидва підходи (марксистський – формаційний та цивілізаційний) використовуються істориками як в науковій, так і викладацькій діяльності до останнього часу. Враховуючи це викладачу та вчителю історії, на наш погляд, необхідно познайомити своїх вихованців з ідеями тих та інших, залишаючи їм свободу вибору. Такий підхід є найбільш плідним для педагога.

Враховуючи ситуацію, яка виникла в методології історії, треба, на наш погляд, перебудувати існуючий зміст історичної освіти. В цих умовах на порядок денний постають завдання: по-перше, визначити узагальнюючий зміст уявлень та розуміння світового історичного процесу (вони повинні формуватися в самосвідомості студента чи школяра); по-друге, напрацювати відповідні новому методологічному підходу принципи структурування навчального змісту; по-третє, обґрунтувати критерії відбору нагромаджених, систематизованих та узагальнених історичних знань; по-четверте, відібрати та систематизувати відповідні особистісно-орієнтовані методи навчання. Тобто необхідно визначити соціоантропоцентричні засади формування та реалізації змісту історичної освіти.

Отже, при структуруванні та відборі історичного матеріалу у процесі навчання необхідно виходити з того, що сама історія є процесом розвитку і самореалізації людства в цілому і кожної конкретної людини зокрема. При цьому об'єктом і орієнтиром такої самореалізації, у остаточному підсумку, виступають духовні, гуманітарні цінності, передусім морально-етичні, релігійні, естетичні. Саме навчання історії покликане не тільки ознайо-

мити студентів і школярів із досвідом пошуку і знаходження духовних цінностей, але й дати їм можливість самим знаходити крихти цього досвіду, виробляючи свої оцінки, особистісне ставлення і емоційно-ціннісні орієнтації до подій навколишнього громадського життя.

Таке розуміння змісту навчання змушує відмовитися від традиційних критеріїв добору навчального історичного матеріалу. Ядром і основною частиною змісту, на наш погляд, стає історія духовно-практичного досвіду людства. Конкретно історична ситуація, в цих обставинах, розглядається як така, яка визначає історичні умови (що сприяли або перешкождали) духовної самореалізації людини, конкретної нації, усього людства у певну історичну епоху. Політична історія, в таких умовах, висвітлюється у зв'язку з аналізом діяльності видатних особистостей, спонукальних мотивів конкретних вчинків, особливостей їхнього світогляду, духовності, рівня культури і т.д. Такий підхід до змісту історичного матеріалу дає можливість виявити джерела сучасної західної цивілізації: ринкової економіки демократії прав і свобод особи, віротерпимості і т.д. Він допомагає викладачу, вчителю у процесі навчання створити перед студентами та школярами образ людини, яка уособлює сукупність біопсихологічної та соціально-духовної сфер особистості, і показати історію як взаємодію конкретних людей з їх інтересами, здібностями, мораллю тощо.

Разом з тим, такий підхід не виключає врахування принципів синхроністичного і хронологічно послідовного викладу історичних подій, які зберігають специфіку історичної науки та полегшують сприйняття матеріалу.

Проілюструємо наведені теоретичні положення на прикладі фрагмента тематичного планування теми 1-3 курсу всесвітньої історії 8 класу (див. табл.)

Таблиця

Тема та зміст уроку	Провідні ідеї та поняття
Тема 1. Зміни в духовному світі людини Європи Нового часу Вступ: Світосприйняття людини Європи наприкінці XV ст. План: 1. Масова свідомість 2. Досягнення в галузі науки та техніки 3. Криза католицького та лицарського світосприйняття.	Досягнення в галузі науки і техніки, розвиток освіти поступово призвели до кризових явищ у католицькому світосприйнятті: крах інквізиції, зростання ересі. Поняття: світосприйняття, католицизм, інквізиція, ересь, культура
Тема 2. Великі географічні відкриття та їх наслідки П л а н: Наукові, соціально-економічні, духовно-психологічні передумови й причини Великих географічних відкриттів. Зіткнення двох культурних світів, ціннісних систем та його вплив на свідомість людини Європи. Колоніальн.: захоплення європейців – новий спосіб задоволення власних потреб Виникнення колоніальних імперій. Духовно-психологічні наслідки колоніалізму	Великі географічні відкриття поглибили кризу католицького світосприйняття. Виникнення колоніалізму сприяло поширенню жорстокості, цинізму, релігійного фарисейства. Зіткнення культур сприяло розвитку гуманізму в Європі та поширенню рухів за перебудову церкви. Поняття: Великі географічні відкриття, колонія, конкістадор, традиційне суспільство, ціннісна система, свідомість людини.
Тема 3. Початок Реформації в Європі Урок 1-2. Реформація в Німеччині План: 1. Загальноєвропейська криза застарілих способів задоволення біологічних	Криза аграрно-ремісницької цивілізації сприяла виникненню Реформації. Наукові відкриття, ересі, зіткнення з альтернативною культурою тра-

Тема та зміст уроку	Провідні ідеї та поняття
<p>та соціальних потреб людини. Криза аграрно-ремісницької цивілізації.</p> <p>2. Проява кризи в Німеччині. Князі і міста.</p> <p>3. М. Лютер та Т. Мюнцер, їхні реформаційні погляди.</p> <p>4. Селянська війна.</p> <p>Урок 3-4. Поширення реформаційних ідей у Європі</p> <p>П л а н.</p> <p>1. Лютеранство та кальвінізм – релігійне світосприйняття на початку Нового часу.</p> <p>2. Англійська церква – Реформація «зверху».</p> <p>3. Релігійні війни у Франції.</p> <p>4. Перемога католицизму над реформацією у Франції.</p> <p>5. Генріх IV. Зміцнення абсолютизму при кардиналі Ришельє</p>	<p>диційного суспільства стали духовно-психологічною основою виникнення Реформації. Реформація в Європі стала духовно-психологічною передумовою розвитку ринкових відносин та виникнення індустріального суспільства. Перемога католицизму над Реформацією у Франції сприяла поглибленню кризи аграрно-ремісницької цивілізації у країні.</p> <p>Поняття: реформація лютеранство, кальвінізм, англійська церква.</p>
<p>Тема 4. Біологічні та соціальні потреби людини у провідних країнах Європи (XVI – XVII ст.). Виникнення та розвиток нових способів їх задоволення.</p> <p>Урок 1. Нідерландська революція</p> <p>План:</p> <p>1. Причини і початок революції.</p> <p>2. Хід революції.</p> <p>3. Наслідки революції.</p>	<p>Зміни у свідомості людей викликали потреби у формуванні нового змісту соціально-економічних та духовно-психологічних відносин. Виникнення кальвінізму, розвиток мануфактур, ринкових відносин призвели до революції в Нідерландах та національно-визвольної боротьби проти іспанських колонізаторів. Перемога ринкових способів задоволення потреб людини в Нідерландах – наслідок революції.</p> <p>Поняття: революція, ринкові відносини, мануфактури, національно-визвольна боротьба.</p>

Саме так, на наш погляд, можна реалізувати та наповнити конкретно-історичним змістом шляхи фундаменталізації та логізації історичної освіти в системі «знання – наука – освіта», які ми згадували вище.

Важливим здається і те, що в умовах економічної, політичної, духовної кризи (одним з проявів якої є знецінювання моральних ідеалів) життєво важливими є пошук, розвиток і утвердження в нашому суспільстві позитивної системи цінностей. А позитивною ця система стане тоді, коли вона буде адресуватися людині, не на словах, а на ділі, враховуючи її життєво важливі потреби, ті фундаментальні основи суспільства, що сприяють збереженню людини як виду, забезпечують задоволення потреб, без яких вона не може гідно жити.

Виховати дитину на національних, релігійних, морально-етичних цінностях неможливо, якщо не дати їй під час навчання можливості практично простежити процеси пошуку людством сенсу життя і виникнення цих духовних здобутків.

Таким чином, практичне використання запропонованих підходів до формування змісту історичної освіти дає змогу розвивати гуманітарні схильності особистості та формувати історичне мислення, яке б було полісинтетичним.

Наші теоретичні дослідження і досвід експериментального викладання шкільних курсів історії на визначених нових методологічних та методичних засадах свідчать, що

такий підхід є досить ефективним з погляду результатів навчання та виховання і може бути практично реалізований при складанні програм, тематичних планів та при створенні підручників.

Список використаних джерел

1. Алаев Л. Б. Материалистическое понимание истории в обороне // Восток - 1995. - №2.
2. Барг М. А. Эпохи и идеи. Становление историзма. - М., 1987.
3. Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм. XV - XVIII вв. - М., 1988 - 1992.
4. Булгаков С. Н. Философия хозяйства. - М., 1990.
5. Бур'ян М.С. Серія. Проблема не-«формаційного» підходу до вивчення всесвітньої історії у вишій та середній загальноосвітній школі // Освіта на Луганщині. - Луганськ, 1996. - № 2. С.2. 1997. - №3. - Ст.3. 1998. - №1.
6. Бур'ян М.С. Цивілізаційний підхід до вивчення й викладання всесвітньої історії - відповідь на виклик часу? // Вісник Академії Наук вищої школи України. - Вип. № 19. - Київ, 1999.
7. Всесвітня історія. Епоха становлення сучасної цивілізації (кінець XV - початок XX ст.): 8 кл.: Л.А. Мишина, Л.М. Жарова, А.А. Міхеев. - К.: Генеза, 1994.
8. Гуревич А. Я. О кризисе современной исторической науки // Вопросы истории. - 1991. - №2-3.
9. Гуревич А. Я. Теория формаций и реальность истории // Вопросы философии. - 1990. - №11.
10. Дьяконов И. М. Пути истории. От древнейшего человека до наших дней. - М., 1994.
11. Данилевский Н.Я. Россия и Европа: взгляд на культурные и политические отношения славянского мира к романо-германскому. - М., 1991.
12. Коллинвуд Р. Идея истории. Автобиография. - М., 1980.
13. Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада. - М., 1982.
14. Нометун О.І., Фрейман Г.О. Нові підходи до формування та реалізації змісту історичної освіти // Історія в школах України. - 2000. - № 1.
15. Риккерт Г. Философия истории. - Спб., 1908.
16. Семенов Ю. И. Материалистическое понимание истории, за и против? // Восток - 1995. - №2.
17. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. - М., 1992.
18. Тойнби А. Дж. Постыжение истории. - М., 1991.
19. Тойнби А. Цивилизация перед лицом истории. - М. - Спб., 1996.
20. Февр Л. Борьба за историю. - М., 1991.
21. Фрейман Г.О. Використання культурно-цивілізаційного підходу при формуванні та реалізації змісту історичної освіти // Вісник ЛДУ імені Гараса Шевченка. - 1999. - № 9. (19)
22. Шпенглер О. Закат Европы: очерки морфологии мировой истории. - М., 1993.
23. Ясперс К. Смысл и назначение истории. - М., 1991.
24. Яковлев Ю. В. История цивилизации. - М., 1997.

Mychaylo Buryan, Hryhoriy Freyman

THE WAYS OF THE SUBSTANCE OF HISTORICAL EDUCATION ON THE NEW METHODOLOGICAL AND METHODICAL PRINCIPLES

The article is devoted to searches of reorganization of the substance of historical education in Ukraine. The authors distinguish two ways of reorganization of the substance of historical fundamentaligator and logicagator of historical education. Methodological and methodical principles are foment and help to make programmers, plans ob subjects, to write text-boors.

УДК 375.512

Сергій Терно

НАУКОВІ ЗАСАДИ СТВОРЕННЯ РОЗВИВАЛЬНОЇ ТЕХНОЛОГІЇ ФОРМУВАННЯ НАУКОВИХ ПОНЯТЬ В УЧНІВ ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОЇ ШКОЛИ

У статті розкрито наукові засади розвивальної технології з метою формування наукових понять в учнів загальноосвітньої школи, що сприятиме кращому засвоєнню матеріалу.

Розробка теоретичних основ та технологій формування наукових понять має важливе значення для вдосконалення навчально-виховного процесу, змісту та системи освіти в цілому. Оскільки поняття є логічною формою мислення, то їх формування уявляється можливим лише за умов розвивального навчання. Питання про впровадження системи розвивального навчання лишається у стані розв'язання, аргументом до даної тези є відсутність ефективних, експериментально підтверджених методичних розробок у середніх і старших класах [1: 39]. Частковій ліквідації зазначеної прогалини присвячене дане дослідження проблеми формування та засвоєння наукових понять на уроках історії. У даній роботі будуть викладені результати експериментального дослідження проблеми формування системи наукових понять в учнів 9-го класу загальноосвітньої школи.

Опанування основами будь-якої науки перш за все означає засвоєння системи її понять «Однією з типових вад вітчизняних підручників з історії України, – зазначає В. Огнев'юк, – є недостатність, а то й відсутність у багатьох із них методичних умов і дидактичних засад засвоєння передбачених навчальною програмою понять» [2: 4]. Ця вада поширюється на весь процес вивчення історії у школі. Результати проведеного констатуючого експерименту у школах м. Запоріжжя (1998 р.) підтверджують цю думку, лише 15% учнів (з 430 учасників експерименту) повно й правильно засвоїли історичні поняття (хоча лише 2% засвоїли поняття повноцінно з умінням їх визначати), а решта 85% (при більш суворому підході 98%) має певні прогалини у засвоєнні історичних понять: репродуктивний, емпіричний рівень засвоєння, неповне засвоєння змісту, невміння визначати поняття. Вимірювання якості засвоєння історичних понять здійснювалося за допомогою спеціально розробленого тесту досягнень, що виявляв ступінь засвоєння учнями понять «промисловий переворот», «нація», «політична партія», «капіталістичні монополії» та «соціальна революція».

Як свідчать результати анкетування вчителів м. Запоріжжя (1999 р.), 52% опитуваних (з 23 учасників) не виділяють формування понять у якості особливого напрямку роботи, ще більша кількість вчителів (83%) не використовують спеціальних методик (технологій) для формування наукових понять, що свідчить про стихійність цього важливого процесу. В той час, як засвоєння понять, на думку фахівців, повинно бути організованим процесом [3], що вимагає особливого піклування з боку вчителя.

Вищенаведені дані спонукали провести теоретичне дослідження проблеми формування системи наукових понять й спроектувати технологію їх формування. Під розвивальною технологією ми будемо розуміти такі педагогічні дії, що в основному спрямовані на розвиток інтелекту, тобто здібності в умовах обмеженої інформації швидко та безпомилково робити висновки чи приймати логічно упорядковані рішення. Спроектована технологія формування системи наукових понять належить до технологій навчання за класифікацією Т. С. Назарової [4: 26]. Дана технологія регламентує опанування конкретним навчальним матеріалом – системою історичних понять учнями 9-х класів загальноосвітньої школи.

Розглядаючи принципи створення технології навчання, необхідно розмежувати такі поняття як «методика» й «технологія». Чи не є зайвим уживання нового терміну «технологія»? Ні, ці поняття мають принципову різницю. Методика у більшості випадків – це сукупність рекомендацій по організації та проведенню навчального процесу [5]. Педагогічну технологію характеризують такі риси: 1) гарантованість кінцевого результату та проектування майбутнього навчального процесу з діагностичними цілями, процедурою їхнього досягнення, визначенням критеріїв оцінювання, точним описом умов навчання [6; 9]. Педагогічна технологія – це упорядкована система процедур, точне виконання яких призводить до досягнення запланованого результату.

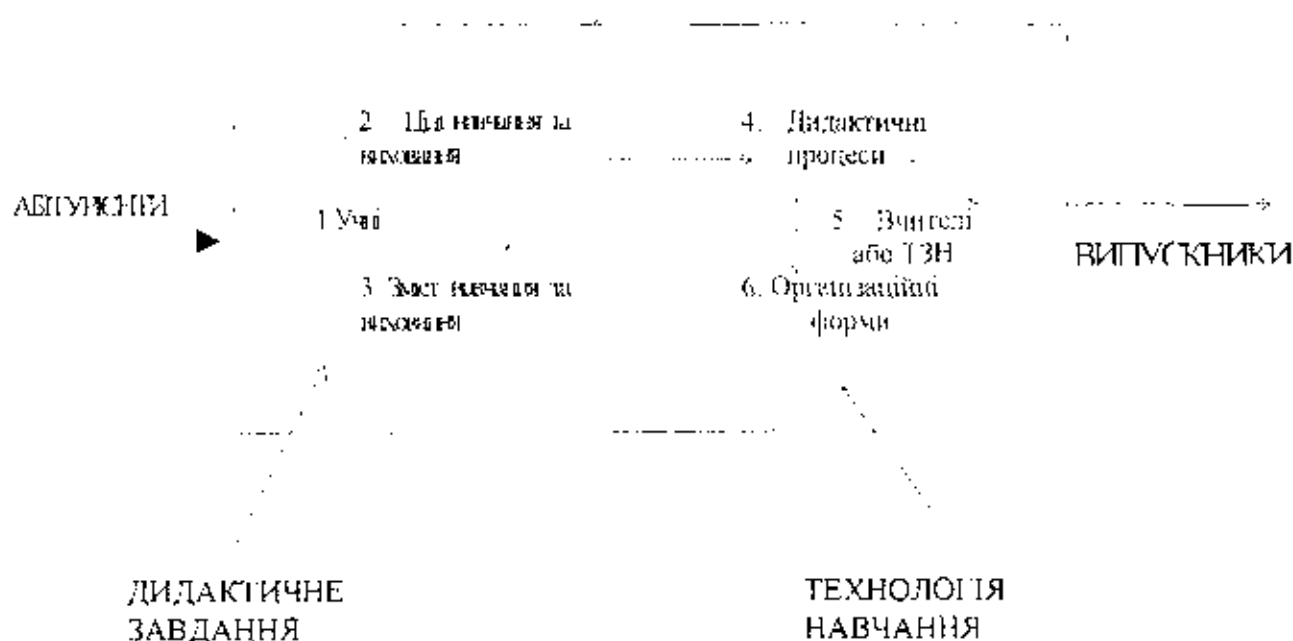
У шкільній практиці посилення технологічності розуміється як підвищення ефективності навчального процесу. Технологічність передбачає сталість до відтворення. Очевидно, що технологія, на відміну від традиційної методики, повинна сприяти більшій ефективності навчального процесу. Але не слід применшувати ролі методики викладання (навчання) історії як теорії процесу навчання, що є підґрунтям для створення відповідних технологій. Під технологією слід розуміти певну «технологічну оболонку», в якій комфортно і вчителю, і учню. Головні характеристики «технологічної оболонки» мають бути обов'язково сталими, вони не можуть залежати від суб'єктивності автора або виконавця.

Глибинний сенс педагогічної технології полягає, по-перше, в особливостях перекладу задуму вчителя на мову попереднього проектування навчально-виховного процесу; по-друге, головні моменти у проекті – структура та зміст навчально-пізнавальної діяльності учнів, а не педагогічний вплив учителя; по-третє, методологія технологічного цілеутворення. Мета – основа функціонування будь-якої технології та основа управління навчальним процесом.

У створенні технології навчання історичним поняттям ми керувалися методологією педагогічної технології, що сформулював В. П. Беспалько, та концепцією формування теоретичного мислення В. В. Давидова. В. П. Беспалько представив педагогічну систему у вигляді двох основних частин: дидактичного завдання та технології вирішення даного завдання. «Кожне дидактичне завдання, – писав він, – вирішується за допомогою адекватної технології навчання, цілісність якої забезпечується взаємопов'язаною розробкою та використанням трьох компонентів: організаційної форми, дидактичного процесу та кваліфікації вчителя» [7: 7-8] (див. схему 1).

Схема 1. Модель педагогічної системи

СУСПІЛЬНО-ДЕРЖАВНЕ ЗАМОВЛЕННЯ

Під педагогічною системою розуміють певну сукупність форм організації виховної та навчальної діяльності, методів навчання та виховання, пізнавальної діяльності та ін. [8: 50]. для створення організованого, цілеспрямованого та навмисного педагогічного впливу на формування особистості із заданими якостями [9: 6]. В. П. Беспалько виділяє такі взаємопов'язані інваріантні елементи: 1 – учні, 2 – цілі виховання, 3 – зміст виховання; 4 – процеси виховання (власне виховання та навчання); 5 – учителя (або ТЗН – технічні засоби навчання); 6 – організаційні форми виховної роботи [10].

У структурі дидактичного завдання відбивається мета, досягнення якої зумовлюється ситуацією (умовами) та інформацією (змістом) для діяльності. Для дидактичного завдання мета – необхідність формування певних якостей особистості, ситуація (умови) – це вихідні якості учнів, а інформація – зміст навчального предмета. Кожне дидактичне завдання вирішується за допомогою відповідної технології навчання, цілісність якої забезпечується взаємопов'язаною розробкою та використанням трьох її компонентів: організаційної форми, дидактичного процесу та кваліфікації вчителя (або якості ТЗН).

Визначивши головні частини педагогічної системи, слід конкретизувати їх стосовно до спроектованої технології формування історичних понять в учнів 9-го класу загальноосвітньої школи. Цілі даної технології полягають у міцному, повному і свідомому засвоєнні головних ознак історичних понять, умінні формулювати визначення, оперувати поняттями. Саме ці ознаки діагностувалися після експериментального навчання, проведеного у 1998/1999 та 1999/2000 навчальних роках у 9-х класах ЗОШ № 90 м. Запоріжжя. Вимірювалися зазначені ознаки за допомогою тесту досягнень, що використовувався під час проведення констатуючого експерименту.

Зміст навчання у спроектованій технології був трансформований у відповідності до мети таким чином: 1) історичні явища та процеси подавалися в системі взаємозв'язків та протиріччях, поняття вводилися під час створення теоретичної моделі періоду, що вивчалася; 2) структура й зміст навчально-пізнавальної діяльності учнів передбачали засвоєння наукових теоретичних понять шляхом аналізу, синтезу, узагальнення, конкретно ця діяльність здійснювалася під час виконання завдань і вправ; 3) у змісті навчання використовувалися дидактичні матеріали (логічні схеми) і система вправ на узагальнення та конкретизацію; 4) викладання вітчизняної та світової історії здійснювалося шляхом інтегрованого курсу з історії. Така трансформація змісту навчання дозволила створити найсприятливіші умови для аналізу й узагальнення історичних явищ і процесів і, врешті-решт, наукових понять як результату цих розумових операцій. У традиційному навчанні як правило, ігноруються протиріччя історичних явищ та процесів, не завжди історичні події викладаються в системі взаємозв'язків, зовсім рідко використовуються вправи на застосування. Такі умови найнесприятливіші для засвоєння системи наукових понять, тому що унеможливають пізнавальну діяльність учнів, спрямовану на їх засвоєння.

Організація будь-якого дидактичного процесу (Дпр) складається з таких компонентів: мотиваційного (М), пізнавальної діяльності (Пд) та управління (У) цією діяльністю з боку педагога або технічних засобів навчання (ТЗН). Символічно структура дидактичного процесу виглядає таким чином: $Дпр = М + Пд + У$ [11: 96]. У спроектованій технології мотиваційний компонент забезпечувався методикою створення мотиваційно-проблемних ситуацій. Такий спосіб мотивування визнаний найефективнішим. Компонент навчально-пізнавальної діяльності складався з таких етапів: 1) орієнтування у навчальній діяльності (повідомлення логічної структури, специфіки навчально-пізнавальної діяльності); 2) виконавчої діяльності (виконання послідовних процедур-вправ); 3) контроль засвоєння. У традиційному навчанні навчально-пізнавальна діяльність ігнорує перший етап, другий та третій є епізодичними, фрагментарними.

Управління пізнавальною діяльністю передбачає стимулювання або змінювання пізнавальної діяльності учнів. У відповідності до класифікації В. П. Беспалька, у спроекто-

ваній технології використовувався варіант дидактичної системи «Мала група» [12: 124]. Здійснювалося замкнуте управління, тобто постійно відбувався контроль за ступенем засвоєння кожного з понять, відповідно здійснювалася корекція: інформаційний процес мав розсіяний характер, тобто інформація подавалася в однаковому темпі й обсязі для всіх, процес управління здійснювався вручну, тобто безпосередньо самим педагогом. Така дидактична система в умовах сучасної школи дозволяє досягти високої ефективності навчання за рахунок регулярного зворотного зв'язку. Традиційний процес навчання базується на контролі й корекції процесу навчання за кінцевим результатом і лише інколи протягом процесу навчання, що призводить до неповного розуміння, усвідомлення навчального матеріалу.

Організаційною формою у спроектованій технології залишається урок. В конкретній реалізації під час експериментального навчання – урок-пара – 90 хвилин, який мав сталу структуру: 1) програмований контроль на кожному уроці (тести, завдання) – приблизно 15 хвилин; 2) узагальнююча бесіда, аналіз помилок – приблизно 10 хвилин; 3) вивчення нового матеріалу (пояснення, робота з підручником, виконання завдань, вирішення проблем) – приблизно 45 хвилин; 4) узагальнення й систематизація – приблизно 10 хвилин; 5) обговорення результатів заняття – приблизно 10 хвилин. Хронометраж у межах спроектованої технології можливо змінювати в залежності від специфіки кожного конкретного навчального матеріалу.

Вимоги до особи вчителя, перш за все, полягали у володінні активними методами навчання, забезпеченні систематичного контролю й корекції навчального процесу, створенні мотивації, дотримання вимог проекту (технології) розробленого навчального процесу.

Технологія формування історичних понять спроектована з урахуванням діючих програм навчання, не порушуючи та не перебудовуючи їх. Вивчення курсу історії згідно з концепцією формування теоретичного мислення В. В. Давидова, розпочиналося ознайомленням із загальною моделлю розвитку суспільства кінця XVII – XIX ст. на уроці на тему: «Основні тенденції розвитку світу від кінця XVIII ст. до 1870 р.». Учні здійснювали теоретичне узагальнення на основі типового конкретного матеріалу. На вступному уроці вводилися найзагальніші поняття: «індустріальне суспільство»; «капіталізм»; «політична партія»; «соціальна революція»; «промисловий переворот»; «капіталістичні монополії»; «спосіб виробництва» та ін. Процес формування історичних понять відбувався за такою схемою: 1) формування історичних уявлень про історичні явища та процеси; 2) формування емпіричних понять, що узагальнюють зовнішні властивості історичних явищ та процесів (основний методичний прийом – порівняння); 3) формування теоретичних понять, що відбивають внутрішні зв'язки, пояснюють історичні явища і процеси (основний методичний прийом – аналіз ролі й функції відношень речей під час створення й розв'язання проблемних ситуацій). В ході вивчення історії окремих країн учні виконували вправи на застосування наукових понять, наприклад: доведіть, що в Англії репрезентувало собою індустріальне суспільство; Чи можемо ми назвати події у Франції 1789-1799 рр. соціальною революцією та ін. Причому від учнів вимагалася розгорнута аргументація відповіді.

Результати формуючого експерименту засвідчують високу ефективність створеної технології формування історичних понять. Середній бал виконання тесту в експериментальних класах – 21, 8; середній бал у контрольних класах – 11, 6; максимально можливий за тестом – 25. Коефіцієнт засвоєння елементів знання в експериментальних класах – 0, 9; у контрольних – 0, 5. Зростання у засвоєнні історичних понять в експериментальних класах є статистично достовірним, оскільки t – критерій Стьюдента експериментальних класів (11, 8) більше теоретичного значення t розподілення Стьюдента (2, 6) із можливістю помилитися в одному випадку зі ста. У разі поширення даної технології на генеральну сукупність (учнів міста) ми отримаємо середній показник засвоєння – 0, 8.

Таким чином, технологія формування наукових понять повинна створюватися, спираючись на чітке визначення дидактичного завдання та процедурну розробку відповідного механізму його виконання, що складається із трьох компонентів: організаційної форми, дидактичного процесу та кваліфікації вчителя. Реалізація цих методологічних засад дозволить внести у навчально-виховний процес чіткість та підвищить його ефективність.

Список використаних джерел

1. Козлов С. А. Информирование и развитие в процессе обучения // Педагогика. – 1995. – № 3. – С. 39.
2. Огнев'юк В. До питання про зміст історичної освіти // Історія в школах України. – 1998. – № 1. – С. 4.
3. Усова А. В. Эволюция теории формирования научных понятий // Педагогика. – 1998. – № 8.
4. Назарова Т. С. Педагогические технологии: новый этап эволюции? // Педагогика. 1997. – № 3. – С. 26.
5. Монахов В. М. Аксиоматический подход к проектированию педагогической технологии // Педагогика. – 1997. – № 6. – С. 27.
6. Кларин М. В. Педагогическая технология в учебном процессе // Педагогика и психология: новое в жизни, науке и технике. – 1989. – № 6. – С. 9.
7. Беспалько В. П. Слагаемые педагогической технологии. – М.: Педагогика. 1989. – С. 7-8.
8. Околелов О. П. Управление педагогическими системами на основе целевых программ // Советская педагогика. – 1990. – № 7. – С. 50.
9. Беспалько В. П. Слагаемые педагогической технологии. – М.: Педагогика. 1989. – С. 6.
10. Беспалько В. П. Слагаемые педагогической технологии. – М.: Педагогика. 1989. – С. 6-7.
11. Беспалько В. П. Слагаемые педагогической технологии. – М.: Педагогика. 1989. – С. 96.
12. Беспалько В. П. Слагаемые педагогической технологии. – М.: Педагогика. 1989. – С. 124.

Sergiy Terno

SCIENTIFIC PRINCIPLES OF CREATION OF DEVELOPING TECHNOLOGY OF FORMING SCIENTIFIC CONCEPTS OF COMPREHENSIVE SCHOOL PUPILS

Scientific principles of developing technology are considered in the article with the purpose of forming scientific concepts of comprehensive school pupils which promote better learning of material.

УДК 378.148

Вікторія Прокопчук

МЕТОДИЧНА ОСВІТА СТУДЕНТІВ ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ ВОЛИНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

У статті розкрито новітні підходи в організації методичної підготовки майбутніх вчителів історії, що сприятиме загальному підвищенню рівня знань.

Одне з найбільш відповідальних завдань суспільства – освіта та виховання підростаючих поколінь. Розширення демократичних основ у школі нерозривно пов'язано з процесом формування якісно нового поповнення вчительських рядів. Від професійної підготовки, рівня духовності та культури педагога значною мірою залежить успіх освіти й виховання школярів.

Українській школі потрібен вчитель-професіонал, підготовка якого повинна здійснюватися на рівні сучасних вимог. У зв'язку з цим зростає значення методичної освіти (під-

готовки) майбутніх вчителів, яка є однією з найбільш складних та найменш розроблених галузей педагогічної науки.

Викладення історії в школі – складний та різноплановий педагогічний процес. Підготовка студентів до вчительської роботи поділяються, з нашої точки зору, на спеціальну (за профілем факультету) педагогічну, психологічну та методичну.

Жоден вищий навчальний заклад не в змозі навчити своїх випускників абсолютно всьому, дати рекомендації на всі випадки життя. Проте, сформулювати знання та вміння, що становлять основу майбутньої професії будь-який вуз, в тому числі педагогічний, зобов'язаний. Для вчителів основу їх професійної діяльності становить методична освіта. В чому її сутність та значення? З нашої точки зору, основним завданням методичної освіти є озброєння студентів знаннями основних закономірностей навчання та виховання, формування вмінь та навичок практичних дій з викладання відповідного предмету та ведення виховної роботи. Ми свідомо випускаємо формування вчителя-вихователя, де є відповідна методична освіта. Об'єктом нашої уваги виступає підготовка вчителя-предметника. Методична освіта здобувається в ході реалізації певної педагогічної технології. Отже, методична освіта – це сума знань та вмінь, що становлять основу вчительської діяльності з викладання певного шкільного предмету або предметів.

З нашої точки зору, в процесі методичної освіти можна використовувати всі форми навчально-виховного процесу, кожна з яких відіграє свою роль і виконує певну функцію. Так, якщо на лекціях студенти отримують загальні теоретичні знання, то завдання спецкурсів поглиблено вивчити більш конкретну тему. Особливе значення в процесі методичної освіти мають позааудиторні заходи, які не передбачені навчальним планом. Можна стверджувати, що без участі студентів у вивченні передового педагогічного досвіду, без зустрічей з провідними вчителями-предметниками і т.п. підготовка студентів до майбутньої професійної діяльності буде неловною.

Своєрідним ядром методичної освіти студентів є вивчення курсу методики викладання історії. Очевидно, що рівень засвоєння основних питань даного курсу у великій мірі визначає якість методичної освіти в цілому. Проте, якою б не була кількість навчальних годин, вона буде недостатньою, щоб у всіх відношеннях підготувати майбутніх вчителів до педагогічної діяльності. Відповідно найважливішим завданням вузу є формування методичного мислення, яке допоможе молодим спеціалістам у їх професійному становленні. У процесі вивчення даного курсу студенти отримують знання з таких проблем:

- історія розвитку та методологія методики як науки;
- основні закономірності методики викладання;
- чинні шкільні програми, підручники, методична література з історії;
- процес формування історичних знань;
- методи й методичні прийоми навчання та виховання учнів у процесі навчання історії як на уроках, так і в позаурочний час;
- основні засоби навчання історії;
- міжпредметні та міжкурсів зв'язки;
- форми організації навчально-виховного процесу з історії;
- система перевірки й оцінки знань та вмінь учнів;
- форми та методи позакласної роботи з історії;
- проблеми сучасної методики.

Основні вміння, що формуються у процесі методичної підготовки студентів

- застосовувати різні методи та прийоми навчально-виховної діяльності на уроках та в позаурочний час;
- готувати і проводити уроки різних типів;
- складати план-конспект уроку;
- виготовляти й застосовувати різні наочні посібники;
- здійснювати перевірку знань та вмінь учнів;
- оцінювати знання та вміння учнів;
- готувати і проводити факультативні заняття;
- обладнати шкільний кабінет історії;

- вести методичні дослідження;
- працювати з науково-методичною літературою.

Вузівський курс методики викладання історії можна розділити на 5 блоків, кожен з яких є самостійною системою, одночасно пов'язаною з іншими. Теми, що пропонуються для вивчення:

Блок 1. Основні етапи розвитку шкільної історичної освіти та методики викладання

Блок № 2. Формування історичних знань та вмінь, виховання у процесі вивчення історії.

Блок № 3. Методи навчання історії.

Блок № 5. Позакласна робота з історії.

Вивчення тем кожного окремого блоку передбачає досягнення певної мети та конкретну форму контролю за оволодінням студентами знаннями та вміннями. У рамках блоків проводяться лекційні, семінарські, практичні та лабораторні заняття, а також самостійна робота студентів. Так, при вивченні форм організації навчально-виховного процесу з історії (блок № 4) планується проведення:

- лекцій	- 8 годин
- семінарсько-практичні заняття	- 4 години
- практичні заняття	- 4 години
- ділова гра «Урок історії»	- 4 години
- самостійна робота студентів (відвідування уроків в школі)	- 6 годин
- форма контролю	- складання та захист плану-конспекту уроку історії на дану тему – 6 годин

Організація проміжного контролю за знаннями та вміннями студентів дозволяє слідкувати за засвоєнням тем кожного окремого блоку, який складає основу для наступного. У даному плануванні вивчення методики викладання історії особливе місце відводиться формуванню методичних вмінь, а також організації вивчення окремих теоретичних питань шляхом самостійного пошуку, при цьому враховуються взаємозв'язки з педагогікою та психологією. Так, наприклад, при вивченні тем «Використання міжпредметних та міжкурсних зв'язків на уроках історії» або «Виховання учнів у процесі вивчення історії» читання лекцій не планується. Студенти самостійно вивчать питання семінарських занять а пізніше набувають необхідні вміння в ході практичних занять. Причому проведення останніх можливе у різних варіантах, а саме: виконання практичних завдань заздалегідь з подальшою перевіркою у ході заняття, або робота над завданнями, що дав викладач у ході самого заняття. У останньому випадку аудиторну роботу доцільно організувати таким чином. Студенти академічної групи розподіляють на кілька підгруп по 3-4 чоловіки, кожна з яких отримує завдання згідно теми самого практичного заняття. Наприклад, якщо тема «Виховання учнів у процесі вивчення історії», то завданням однієї з підгруп може бути, «Визначати виховні можливості теми» «Визвольна війна українського народу (1648-1854 рр.)» та методику їх реалізації, використовуючи різні засоби навчання. Після виконання кожною підгрупою свого завдання протягом першої півпари, проходить обговорення запропонованих представниками підгруп методичних варіантів досягнення поставлених завдань.

Організація блочного вивчення курсу методики викладання історії дає можливість реалізувати системний підхід до засвоєння вузівського предмету і являє собою певну педагогічну технологію. Крім цього, самостійна пізнавальна діяльність студентів забезпечує більшу сталість набутих знань та вмінь, сприяє формуванню методичного мислення, що в цілому підвищує рівень методичної освіти.

Далі розглянемо форми здійснення сучасної методичної освіти. У другій половині 80-х років ХХ ст. поступово розгортається процес інтенсифікації професійно-педагогічної освіти студентів. Набагато більше уваги, в тому числі навчальним планом приділяється самостійній роботі студентів, індивідуалізації навчально-виховного процесу у вузі. Таким чином, крім традиційної лекції, на порядок денний виступає проблема. Заняття семінар-

ського типу проводяться методом бесіди, з'явився проблемний семінар, семінар-конференція, семінар-диспут. Лекції та семінарські заняття становлять основу теоретичної підготовки студентів, проте не слід забувати, що високий рівень методичної освіти передбачає формування у студентів вмінь та навичок вчительської праці. Своєрідним містком між знаннями та вміннями виступають практичні заняття, на яких, крім розкриття певних теоретичних питань, особлива увага приділяється виконанню ряду практичних завдань, що сприяють формуванню методичних змін та навичок.

Наприклад, на занятті з формування історичних понять розробляється конкретна методика засвоєння учнями поняття «кріпак» (8 клас, історія України) з врахуванням вікових особливостей. Лабораторні заняття, з нашої точки зору, доцільно проводити у формі ділових ігор, які імітують шкільний курс уроку історії. Умови проведення такої гри: один студент виступає в ролі вчителя, решта розділяються на «учнів» та «інспекторів». «Вчитель» протягом першої півпари веде урок шкільного типу з «учнями». «Інспектори», що присутні в класі, записують хід уроку. На другій півпарі проходить аналіз проведеного уроку з участю всіх присутніх, включаючи й самого «вчителя». Студенти з великою цікавістю і бажанням беруть участь у проведенні подібних занять, які акумулюють в собі методичні заняття та вміння, а також виконують важливу роль у психологічній підготовці студентів до майбутньої професійної діяльності.

Певні методичні знання, а також вміння проводити прості наукові дослідження дають курсові та дипломні роботи, теми яких, з нашої точки зору, раціональніше спрямувати на всебічне вивчення практичної викладацької діяльності вчителів-предметників.

Завершальним етапом аудиторної частини методичної освіти є іспит, особливістю якого має бути те, що він повинен показати не тільки рівень знань, але й вмінь з методички. Для цього у кожний білет необхідно включити як теоретичні питання, так і практичні завдання. Подібним чином слід підходити до державних іспитів, що у певній мірі, посилять практичну сторону підготовки вчителів.

Важливу роль у методичній освіті грає педагогічна практика, в період якої відбувається процес взаємодії студентів з умовами реальної школи. Для проведення активної педпрактики з нашої точки зору, можна зберегти традиційні форми та методи але посилити відповідальність методистів та вчителів-предметників.

Отже сучасний вуз покликаний готувати до майбутньої професійної діяльності спеціалістів високого рівня, які вміють самостійно мислити, творчо використовувати передовий педагогічний досвід, свої знання та вміння відповідають справі навчання і виховання підростаючих поколінь

Viktorія Prokopchuk

METODICAL EDUCATION OF THE STUDENT OF THE DEPARTMENT OF HISTORY OF STATE UNIVERSITY

The last approaches to the organization of the methodological training of the future history teachers are exposed in the article, which will promote the general rising of knowledge standard.

УДК 373. 512

Віктор Мисан

ВИКОРИСТАННЯ НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНОГО КОМПЛЕКСУ В ПРОЦЕСІ ВИКЛАДАННЯ ПРОПЕДЕВТИЧНОГО КУРСУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

У статті розкрито використання навчально-методичних комплексів у вітчизняній педагогіці. Охарактеризовано основні складові його частини та їх місце в процесі викладання пропедевтичного курсу історії України.

Методика навчання історії як окрема галузь наукових знань сьогодні на Україні перебуває у творчому пошуку. Цей пошук обумовлений розвитком історичної освіти у школах та потребою учителів в нових методичних розробках, які б можна було використовувати у педагогічну практику. Ці дві причини тісно взаємозв'язані між собою. Вони вказують на природний зв'язок, де одне породжує інше і навпаки. Будь-який історичний зміст потребує системи прийомів, засобів фіксації, засвоєння, відтворення тощо, що мають відношення до організації навчальної діяльності, процесу навчання. Цілеспрямована система прийомів, засобів організації навчальної діяльності, що охоплюють увесь процес навчання від визначення мети до отримання результатів, – за словами відомого українського вченого – методиста К. Баханова, – є не чим іншим, як інноваційною технологією» [4: 21]. Пошук, розробка інноваційних технологій викладання історії сьогодні обумовлені рядом факторів:

- розвитком історичної освіти, оновленням її змісту;
- метою державної Національної програми «Освіта» (Україна XXI століття) – «введення освіти України на рівень розвинутих країн світу шляхом докорінного реформування її концептуальних, структурних, організаційних елементів [7: 2];
- використання гуманістичного підходу в навчанні історії;
- орієнтацією сучасної системи освіти на особистість.

Аналіз інноваційних технологій з історії, що описані у науково-методичній літературі, педагогічних виданнях здебільшого стосуються інтенсифікації навчальної діяльності учнів. І це не випадково. Основним поштовхом до використання педагогічних знахідок, що дозволяють інтенсифікувати процес навчання був і є, за влучним висловлюванням В.Комарова, «брак навчального часу», «...велике перевантаження учнів фактологічним матеріалом» [9: 23]. З цим важко не погодитись. Ця проблема залишається домінуючою в шкільній історичній освіті і є предметом багатьох обговорень та дискусій [8, 10, 11, 16, 26, 27, 28, 29, 30]. Великий за обсягом фактологічний матеріал шкільних програм з історії у 70-80 роки в колишньому СРСР і 90-ті вже в незалежній Україні обумовили появу інноваційних методик: *нестандартні уроки* [4: 20-24: 12], *система опорних сигналів В. Шаталова* [2: 22-23, 14, 27-30: 13], *інформаційно-розвиваючі блоки* [34: 26-30], *проблемне навчання* [5: 19-25], *технологія групової творчої справи* [3: 23-29], *навчання історії за комбінованою системою М.Гузика* [1: 25-31] та багато інших. Значна частина цих технологій описана К. Бахановим. Саме йому належить визначення характерних рис інноваційного навчання [5: 19]. Серед них на особливу увагу заслуговують ті, що мають відношення до розвитку особистості, цілісної взаємодії учня і учителя, використання групової та індивідуальної форм навчання. Саме ці риси покладені в основу діяльності за навчально-методичними комплексами

Використання навчально-методичних комплексів у вітчизняній педагогіці вже має певну традицію. В його основі спланована організація навчальної діяльності з допомогою засобів навчання та індивідуальних і групових форм навчання. Сама назва технології походить від її складових: навчальної програми, підручника, робочого зошита учня.

додатку з історичного краєзнавства навчальної книги-хрестоматії історичного атласу, книги для учителя. Отже, основою комплексу виступає система засобів навчання і організація навчально-пізнавальної діяльності з того чи іншого курсу шкільної історії. У педагогічній практиці часів царської Росії та радянської школи була спроба розробки і створення подібних комплексів, щоправда без теоретичного обґрунтування їх значення та практичного використання. Основною причиною того, що ідею комплексів не вдалось реалізувати на практиці, як на наш погляд, була відсутність стабільних авторських колективів і підтримки з боку державних інститутів у цій справі.

Вперше на Україні навчально-методичний комплекс з пропедевтичного курсу історії України (5 клас) був розроблений на регіональному рівні на Рівненщині у 1992 році. На початковому етапі його створення були укладені навчальна програма, книга оповідань, робочий зошит учня [17: 20, 21, 22]. Апробація складових комплексу відбувалась протягом 1992-1994 р.р. в загальноосвітніх школах Рівненщини, про що були підготовлені повідомлення та доповіді на міжнародні, всеукраїнські, регіональні конференції, семінари [18: 19, 24]. У 1995 р. навчально-методичний комплекс зазнав змін. З нього був випущений регіональний компонент А у 1997 р. він доповнений навчальною книгою-хрестоматією і апробований на державному рівні.

Зупинимося на короткій характеристиці тих складових комплексу, що вже є і що ще чекають виходу у світ. Першою складовою є **навчальна програма** [32: 9-14]. Особливості запропонованої нами програми полягають у тому, що вона побудована за тематичним принципом з дотриманням певної хронологічної послідовності у викладі історичного змісту. Саме нам належить ідея запровадити вступний розділ до курсу, який повинен ознайомити учнів з особливостями історії, допоміжними історичними дисциплінами тощо. Кожен з розділів є самостійною завершеною структурою. Історія краю у змісті органічно поєднується з історією держави. Більше того, вивчення історії у 5-му класі максимально спрямоване на пізнання історичної спадщини краю і є своєрідним інтегрованим курсом. Наш підхід відрізняється від традиційного тим, що історичне краєзнавство вивчається в контексті вітчизняної історії, а не в кінці теми, так як це рекомендує нова редакція програми [31: 8-9]. Ми вважаємо такий підхід більш перспективним, так як він сприяє цілісному системному засвоєнню історичних подій.

Замість традиційних повторювально-узагальнювальних урків після вивчення кожного розділу, програмою передбачені уроки контролю з використанням елементів тестових завдань. Програмою виділений час на проведення навчальних екскурсій, які ми розглядаємо як обов'язкову складову історичного змісту. З 68 годин лише 53 дається на вивчення нового матеріалу, 20 % часу передбачено на контроль, узагальнення, систематизацію знань, проведення уроків-екскурсій, тоді як за новою редакцією програми весь навчальний час присвячений вивченню нового матеріалу.

Наступна складова комплексу – це **підручник** [23]. Він відрізняється від традиційних навчальних книг лише тим, що немає системи запитань і завдань в кінці параграфу. Це обумовлено його інформаційною спрямованістю. Основне завдання книги – у доступній формі подати історичну інформацію п'ятикласникам, допомогти зрозуміти текст через додаткові тлумачення понять, термінів у словнику, зацікавити шляхом підбору матеріалу у рубриці «Цікаво знати». Додатком до підручника може бути книга оповідь з історії краю. Але як показала апробація регіонального навчально-методичного комплексу з пропедевтичного курсу історії України на Рівненщині, історичне краєзнавство у текстах оповідань повинно поєднуватись з вітчизняною історією, тоді його сприйняття, розуміння і засвоєння буде більш ефективним.

Інформаційну функцію в комплексі виконує і **навчальна книга-хрестоматія «Джерело»** [15]. Разом з тим вона є і своєрідною ілюстрацією, яка допомагає більш ширше показати, розкрити окремі положення, висновки, що зустрічаються в тексті оповідань. Після кожного історичного фрагменту в книзі передбачена система запитань і завдань, а також тлумачний словник маловідомих і маловживаних термінів.

Для формування уявлення про історичний простір, доповнення змісту наочним матеріалом ми пропонуємо використовувати **історичний атлас**, ідея, концепція атласу та авторське опрацювання належить Юрію Лозі. Такий атлас вийшов у видавництві «Мапа

ЛТД» в 1997 році [33]. Однак, як на наш погляд, він потребує скорочення змістової частини і спрощення ілюстративного матеріалу. Хоча в цілому ілюстрації підібрані досить вдало, майстерно поєднанні з картографічним матеріалом і допомагають учням в опануванні історичною пропедевтикою.

Опрацювати історичний зміст допоможе **робочий зошит учня** [25], у якому передбачена система запитань і завдань в діапазоні, від репродуктивних – до творчих. А навчальні ігри робочого зошита сприятимуть закріпленню знань з історії, правильно вживанню термінів, перевірці рівня засвоєння теоретичного матеріалу. В зошиті видрукувані також завдання для проведення уроків контролю, контурні карти. Присутність останніх виключає підготовку окремим виданням контурних карт.

Всі згадані вище складові навчально-методичного комплексу ставлять за мету забезпечити учня історичною інформацією і допомогти йому опрацювати її, зрозуміти, засвоїти, відтворити, використовувати в практичній діяльності. Складові комплексу створюють своєрідний замкнутий цикл навчання. Він побудований на зміні характеру діяльності учня, в основі якої чітка організація праці і забезпечення учнівської діяльності всім необхідним. Скеровує і координує навчально-пізнавальну діяльність учня учитель, який в роботі використовує «Книгу для учителя» – останню складову комплексу. Книга для вчителя – це методичний посібник. Традиційно посібники будувались за принципом поурочних розробок. Так в колишньому СРСР з пропедевтичного курсу історії Т. С. Голубєва і Л. С. Геллерштейн підготували методичний посібник для учителів, що витримав п'ять видань і складався з двох розділів. У першому розглядалися загальні питання змісту і структури курсу епізодичних оповідань з історії СРСР, формулювались його освітньо-виховні завдання, а в другому – подавались поурочні методичні рекомендації [6]. В радянські часи ця книга, як і багато інших, написаних за згаданою схемою, були популярними серед учителів, так як фактично виступали в ролі готового конспекту уроку. Разом з тим, подібні методичні посібники настільки уніфікували роботу учителя, що у ній практично мало залишалось місця на творчість і вдосконалення власних педагогічних знахідок, формування індивідуального педагогічного стилю. Ми вважаємо, що методичний посібник повинен будуватись за іншою схемою. Його основне завдання – забезпечити учителя інформацією про зміст курсу, особливості сприйняття історії п'ятикласниками, джерела історичної інформації, які б могли використовувати в роботі учні та учитель, методи, прийоми навчання, типи та форми уроків, способи активізації навчально-пізнавальної діяльності тощо. Методичні матеріали подаються в посібнику у вигляді зразка, а не готової схеми стосовно конкретної теми і вказаного уроку. Якщо ми рекомендуємо учителеві використати з метою активізації учнівської діяльності під час опитування прийом «Робота в динамічних парах», то ми обґрунтовуємо вибір запропонованого прийому, описуємо його і подаємо зразок застосування. Таким чином, ми озброюємо учителя конкретною технологією, не нав'язуючи їй, не уніфікуємо його діяльність. Більше того, пропонуючи варіативність у використанні прийому пам'ятаємо, що останнє слово завжди залишатиметься за учителем, так як знаючи клас, його потенційні можливості, володіючи рівнем забезпечення навчального процесу необхідними посібниками, він самостійно вибиратиме засоби, методи і прийоми навчання та комбінуватиме їх у власному конспекті уроку, розрахованому на конкретних учнів.

Запропоновані складові навчально-методичного комплексу, як ми вже зазначали вище, спрямовані не лише на більш чітку і продуману організацію роботи учителя та учня, але і на збільшення відсотку самостійної праці. Центр ваги в опануванні навчальним матеріалом переноситься на учня. Учитель лише скеровує навчально-пізнавальну діяльність школярів. Отже, найважливішим у використанні навчально-методичних комплексів з пропедевтичного курсу історії є системний підхід до вивчення історії, творча взаємодія учня та учителя, відхід від традиційної методики навчання. Саме це дозволяє нам віднести використання навчально-методичного комплексу з пропедевтичного курсу історії України до інноваційних технологій навчання.

Список використаних джерел

1. Баханов К. Педагогічні інновації навчання історії за комбінованою системою М.Гузика // *Історія в школах України* - 2000 - № 2 - С. 25-31.
2. Баханов К. Способи ф-

- кесції навчального матеріалу на уроках історії //Історія в школах України. – 1997. – № 4. – С.21-25. 3. Баханов К. Технологія ґрункової творчості справи в навчанні історії у школі. //Історія в школах України. – 2000. – № 1. – С. 23-29. 4. Баханов К. У пошуках інноваційних технологій викладання історії //Історія в школах України. – 1996. – № 1. – С. 20-24. 5. Баханов К. Шляхом інноваційного навчання. //Історія в школах України. – 1999. – № 4. – С.19-25. 6. Голубева Г.С., Геллерштейн Л.С. Методичний посібник з історії СРСР. 4 клас. – К.: Радянська школа, 1974. – 254с. 7. Державна Національна програма «Освіта-Україна XXI століття». //Освіта. – 1993. – № 44-45-46. – С.2. 8. Калніна Л. Деякі підходи до визначення концептуальних засад шкільної історичної освіти. //Історія в школах України. – 1999. – №1. – С.8-10. 9. Комаров В. Деякі актуальні питання методики навчання історії як науки /Методологічний аспект/. //Історія в школах України, 2000. – №4. – С.23-28. 10. Концептуальні засади шкільної історичної освіти //«Круглий стіл» на сторінках журналу. //Історія в школах України. – 1999. – №3. – С.20-26. 11. Кридач К., Теплоухова Н. Викладання історії ХХ ст. Інформаційний семінар у Дніпропетровську. //Історія в школах України. – 1996. – №2. – С.48-49. 12. Малофік І.В. Урок в сучасній школі, питання теорії і практики. – Рівне, 1997. – 175с. 13. Мирошниченко Н.П. Історія древнього мира /Шкільний курс/. – Донецьк, 1990. – 104с. 14. Мисан В. Використання опорних конспектів на уроках історії. //Історія в школах України. – 1997. – №1. – С. 27-30. 15. Мисан В. Джерело. Навчальна книга-хрестоматія з початкового курсу історії України для 5-го класу серед. шк. – К.: Генеза, 1997-72с. 16. Мисан В. До питання про назви курсів в шкільній історії //Історія в школах України. – 2000. – №2. – С.2-5. 17. Мисан В. Зошит учня з навчального курсу «Оповідання з історії України, рідного краю». 5 клас. – Рівне, 1992. – 64с. 18. Мисан В. Місце вчителя в організації кращої навчально-пошукової роботи учнів у процесі вивчення початкового курсу історії України. //Виховання учнівської молоді в дусі миру і взаєморозуміння. Матеріали міжрегіональної науково-практичної конференції. 15-17 грудня 1992 р. – Рівне, 1992. – С.269-270. 19. Мисан В. Нравственное воспитание личности отечественной историей. //Проблемы формирования нравственной устойчивости личности учащихся в современных условиях: Материалы международной научно-практической конференции 21-22 апреля 1993 г. Ч.1. – Чебоксары, 1993. – С.262-263. 20. Мисан В., Олексин Ю. Програма навчального курсу «Оповідання з історії України, рідного краю». 5 клас. – Рівне, 1992. – 7с. 21. Мисан В. Оповідання з історії України, рідного краю. 5 клас. Ч.1. – Рівне, 1992. – 114с. 22. Мисан В. Оповідання з історії України, рідного краю. 5 клас. Ч.2. – Рівне, 1992. – 94с. 23. Мисан В. Оповідання з історії України. Підручник для 5-го кл. серед. шк. – К.: Генеза, 1997. – 208с. 24. Мисан В. Особливості регіонального варіанту початкового курсу історії України //Українознавство і гуманізація освіти. Тези доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції, 19-21 травня 1993 р. Ч.1. – Дніпропетровськ, 1993. – С.106-107. 25. Мисан В. Робочий зошит з історії України учня 5 класу. – К.: Генеза, 1997. – 152с. 26. Мисан В. Якої історії та як потрібно вчити її ятикласників //Історія в школах України. – 1996. – №1. – С. 27-28. 27. Огнев юк В. До питання про зміст історичної освіти //Історія в школах України. – 1998. – №4. – С.2-5. 28. Пастушенко Р. Концептуальні засади шкільної історичної освіти. //Історія в школах України. – 1999. – №4. – С.3-6. 29. Пастушенко Р. Чи потрібен у загальноосвітній школі систематичний курс історії. //Історія в школах України, 2000. №4. С.2-5. 30. Пометун О., Фрейман Г. Нові підходи до відбору та структурування змісту сучасної історичної освіти. //Історія в школах України. – 2000. – №1. – С.2-7. 31. Програми для загальноосвітніх навчальних закладів. Історія України. Всесвітня історія. 5-11 класи. Нова редакція. //Історія в школах України. – 1998. – №4. – С.8-9. 32. Програми для середньої загальноосвітньої школи. Історія України (5-11 класи). Всесвітня історія (6-11 класи). –К.: Перун, 1996. – С.9-14. 33. Україна. Історичний атлас. 5 клас. – К.: Мала ЛТД, 1997. – 40с. 34. Фідря О. Інформаційно-розвиваючі блоки як один із засобів індивідуалізації навчання історії //Історія в школах України. – 1997. – №2. – С.26-30.

Victor Mysau

THE UTILIZATION OF EDUCATIONAL METHODOICAL COMPLEX IN THE PROCESS OF TUITION OF THE PROPAEDEUTICS OF THE HISTORY OF UKRAINE

The article exposes the utilization of educational complexes in the national education. Here are characterized the main components of it, and their role in the process of tuition the propaedeutics of the History of Ukraine.

УДК 370.187

Інна Боровська

ДО ПИТАННЯ ПРО САМОСТІЙНЕ ВИВЧЕННЯ ІСТОРИЧНИХ ДИСЦИПЛІН В НОВИХ УМОВАХ ПЛАНУВАННЯ НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ

Основна увага приділена новим підходам щодо планування навчального процесу. Проаналізовано розробку тематики ІНДЗ з нормативних курсів.

В час інноваційних технологій, як нових підходів планування навчального процесу, як ніколи важливо, щоб кожний викладач прагнув до побудови авторської робочої програми. Одним з напрямків реалізації цього завдання є розробка тематики індивідуальних навчально-дослідних завдань з нормативних курсів.

ІНДЗ з курсу нової історії країн Європи та Америки є різновидом самостійної роботи студентів, що переслідує мету самостійного опрацювання ними різноманітних джерел, документів, монографічних досліджень, наукових статей, словників, енциклопедій, матеріалів періодичної преси.

Робота над індивідуальними творчими завданнями передбачає в першу чергу роботу над документами, без аналізу і систематизації яких не може сформуватися історик. Тому основну групу завдань складають завдання, що вимагають опрацювання документу, або групи документів. Наприклад: провести систематизацію актів Довгого парламенту; дати характеристику позиції офіційної англійської церкви на основі Петиції 1640 року «Про корені і гілки»; дати характеристику статтям «Цивільного кодексу Наполеона» та інші. Перед студентами ставляться завдання: визначення часу і місця створення документу, авторство (соціальне походження, національність, стать і вік) оцінка достовірності і повноти описання, інформативності документу і висновки, які можна зробити, опрацювавши документи.

Особливо цікавим в пізнавальному плані є завдання, які передбачають порівняльний аналіз документів однієї епохи, але в різних країнах. Наприклад, одне із завдань передбачає порівняльний аналіз Конституції 1791 р. у Франції і Конституції Пилипа Орлика на Україні, інші – на основі «Подорожі по Франції» англійського економіста Артура Юнга дати характеристику французькій економіці в другій половині XVIII ст. (форми землекористування і землеволодіння, система податків і становище селянства) або – довести вплив ідеї європейського просвітництва на Декларацію незалежності США. Такого типу навчання впливає на формування системи мислення, дають можливість вільно пересуватися в історичному просторі, озброюють знанням історичного досвіду, що в результаті дозволяє адекватно оцінювати і сучасні політичні і соціальні процеси.

Ряд завдань передбачають роботу над історичними поняттями і категоріями: новий час, індустріальне суспільство, революція цін, пуританізм, фронда, талья, полета, дігери, левелери, і т.д. Важливість такого типу завдань посилюється тим, що в історичній науці іде процес кардинального перегляду історичних категорій на всіх рівнях одночасно – в середній і вищій школі, а також в академічній науці [1: 67]

Різновидністю ІНДЗ є завдання, що передбачають складання логічних схем навчального матеріалу, типу: Заповнити таблицю: «Становлення Британської колоніальної імперії XVII-XIX ст.» і класифікувати англійські колонії за схемою: звичайні та переселенські колонії; система управління, економіка, соціальна та етнічна диференціація в колоніях. Вимагає скурпульозного вивчення великого за обсягом матеріалу, знання географії завдання: дати характеристику територіальним змінам в Європі від Вестальського миру 1648 р. до Віденського конгресу 1815 р.

Таким чином, індивідуальні навчально-дослідні завдання різних типів: на порівняльний аналіз і систематизацію документів, історичних фактів, складання логічних схем навчального матеріалу, складання історичних портретів, опрацювання визначень і категорій, складання історичних та бібліографічних оглядів з тих чи інших наукових проблем безперечно дає можливість засвоїти матеріал, що значно перевищує обов'язковий об'єм матеріалу, сприяє формуванню власної точки зору студента, його оцінок, але разом з тим вчить цінити і поважати погляди інших.

У результаті копійної самостійної роботи над індивідуальними навчально-дослідними завданнями студенти оволодівають навиками самостійної роботи над історичними джерелами, науковою та навчальною літературою, а значить активно готуються до майбутньої професійної діяльності. Разом з тим, здатність аналізувати різноманітну літературу, порівнювати концепції, наукові школи, переміщуватись в історичному просторі сприяє адаптації студентів до самостійного життя в суперечливому, динамічному світі, виховує толерантність, громадянську сміливість, створює умови для взаєморозуміння між людьми, що представляють різні культурні, етнічні, лінгвістичні, релігійні традиції, допомагають усвідомити себе громадянином.

Список використаних джерел

1. Круглова М.Б. Творческий экламен для учителей истории // Преподавание истории в школе. – 1999. – № 7. – С 65-68

Inna Borovska

TO THE QUESTION OF INDIVIDUAL LEARNING OF HISTORICAL DISCIPLINES UNDER CONDITIONS OF PLANNING EDUCATIONAL PROCESS

The main regard is given to the new approaches to the planning of educational process. Here was analyzed the elaboration of the subject-mater of IERA (individual educational research assignment) for normative courses.

УДК 378.14

Людмила Романишина, Надія Соловій

ОСОБИСТІСНО-ОРІЄНТОВАНЕ НАВЧАННЯ ЯК ОСНОВА АДАПТИВНИХ ТЕХНОЛОГІЙ ВИКЛАДАННЯ

На сучасному етапі виробники зацікавлені у працівниках, які вміють самостійно міркувати, володіють критичним творчим мисленням, мають багатий словнико-

вий запас. А це означає, що студент має стати центром уваги. Процес навчання базується на особистісно-орієнтованому підході. Для цього необхідно врахувати функціональні механізми психіки, досвід і узагальнені типологічні властивості особи. Все це враховується при роботі за модульно-рейтинговою технологією.

Перегляд підходів до системи навчання у закладах 1 – 4 рівнів акредитації обумовлений підвищеними вимогами до спеціалістів нового покоління.

На сучасному етапі виробники зацікавлені у працівниках, які:

1. Вміють міркувати самостійно і розв'язувати різноманітні проблеми.
2. Володіють критичним творчим мисленням.
3. Мають багатий словесний багаж, заснований на глибокому розумінні гуманітарних знань.

Ті студенти, які успішно засвоять фаховий курс, навчаться застосовувати свої знання в знайомій ситуації, одержать дипломи, але не будуть вміти самостійно працювати з інформацією і одержувати нові знання, не зможуть розраховувати на успіх у майбутньому.

Тобто, випускники повинні володіти певними якостями, серед яких можна виділити:

- вміти самостійно міркувати бачити труднощі і шукати шляхи їх усунення;
- легко адаптуватись в різних життєвих ситуаціях, самостійно набувати знання і вміти застосовувати їх на практиці;
- самостійно працювати над розвитком власного інтелекту

Тому зараз основним напрямком розвитку системи шкільної і вузівської освіти є особистісно-орієнтоване навчання. У центр уваги стає учень-студент, в основу навчання покладено пізнавальну діяльність. Змінюється роль вчителя-викладача, а тому і змінюється його призначення: навчати вчитись. Традиційні суб'єкт-об'єктні відносини переходять в суб'єкт-суб'єктні, парадигма освіти вчитель-підручник-учень змінюється на учень-підручник-вчитель. Тобто відносини будуються на паритетних засадах.

Про необхідність врахування особливостей дитини говорили відомі психологи Л. В. Виготський (теорія зони найближчого розвитку дитини), П. Я. Гальперін (теорія поетапного формування розумових дій), А. А. Леонтьєв (психологія спілкування)

Роль викладача за особистісно-орієнтованого навчання набагато складніша ніж за традиційної технології навчання і вимагає від викладача більш високого ступеня майстерності.

У світовій практиці неодноразово були спроби реалізувати ідеї особистісно-орієнтованого навчання, починаючи з ідей Дж. Дюї, Ж. Ж. Руссо, Г. Песталоці, М. Монтесорі, К. Ушинського.

В основу цього навчання покладена особистість людини. Важливо визначитись в якостях людини на які має бути зорієнтоване навчання. Згідно праць В.С.Ледньова найбільш доцільно виділити три сторони структури особистості:

- функціональні механізми психіки;
- досвід особи;
- узагальнені типологічні властивості особи

До функціональних механізмів психіки можна віднести: сприйняття інформації, мислення, пам'ять, психомоторику

Досвід особи складається з характеристики знань, вмінь, навичок, пізнавальних та естетичних звичок.

До типологічних властивостей особи відносять характер, темперамент, здібності, онтогенетичні особливості розвитку.

Особистісно-орієнтоване навчання зорієнтоване на:

- рівень навченості в даній галузі та ступінь загального розвитку;
- особливості психічного складу особи;
- особливості характеру, темпераменту.

Інтелектуальні і творчі здібності можуть бути охарактеризовані такими показниками як:

- самостійністю мислення;

- швидкістю і міцністю засвоєних знань;
- винахідливістю при розв'язанні нестандартних завдань;
- глибиною проникності в сутність явищ;
- самокритичністю

Особистісно-орієнтоване навчання є основою адаптивних систем навчання.

Реалізація в адаптивній школі особистісно-орієнтованого навчання передбачає три основні напрямки реформування традиційної технології: змістовний, організаційний і процесуальний.

Змістовний компонент передбачає введення двох стандартів освіти: обов'язкового і додаткового.

При цьому створюються умови для раннього прояву потенційно обдарованих людей, а це в свою чергу дасть спрямування для подальшого розвитку здібностей студентської молоді.

Організаційний компонент підпорядкований вирішенню питання про тривалість навчального дня, тижня, місяця. Це дуже важливо при впровадженні системи самостійної роботи студентів. Зміни в процесуальному блоці передбачають введення більш досконалих технологій навчання.

На сучасному етапі розвитку освіти такою технологією є модульно-рейтингова технологія.

Особливості модульного навчання, порівняно з традиційним, такі:

- сформульовані цілі діяльності, які пропонуються студентам перед початком навчання:

- зміст навчання подається у вигляді модулів, які мають гнучку структуру і пристосовані до індивідуального вивчення

- процес навчання передбачає використання різноманітних методів і форм викладання, залежно від змісту навчання, цілей і засобів;

- контроль результатів діяльності студентів відбувається за ходом модуля і після його вивчення [3].

Суть процесу навчання полягає у самостійності роботи студента, а роль викладача зводиться до керівництва роботою з підсиленням контролюючої функції.

Правильно і ефективно організувати самостійну роботу і контроль за її проходженням можна тільки за умови побудови відношень між студентом і викладачем на суб'єкт-суб'єктній основі. Студент повинен знати, що викладач зацікавлений в одержанні ним знань, а не ставить перед собою мету тільки оцінити рівень знань. Створення паритетних взаємин можливе на основі особистісно-орієнтованого підходу до студентів. Кожний студент є особистістю і це потрібно знати.

Викладач зобов'язаний визначити на якому рівні засвоєння знань може працювати студент [1]. З цією метою проводять вхідний контроль. Кожний предмет, який вивчається у вищих навчальних закладах, має своїх попередників. На основних поняттях з цих предметів базується вхідний контроль, який є випереджаючим типом контролю.

Наші дослідження показали, що проведення вхідного контролю дає матеріал для подальшої індивідуальної роботи зі студентами, створює умови для диференціації процесу навчання.

Вхідний контроль дає можливість викладачу визначити ступінь складності у поданні нового матеріалу для засвоєння дисципліни: методики читання лекцій і проведення практичних занять.

Диференційований підхід до навчання у педагогіці розглядається як один із принципів навчання, який сприяє не тільки підвищенню рівня знань, але й формуванню особистості майбутнього педагога. Відомо, що будь-який суб'єкт пізнавальної діяльності характеризується одночасно загальним і особистим. В ньому є те, що повторюється в інших, тому такі суб'єкти можна об'єднати у певні групи. А це означає, що роботу можна проводити, як індивідуальну, так і групову.

Диференціація навчання дає можливість формувати індивідуальний стиль професійної діяльності студентів. Тому ще однією складовою особистісно-орієнтованого підходу є діагностування педагогічного мислення за такими показниками [2]:

- а) рівень виконання розумових операцій,
- б) переключення з відомого способу дій на невідомий;
- в) передбачення і проектування можливих наслідків впливу відповідно до поставлених завдань.
- г) рівень творчого осмислення дій.

При такому підході створюється можливість поділу студентів на чотири типологічні групи:

- 1) група низького рівня – працює на рівні інтуїції;
- 2) група середнього рівня – відповідає репродуктивному рівню;
- 3) група достатнього рівня – характеризується як репродуктивно-творчий рівень.
- 4) група високого рівня – для студентів цього рівня характерне творче мислення.

Такий підхід показав, що студентів четвертої групи є 10-12%. Вони вміють виділити суттєві ознаки, аргументують і пропонують своє розв'язання проблеми, прогнозують наслідки своїх дій, встановлюють причинно-наслідкові зв'язки, взаємозв'язок між явищами. На достатньому рівні працюють близько 33-35% студентів. Вони добре володіють теоретичним матеріалом, вміють бачити свої помилки, об'єктивно оцінюють свої знання, мають потребу у професійно-педагогічному вдосконаленні.

Студентів із середнім рівнем приблизно 38-40%. Такі студенти в основному знають теоретичний матеріал, вміють підтримувати активність, заздалегідь підготовленими питаннями, виділяють окремі суттєві ознаки, але не завжди можуть їх проаналізувати, добре діють за зразками.

Низький рівень: таких студентів не більше 13-17%. Вони слабо знають матеріал, не вміють оцінювати свої знання, діють за інтуїцією, не вміють виділяти суттєві ознаки. Поділ студентів на чотири типологічні групи дав можливість більше диференціювати їх за рівнем підготовки до вивчення курсу і створив базу для індивідуалізації навчання. Робота за модульно-рейтинговою технологією крім групової диференціації вимагає введення індивідуалізації. Індивідуальна робота з кожним студентом потребує додаткових даних про нього. Крім поділу за рівнем мислення – а вони відповідають чотирьом типологічним групам, викладач повинен знати на скільки швидко студент може виконати завдання. Ось чому у студентів необхідно визначити їх темперамент. Проводимо це за спеціальними тестами. Це суттєво допомагає в індивідуальній роботі зі студентами, допомагаючи знайти підходи до кожного з них. Вхідний контроль допомагає:

1. Виявити рівень знань на початковому етапі вивчення дисципліни
2. Розподілити студентів за типологічними групами для якісного проведення диференціації навчання

3. Визначити тип темпераменту студентів для забезпечення індивідуальної роботи з ними. У такий спосіб закладаються основи для особистісно-орієнтованого підходу до процесу навчання, що допомагає більш ефективно керувати навчальним процесом і контролювати його.

Список використаних джерел

1. Беззалько В.П. Управление процессом усвоения знаний. – М.: МГУ, 1975. – 343с. 2. Малаканова Л.В. Диференційований підхід у формуванні основ педагогічної майстерності майбутніх вчителів // Вища і середня педагогічна освіта. – К.: Вища школа, 1991. – Вип. 15. – С.91-95. 3. Романюшина Л.М. Модульно-рейтингова технологія викладання у вищій школі. – Тернопіль, ТДПУ. – 2000. – 48с.

Lyudmila Romanyshina, Nadiya Solovey

PERSONALLY-ORIENTATED INSTRUCTION AS A BASIS OF ADAPTED TECHNOLOGIES OF TEACHING

On the contemporary stage the product take interest in workers by hand and brain who can reflect independently, possess critical creative thinking and have a rich verbal stock. And it means that a student must be the focus of attention.

The instruction process is based on the personally-orientated method of approach. It is necessary for that to take into account functional mechanisms of psychics, a person's experience, and generalized typological characteristics of a person.

The whole of above-stated is taken into consideration when working in modularizing technology.

УДК 699.85

Юрій Зінько, Ігор Мазило

ІСТОРІЯ БУДІВНИЦТВА І ЕКСПЛУАТАЦІЇ ОБ'ЄКТУ «ВЕРВОЛЬФ» ПІД ВІННИЦЕЮ ЯК МЕТОД ВИВЧЕННЯ ФАШИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ В 1941-1944 рр.

Використання локально-ілюстративного методу пізнання дають змогу відобразити принципи окупаційної східної політики, зрозуміти її суть. Тому в статті основна увага приділяється історії будівництва і експлуатації «Вервольфа» під Вінницею.

Київський історик проф. В. Коваль на сторінках наукового часопису констатував, що «... серед багатьох тем, які не можуть викликати почуття задоволення повноцінністю наукового аналізу, оцінок чи станом завершеності дослідницької розробки, є тема фашистського окупаційного режиму. Література (включаючи мемуарну) про рух Опору налічує кілька сотень назв праць, та доробок про об'єкт цієї боротьби всього декілька назв» [1: 2].

Відповідно розуміння і пояснення студентам складного перебігу подій, що відбувались на окупованій фашистами території України в 1941-44 рр. потребує нетрадиційних підходів. На думку авторів все, що сталося в роки минулої війни навколо об'єкту «Вервольф» під Вінницею, де концентровано були застосовані майже усі принципи окупаційної східної політики як у краплі води відобразилась вся непроста історія України. Тому, на думку авторів, використання локально-ілюстративного методу пізнання відповідає сучасним уявленням про новаційні технології в процесі викладання історії.

Вінниця, її околиці були загарбані фашистами в 20-х числах липня 1941 р. Прихід «нового порядку» здебільшого ознаменувався масовими репресіями. Фашисти розстріляли 29 липня 1941 р. 25 заручників в кар'єрі цегельного заводу, в серпні за наказом фельдкоменданта – 350 чоловік в П'ятничанському кар'єрі; 13 вересня було знищено 1200 чоловік за селом Шереметка; 19 вересня 1941 р. гітлерівці провели масову облаву на жителів міста. В П'ятничанському лісі розстріляли /в основному євреїв/ 10 тисяч чоловік [2: 88].

В районі майбутньої забудови об'єкту «Вервольф» фашисти планували виселити місцевих мешканців й створити поселення «фольксдойче». Було заплановано кожній такій сім'ї передати у власність один гектар землі [3: акр. 33]. До війни на території України проживало 600 тисяч німців [4: 132].

Регламентувалось цивільне життя мешканців навколишніх сіл. Їх похатно взяли на облік, із прізвищами вивішали таблички на дверях помешкань. Провели паспортизацію трьох тисяч осіб. Запровадили комендантську годину [5: арк. 32].

Поблизу сіл Стрижавка і Коло-Михайлівка за офіційною версією окупаційних властей, на мальовничих берегах Південного Бугу, в сосновому лісі, в листопаді 1941 р. були розпочаті роботи по спорудженню «санаторію» для німецьких солдат і офіцерів. Будівництво приміщень для охорони, будиночки для чиновників рейху були закінчені в квітні 1942 р [6]. Загалом збудували 81 об'єкт. Це і пункт зв'язку з Берліном, Києвом, Рівно, Житомиром. Під землею – три бомбосховища з товщиною стін до 3-х метрів. Штабні

приміщення, електростанція, водогін, їдальня для офіцерів, кінозал, казино, гараж для автомобілів, басейн, водокачка, невеликий звіринець [7]. Для прийому літаків використовували розташований за 20 км Калинівський аеродром. Територію об'єкту ретельно охороняли. На полях, що межували з лісом заборонили висівати пшеницю, інші високорослі культури [8]. З середини 1942 р. згаданий об'єкт отримав назву – «Вервольф» /Перевертень/ [9: 125]. Його будували організації «Тодт», «Нейман», «Галас», «Кашкун». Керував роботами урядовий радник, архітектор Классен. На будівництві широко використовувалась праця військовополонених з табору розташованого біля с. Стрижавка. Їх щодня виводили на роботу в Коло-Михайлівський ліс, де розбивали на сотні і при вході на об'єкт видавали пронумеровані жетони. З розширенням будівництва на роботи залучалися військовополонені з інших таборів. На території Вінницької області їх функціонувало сім, два – у Вінниці. Чимало полонених загинуло від виснаження і хвороб на будівництві.

Об'єкт й те, що там відбувалось цікавило радянське політичне і військове керівництво. А. Гітлер перебував у «Вервольфі» з липня по кінець вересня 1942 р. вдруге – з лютого по березень 1943 р. [10]. За твердженням начальника генерального штабу сухопутних військ генерала Гальдера, саме тут, під Вінницею, 18 вересня 1942 р. було вирішено питання його /Гальдера/ перебування на цій посаді. Фельдмаршал Кейтель доповів Гітлеру про наслідки чистки генералітету в зв'язку із провалом наступу на Москву. Він заявив, що було звільнено 177 генералів. Крім того, 8 генералів отримали попередження про звільнення [11: 21]. Дмитро Медведєв, один із партизанських командирів Великої Вітчизняної війни у своїй документальній повісті «На берегах Південного Бугу» [К., 1962] стверджував, що «... саме тут Гітлер прийняв рішення в липні 1942 р. спрямувати війська Паулюса і Готта на Волгу. Армієське угруповання Клейста на Ростов-на-Дону. Війська Вейхса повинні були вийти на оборонний рубіж радянських армій на західному березі р. Дон. Стратегічний план Гітлера був ясним: вийти на берег р. Волги, потім повернути війська на Північ і рухатись по течії Волги, відрізавши Москву від Уралу [12: 167].

Радянське керівництво намагалось зібрати максимальну кількість інформації про важливий об'єкт в районі с. Коло-Михайлівки. Продиктовано це було спробою організації замаху на Гітлера. В кінці 1941 р. Сталін віддав наказ керівництву НКВС знищити Гітлера. Спецслужби почали відпрацьовувати варіанти. Згідно одного з них Гітлера повинні були знищити в «Вервольфі» [13]. Збирала дані про «Вервольф» вінничанка Р. Окіпна [14: 61]. Також на початку 1942 р. пощастило влаштувати на об'єкт радянську розвідницю, інженера-будівельника. Є відомості, що ця жінка діяла сміливо, рішуче і ризиковано змогла влаштуватись в організацію «Тодт». Вона познайомилась з одним підполковником з «квартири фюрера», напевне користувалась його симпатією і довірою, тому отримала від нього деякі документи про «Вервольф». Але за нею слідували гестапівці. Після арешту її розстріляли [15: 61-62]. В лютому-березні 1942 р. поліція заарештувала 14 активістів с. Стрижавка, серед яких були і комуністи, які цікавились призначенням об'єкту. Навколо останнього активізували свою діяльність місцеві партизани й підпільники. 16 лютого партизани з'явилися в с. Мізяків, 19 лютого в с. Янів Калинівського району. В липні 1943 р. в с. Переорки в семи кілометрах від об'єкту [16: арк. 30].

Мережа ОУН, яка була створена на окупованій фашистами території Вінниччини влітку 1941 р. також цікавилась об'єктом [17: арк. 30]. Після відступу Червоної армії виникла ідея створення української армії. Її основою мало стати ополчення. У Вінниці у зв'язку з тим було вивіщено оголошення. Розгорнуто підготовку з метою створення Південно-Західного фронту. У Вінниці мало перебувати українське командування. Планувалось роззброїти гітлерівські військові частини і створити на звільнених землях українську адміністрацію. Якби це вдалося зробити, наслідки були б значними. Адже в районі Вінниці знаходилось німецьке командування східного фронту [18: 79].

Історія цього колись надтаємного об'єкту поблизу м. Вінниці дає предметну нагоду студентам, учням, широкому загалу читачів зрозуміти суть окупаційної політики фашистів як на Вінниччині, так і в Україні.

Список використаних джерел

1. Коваль М.В. Друга світова війна та історична пам'ять // Український історичний журнал - 2000. - №4 - С.2
2. Мазыло І. Вінниця в роки Великої Вітчизняної війни // Матеріали І-ї Вінницької науково-теоретичної конференції. - Вінниця, 1993. - С.89;
3. Зинько Ю., Воловик В. Історіографічний огляд подій Великої Вітчизняної війни на Вінниччині // Матеріали ІІІ-ї історико-красознавчої конференції - Вінниця, 1994. - С.70
4. Державний архів Вінницької області (далі ДАВО). - Ф.138 - Оп.4 - Спр.54. - Арк.33
5. Коваль М.В. Україна в другій світовій і Великій Вітчизняних війнах (1939-1945рр.) - К., 1999. - С.132
6. ДАВО. - Ф.138 - Оп.4 - Спр.54. - Арк.32
7. Наша республіка - 1998. - 22 травня
8. Факти. - 2000. - 18 травня
9. ДАВО. - Ф.138 - Оп.4. - Спр.54. - Арк.37
10. Факти. - 2000. - 18 травня
11. Великая Отечественная война 1941-1945. Энциклопедия. - М., 1985. - С.125
12. Факти. - 2000. - 18 травня
13. Гальдер Ф. Военный дневник. - Т.3. - М., 1971. - С.21
14. Медведев Д. Вказана праця. - С.167
15. Факти. - 2000. - 18 травня
16. Калужний В., Бобровников. Л. До загробних «Вервольфу» // Матеріали ІІ-ї історико-красознавчої конференції. - Вінниця, 1994. - С.61
17. Там само. - С.61-62
18. Героическое и трагическое десятилетие. - М., 2000. - С.156
19. ДАВО. - Ф.138. - Оп.4. - Спр.54. - Арк.30
20. ДАВО. - Ф.138 - Оп.4 - Спр.54. - Арк.30
21. Кравець М. ОУН у Вінниці (1941-1944) // Тези доповідей тринадцятої Вінницької обласної історико-красознавчої конференції. - Вінниця, 1994. - С.79.

Yuriy Zinko, Ihor Mazylo

THE HISTORY OF CONSTRUCTION AND EXPLOITATION THE OBJECT «VERWOLF» NEAR VINNYTZYA AS THE METHOD OF STUDYING THE FASCIST OCCUPATION POLITICS IN UKRAINE AT 1941 – 1944

The utilization of the local illustrative method of cognition helps to reflect the principles of the last occupation politics, to understand its substance. That's why the main regard in the article is given to the history of construction and exploitation of the «Verwolf» at Vinnytzya.

УДК 94 (378.147: 681.142)

Олександр Петровський

РОЛЬ І МІСЦЕ ІНДИВІДУАЛЬНИХ НАВЧАЛЬНО-ДОСЛІДНИХ ЗАВДАНЬ З АРХЕОЛОГІЇ ТА СПЕЦІАЛЬНИХ ІСТОРИЧНИХ ДИСЦИПЛІН У СИСТЕМІ ФАХОВОЇ ПІДГОТОВКИ ІСТОРИКА

У статті висвітлюється методика підготовки індивідуальних навчально-дослідних завдань з археології та спеціальних історичних дисциплін, а також відзначається їх важлива роль у системі фахової підготовки історика.

Досвід західноєвропейських університетів і кращих вузів України свідчить, що перенесення акцентів з процесу навчання на результативність останнього є актуальним і безальтернативним. Одним із впливових чинників результативного навчання є модульно-рейтингова система, яка передбачає активне використання такого виду позааудиторної самостійної роботи студента, яким є індивідуальне навчально-дослідне завдання

(далі – ІНДЗ) з кожного навчального предмету. Важливо, щоб досвід виконання ІНДЗ студенти набували вже на початку свого навчання у вузі.

Серед перших нормативних курсів, з яким зустрічаються студенти є «Археологія» та «Спеціальні (допоміжні) історичні дисципліни». Вони не лише знайомлять майбутніх істориків з різним історичними джерелами, а й озброюють методами їх дослідження. Фахівець-історик повинен володіти вміннями і навиками роботи з різноманітними джерелами в їх широкому діапазоні (усними, речовими, писемними, антропологічними тощо). Лише усвідомлене розуміння специфічної сутності та особливостей різних джерел і вміле застосування всього арсеналу методів і прийомів їх дослідження дозволяє істориком перетворювати «німі» до пори-часу артефакти на цікавих «оповідачів» і виступати в ролі інтерпретатора інформації, відтворюючи цілісну картину подій і явищ минулого. «Археологія» та «Спеціальні (допоміжні) історичні дисципліни» готують ґрунт для подальшого засвоєння навчального матеріалу, що стосується як найдавніших, так і наступних епох. Тож ознайомлення з джерелами і методами їх дослідження закладає основу, на яку лягатимуть нові пласти знань. Значне місце у цій роботі відводиться виконанню студентами індивідуальних навчально-дослідних завдань.

Метою ІНДЗ є спонукання студентів до самостійного вивчення частини програмного матеріалу. Працюючи над виконанням ІНДЗ, студенти навчаються використовувати не лише навчальну літературу, але й інші джерела інформації з археології та спеціальних історичних дисциплін, зокрема фахові видання. При цьому, знання студентів поглиблюються, систематизуються і актуалізуються. Студенти набувають досвід самостійної дослідницької роботи з першоджерелами, артефактами.

За своїм змістом ІНДЗ з археології чи спеціальних історичних дисциплін, як правило являють собою теоретичну або практичну роботу, яка може охоплювати одну або декілька тем чи модулів, навіть, і зміст навчального курсу в цілому.

Формулювання тем і завдань індивідуальних досліджень є відповідальним моментом у методичній роботі викладача. Оскільки виконання ІНДЗ вимагає певного напруження сил, студенти потребують методичної допомоги з боку викладача. І вони отримують під час групових та індивідуальних консультацій. З огляду на це важливим є формулювання методичних порад, як загального так і конкретного характеру, щодо виконання ІНДЗ студентами. Дотримання таких рекомендацій дозволяє студентам зосередитись на найсуттєвіших положеннях дослідження, набути навиків та умінь опрацьовувати навчальну і наукову літературу, організувати: виконувати дослідницьку роботу, а також краще засвоювати знання з археології та спеціальних історичних дисциплін.

Існують і певні вимоги щодо порядку подання і захисту результатів ІНДЗ. Виконані ІНДЗ студенти оформлюють у відповідності до загальноприйнятих вимог. Звіт про виконання ІНДЗ подається на аркушах формату А4, з титульною сторінкою стандартного зразка і внутрішнім наповненням із зазначенням всіх позицій змісту ІНДЗ. Його обсяг може становити 0,25-1 ум. др. арк.

Структура виконання ІНДЗ традиційна. Вона складається з кількох обов'язкових частин:

У «Вступі» зазначається мета, завдання, джерела дослідження.

Основна змістова частина може складатися з кількох розділів. Тут подається виклад базових теоретичних положень і принципів, характеризуються основні методи дослідження, подаються матеріали, на основі яких висловлюються припущення і ґрунтуються висновки, а також наводяться основні результати роботи.

У частині «Висновки» узагальнюються результати дослідження, подається підсумок по всіх розділах роботи.

У кінці роботи подається список використаних джерел і літератури за алфавітом.

При необхідності теоретичну частину доповнюють «Додатки», де подаються малюнки, фотографії, схеми, креслення, таблиці, карти тощо.

ІНДЗ подається на перевірку викладачу, не пізніше, ніж за 2 тижні до завершення навчання у поточному семестрі.

Оцінка за ІНДЗ виставляється на основі попереднього ознайомлення викладача із змістом виконаної роботи. При цьому методично доцільною є вимога захисту ІНДЗ шля-

хом усного звіту чи доповіді студента про основні результати дослідження. Зміст і характер подання матеріалів доповіді під час усного виступу студента можуть суттєво вплинути на формування оцінки за ІНДЗ.

Оцінка за ІНДЗ враховується при виведенні підсумкової оцінки за тему, модуль, навчальний курс і є обов'язковим компонентом оцінки, що виставляється під час іспиту. Питома вага ІНДЗ у загальній оцінці з дисципліни може становити 30%-60%. Останнє залежить від складності, змісту та якості виконання завдання.

При розробці тематики ІНДЗ враховується необхідність провадити студента від завдань простіших до складніших. Мета такого підходу очевидна. Поступове ускладнення завдань сприяє збагаченню пошукового досвіду студента-першокурсника, і засвоєнню ним різноманітних прийомів і методів роботи з джерелами. Тому-то й передбачається варіабельність ІНДЗ за складністю їх виконання.

Першому рівню складності відповідають завдання репродуктивного характеру. Наприклад, підготовка конспекту з теми чи модуля за заданим або самостійно розробленим студентом планом. Подібний вид роботи студентами освоюється швидко, оскільки ґрунтується на попередньому досвіді шкільного навчання.

Другий рівень передбачає завдання реферативного характеру. Це можуть бути реферати з теми чи модуля або вузької проблематики, укладання анотацій прочитаної додаткової літератури з курсу або бібліографічний опис тощо.

Наступному рівню *третьому*, відповідають завдання, пов'язані з аналізом і синтезом опрацьованих джерел, необхідністю висловлювання умотивованих висновків.

Найвищий, *четвертий*, рівень передбачає проведення історичних розвідок, розробку теоретичних моделей історичних явищ або ж підготовку історичних нарисів, дослідження історіографічного характеру. До цього рівня тяжіють, зокрема, й курсові роботи.

ІНДЗ будь-якого рівня інколи потребують коригування, як у якісному, так і кількісному відношеннях. Студенти не позбавляються права виявляти творчу ініціативу щодо збільшення обсягу опрацьованих джерел і літератури, формулювання додаткових задач, розв'язання яких сприяє піднесенню якості виконання ІНДЗ в цілому. Наприклад завдання типу, «Описати основні методи археологічного дослідження» належить до першого рівня. Якщо ж студент окрім простого опису даних методів зуміє показати ще й специфіку їх застосування в конкретних ситуаціях, то якість виконання ІНДЗ значно зростає. У такому випадку оцінка за ІНДЗ буде вищою. Або ж наведемо інший приклад, коли йдеться про завдання третього рівня. Студент, отримавши завдання провести аналіз боністичних матеріалів, що зберігаються у фондах факультетського музею «Джерела» за іконографічною ознакою, виконує його належним чином і отримує високу оцінку. Якщо ж при цьому студент виявляє ініціативу і додатково проводить комплексний боністичний аналіз (за сукупністю всіх важливих ознак – геральдичною, метрологічною, орнаментальною тощо), то оцінка, отримана за ІНДЗ, максимально впливає на підсумкову оцінку. Ця обставина стимулює студентів до вдумливої роботи, виявлення позитивної ініціативи у самостійному поглибленні та засвоєнні знань з конкретної теми або модуля і навчального курсу в цілому. Підвищенню оцінки сприяє й усний виступ-захист результатів дослідження.

Публічний захист результатів ІНДЗ ми практикуємо у вигляді виступів та їх обговорення на семінарських заняттях з відповідних тем, на засіданнях археологічного гуртка «АГУСТІС», а також на уже традиційних підсумкових навчально-практичних конференціях із спеціальних історичних дисциплін та археології, на які виносяться, як правило, найкращі доповіді, підготовлені за результатами ІНДЗ. Подібна практика підносить значення виконуваних завдань, дисциплінує, стимулює та заохочує студента до кращої роботи. Обговорення ІНДЗ сприяє не тільки кращому засвоєнню всіма студентами навчального матеріалу, але й ширшому їх ознайомленню з можливостями застосування різних методів дослідження, збагачує досвідом опрацювання джерел і використання наукової, довідникової та іншої літератури, привчає студентів молодших курсів до пошукової роботи, формує культуру наукових дискусій, знайомить з формами організації наукової діяльності. Таким чином, від індивідуального навчального дослідження через групові форми роботи (семінарські та практичні заняття, гурток тощо) до масових форм діяльності – кон-

ференцій. це той шлях, який проходить студент-першокурсник, працюючи над виконанням ІНДЗ з археології та спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін.

Отже, ІНДЗ з археології та спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін стимулюють студентів до самостійного усвідомленого і поглибленого засвоєння та актуалізації отриманих теоретичних знань з указаних навчальних курсів. Робота над виконанням ІНДЗ формує вміння і навички всебічного вивчення історичних джерел, прищеплює студентам смак до науково-пошукової діяльності, а відтак, ІНДЗ з археології та спеціальних історичних дисциплін відіграють важливу роль у процесі формування кваліфікованого фахівця-історика.

Активізація навчального процесу з акцентуванням на самостійній роботі студента та широкому запровадженні індивідуальних форм навчання, сприяють піднесенню ефективності витрачаємих на навчання зусиль і часу як самого студента так і професорсько-викладацького складу вузу.

Olexander Petrovskiy

ROLE AND PLACE OF INDIVIDUAL RESEARCH TASKS ON ARCHEOLOGY AND SPECIAL SUBJECTS ON HISTORY IN THE SYSTEM OF TRAINING A HISTORIAN

The article deals with methods of training of individual teaching and reseach tasks in archeology and special historical subjects. And bears their important role in the system of subject training of a teacher of history as well.

УДК 378.147

Михайло Ревуцький

ПРОБЛЕМА ВИКОРИСТАННЯ ЗАСОБІВ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ В КОНТЕКСТІ ВИКЛАДАННЯ КУРСУ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ТА ЗАРУБІЖНОЇ КУЛЬТУРИ

Сучасна освіта немислима без використання електронних засобів масової інформації. Можливості і проблеми використання ЗМІ в курсі історії української і зарубіжної культури, медіаосвіти розглядаються як пріоритетний напрям в сучасних освітніх технологіях.

Однією з проблем сучасної освіти, як шкільної так і вузівської є проблема стосунків між освітою, вихованням, як процесом засвоєння «розумного, доброго, вічного» і засобами масової інформації, які в сучасних умовах стали мало не альтернативою освіти і виховання в їх класичному розумінні.

Класичний підхід до культури передбачав, що є жорстко впорядкована ієрархія системи цінностей: первинних, похідних і похідних від похідних і т.д., де кожен елемент має свій рівень фундаментальності. Таким чином освіта – це процес засвоєння ієрархії цінностей культури, на що й націлений нормативний вузівський курс історії вітчизняної та світової культури.

Але з часом таке бачення освіти відійшло в минуле, коли класична освіта формувалася навколо античних текстів, середньовічна європейська центрувалася навколо Святого Письма, а офіційна радянська культура і освіта – навколо квазіфундаментальних комплексів уявлень.

Сучасна культура і освіта, в порівнянні з культурою попередніх епох надзвичайно рухлива, орієнтована на стрімку різнонаправленість. У такій культурі неможливо об'єктивно дати оцінку де «головне», а де «менш головне», тому А. Моль на початку 70-х років в праці «Соціодинаміка культури» визначив, що сучасна культура – це погано впорядкована, або впорядкована для кожного по-своєму мозаїка. А «тілом» такої культури є в основному і все в більшій мірі електронні засоби масової інформації.

Незважаючи на це сучасна школа, освіта продовжує напрацьовану традицію, в основі якої уявлення про можливість забезпечити трансляцію і прийнятність всієї системи культури з передачею учням набору «фундаментальних» знань.

Якщо в колишньому Союзі були певні підстави, через те, що засоби масової інформації і електронні, і друкована продукція були настільки нудними, що шкільні підручники читалися з більшою цікавістю. Цікавих передач, публікацій було мізерно мало, та й їхня абсолютна підцензурність підтримувала звичний імідж «класичної культури». Західна культура такої захисної традиції не мала і вже давно зрозуміла, що «освіта сьогодні – це вміння вести активну оборону від потоку засобів масової інформації» [1]. Активну тому що від цього потоку потрібно не відгороджуватися, а фільтруючи, брати все добре, корисне і розумне. Або інакше кажучи, щоб людина могла користуватися ЗМІ, а не навпаки ЗМІ маніпулювали людиною.

Існує цілий ряд концепцій, теорій і ідей, які отримали назву медіаосвіти (медіа від лат. «засоби») як специфічної галузі знань в педагогічній теорії і практиці. Медіа освіта суттєво відрізняється від просто використання ЗМІ як допоміжних у викладанні певних дисциплін.

Концепція медіаосвіти під назвою «візуальна грамотність» була поширена в 60-ті роки в США і передбачає навчання невербальним способом комунікації, в першу чергу візуальним. Одночасно в Європі набула розвитку так звана «оціночна» медіа освіта. Де було прагнення розвинути своєрідний «імунітет» психіки на маніпулювання нею з боку мас-медіа, це перш за все формування критичного мислення, як засобу «інформаційного захисту». Головний метод навчальної і виховної роботи полягав у семіотичному (знаковому) аналізі аудіовізуальних матеріалів та вербалізації вражень.

У сучасній медіаосвіті на зміну «оборонним» і «оціночним» підходам приходять ідеї про те, що необхідно розвивати в учнів, студентів перш за все розуміння того, як саме функціонують ЗМІ, як вони використовують різноманітні виразні засоби, який механізм створення реальності в ЗМІ і усвідомлення цієї реальності аудиторією. Тобто з допомогою медіа освіти вирішувати соціокультурні завдання.

Зараз виділяють декілька фундаментальних аспектів соціокультурної освіти

1. Аспект «категорії» продукції, коли учень чи студент може визначити вид інформації і специфіку впливу цієї інформації на аудиторію
2. Аспект «мова»-(візуальний і звуковий ряд).
3. Аспект «агент»-хто проводить часові стадії проходження, вартість.
- 4 «Технологія»
5. «Аудиторія».
6. «Сприйняття зображення».

Отже, по суті, соціокультурна освіта, мета якої – залучення людини до світової культури, сформувалася як напрям в педагогіці. Російська педагогічна енциклопедія визначає як завдання медіаосвіти: «підготовка нового покоління до життя в сучасних інформаційних умовах, до сприйняття різної інформації, навчити людину розуміти її, усвідомлювати наслідки її впливу на психіку...» [2].

Сучасні засоби масової інформації часто виконують просвітницькі функції – крім спеціальних програм є окремі освітні канали. Але, на жаль, вищі навчальні заклади і школа мало реагують на дидактичний потенціал ЗМІ.

Проводячи значний час перед екраном телевізора, студент чи учень рідко вибирає серйозні освітні передачі чи передачі пов'язані з соціальними проблемами. Частіше вибирають спортивні передачі, розважальні шоу, детективи, бойовики і т. п. – тим самим відгороджуючись від реального світу в ілюзорному інформаційному просторі.

А інформація мас-медіа є продукцією так званої індустрії свідомості-досить могутньої галузі, мета якої – маніпулювання свідомістю споживача з політичними, економічними чи іншими цілями. Ця індустрія стає все більш професійною: розробляються засоби і методи впливу на аудиторію – досконало вивчається об'єкт і мета діяльності.

З огляду на три останні аспекти медіа освіти можна підтвердити, що з багатьох причин, і технічних можливостей в першу чергу, при вивченні курсу історії української і зарубіжної культури дуже мало використовується культурологічних програм телебачення. В основному – це рекомендації студентам переглянути той чи інший фільм або передачу хоча більшість цього зробити не може через відсутність кабельних каналів ТВ або брак часу. Другий аспект і як серйозна проблема-неспівпадання інтересів і мотивацій через приналежність до різних пластів культури. Як приклад, після колективного перегляду фільму «Вогнем і мечем» у студентів, в цілому, не змінилися уявлення про феномен козацтва в історії української культури, хоча оцінки кінофільму були неоднозначними. Сказане може бути ілюстрацією до невідповідності і нездатності висловлювати власну думку, позицію, яка не співпадає або протилежна до поданої, а також не розуміння мети і завдань подібних «шедеврів» масової культури. А це вже наступна проблема – маніпулювання свідомістю. Роблять це ЗМІ досить легко, через некритичне ставлення до інформації і відповідно низький загальнокультурний рівень більшості населення і медіаосвіти зокрема.

Проблема захисту свідомості людини від маніпулювання з ЗМІ постійно загострюється. Медіа освіта, інтегрована з іншими навчальними дисциплінами повинна виконати унікальну функцію підготовки майбутнього покоління до життя в інформаційному просторі. Тому неможливо і негуманно ігнорувати медіа освітню підготовку, а потрібно розглядати її як пріоритетний напрям у сучасних освітніх технологіях.

Список використаних джерел

1. Завзобина Я.С. Медиаобразование в школе – как же выжить в мире СМИ? Человек – №1 – 1999 – С-107. 2. Российская педагогическая энциклопедия – Москва, 1993 – Т-1 – С. 555.

Mykhailo Revvtsky

PROBLEM OF MEDIA USADE IN CONTEXT OF HISTORY OF UKRAINION AND FOREIGN CULTURE TEACHING

Contemporary education is impossible without usage of electronic mass media. Possibilities and problems of mass media Ukrainian and Foreign Culture and media-education are considered to be the main direction in modern educational.

УДК 371.126.9.

Лариса Суходольська

РОЗВИТОК ІННОВАЦІЙНОГО ПОТЕНЦІАЛУ МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ ЗАСОБАМИ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ

Засоби масової інформації служать соціально-орієнтаційною основою інноваційного потенціалу вчителя, оскільки одним з основних його критеріїв є художньо-естетичний, що передбачає, перш за все, самооцінку соціокультурного та інтелектуального рівня розвитку, вибір різних форм творчої активності, інтерес до ініціатив та нововведень.

Проблема інноваційного потенціалу майбутнього вчителя особливої актуальності набула сьогодні, в умовах двох альтернативних стратегій – традиційної та інноваційної.

На зміну традиційній виконавській діяльності вчителя по засвоєнню основного змісту освіти і сучасних педагогічних технологій навчання повинна прийти діяльність конструктивно-моделюючого характеру. У зв'язку з цим виникла необхідність переосмислення і усвідомлення протиріч педагогічного процесу у вищих закладах освіти основні з яких виникають

- між традиційною системою вузівської підготовки студентів та інноваційним характером їх майбутньої діяльності;
- між необхідністю розвитку інноваційного стилю професійно-педагогічної діяльності та можливостями впровадження у навчально-виховний процес нових педагогічних технологій виховання і розвитку студентів;
- між інформаційно-пізнавальною, діяльнісною формою професійної підготовки та особистісним естетико-творчим розвитком кожного студента

Третє протиріччя є логічним продовженням другого, адже воно пов'язане з впровадженням нових освітніх технологій, з одного боку, а з другого – з необхідністю розвитку особистісних якостей студента засобами навчального предмета

Оскільки суть освіти XXI століття – в її реформуванні, то доцільно проаналізувати характерні риси впровадження інновацій: вони дуже динамічні (як зазначають В. Д. Лобашев і С. М. Лаврушина, час існування їх не більше 20-30 років); оптимальні і ефективні, але, при відсутності відповідної підготовки вчителя, ведуть до гарантованого оволодіння знаннями на рівні стандарту (який запрограмований Міністерством освіти); відгукуються на вимоги соціуму, що змінює неодноразово парадигму освіти [2: 3-8].

Безперечно, впровадження інноваційних пропозицій повинно відбуватись паралельно з розвитком інноваційного потенціалу вчителя, тому що, як бачимо, головною рушійною силою інноваційної діяльності є безпосередньо сам вчитель. Формування інноваційного потенціалу вчителя включає розвиток інновативності як особистісної риси вчителя та особистісного естетичного ставлення до змін, що відбуваються. Цей процес пов'язаний, перш за все, із здатністю суб'єктивної інтерпретації авторських педагогічних концепцій на рівні «співтворчості», що включає створення власної педагогічної концепції.

На основі проаналізованої літератури, можна дійти до висновку, що найбільш поширеними видами технологій є інформаційні та програмовані. Оскільки освіта – одна із інформаційних систем суспільства, то її можна визначити як таку, що транслює певну інформацію. Інформаційна технологія – це сукупність процесів в циркуляції і переробці інформації та опис цих процесів.

Поряд з освітою різноманітними формами всезагальної соціальної інформаційної взаємодії людей є засоби масової інформації [2: 127-150]

Оскільки засоби масової інформації (ЗМІ) як суспільне явище є способом формування суспільної свідомості, управління нею, то різноманіття їх функцій, позитивно-негативний вплив може використати в найбільшій мірі для формування свого інноваційного потенціалу сам вчитель, який здатний критично осмислити інформацію про загальнолюдські, філософські, моральні, життєві цінності, соціальні і політичні події, історичні колізії, звичаї людей.

Формування інноваційного потенціалу вчителя ЗМІ здійснюється, по-перше, шляхом самоорганізації особистості майбутнього вчителя у процесі взаємодії з ЗМІ

Самоорганізація особистості у взаємодії з ЗМІ включає цілий комплекс необхідних дій і заходів. До них належать:

- а) відбір тих чи інших ЗМІ, телепередач, фільмів, книг, газет, журналів, що відповідає духовним потребам і професійним інтересам вчителя.

Ми проводили анкетування серед студентів I і V курсів Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Дані результатів свідчать, що студенти I-го курсу, як і V-го, надають перевагу:

- телебаченню – 31, 5% студенти I-го курсу; 28, 3%- студенти V-го курсу;
- радіо – 9, 77% студенти I-го курсу; 11, 7%- студенти V-го курсу;
- internet – 7, 19% студенти I-го курсу; 3, 3%-%- студенти V-го курсу.

22, 8% студентів I-го курсу вважають, що ЗМІ – джерело цікавої інформації, такої ж думки дотримуються і 45, 8% студентів V-го курсу.

Дані показують, що у студентів I-го курсу в більшій мірі сформована готовність до інновацій, хоч студенти V-го курсу частіше використовують ЗМІ.

б) готовність до активного сприймання, критичного осмислення і аналітичної оцінки потребує творчої взаємодії в системі « викладач – студент ».

На запитання «Чи використовують ЗМІ викладачі у своїй діяльності?» позитивну відповідь дали 73, 7% студентів I-го курсу і відповідно 35, 8% студентів V-го курсу. Результати анкетування свідчать, що є великий арсенал для формування інноваційного потенціалу вчителя саме у взаємодії викладача і студента. Як зазначають студенти I і V курсів, більшість викладачів надають перевагу тільки окремим видам ЗМІ, серед яких аудіо- та відеозаписи і періодична преса. Студенти пропонують створювати аудіо- та відеотеки, використовувати в комплексі різноманітні ЗМІ, що є важливим кроком до впровадження мультимедіа-комп'ютерної технології.

Як бачимо, паралельно з ростом рівня інформованості студентів зростають їхні вимоги до якості подачі навчального матеріалу інформаційного характеру.

в) регламентація взаємодії педагога із ЗМІ в часі, оскільки раціонально-вольовий підхід до ЗМІ властивий тільки тим студентам, що планують свою діяльність, здатні до самоорганізації і самоконтролю. Тому тут важливо кожному педагогу володіти вміннями розподіляти час споживання інформації між різними видами ЗМІ, визначати якість книг, програм, дисків, газетних і журнальних текстів; робити самостійний вибір програм на основі морально-естетичних критеріїв.

Наступним шляхом формування інноваційного потенціалу вчителя ЗМІ є суб'єктна інтерпретація діяльності та змісту ЗМІ!

Освітньо-виховний, розвиваючий аспект на телебаченні, радіо, в кіно представлений цікавими програмами про наукові відкриття, різні країни, але разом з тим залишає мало часу і місця для показу життя, побуту культури народу України. Крім цього, ми спостерігаємо різноманітні аспекти позитивного і негативного впливу ЗМІ на особистість:

- морально-етичний
- аморально-розбещувальний
- громадсько-правовий,
- кримінальний,
- художньо-естетичний
- антиестетичний.

Таким чином, суб'єктна інтерпретація діяльності та змісту ЗМІ великою мірою залежить від рівня естетичної культури вчителя.

Наприклад, для високого рівня розвитку естетичної культури вчителя показниками можуть служити такі якості: різносторонні естетичні знання і інтереси, розвинутий естетичний смак, що дозволяє вчителю не тільки орієнтуватися в змісті відповідної інформації, але й давати їй глибоку оцінку, розвинуті естетичні потреби, естетичні почуття та потреба в естетичній самоосвіті, що є основою розвитку інноваційного потенціалу вчителя.

В основі вказаних якостей вчителя лежить система естетичних ставлень до різноманітних явищ суспільного і естетичного буття: праці, природи, спілкування, мистецтва, спорту, пізнання і т.п.

Як свідчать наукові дослідження та результати нашого анкетного опитування, вже на протязі двох десятиліть існує стійка тенденція до росту кількості культурно-масових заходів, з одного боку, а з другого – збільшення долі пасивної культурної діяльності студентів, росту студентської телеаудиторії, споживацьких орієнтацій в сфері дозвілля [1, 118].

Тому розвиток інноваційного потенціалу майбутнього вчителя ЗМІ шляхом формування системи естетичних ставлень передбачає:

- проблемність викладання курсів;
- високі естетичні критерії майстерності викладачів;
- залучення всіх студентів в різноманітні форми культурної діяльності на базі ЗМІ.

- використання передових педагогічних технологій при проведенні різноманітних виховних заходів у студентських групах;
- дотримання естетичних норм в процесі спілкування.

Список використаних джерел

1. Крылова Н.Б. Формирование культуры будущего специалиста М. - 1990 - 141с
2. Лобашев В.Д., Лаврушина С.М. Педагогические технологии. Право на эксперимент. Школьные технологии. научно – практический журнал для школьного технолога (зауча) – 1998. – № 4. – 286 с.
3. Лихачев Б.Р. Социология воспитания и образования. Курс лекций по социальной педагогике. – Рязань: из-во РГПУ. 1999-288 с

Larisa Sukhodolska

THE DEVELOPMENT OF THE INNOVATIONAL POTENTIAL OF FUTURE TEACHERS BY MEANS OF MASS MEDIA

Mass media serve as the social orientational basis of innovational potential of teacher, because one of the main its criterion is artistic and aesthetic. It foresees, first of all, self-estimation of socio-cultural and intellectual level of the development, the election of different forms of creative activity, interest to initiatives and innovations.

УДК 372, 893.046.14

Ольга Турянська

ОСОБИСТІСНО-ОРІЄНТОВАНЕ НАВЧАННЯ ІСТОРІЇ: ТЕХНОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ

У статті розглядаються технологічні засади особистісно орієнтованого навчання історії. Розкрито мету, зміст, засоби та результати учіння, що дозволяють поліпшити процес навчання історії.

Проблему створення національної моделі шкільної історичної освіти слід розглядати як першочергову. Підґрунтям вирішення цієї проблеми мають стати не лише концептуальні підходи що до оцінки подій минулого, але й технологічні засади щодо визначення мети, змісту, методів та результатів навчання історії

Стратегічною метою історичної освіти є формування соціально зрілої, працелюбно, творчої особистості громадянина України. Тактичними завданнями шкільних історичних курсів є: пізнавальна, розвивальна, виховна, що вказують на необхідність надати учневі в навчанні знання, досвід мислення, творчості, оцінки. Засобом вирішення цих засад може бути лише зміст історичної освіти.

У дослідженнях І. Я. Лернера ґрунтовно визначено такі компоненти змісту історичної освіти: інформаційний, операційний, творчо-пошуковий та ціннісно-смісловий. Кожен з них забезпечує досягнення відповідної дидактичної мети, має особливі засоби засвоєння його учнями. Як що цей зміст порівняти до завдань сучасної історичної освіти і відобразити їх співвідношення у схемі, вона набуває такого вигляду.

Завдання та зміст історичної освіти за І. Я. Лернером

Пізнавальна мета	Розвивальна мета	Виховна мета
Інформаційний компонент (знання)	Операційний (вміння) Творчо-пошуковий (досвід мислення, пошуку, творчості)	Ціннісно-смісловий (досвід ціннісного ставлення)

Історична інформація має розвивально-виховний вплив на людину не автоматично а за відповідних умов її осмислення та переживання. Одиниця змісту освіти (тема уроку, розділ, курс, предмет) має надати учню не лише знання, а й досвід дії, мислення, пошуку, творчості, оцінки, який учень може надбати лише за умови наявності відповідного часу на навчальну діяльність. Знання про минуле стають особистісно сприйнятими, осмисленими, пережитими як «моя історія», «моя доля» (М. Бердяєв) тобто мають вплив на учня коли зміст історичної освіти визначати з чотирьох компонентів (за І. Я. Лернером) а саме:

- 1) інформаційний (знання фактів, понять, зв'язків, тенденцій);
- 2) операційний (вміння предметні та розумові);
- 3) творчо-пошуковий (досвід творчо-пошукової діяльності)
- 4) ціннісно-смысловий (досвід емоційно-ціннісного ставлення)

Кожен з цих компонентів змісту історичної освіти має свою дидактичну мету і відповідний засіб засвоєння учнями, який треба впровадити вчителю в процесі навчання. Забезпечує їх зв'язок одне з головних положень сучасної психології про вплив діяльності на свідомість, де діяльність розглядається не лише як прояв психічних процесів, а і як умова їх розвитку. Будь-яка спроба вихователя «вкласти» у вихованця знання, моральні, соціокультурні цінності, досвід, уникаючи його самостійної, активної, зацікавленої діяльності виявляється безплідною. Ще С. Л. Рубінштейн наголошував, що психіка вихованця, його здібності не тільки виявляються, але й формуються в процесі діяльності. Графічно взаємозв'язок змісту і методів навчання відображено у схемі 2

Схема 2. Способи засвоєння учнями компонентів змісту історичної освіти.

Інформаційний	Операційний	Творчо-пошуковий	Ціннісно-смысловий
Пізнавальна діяльність	Практична, розумова діяльність	Творчо-пошукова діяльність	Оціночна діяльність

Педагогічна практика показує, якщо який-небудь спосіб діяльності учнів на уроці не організується – недосяжною постає відповідна йому мета навчання, закономірно порушується цілісність навчального процесу.

Механізмом «трансляції» загальнолюдської та національної культури в навчанні історії умовою ефективності учіння є цілеспрямована актуалізація в учнів емоційно-ціннісного ставлення до минулого, до учбової діяльності до себе. Так, якщо історична інформація та засоби її засвоєння відповідають пізнавальним інтересам та віковим можливостям учнів, то й процес пізнання сприймається як привабливий, події минулого набувають особистісного сенсу, переживаються і осмислюються як факти нашої загальнолюдської спільної історичної долі, сповненої трагічними, героїчними, прекрасними людськими вчинками, але і жахливими, і низькими, і брудними подіями. Поступово зацікавленість закріплюється і в учнів розвивається таке особисте ставлення до історії, яке у психології має назву «пізнавальне ставлення до дійсності». Якщо мотив «хочу знати» вміло актуалізується вчителем на уроці, то прагнення знати історію постає якісною рисою кожного школяра. У такому разі історія України та всього світу сприймається і переживається як «моя історія», і саме завдяки цьому реалізується розвивально-виховний потенціал предмета. Коли зміст навчальної інформації відповідає віковим можливостям учнів, вони досягають успіху у пізнавальній діяльності, відчувають себе «знаючими» тобто здатними до пізнання, а це у свою чергу формує потребу до самореалізації у галузі «історія».

На жаль, сьогодні шкільний курс історії, перевантажений учбовою інформацією, став для більшості учнів чимось важким, несприйнятливим, відчуженим. Причина цього становища полягає у тенденції наблизити зміст шкільної історичної освіти до базової науки. Шкільна ж історія є засобом духовного, соціокультурного впливу на особистість, а історична наука – засобом наукового дослідження минулого. Спрямованість, завдання, зміст, методи цих процесів не слід ототожнювати. Ще Демокрит вчив: «Дарма прагнути усе знати – можна стати в усьому неучком». Не кількість історичної інформації повинна

стати пріоритетом освіти, а засоби її опрацювання на уроці, які впливають на психологічний і особистісний розвиток учнів.

Психологічним результатом історичної освіти має бути стійке прагнення до історичної правди, здатність критично сприймати і оцінювати інформацію, займати відносно фактів минулого свою особистісну позицію.

Предметні та розумові вміння є другим (операційним) компонентом змісту історичної освіти, який учні повинні опанувати на уроках історії у процесі практичної та розумової діяльності, що забезпечує оволодіння методами історичного пізнання та мислення, надає змогу уявити структуру дії та її етапи, відпрацьовувати застосування вмінь у навчанні.

Внутрішнім мотивом, на який повинен спиратися вчитель, організовуючи практичну та розумову діяльність школярів, є прагнення кожної людини до успіху в опануванні діями. Якщо робота організована поступово, часу на осмислення дій та тренування вистачає, то учні набувають позитивний досвід роботи, відчувають задоволення вчителем, діяльністю, собою, а саме ці емоційно-ціннісні відношення мають стати психологічним результатом навчального процесу. Шкільна програма з історії містить перелік предметних та розумових вмінь, які учні мають опанувати в процесі навчання, але ж тип уроку «засвоєння вмінь» нею не передбачений. То коли вчитель має вчити учнів працювати з хронологічною таблицею, історичною мапою, документом, словником та інш., якщо кожен урок передбачає вивчення нової історичної інформації, а на практичну діяльність час не відведено? За таких обставин розвивальні завдання предмету мають формальний характер, а вчителі та учні опиняються у дуже складній ситуації, коли успіх є не бажаним результатом для більшості, а стихійним та винятковим – для найбільш здібних, талановитих. Набуваючи раз за разом негативних переживань у навчанні, середній учень доходить до висновку «Я – нездара», «історія – не для мене». А треба, щоб було навпаки, щоб аналіз, чи порівняння, чи узагальнення фактів робилися свідомо, з опорою на пам'ятки, щоб ці вміння відпрацьовувалися (промовлялися) у парній чи груповій роботі, і взагалі, щоб майже кожен учень відчув «Я – спроможний», «Я – вмілий», «Я – зможу». Стратегічною метою навчання історії є перетворення цього тимчасового почуття в якісну рису особистості, яка прагне до активної, свідомої, позитивної та самостійної діяльності, як до засобу самореалізації та життя. Видатний грецький філософ вважає: «Треба прагнути не до багатознання, а до багатомислення». Творчо-пошукова діяльність спрямована на розвиток гнучкості, швидкості, креативності мислення школярів. Етапи, методи та прийоми організації цієї діяльності на уроках історії ґрунтовно досліджені дидактикою та методикою. Особливий внесок у розробку цього питання зробив і Я. Лернер. Психологічним підґрунтям творчо-пошукової діяльності учнів у навчанні є притаманна людині потреба у пошуку та творчості, бо «специфічна сутність людини – волелюбна творчість». Засобом актуалізації на уроці цієї спрямованості є створення вчителем проблемної ситуації, яка сприяє виникненню в учнів розумової активності, напруги, свідомого прагнення до вирішення проблеми. Процес навчання за цих умов набуває характеру «пошукової активності», яка за ствердженням психологів є засадою психологічного здоров'я людини, її життєздатності та ефективності. У зв'язку з цим кожного учня вчитель має провести скрізь досвід творчості та пошуку (зв'язків, суті, сенсів, засобів і т.ін.). Науковці стверджують і досвід вказує на те, що саме процес, а не результат творчо-пошукової діяльності має позитивний вплив на психологічний стан та розвиток людини. Потреба у творчо-пошуковій активності має бути ще однією психологічною засадою навчання. Проблемний підхід слід розглядати як найважливіший філософсько-методологічний принцип історичної освіти. Навколишній світ зараз так швидко змінюється, що здатність людини вирішувати проблеми, активно реагувати на ситуацію, бути впевненим у своїх розумових можливостях, брати на себе відповідальність за свої вчинки іноді означає для неї не тільки здоров'я, а й життя. Тому розвивати в учнів потяг до розумових зусиль «відкриття істини», надати їм можливість переживати на уроці відоме – «Еврика!» – це дидактична мета та психологічний сенс організації вчителем творчо-пошукової діяльності на уроках. Але чи можна їх досягти, коли за програмою тема одного уроку іноді містить стільки інформації, що її навіть сприйняти неможливо за 45 хвилин, не те що усвідомити на творчо-пошуковому рівні. Наприклад, тема «Суспільні рухи в Росії у 20-30 роках XIX ст.» За програмою вона включає питання: «Тємні організації декабристів», «Руська Правда» П. Пестеля, «Конституція» М. Муравйова, Повстання 14 грудня в Петербурзі та виступ Чернігівського полку в Україні, Придушення повстання і розправа над декабристами, Значення повстання, Формування напрямків суспільної думки

в Росії. Західники. О. Чаадаєв Т. Грановський О. Герцен. Слав'янофіли.» За таких умов природна схильність учнів до пошукової активності, самостійної думки стає у школі нікому не потрібна, необхідною постає лише робота пам'яті. А учень учиться пасивності, невідомості, набуває досвід нездатності та невпевненості. Процес навчання стає формальним, бо вчитель робить вигляд ніби вчить, а учень – ніби вчиться. А підлітку треба відчувати сенс і радість життя кожен день, він потребує пригод, активності, почуттів не в майбутньому, а «тут і зараз» – у школі. Історія має стати для школярів не тільки «уроками життя», але й самим життям – цікавим, проблематичним, активним, сповненим досвіду не тільки пізнання, але і самопізнання, і впевненості, і пошуку.

Виховний потенціал предмета реалізується не стихійно, а завдяки цілеспрямованій організації ціннісно-сислової (оціночної) діяльності учнів засобами якої відбувається соціокультурний вплив минулого на особистість. За яких умов це відбувається? Якщо в навчанні актуалізується емоційно-ціннісне ставлення учнів до життя, культури, суспільства та його історії, до людей, до себе, до діяльності та ін., яке містить загальнолюдські та національні цінності, уяву людства про щастя, добропорядність, майстерність, миролюбність, працездатність тощо. Суб'єктивно вони усвідомлюються та переживаються учнями як інтереси, мотиви, бажання, прагнення до вищих духовних цінностей: «хочу знати», «хочу вміти, навчитися», «хочу знайти рішення, відшукати засіб...», «хочу створити», «хочу бути...». Коли у процесі навчання ця система емоційно-ціннісних відношень постійно актуалізується вчителем, переживається та усвідомлюється учнями у відповідній діяльності, то тим самим забезпечується ефективність навчання, комплексне вирішення навчальної, розвивальної, виховної мети предмета.

Змістом ціннісно-сислової діяльності є оцінка – акт раціонально-емоційного пошуку культурологічного чи особистісного сенсу історичної події.

За своєю спрямованістю оцінка може бути: а) конкретно-історичною (зробленою на основі об'єктивних наслідків історичної події, явища, процесу); б) морально-етичною (зробленою на основі загальнолюдських, національних, соціальних, класових, групових та ін. цінностей чи інтересів); в) естетичною (зробленою на основі особистісного сприйняття минулого як трагічного, героїчного, прекрасного, жахливого тощо);

г) особистісною (зробленою на основі власної системи життєвих та духовних цінностей);

За своїм характером оцінка може бути позитивною чи негативною, за рівнем ґрунтовності – раціональною і усвідомленою чи емоційною і неусвідомленою. Результатом ціннісно-сислової діяльності є вибір учнем ставлення до фактів, що вивчаються, тобто досвід емоційно-ціннісного відношення до дійсності. Тому ситуація вибору, яку вчитель цілеспрямовано конструє на уроці, є ефективним засобом організації оціночної діяльності в навчанні. Саме ситуація вибору є засобом актуалізації в людини системи особистісних цінностей, бо вона потребує від учня відповідей на питання: «Що для мене головне?», «До чого я прагну?», «Які якості людини мене приваблюють?», «Чому треба вчитися у історії?», «Який я є, на що я здатний?», «Який сенс власне для мене має ця історична подія? А для людства взагалі?»

У сучасній педагогічній науці виховною метою навчання є розвиток людини культури, тобто такого типу особистості, ядром якої виступають суб'єктивні властивості, що зумовлюють міру її свободи, гуманності, духовності, творчості. Шляхом до виховання цих властивостей на уроках історії є розвиток не лише історичної, а й аксеологічної свідомості засобом створення навчальних ситуацій пошуку, творчості, вибору та оцінки, завдяки яким учні постійно знаходились би в процесі якісних психологічних змін, пошуку орієнтирів у житті, переоцінки особистісних цінностей, усвідомлення сенсу не тільки минулих подій, але і сучасного життя. Процес навчання має готувати учнів до самостійного, незалежного вибору життєвої мети, засобів самореалізації, включати їх у стосунки: «Я – світ», «Я – суспільство», «Я – діяльність», «Я – культура», «Я – інші», «Я – Я». Результатом навчання має бути досвід емоційно-ціннісного ставлення школярів до дійсності та до себе, створення на цих засадах так званої «Я – концепції» особистості, що включатиме позитивні рольові позиції: «Я – пізнайко, дослідник», «Я – вмілий», «Я – здатний вирішувати проблеми», «Я – особистість, людина, громадянин...» та ін.

Схематично зв'язки між метою, змістом, засобами та психологічними результатами історичної освіти можуть бути відображені у схемі.

Схема 3. Технологія особистісно-орієнтованого навчання історії.

Пізнавальна мета	Розвивальна мета	Вихована мета	
Інформаційний	Операційний	Творчо-пошуковий	Ціннісно-смисловий
к-т	к-т	к-т	к-т
Пізнавальна діяльність	Практична, розумова діяльність	Творчо-пошукова діяльність	Оцінююча діяльність
Пізнавальне ставлення	Практичне ставлення	Творчо-пошукове ставлення	Морально-естетичне ставлення
«хочу знати»	«хочу вміти»	«хочу знайти вирішити»	«хочу бути..»
«Я – пізнайко»	«Я – вмілий»	«Я – здатний»	«Я – людина, громадянин, особистість»

Такий підхід до організації навчання, що враховує духовні та психологічні потреби особистості учня у якості технологічних засад організації навчального процесу орієнтира у виборі змісту та засобів навчання, що спрямований на досягнення не лише функціональних а й психологічних результатів а саме на формування в учнів позитивної «Я – концепції», такий підхід є особистісно-орієнтованим і, на нашу думку, необхідним при визначенні концептуальних засад історичної освіти.

Класичні дидактичні принципи (наочності, системності, свідомості та ін.), при реалізації особистісно-орієнтованого підходу до організації навчання, доповнюються принципами: а) **ОПОРИ** на систему духовних потреб та цінностей особистості, що потребує цілеспрямованої та комплексної актуалізації вчителем особистісного емоційно-ціннісного ставлення учнів, а саме, пізнавального, практичного, творчо-пошукового, морально-естетичного, естетичного; б) **КОМПЛЕКСНОГО** підходу щодо вибору цілей, змісту, методів та засобів навчання, відповідно до духовних потреб та цінностей особистості, що навчається; в) **СПІВВІДНОШЕННЯ** дидактичної мети і компонентів змісту освіти до методів і засобів навчання, а також часу, що має учень на учіння; г) **ПОЗИТИВНОСТІ** відчуттів учнів у різноманітних видах учбової діяльності, як засіб розвитку позитивної «Я – концепції» школярів та підвищення ефективності учіння.

На нашу думку, концептуальні засади історичної освіти в якості орієнтира побудови шкільної історичної освіти мають враховувати не лише зміст базової науки а і технологічні основи особистісно-орієнтованої організації навчального процесу. Тільки за цих умов «історія» у школі буде здатна ефективно реалізувати свій соціокультурний потенціал.

Список використаних джерел

1. Лернер И.Я. Взаимосвязь обучения и воспитания в целостном учебно-воспитательном процессе // Новые исследования в педагогических науках. - М.: Просвещение, 1991. - 2.
2. Лернер И.Я. Развитие мышления учащихся в процессе обучения истории. Пособие для учителей. - М.: Просвещение, 1982. - 3.
3. Паламарчук В.Ф. Школа учит мыслить. М.: Просвещение - 1987. - 4.
4. Бердяев Н. Смысл истории. - М.: Мысль. - 1996. - 5.
5. Баханов К. Шляхом інноваційного навчання // Історія в школах України, 1999. - 6.
6. Удод О. Аксеологічний (ціннісний) підхід у викладанні історії // Історія в школах України - 1999. - 7.
7. Історія України. Всесвітня історія, програми для загальноосвітніх навчальних закладів (нова редакція) // Історія України. - 1998. - №33. - 8.
8. Грушевський М. Історія і її соціально-виховує значення // На порозі нової України: статті і джерельні матеріали. - К., 1992.

Olga Turyanska

THE TECHNOLOGICAL AMBUSHES OF STUDYING THE HISTORY DIRECTED FOR PERSONALITY

The article deals with technological ambushes of studying the history directed for personality. It exposes the object, the substance, the methods, the means and results of learning that helps to improve the process of studying history.

УДК 947. 01/. 08.

Наталія Совінська

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ПРИ ВХОДЖЕННІ ЇЇ У ЄВРОПЕЙСКУ СПІВДРУЖНІСТЬ

Розглядається викладання вітчизняної історії як важливий фактор стабільності та розвитку держави. Розкрито основні аспекти підвищення рівня вивчення історії України, її взаємозв'язки з історією європейських країн.

У сучасних умовах становлення та розвитку демократичної держави, ринкових відносин, входження України в світове, зокрема, європейське співтовариство вимагає вдосконалення вивчення її історії. Досвід провідних держав світу та Європи свідчить про необхідність широкої гуманізації освіти в цілому і вищої зокрема. В цих умовах значно підвищується престиж історії як науки. В цілому світі викладання вітчизняної історії розглядається як важливий фактор стабільності, єдності, розвитку держави, виховання її громадян. Досвід викладання історії в незалежній Україні також дозволяє стверджувати, що курс вітчизняної історії відіграє важливу роль у формуванні широко освіченого, свідомого громадянина своєї Батьківщини.

Всебічна криза, що вразила українське суспільство в 90-і роки ХХ ст., не могла обминути суспільствознавство, духовну сферу українського народу. Суспільство в якому панувала єдина ідеологія, де насаджувалося єдине вірне, з точки зору влади, розуміння добра і зла, взагалі всього існуючого на цій землі, створило і відповідні аполегетичні суспільні науки – філософію, соціологію, політекономію, історію.

Природно, що звернувши з проголошеного «єдино вірного шляху», суспільство поставило під сумнів загальноприйняті постулати і теорії свого суспільства. До цього додалися і найскладніші геополітичні процеси, які відбулися у колишніх радянських республіках.

Народи, які населяли неосяжні простори колишнього СРСР, стали свідками безпрецедентного суспільного явища – перекраювання тисячоліттями формованих географічних понять, політичних кордонів, історичних оцінок. В Україні, як і в інших країнах СНД, проходить процес створення нової історичної концепції, переосмислення всієї історії, починаючи з часів Київської Русі та скіфо-сарматських поселень, виявляється прагнення через аналіз минулого дати оцінку теперішньому і передбачити майбутнє.

У такому підході до історії нема нічого дивного. Кожне нове покоління сприймає, бачить та оцінює історію зі своїх позицій, і з цієї точки зору переосмислення історичного шляху – процес закономірний і прогресивний. Очевидно, що у сьогоднішньому відношенні до історії є і нетрадиційний підхід, обумовлений намаганням політиків різних мастей знайти у ній підтвердження правомірності своєї політичної лінії.

Вся історія України сьогодні спресувалась і натягнулася як струна. До неї звертаються всі. У ній шукають відповідей на запитання про причини наших бід сьогоднішніх і шляхах наших завтрашніх. У тому саме тут так небезпечна некомпетентність, поспіш-

ність і особливо політична кон'юнктура. Переосмислення історії – це дуже відповідальний та важливий процес, який потребує високого професіоналізму та об'єктивності й не означає переінакшення. Тенденціонізм підходу до підбору фактів і освітленню подій, вона виключає непрофесійне, некомпетентне втручання, бо делетантство у цих питаннях може завдати непоправну шкоду історичній свідомості народу, особливо молоді. І тут мова повинна йти про правове регулювання, про відповідальність не тільки перед законом за об'єктивний підхід до освітлення історичного процесу. Бо як стверджував ще Мігель де Сервантес «Неправдивих істориків слідувало б стратити як фальшивомонетчиків, оскільки невідомо, хто завдає більше втрати суспільству».

Неприпустимо, коли історія переінакшується по декілька разів на пам'яті одного покоління на догоду поточній політиці. Це підриває довіру та авторитет не тільки історичної науки, але й самої історичної події.

Історія та політика – тісно взаємодіючі поняття. Формування політики неможливе без урахування історичного досвіду. Але злочинно на догоду політиці перекроювати історію, підтасовувати факти, залишати білі й чорні плями. Не можна вести мову про цивілізоване суспільство там, де люди сьогодні керують одним розумінням добра і зла, одними оцінками історичних фактів, а завтра іншими.

Суспільство, в основі моралі якого лежить принцип відносності, не має шансів на виживання. Країна, де безапеляційно переінакшуються історичні факти, події та оцінки, де нема об'єктивної оцінки минулого, не має майбутнього.

Минулим не можна командувати, його неможливо підкорити сьогочасним політичним інтересам, тому що воно визнає тільки одну форму взаємовідносин – з ним потрібно рахуватись і його потрібно приймати таким, яким воно було, незалежно від того, подобається воно нам чи ні.

Ще Сократ у своїх ранніх діалогах з Платоном стверджував, що судити про минуле слід тільки на основі знань про нього, а не виходячи із сьогоднішніх інтересів. «Дерзай знати істину про минуле, щоб не помилитися в майбутньому», але прагнути треба все ж таки до істини.

Нині, коли все тісніше переплітаються долі народів світу й все гостріше виявляється національна самосвідомість, відповідальність істориків та політиків за об'єктивну оцінку минулого зростає як ніколи.

Вивчення історії України як краєзнавчої дисципліни – це серйозна методологічна помилка. Адже вона повинна йти не про історію українського краю, а, перш за все, про історію боротьби за українську державність. А це все прерогатива політичної історії.

Вивчення історії України в політичному аспекті у сьогоднішніх умовах надзвичайно актуальна й необхідна проблема. Це пов'язано з тим, що процес відбудови вимагає від її творців та народних мас високого рівня політичної культури й політичної відповідальності.

Не менш важливим аспектом вивчення історії України в сучасних умовах є її взаємозв'язок із світовим співтовариством взагалі і європейським зокрема. Адже, якщо її вивчати у межах сьогоднішніх кордонів, то відповідь буде не повною. Не є секретом той факт, що із-за трагічної нашої історії як у минулому, так і сьгодні, наші співвітчизники змушені були виїжджати за межі України, в чужі їм держави з метою заробітку на шматок хліба. Цей процес триває і сьгодні. Дати відповідь зобов'язана сучасна історія, а політики зі всією совістю і відповідальністю повинні її врахувати у своїх діяннях. Якщо, звичайно, вони дорсжать Україною та розкиданим по світах українським народом, відродженням української нації.

На жаль, ці проблеми різними політичними силами, течіями, партіями, державними діячами вирішуються незадовільно, вони ще не здійснили необхідного творчого переосмислення українського і світового політичного досвіду.

Ось чому правомірним є питання вивчення історії України у вищих навчальних закладах у політичному аспекті. А тому лекції з цієї дисципліни мусять бути проблемними з політичним аналізом і оцінкою історичних фактів. Проблемний виклад допомагає викликати у студентів зацікавленість у вивченні вітчизняної історії, сприяє творчому сприйняттю інформації, виробленню власної позиції в оцінці тих чи інших історичних процесів.

більш ефективному засвоєнню та застосуванню історичних знань, умінь самостійно орієнтуватися і адаптуватися до швидких змін суспільного життя і сучасної соціокультурної ситуації

Ще одним важливим завданням вивчення історії України є прилучення студентів до загальнолюдських цінностей, усвідомлення місця України в світовому товаристві, виховання в них толерантного ставлення до національних меншин. Для вирішення цього завдання викладач може залучати до навчального процесу додаткові джерела інформації: публікації в пресі, кіно-фотодокументи, музейні експонати, твори мистецтва, сімейні архіви тощо. Цікаво також використати нетрадиційні форми проведення занять: рольові ігри, пресконференції, диспути, «сократівські бесіди» та ін., які дозволяють студентам робити аналіз подій з урахуванням інтересів різних сторін, конкретних особистостей, прогнозувати розвиток подій та їх наслідки, проводити історичні аналогії, робити теоретичні узагальнення.

Вихованню патріотизму, інтересу до традицій та культури своєї Батьківщини активно сприяє використання красномовного матеріалу, знайомство студентів, особливо іногородніх з фондами музеїв, проведення екскурсій до пам'яток історії та архітектури, відвідання археологічних розкопок. Результатом таких екскурсій можуть стати дискусії, диспути, наукові студентські розробки. Навички дослідника, здібності до наукової роботи студент може виявити при написанні рефератів, курсових робіт та наукових доповідей. Перевіривши попередньо виконану роботу, викладач може надати студенту можливість виступити зі своїм повідомленням під час проведення лекції по даній темі.

Цікавим моментом викладання історії може стати застосування опорного конспекту. Викладач записує план лекції, основні положення, поняття, проблемні запитання, разом вони заповнюють таблиці і схеми, відповідають на питання, роблять висновки.

Перевірку знань студентів з курсу, краще побудувати за модульним принципом, коли матеріал розбивається на декілька блоків, які підлягають конкретним перевірк, або через тестування (систему запитань та відповідей), або через складну комп'ютерну програму. Перевірка здійснюється за двома-трьома рівнями.

I рівень – фактологічний (за принципом «Що? Де? Коли?»)

II рівень – перевірка сформованості понять (найбільш відповідальний). Викладач відповідає за формування понятійного апарату, який передбачає програма курсу.

III рівень – творчий. Завдання ставиться у такому формулюванні:

Твоє відношення до цієї чи іншої події? Твоя позиція .

Якщо контрольні перевірки передбачають письмовий виклад матеріалу, то екзамени краще проводити у формі бесіди. Студенту надається можливість користуватися документальними джерелами: хрестоматіями, збірниками документів і статистичних даних. Світова практика свідчить, що в такий спосіб викладач перевіряє не рівень засвоєння поточного матеріалу (що вже було зроблено раніше), а рівень мислення, розуміння проблеми, сформованість історичної свідомості, а також відношення студента до тих чи інших явищ.

Якщо студент стоїть на методологічних засадах державотворення, вільно оперує понятійним апаратом, розуміє складні явища історії та сьогодення, виявляє інтерес до національної культури і традицій, толерантно ставиться до національних меншин, що проживають в Україні, вміє на практиці застосовувати набуті знання – викладач може вважати свою місію виконаною.

Natalia Sovinska

THE METHODOLOGICAL PROBLEMS OF STUDYING HISTORY OF UKRAINE DURING JOINING THE ES (EUROPEAN COMMUNITY)

The article regards the tuition of national history as the important factor of stability and development of the state. Here are exposed the main aspects of improving the level of studying History of Ukraine, its relationships with the history of European countries.

УДК 94.99.00

Юрій Іващенко, Павло Коріненко

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЗАСТОСУВАННЯ ІННОВАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ У ПРОЦЕСІ ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

У статті розглядаються питання значимості опорних конспектів лекцій з повітньої історії країн Європи і Америки 1918-1945 рр. для підготовки в педагогічному університеті вчителів історії. Особливий акцент зроблено на забезпеченні двобічного зв'язку викладача і студента в цьому процесі, обґрунтовано структуру навчальної дисципліни, яка з точки зору автора статті є оптимальною і забезпечує досить високий рівень засвоєння студентами обширного історичного матеріалу.

В останні роки суспільствознавці кафедри вищих навчальних закладів і історичних факультетів зокрема здійснюють активний пошук нових форм і методів викладання історичних дисциплін. У ряді вузів значна увага приділяється впровадженню в навчальний процес можливостей комп'ютерної техніки, має місце перерозподіл загальної кількості годин, що виділяються Міністерством освіти України, з ухилом на самостійну роботу студентів. Модульно-рейтингова система оцінки знань студентів також запроваджується в навчальний процес.

Не заперечуючи позитивного значення усіх новацій останніх років для поглиблення знань студентів з суспільствознавчих дисциплін, варто, на наш погляд, активніше звертатися до використання такого засобу в викладанні як Опорні конспекти лекцій. Цей засіб дозволяє викладачеві і студентові співпрацювати необмежено в часі і головне акцентувати увагу на аналізі і оцінці дійсно значимих опорних знань з конкретної історичної дисципліни. Цей засіб важливий ще й тому, що обсяг історичного матеріалу в зв'язку з введенням в останні роки в науковий обіг значної кількості раніше невідомих фактів явищ призводить до інформаційного вибуху. Допомогти студентові у визначенні дійсно сутнісних явищ і фактів можуть і Опорні конспекти лекцій.

Підготовка Опорних конспектів лекцій спонукає викладача до роботи над оптимізацією навчального курсу. Маємо на увазі те, що структура курсу, а саме визначення тем лекцій, планів кожної лекції і відповідно сітки годин на тему – це серйозна методична робота викладача. Від оптимального її вирішення в значній мірі залежить і науковий рівень викладання навчальної дисципліни.

Важливим завданням викладачів вищої школи було і залишається забезпечення двобічного процесу у підготовці фахівця з історії: викладач – студент, студент – викладач. На наш погляд, добре служать в цій справі Опорні конспекти лекцій. Справа в тім, що викладач, готуючи такий роздатковий матеріал, враховує конкретну аудиторію, розуміє, що його лекція, яку він читає в тій аудиторії, дає можливість студентам звірити відповідність її Опорним конспектам лекцій. З цієї обставини зовсім не впливає те, що викладач позбавлений можливості оновлювати свої тексти лекцій, робити під час лекції якісь нові акценти. Справа лише за тим, щоб такий творчий процес викладача був помічений студентами. Під час лекцій і особливо на семінарських заняттях викладач і студенти можуть і повинні вияснити причини, характер і сутність ось тих «розбіжностей», що мали місце в лекції.

Згідно з вимогами професіограми, вчена рада ВУЗу затверджує перелік і сітку аудиторних і позааудиторних годин обов'язкових навчальних предметів. Додаткові проблеми в складанні і тим більше виконанні навчального плану виникають в зв'язку з введенням на історичних факультетах додаткових спеціалізацій. Скорочення аудиторного фонду годин у вузах стало реальністю. Це повинно було спонукати факультети і кафедри до

пошуку альтернатив, які б компенсували ось цей «непопулярний елемент» в навчальному процесі. Опорні конспекти лекцій в певній мірі дозволяють це зробити. Справа в тім, що студент отримує і опрацьовує опорний конспект задовго до самої лекції. Це дозволяє викладачеві під час лекції обходити малозначимі події, факти і акцентувати увагу студентів перш за все на причинах, характері і наслідках визначальних історичних явищ. Це і є одним із шляхів до компенсації «втрачених» аудиторних годин у навчальних планах.

Кожен викладач мріє і намагається робити все можливе, щоб під час лекції дати студентам максимальну кількість інформації. Але про це швидше варто говорити в минулому часі. Тобто так було. В сучасних умовах організації навчального процесу в ВУЗі так уже не може бути. Тут виникає питання: а чи не звужуємо ми інформаційне поле, чим збіднюємо сам процес підготовки фахівця з історії. Думається, що ні, не збіднюємо. Тому що ми, використовуючи Опорні конспекти лекцій, не повинні забувати, що учбова інформація дня студента, немовби розширюється в часі. Адже студент окрім того, що працює під час лекції, а тим самим засвоює певну інформацію, має можливість самостійно отримувати інформацію із Опорних конспектів лекцій, які йому надав той же викладач.

Кожен викладач історії в своїй роботі використовує різні, з його точки зору найбільш доцільні для конкретної студентської аудиторії, прийоми і методи навчання.

Технічні засоби навчання завжди в цій справі були надійними помічниками. Сучасні технічні засоби навчання, до яких ми відносимо комп'ютерну техніку, зробили ці можливості практично необмеженими. Справа в тім, що підготовка викладачем Опорних конспектів лекцій – це ще не вся робота. Можна, сказати, що це лише перший, хоча і досить важливий етап на шляху оптимізації навчального процесу у вузі. Донести, зробити доступним Опорні конспекти лекцій для кожного студента в сучасних умовах може і повинна комп'ютерна мережа, яка існує у вузі. Звичайно, що використання комп'ютерної техніки передбачає комп'ютерну грамотність і викладачів і студентів. Множення Опорних конспектів лекцій з допомогою ксероксів тільки на перший погляд може здатися легшим і доступнішим шляхом передачі інформації студентам. Навіть потужна поліграфічна база, яку має сьогодні наш університет, не спроможна вирішити всеохопність і реальну доступність до Опорних конспектів лекцій так, як це робить комп'ютерна мережа.

Використання студентами Опорних конспектів лекцій в комп'ютерному вимірі, чи з допомогою розмножувальної поліграфічної техніки – ставить питання про співвідношення Опорних конспектів лекцій і консультаційної роботи викладача. Чи не підміняють часом Опорні конспекти лекцій консультації викладача, чи не роблять вони таку форму роботи зайвою? Думається, що така точка зору є необгрунтованою. Хоча б тому, що студент відчуває потребу в консультації з боку викладача при підготовці до семінарських занять і до екзамену. Ці етапи в навчальному процесі є такими, що впливають, чи скажімо беруть початки з Опорних конспектів лекцій і власне – лекції. Консультації викладача в такому разі набирають більш конкретного змісту. Періодичність консультацій з використанням в навчальному процесі Опорних конспектів лекцій може бути змінена в сторону їх зменшення.

Вважаємо за доцільне відзначити, що Опорні конспекти лекцій варто готувати і запроваджувати у навчальний процес перш за все з фундаментальних історичних дисциплін і особливо тих, які вивчаються учнями в загальноосвітній середній школі. Справа в тім, що між нинішнім студентом і завтрашнім вчителем не повинно бути розриву в його методичній підготовці. Опорні конспекти лекцій, які кожен студент має можливість придбати, і повинні бути ось тією ланкою, яка дозволить молодому вчителю звертати свою теоретичну частину уроку з тим, як це робилося в університеті.

Опорні конспекти лекцій, як про це уже було сказано вище, це двосторонній процес – від викладача до студента і навпаки. Ми по можливості намагалися розкрити чимало позитивних сторін в цьому процесі для студента.

Кожен з викладачів, хто готував Опорні конспекти лекцій з одного із навчальних предметів, зустрічався з чималими труднощами. При чому вони були і методичного і методологічного характеру. Попробуємо показати це на прикладі підготовки Опорних конспектів лекцій курсу «Новітня історія країн Європи і Америки 1918-1945 рр.». Названий курс завершує вивчення студентами історичного факультету комплексу дисциплін з всевіт-

ньої історії. Подією, яка розмежовує епохи нової та новітньої історії є закінчення Першої світової війни. Це стало відправною точкою процесу докорінного оновлення світу, країн Європи і Америки зокрема. Основним змістом періоду 1918-1945 рр. новітньої історії був прискорений, хоча і не позбавлений коливань і суперечностей економічний прогрес передових країн Європи і Америки. Їх перехід від індустріального до постіндустріального суспільства, суспільно-політична нестабільність в багатьох із них, виникнення тоталітаризму в Європі, активізація лівих і правих міжнародних рухів і їх блоків, що привело до найбільшої трагедії людства – Другої світової війни. За цим стислим переліком сутнісних явищ в історії країн Європи і Америки знаходиться безмежна кількість історичних фактів, подій. Неоднозначно оцінюється місце та роль великої кількості історичних осіб, трагічною була доля мільйонів людей.

В лекціях викладача (скільки б їх не було за навчальним планом) упоратися з таким історичним масивом дуже важко або і неможливо. Опорні конспекти лекцій в значній мірі полегшать цю роботу. По-перше, історичний матеріал періоду 1918-1945 рр. можна розділити на три частини.

Перша частина – загальна характеристика політичного і соціально-економічного становища в країнах Європи і Америки між двома світовими війнами. Щодо розгляду проблем першої частини, а саме загальної характеристики політичного і соціально-економічного становища в країнах Європи і Америки між двома світовими війнами – зрозуміло, що в тих питаннях окрім загальних рис були і особливості. В Опорних конспектах можливість такої акцентації цілком виправдана і корисна. Причому це показано в тісному взаємозв'язку з розвитком аналогічних процесів на європейському і американському континентах.

Аналіз міжнародних відносин і суспільно-політичних течій і рухів зроблено саме в цій частині Опорних конспектів. Адже вони самим безпосереднім чином впливали на політичне і соціально-економічне становище в кожній окремо взятій країні і на континентах в тому числі.

Друга частина – в її основу покладено країнознавчий принцип висвітлення історії народів двох континентів. При чому за рамками названого курсу залишено історію народів країн південних і західних слов'ян, оскільки вона вивчається в окремих курсах. З історії СРСР розглядається лише європейський (західний) напрям його політичного і соціально-економічного становища. Вважаємо, що східний напрям особливо зовнішньої політики доцільно вивчати в курсі історії країн Азії і Африки.

Третя частина – історія Другої світової і Великої Вітчизняної війни на території СРСР (так історично сталось, що вона була лише на європейській частині його території).

Робота над структуруванням Опорних конспектів на цьому не завершилася. Була відчутна потреба виділити, особливо в другій частині конспектів, ряд тем, які б надали можливість студентам поглиблено вивчати і історію тих країн і народів Європи і Америки, які були причетні до її творення самим безпосереднім чином і відігравали визначальну роль в появі історичних подій і їх суттєвому впливу на політичне соціально-економічне становище сусідніх народів. До таких країн ми відносимо Великобританію, Францію, Німеччину, Італію, Іспанію, СРСР на європейському континенті і США і окремі країни Латинської Америки – на американському континенті.

Вважається за доцільне відступити від прийнятої в навчальній літературі послідовності вивчення історії країн Європи і Америки. Перш за все беремо для розгляду країни Європейського континенту, а потім – Американського. Європейські, країни розташовуємо таким чином: Великобританія, Франція, Німеччина, Італія, Іспанія, країни Центральної і Північної Європи та СРСР.

Третя частина Опорних конспектів присвячено одній проблемі – Другій світовій війні. Виділяємо такі вузлові питання: причини, характер на тлі Другої світової війни; бойові дії в 1939-1941 рр. на території Західної Європи та окупація її Німеччиною; вступ радянських військ на територію Західної України, Західної Білорусії та радянсько-фінська війна; початок війни Німеччини проти СРСР та основні напрямки військово-

мобілізаційної діяльності радянського керівництва; бойові дії на території Центральної і Західної Європи в 1944-1945 рр.; підсумки Другої світової війни та її уроки.

Таким чином, Опорні конспекти лекцій з курсу «Новітня історія країн Європи і Америки 1918-1945 рр.» виступають як важливий, хоч і не єдиний методичний засіб та мають застосовуватися викладачами в комплексі під час підготовки молодих фахівців з історії.

Pavlo Korinenko, Yuriy Ivashchenko

URGENT PROBLEMS OF APPLYING INNOVATIONAL IN THE PROCESS OF TEACHING HISTORY OF FOREIGN COUNTRIES

The questions of significance of supporting notes for a teacher in the newest history of European countries and the USA in the 1918-1945. For training history teachers at pedagogical university are considered in the article.

Special accents made on supplying the double – sided connection between a teacher and a student in this process. The structure of the branch of science is founded which is optimal from the point of view of the teacher and the student and provide rather high standard of mastering of extensive historical material.

УДК 94(378.147: 681.142)

Тетяна Гонтар

МЕТОДИКА РОБОТИ З КОМП'ЮТЕРНИМИ КОМПАКТ-ДИСКАМИ ПРИ ВИВЧЕННІ ІСТОРІЇ СЕРЕДНІХ ВІКІВ

У статті розглянуто методика використання компакт-дисків у підготовці учителя історії в університеті, подано рекомендації щодо їх застосування з ілюстративною та інформаційною метою як на лекціях та семінарських заняттях, так і для організації самостійної роботи студентів.

Перспектива створення спеціальних навчальних комп'ютерних програм з історії не виключає, а навпаки, передбачає необхідність включення в навчальний процес тих наявних вже сьогодні можливостей, які самі стануть стимулом у подальших пошуках удосконалення навчального процесу в нових умовах його комп'ютеризації.

Найявні компакт-диски з історії з комерційних міркувань не передбачені, здебільшого, для використання саме у вузі. Навпаки, їх автори зацікавлені у розширенні кола людей, що можуть виявити до них інтерес. Звідси витікає орієнтація творців компакт-дисків на історичну тематику на абітурієнтів або на всіх, хто вивчає історію, цікавиться історичною проблематикою. Враховуючи запити ринку, автори історичних пізнавальних програм орієнтуються насамперед на ті історичні проблеми, де наявні можливості використати багатий ілюстративний матеріал – подати якісні репродукції картин, зображення музейних колекцій. Зрозуміло, що користувачів компакт-дисків зацікавить саме ілюстративна їх сторона в комплексі з поясненнями – текстовими та звуковими, а не інформація сама по собі, яка може міститись і в книзі.

Іншим шляхом є орієнтація на сенсаційність та екзотичність певного історичного матеріалу, знову ж таки в комплексі з його якісною ілюстрацією. Такими є компакт-диски «Історія піратства», «Семь чудес света», «Историческая энциклопедия», «Биографии выдающихся людей»

Окрему групу складають програми-репетитори з дозованою інформацією серією питань і часто оригінальною системою оцінки та рекомендацій подальшого вивчення курсу. Вони орієнтовані на самостійну роботу, в більшій мірі, ніж всі інші.

Хоча більшість згаданих програм створені для індивідуального використання, у вузівському вивченні історії до них доцільно звертатись не лише в ході самостійної роботи студентів, але і на заняттях.

При наявності спеціально обладнаних великим екраном і відео аудиторій, ілюстративний матеріал поданий в компакт-дисках, може бути використаний на лекціях. У вивченні теми «Скандинавські країни у IX-XI ст.» доцільно використати подану в компакт-диску «История пиратства» інформацію про будову і зовнішній вигляд човнів вікінгів, географію їх походів, особливості озброєння і відповідний відеоряд, що буде оригінальним і яскравим включенням у виклад матеріалу лектором.

При вивченні теми «Англія в XVI – першій третині XVII ст.» у питанні про особливості англійського абсолютизму сюжет із вищезгаданого компакт-диску, присвячений англійському піратству, може бути використаний для ілюстрації такої особливості, як покровительство (протекціонізм) мореплавству і торгівлі. На компакт- диску міститься інформація про пірата Дрейка, викладена та відповідно ілюстрована історія прийняття його на королівську службу Єлизаветою I. Окрім портретів історичних осіб, тут міститься зображення корабля Дрейка «Золота лань», карта-схема його навколосвітньої подорожі, міститься інформація про стан відносин між Англією та Іспанією тощо.

Включення такого ілюстрованого матеріалу на протязі 7-8 хвилин не лише унаочнить розповідь лектора, але й приверне увагу студентів до можливості подальшого самостійного ознайомлення з компакт-диском.

З аналогічною метою – для ілюстрації озброєння, ходу воєнних дій, може бути використаний відповідний сюжет з компакт-диску «История мира» при вивченні теми «Тридцятилітня війна».

Разом з тим значно ширші і різноманітніші можливості використання компакт-дисків на семінарських заняттях, де розгляд питань носить характер їх обговорення. Тут їх матеріал може бути використаний не лише для ілюстрації, але й для співставлення з висвітленням питань в науковій історичній літературі, для обґрунтування своєї точки зору як викладачем, так і студентом, для постановки проблемних питань, для розгортання дискусії.

Проблемою залишається те, що для оперативного використання компакт-дисків необхідна їх повна надійність, в той час як неліцензована продукція може давати технічні збої – «зависання», не завжди відкривається потрібна інформація, ненадійність звукового супроводу, особливо в режимі використання через мережеве оточення тощо. Все це однак не є підставою для відмови від використання наявної історичної інформації.

Найбільший інтерес студентів викликає використання на семінарських заняттях компакт-дисків, що ілюструють мистецькі твори. Так, при вивченні теми «Італійський гуманізм» компакт-диски «Мазаччо», «Библийские сюжеты в изобразительном искусстве» дають можливість не лише ознайомитись з якісними репродукціями картин Мазаччо, Джотто, Леонардо да Вінчі, Мікеланджело, Рафаеля та інших художників Відродження, але й розглянути їх у фрагментах, деталях, звернутись до мистецькознавчих пояснень. Інформацію компакт-дисків можуть коментувати і студенти, якщо ознайомлення з ними відбулось до заняття – при підготовці реферетивних повідомлень, індивідуальних завдань тощо.

Матеріали компакт-дисків можуть бути рекомендовані для здійснення індивідуальної навчально-дослідної роботи. При цьому студенту доцільно рекомендувати перегляд з метою одержання інформації конкретних компакт-дисків.

В роботі з компакт-дисками важливим є дотримання певних принципових правил. Першим є роз'яснення студентам того факту, що інформація на компакт-диску є результатом реферування наукової та науково-популярної літератури, а не пошукової дослідницької діяльності його авторів і носить характер популяризації історичних знань. Таким чином, ця інформація не є альтернативою монографічним дослідженням і науковим статтям з історії. У більшості випадків автори компакт-дисків подають списки використаних джерел, в інших ці джерела можна визначити самим.

По-друге, важливо залучити самих студентів до роботи з компакт-диском, показати закладені в ньому можливості, наприклад, детального розгляду ілюстрацій, їх збільшення, залучення довідок, списків літератури тощо.

По-третьє, пояснити студентам принцип підбору матеріалу на кожному рекомендованому для ознайомлення компакт-диску, оскільки завдання їх творців найчастіше не полягають в ілюстрації та поглибленні вивчення вузівських курсів історії, зокрема, історії середніх віків, а значить висновки, що містяться в них, далеко не завжди є науково обґрунтованими.

При всіх багатих можливостях, які пов'язані з використанням комп'ютерної техніки в процесі професійної підготовки учителя історії наявні компакт-диски є тією реальністю, яку неможливо ігнорувати, хоча вона і не є визначальною.

Tetiana Gontar

EDUCATIONAL METHODS OF USING COMPUTER COMPACT DISCS WHEN TEACHING HISTORY OF MIDDLE AGES

The article deals with education methods of using computer compact discs while instructing a future teacher of history at a university and provides recommendations how to use them illustrations and information during lectures, seminars as well as independent work of students.

УДК 371.302.2

Олександр Худобець

ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ СТВОРЕННЯ НАУКОВО-НАВЧАЛЬНИХ ПРОГРАМ НОВОГО РІВНЯ

У статті розкрито деякі проблеми та перспективи створення науково-навчальних програм нового рівня. Також важливе місце відведено факторам, що зумовлюють розвиток перспективності даної сфери.

Бурхливий і одночасно неухильний розвиток комп'ютерних методологій та технологій стрімко відкриває новітні, раніше недосяжні можливості в усіх сферах сучасного суспільного буття і, зрозуміло, в розвитку наукових досліджень та навчальних методик, зокрема. Потенціал цих апаратно-програмних засобів, темп та характер їх якісних змін настільки значні, що вже зараз виникає низка принципово нових проблем саме в сфері можливого використання таких досягнень в майбутньому.

Найбільш активно розвивається тепер розробка та випуск компакт-дисків з різноманітними за змістом, формою та рівнем виконання мультимедійними екскурсіями, енциклопедіями, інтерактивними навчальними посібниками тощо.

Дія деяких факторів зумовлює постійне покращення в цій галузі:

Технологічний, що пов'язаний з нарощенням ємності носіїв, спрощенням та персоналізацією процесу запису або перезапису та відповідним його здешевленням.

Програмний та естетичний рівні виконання також мають стабільну тенденцію до покращення, коли до розробок залучаються професійні колективи та спеціалісти. Окремо слід відзначити практично невичерпні інформаційні та освітні потенційні можливості всесвітніх та спеціальних локальних телекомунікаційних **мереж** (INTERNET).

Огляд сучасних розробок мультимедійних екскурсій, енциклопедій та посібників крім позитивних моментів демонструє і певні вади, особливо з точки зору розвиваючого

навчання. Вони тим більше помітні, якщо взяти до уваги, що такі засоби навчання орієнтовані на старші вікові категорії учнів та учбові заклади достатньо високого рівня викладання та технічного оснащення. Абсолютна більшість цих програмних продуктів є практично чистими інформаційними електронними книжками з контекстно включеними мультимедійними уривками або графічними зображеннями *ілюструючого змісту*. Існує і інший, більш рідкісний стиль – певною мірою спрощений, дещо надмірно, як для сьогодення, дидактизований. Відчувається брак дуже важливого компонента – новаційного підходу.

Інформаційні та мультимедійні технології переводять сучасні наукові дослідження на небачені й неможливі раніше рівні збору даних, їх обробки та аналізу. Характерно, що ці тенденції та процеси притаманні не тільки так званим точним, природничим наукам, але й гуманітарним дисциплінам, де ефект застосування новітніх електронних засобів та технологій виявився найбільш потужним і різючим у порівнянні з попередньою добою. Для зберігання та обробки великих масивів інформації науковцями використовуються різноманітні потужні бази даних; засоби моделювання складних процесів та явищ, а також статичної оцінки їх тенденцій; програми візуалізації та презентації отримуваних результатів. Процес наукового дослідження, його теоретичні засади, методика аналізу-синтезу, хід робіт стають більш прозорими і доступними для контролю, спеціального вивчення й тиражування, якщо побудовані на електронній основі. Очевидно, що означені можливості є сенс застосовувати при розробці та створенні спеціально адаптованих навчальних комп'ютерних продуктів вищого рівня.

Цілком можливим є створення *синтетичного* науково-навчального продукту побудованого із залученням всіх необхідних програмних підходів. Інформаційні масиви управлялися б базою даних (БД) – так званий *енциклопедичний компонент*, зв'язана з БД географічна інформаційна система (ГІС) забезпечувала б просторовий аналіз та представлення даних (*функція атласу й екскурсії*); мультимедійні засоби інтегровані з БД і ГІС генерували б можливості *інтерактивної роботи* з наявними даними за окремими сценаріями.

Враховуючи сучасний швидкий розвиток технології персонального запису та перезапису компактних носіїв інформації, слід передбачити вже на стадії проектування потенційну можливість для розробника та користувача редагувати вихідні інформаційні БД і нагромаджувати їх власними дослідницькими пошуковими матеріалами, додавати нові або модифікувати існуючі інтерактивні сценарії; контекстно підключати новоотримані різноформатні візуальні матеріали; уточнювати і деталізувати електронні картографічні основи; нарешті, – стикувати з розробленою платформою нові підпрограми та модулі.

Найбільш значним положенням пропонованого підходу є ідея максимально можливої оригінальності концепції, змісту та методики створення науково розвиваючих комп'ютерних продуктів. Звичайні мультимедійні енциклопедії, екскурсії, так звані навчальні програми в абсолютній більшості є власне зручними в користуванні, ілюстрованими та оздобленими певними однозначними питаннями електронними довідниками-бібліотеками. Це безумовно потрібні та інформаційно місткі допоміжні засоби навчання; особливо тестування. Однак джерела, залученої в таких випадках інформації, відповідний візуальний ряд виявляються напрочуд тривіальними і, так би мовити, занадто «популярними». Не помилимося, якщо припустимо, що лівова частка вихідних матеріалів є сканованою електронною калькою з давно існуючих паперових енциклопедій, книжок, альбомів, буклетів тощо. Технічно це безумовно найбільш простий і значить – дешевий шлях. Проте з точки зору справжнього серйозного розвиваючого навчання, науковомісткого і пошукового, така «неоригінальність» і обмеженість стандартних «шкільних» компакт-дисків є цілком очевидною. Тут слід звернути увагу на два моменти.

По-перше, розробники, які залучають вже існуючі і створені дані і зображення практично суцільно порушують різноманітні авторські права. Марно шукати спеціальні відповідні угоди та знаки авторства навколо залучених чужих фотографій, текстів, реконструкцій або ще чогось подібного. Окремо вести мову про весь спектр проблем, пов'язаних з порушенням авторського права та законодавства тут явно недоречно. Можливо, слід лише підкреслити, що повсюдна тенденція до впровадження більш жорстких заходів

охорони авторського права значно звужує можливості легального розповсюдження та дистрибуції подібних продуктів.

По-друге, і це набагато важливіше, лише *оригінальні нові матеріали*, спеціально знайдені, створені, осмислені і відповідно подані здатні викликати справжній інтерес і зацікавлену увагу у досить освіченого і пересиченого сучасного користувача. Для розвитку пізнавальних здібностей, вмінь і навичок, а найважливіше – самої здатності творчо мислити, формулювати проблеми, знаходити шляхи і методи їх вирішення, підбирати варіанти презентації та перевірки отриманих рішень – для всього цього найбільш корисним буде саме шлях створення оригінальних дослідницько-навчальних програм на компактних носіях.

Предметом розгляду і всебічного аналізу тут буде *сам процес дослідження в розвитку* на всіх основних його етапах, в найбільш значимих його деталях. Донести до користувача справжню стратегію наукового пошуку, непросту роботу по отриманню первинної інформації, навіть певну його романтику, показати відгалуження дослідження, іноді невдалі спроби проникнення до раніше невідомих сфер знання – ось *завдання гідне спеціальної розробки*. Безумовно, що власне пізнавальний, інформативний аспект має бути реалізовано на найвищому рівні, тобто повинна бути обрана певна тема, місце, проблеми, засоби їх дослідження, і на прикладі вивчення цього комплексу, крім безпосереднього результату, можливо, якомога повно та всебічно висвітлити процес творення нового знання, хід та методи пошуку і наступного аналізу. По суті це можна вважати новою формою інтерактивного «живого» об'єкту наукового звіту по розробці окремої широкої проблеми з динамікою ходу робіт, підсумками обробки отриманих даних, окремими самостійними додатками тощо. Освітній і навчальний потенціал такої роботи незрівнянно вищий від типових сучасних розробок.

Окремо слід зазначити необхідність реалізації в такому проекті *комплексного підходу*, що дозволяє всебічно на різних рівнях деталізації вивчити різноманітні досліджувані явища і процеси, зберігаючи цільність та масштаб основної проблеми. В основу технологічної методології створення такого продукту, мабуть доречно покласти об'єктивний підхід, коли всі компоненти-дodatки, а саме – БД, графічні зображення, відеоматеріали, картопроекції та інші матеріали групуються навколо окремих об'єктів просторових часових тематичних.

Неодмінною вимогою слід також вважати додержання принципу максимальної візуалізації всіх інформаційних, аналітичних та дійових матеріалів. При чому не стільки ілюструючої візуалізації, скільки дійсно інформуючої, і такої, що на кілька порядків більш ефективна та ефектна ніж звичайна друкована інформація.

Якщо покласти в основу створення майбутньої комп'ютерної синтетичної програми комплексне дослідження давньої історії певного регіону або певної давньої людської спільноти, то вже на етапі розробки плану слід наперед визначити бодай основні специфічні завдання по збору відповідних матеріалів, які передбачити та виконати при здійсненні на всіх стадіях реалізації загального проекту.

По-перше, це стосується особливостей візуального ряду – професійна якість всіх типів отримуваних зображень (кольорові слайди, фото, креслення, графіка, карти, плани, відео, аудіо, 3D-графіка тощо), яку не завжди можна забезпечити.

По-друге, необхідне постійне справжнє співробітництво з висококваліфікованими спеціалістами-освітянами, здатними вникнути в коло реалізованих ідей і компетентно розробити саме справжню навчальну лінію такого проекту. В значній мірі від змісту і насиченості такої розробки буде залежати формування завдань, плану виконання всього проекту, вибір конкретних об'єктів дослідження, методів і способів його реалізації. В свою чергу, безпосередня практична участь фахових освітян на всіх етапах робіт дозволила б найбільш адекватно узгодити та взаємопоєднати всі проекції, суто науково-дослідну, навчально-пізнавальну, технологічну, художню тощо.

Думається, що практична спроба реального втілення такого задуму в життя була справжнім та вагомим внеском до пошуків гармонійної взаємодії між академічною, вузівською, педагогічною та прикладною технічною науками. Достатньо, очевидно, що замов-

ником (принаймі одним з них) проєктів подібного рівня мали б виступати серйозні освітні методичні центри.

Авторська оригінальність, наукова, навчальна та естетична якість такого проєкту обумовляють його методичне значення – початок нового напрямку виправдають затрачені ресурси та забезпечать гарантований доступ до самого широкого ринку розповсюдження.

*****

ШЛЯХИ ЗАСТОСУВАННЯ ТЕХНОЛОГІЇ ПРЕЗЕНТАЦІЇ У ПРАКТИЦІ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

За короткий час людина спроможна засвоїти та переробити великий обсяг інформації. Фактично ми сприймаємо демонстраційні матеріали в 60 тисяч разів швидше, аніж текст, який читаємо. Саме тому наочне подання інформації має велике значення при лекціях, публічних виступах, узагальненні досвіду тощо.

Медико-психологічні дослідження в галузі сприйняття та обробки інформації дають таку картину: 83% всієї інформації ми отримуємо через зорові органи; 11% – через слухові; 3, 5% – через запахи. 1, 5% – через тактильні рецептори

Запам'ятовування інформації відбувається таким чином: якщо ми сприймаємо тільки слухову інформацію – то запам'ятовуємо 20% матеріалу, якщо інформацію ми отримуємо тільки через зір – то запам'ятовуємо до 30% матеріалу. Коли йде шлях **комбінованого поєднання слухового та зорового каналів інформації**, то людина спроможна запам'ятати до 60% отриманої таким чином інформації.

Поки що не будемо зупинятися на питаннях методичного характеру застосування презентацій, але зараз хотілося виділити фактори, що говорять на користь їх поширення:

- Підвищують ефективність виступу, бо значний обсяг інформації йде через зорові та слухові рецептори одночасно;
- Полегшують розуміння і сприйняття поданого матеріалу;
- Зберігають доповідь у пам'яті значно довше;
- Збільшують психологічну вірогідність прийняття потрібних висновків, рішень, узагальнень;
- Скорочують час для подання проблеми.

Представництво фірми 3M в Україні – <http://www.mmm.com/market/ome> – що займається постачанням, сервісним обслуговуванням проєкційної техніки розробило ряд рекомендацій спрямованих на підвищення ефективності презентацій. Хотілося б зупинитись на деяких з них більш докладно:

Використовуйте для одного слайда **не більше однієї ідеї** вона запам'ятається краще, якщо буде розміщена окремо, аніж в групі з іншими.

Висловлюйте ідеї, думки просто, згрупууйте інформацію в невеликих за обсягом пунктах. Йдіть таким шляхом: резюме інформації в декількох фразах з подальшим її більш глибоким розгортанням. Використовувати потрібно не більше 6 слів у рядку й не більше 6 рядків на одному слайді.

Робіть повідомлення більш динамічними та цікавими за допомогою малюнків, графіків, діаграм, фотографій. Інколи доречно використання карикатур, шаржів тощо.

Інформація повинна бути зрозумілою з першого погляду, **сприйматися однозначно**.

Потрібно бути послідовним у виборі та використанні **фотмату плівки**, притримуватися єдиного стандарту. Краще, коли інформацію подано в горизонтальному форматі.

Використовуйте крупний жирний шрифт, який легко читається на відстані. Слід запобігати використанню різнопланового шрифту – краще застосовувати один тип шрифту на одному слайді та не більше двох під час всієї презентації

Привертайте увагу до своєї презентації відповідною **кольоровою гамою**, підбирайте кольори, що співвідносяться та гармонюють між собою: не використовуйте дуже яскравих фарб; не застосовуйте більше чотирьох кольорів одночасно.

Вибирайте тип плівки, який підходить до вашого друкарського обладнання.

Для зняття копій на плівку за допомогою копіювальних пристроїв застосовуйте тільки якісні оригінали.

Захищайте готові плівки спеціальними обкладинками Фліп-Фрейм: вони не дають слайдам подрятатись – важливі з них залишаються в хорошому стані і завжди готові до роботи; легко групуються по темах, підшиваються в папки; мають поля, що відсікають зайве світло; дають можливість робити коментарії, записи на полях з подальшим їх використанням.

Alexander Hudobec

SOME PROBLEMS AND PERSPECTIVES IN CREATION OF THE SCIENTIFIC CURRICULUM OF MODERN LEVEL.

The article exposes some problems and outlooks in creating scientific curriculums of modern level. It also grants attention to the factors that induce the development of the perspectives of that field.

УДК 04(477)

Світлана Лук'яненко

РОЛЬ ДОКУМЕНТАЛЬНИХ ДЖЕРЕЛ В КУРСІ ВИВЧЕННЯ ЕТНОГРАФІЇ УКРАЇНИ

Етнографія України є важливим чинником історії України. У статті розкрито роль документальних джерел в курсі вивчення етнографії України.

Предметом дослідження етнографії з'являються закономірності формування, розвитку та функціонування етнічних спільнот. Як наука вона поділяється на три області: кожна з яких має свій напрямок досліджень: теорія етносу, етогенез – етнічна історія окремих народів і груп, традиційно-побутова культура. І тому курс Етнографії України займає важливе місце в програмі підготовки студентів-істориків. При його вивченні вагомим документально-науковим чинником являється літописна історіографія. Студенти-історики з інтересом вивчають перші історіософські дослідження, які є витокami джерельної бази етнографії України – «Повість временних літ», «Літопис Руський», «Галицько-Волинський літопис». Саме з цих документів вони дізнаються звідки пішла їхня земля, як великі князі Володимир, Святослав, Ярослав Мудрий постійно турбувалися про те, щоб їх піддані знали й любили свою Батьківщину й мову, з пошаною відносилися до законів і традицій своїх предків. Знання документальної бази підводить їх до розуміння й того що тільки на такому тлі могла бути витворена демократична гуманна з високим рівнем освіти і науки перша держава українців – Київська Русь.

Намагаючись прокласти місток з минулого в сучасне, коли були створені демократична республіка – Запорізька Січ, Києво-Могилянська академія, найперша в Європі Конституція Пилипа Орлика аналізуємо зі студентами «козацькі літописи» (Самовидця, Граб'янки, Величка) і підводимо до думки, що творення сучасної української держави є логічним продовженням державницьких прагнень українців минулих століть.

Майбутній історик-фахівець не може обійти своєю увагою «Історію Русів» – створену на початку XIX ст. заглибившись в це багатоаспектне дослідження проиняте Буттям і свідомістю українського народу в історії, етнології, фольклористики, мові.

При вивченні курсу, окремі заняття присвячені характеристиці і аналізу праць М. Максимовича, П. Куліша, О. Срезневського, С. Сумцова, Ф. Вовка, М. Грушевського, А. Кримського, І. Франка, Б. Грінченка, М. Костомарова, В. Гнатюка. Ці історичні постаті

піднесли проблеми українського етносу до загальнослов'янського і світового рівня. Вивчення їх праць є обов'язковим елементом курсу Етнографія України, оскільки основна ідея їх творів полягає в тому, що для вимог про існування, розвиток, суверенність мови, історії, культури, держави, постає історично підтверджене буття українського народу, якому самим Богом, природою закладено самореалізуватись. І усвідомили: для реалізації цієї місії необхідна державність, свобода, суверенність кожної особистості і нації. Саме через цю призму при ретельному вивченні вищезгаданих документів і праць у студентів викристалізовується чітке розуміння генезису українського етносу, його історії, матеріальної і духовної культури, місця серед інших народів, ментальності та правоспроможності державотворення на сучасному етапі

Список використаних джерел

1 Кононенко П.П. Українознавство – К.: Заповіт, 1994. – 317с. 2.Українське народознавство (за ред. Павлюка С.П.) – Львів: Фенікс, 1994 – 603с. 3 Культура і побут населення України (авт. Колектив Паулюк В.І) - К.: Либідь, 1993 – 284с

Svitlana Lukyanenko

THE ROLE OF DOCUMENTARY SOURCES IN THE ETHNOGRAPHY OF UKRAINE COURSE

The Ethnography of Ukraine is one of the main parts History of Ukraine. The object of Ethnographic investigation is regularity of development and function of ethnic society.

УДК 911:9.:502

Марія Алексієвець

ТЕСТОВИЙ МЕТОД ОЦІНКИ ЗНАТЬ СТУДЕНТІВ ПРИ ВИКЛАДАННІ СОЦІОЕКОЛОГІЇ НА ІСТОРИЧНОМУ ФАКУЛЬТЕТІ

У статті викладено застосування тестової оцінки якості успішності майбутніх істориків при викладанні соціоекології.

Необхідність докорінного вдосконалення підготовки фахівців на основі прагматичної спрямованості, враховуючи кон'юнктуру ринку праці в сучасних умовах та досвіду, як вітчизняного, так і зарубіжного, зумовлює в навчальному процесі широке використання інноваційних технологій та інформаційних систем, нових методів оцінки знань студентів. Системне використання здобутих теоретичних знань передбачає формування у студентів цілісного педагогічного мислення, професійних умінь й навичок проектувати навчання на основі самостійної роботи, здійснювати педагогічний аналіз і самоаналіз, визначати структуру, зміст предмета. У цьому контексті винятково важливу роль відіграє тестовий метод оцінки знань студентів при викладанні окремих навчальних дисциплін. На жаль, цей вагомий метод засвоєння студентами змісту навчання останнім часом недостатньо використовується. Як відомо, тестова методика контролю успішності студентів отримала широке визнання на заході. І це природно. Вона здобула таке визнання у викладачів, перш за все, через об'єктивність. Точність тесту, як правило, досягається завдяки виконанню відповідних умов до нього та можливості математичних методів обробки тестових показників.

Тестові завдання виконують не тільки інформаційно-технологічну функцію, але й, на нашу думку, є коректним засобом виміру характеристик особистості суб'єкта навчання. Для досягнення якості контролю, його багатофункціональності доцільним є використання різних методів педагогічного контролю. Педагогічна наука і практика визначила основні форми контролю: поточний, тематичний, рубіжний, підсумковий. У контексті цієї праці

найбільшу увагу звернено на поточний контроль, оскільки саме його модернізація здатна значною мірою змінити значення тематичного, рубіжного й підсумкового, досягнути оптимального поєднання і співвідношення, насамперед, поточного контролю та заключної перевірки знань студентів. З усіх основних функцій контролю (діагностичної, навчальної, організуючої і виховної) найбільш важливою у цьому зв'язку є діагностична, метою якої є оформлення об'єктивної інформації про ступінь підготовки студента, виявлення рівня знань, умінь й навичок.

Звичайно, тестові завдання, як метод і форма контролю не замінюють собою інших дидактичних засобів навчання. Вони спрямовані на те, щоб виявити досягнення і вади навчального процесу. Робота над тестовими завданнями може ефективно забезпечити здійснення поточної, поетапної та підсумкової атестації результатів навчальної діяльності студентів. Крім цього, використання тестових завдань дає також значно підвищити відповідальність майбутніх фахівців за результати своєї діяльності, скорегувати дії викладача від передачі знань і способів діяльності він повинен перейти до коректування індивідуальної системи розвитку студента.

Ми не абсолютизуємо тестову форму контролю знань студентів. Вона має право на існування поряд з іншими методами і формами перевірки знань. Як засіб діагностики, що використовується у вітчизняній педагогічній практиці, тести мають свої переваги і вади. Результати розв'язування тестових завдань, на жаль, не завжди можуть сприяти виміру динаміки розвитку індивідуальних здібностей студентів, позбавляють його і викладача живого, безпосереднього спілкування, а також визначити рівень інтелектуальних ресурсів суб'єкта.

Викладаючи на історичному факультеті основи соціоекології, ми набули певного досвіду тестової оцінки якості успішності майбутніх істориків. Тестування у «паперовій» формі протягом 1993–2000рр. авторка застосовує на заняттях неодноразово і двічі успішно. Про анкетування і проведення тестів студенти, як правило, повідомляються заздалегідь, що зумозляє їх певні стимулятори, спрямовані на ефективне вивчення матеріалу підручкової та спеціальної літератури. Практика свідчить, що тести, по-перше, викликають додатковий інтерес до навчання просто через свою нестандартність щодо інших форм контролю знань, а, по-друге, підвищують рівень здорової конкуренції у процесі вивчення навчального матеріалу. Є, зрозуміло, і інші плюси, наприклад, можливість оперативно спитати всіх студентів з основних розділів предмету з однаковою «міркою», якою і є тест, підвищення рівня систематичності у процесі підготовки студентів, котра диктується «неминучістю» самим характером тестового контролю та ін.

Тестовий контроль можливий у «паперовій» формі, коли студентам видаються листи паперу з надрукованими тестами, але на нашу думку він, як свідчить практика посправжньому ефективний тільки в «комп'ютерному» варіанті. Висока технологічність тестового контролю добре сприяє цьому. Тому природним продовженням нашої діяльності є спроба створити автоматизовану систему подачі тестових завдань і математичної обробки їх результатів. Така система орієнтована як на студентів – вона повинна забезпечувати подачу завдань і являти результат їх тестування, – так і на викладачів, оскільки вона також повинна створювати можливості конструювати тести і організувати перевірку академічних груп студентів. Нам неодноразово приходилось брати участь у дискусіях зі своїми колегами з приводу правомірності застосування тестів як форми контролю знань студентів. Основні аргументи опонентів зводилися до примітивності тестів і неможливості замінити ними традиційної форми контролю. Щодо цього варто сказати, що, по-перше, педагогічні тестові завдання зовсім не повинні підміняти собою всі форми перевірки знань студентів. Вони мають свою, цілісно конкретну форму застосування – перевірку базових знань. Такі є в усіх науках – гуманітарних, природничих, точних. В соціоекології сюди можна віднести знання основних етапів виникнення і розвитку екологічного руху в Україні, відомих природознавців, історії створення і діяльності громадських екологічних організацій й товариств, визначення понять і т.д. Перевірка базових знань засобами тестового контролю дозволяє викладачу приділити більше уваги спілкуванню зі студентами на рівні теоретичних і концептуальних основ й висновків та узагальнень, перевірити традиційними формами не тільки знання, скільки розуміння проблематики навчальної дисципліни. Варто підкреслити, що саме перевірка базових знань є сферою тестового контролю.

По-друге, більшість викладачів знайома лише з однією формою тестових завдань, закритою, суть якої полягає у виборі правильної відповіді із декількох варіантів. Навіть при використанні цього методу слід пам'ятати, що виконання тестового завдання у такому варіанті вимагає від студента не просто дати прямолінійну відповідь на поставлені

запитання, не тільки продемонструвати свої знання, але й показати вміння «оперувати» цими знаннями, знаходити відповіді серед декількох. У цьому випадку студенти також повинні самостійно мислити, комбінувати, пізнавати, знаходити. При відборі матеріалу для подібного тестування знань студентів також доцільно використовувати і кількісний, і якісний принципи. Підготовка, організація тестового контролю у такому режимі, відбір матеріалу і його розподіл сприяє мобілізації знань, навичок і вмінь студентів, а також реальній оцінці знань, отриманих ними за певний період часу. Тож і таким підходом до організації тестового контролю нехтувати не можна. Однак існують і інші його форми до останніх трьох – на нашу думку, відносяться відкрита – доповнити недостатню смислову одиницю (термін, дату, ім'я, цифру – у спеціально залишене вільне місце); на відповідність – встановити відповідність між двома групами смислових одиниць); на визначення правильної послідовності – встановити правильну послідовність фактів, подій, термінів у їх визначенні). Уже грамотне поєднання цих чотирьох форм дає можливість створити дуже цікаві і корисні тести. І, врешті-решт, існує поле для творчості. Хоча слід бути дуже обережним, бо застосування тестових завдань як форми контролю знань – це справжня наука, не дивлячись на візуальний нібито примітивізм.

Поширення тестів як форми контролю знань студентів в умовах посилення уваги до самостійної, індивідуальної роботи студентів все більше прокладатиме дорогу у навчальних закладах. І тут у нас, як у викладачів, так і, особливо, студентів, котрі володітимуть комп'ютерними технологіями, практично необмежене поле для творчої діяльності у справі ґрунтовного оволодіння навчальним матеріалом.

Список використаних джерел

1. Аванесов В.С. Основы научной организации педагогического контроля в высшей школе. – М., 1989. – 167с.
2. Аванесов В.С. Научные проблемы тестового контроля. – М., 1994. – 136с.
3. Бабанек Ю.К. Методы обучения в современной общеобразовательной школе. – М.: Просвещение, 1985. – 208с.
4. Бондар В.І. Дидактика: ефективні технології навчання студентів. – К.: Вересень, 1996. – 179с.
5. Державна національна програма «Освіта» (Україна XXI століття). – К., 1994.
6. Владимирова В.А. Опыт создания системы тестового контроля на историческом факультете // Модульно-рейтинговая технология обучения (Опыт применения в вузе и средней школе). – Барнаул, 1993. – С. 167-182.
7. Сидорцов В.Н., Батыкина Е.Н., Коменко В.Н., Липшицкая О.Л., Носевич В.П. История информатики. – Минск, 1998. – 316с.
8. Равен Дж. Педагогическое тестирование. Проблемы, заблуждения, перспективы. Пер. с англ. – М., 1999. – 144с.
9. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии. Учебное пособие. – М.: Народное образование, 1998. – 256с.
10. Чайка В.М. Педагогіка в кросвордах, чайвордах і тестових завданнях. Навч. посібник. – Тернопіль, 1998. – 124с.
11. Чайка В.М. Педагогіка (тестові завдання). Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – Тернопіль: ТДПУ, 2000. – 168с.

Maria Alexiyevets

TEST METHOD IN THE ASSESSMENT OF STUDENT PROFICIENCY IN TEACHING SOCIOECOLOGY AT HISTORY DEPARTMENT

The article deals with the usage of the test assessment of the quality of the future historian Knowledge in teaching teaching socioecology.

УДК 378.147:94

Леся Алексієвець

РОЛЬ НАВЧАЛЬНИХ ЕКСКУРСІЙ У ПОГЛИБЛЕННІ ЗНАНЬ СТУДЕНТІВ З ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ

У статті розглядається роль навчальних екскурсій у поглибленні знань студентів з вітчизняної історії. Увага приділяється досвіду екскурсійної роботи на історичному факультеті Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Розбудова системи освіти, яка відбувається в Україні, викликає нагальну необхідність підвищення якості навчання на всіх його рівнях. При цьому особлива увага приділяється вивченню історії. Нині країна потребує висококваліфікованих істориків – з широким кругозором і ґрунтовними знаннями.

Практика викладання історії показує раціональність підвищення ефективності навчання історії шляхом проведення екскурсій, які сприяють поглибленню вивчення як історії краю, так і всьому історії України.

Відомо, що екскурсії є одним із важливих джерел знань. Вони покликані привертати увагу, зацікавлювати, збагачувати наочністю матеріал, що вивчається. Знайомлячи із закономірностями розвитку людського суспільства, з історичними явищами, подіями, екскурсії конкретизують уявлення про історичні процеси, показують місця, де вони відбуваються та пам'ятки матеріальної і духовної культури. Історичні екскурсії як в природних умовах, так і в музеях, реалізують принцип наочності викладання історії: допомагають накопичувати конкретно-образний матеріал у процесі осмислення якого відбувається розвиток історичного мислення. Вони сприяють розширенню кругозору та підвищенню культури.

Розгляд проблеми показує, що екскурсія визначається як поїздка або похід куди-небудь з метою відвідати, оглянути що-небудь [1:882]. Поняття походить від *excursio* (лат.) - поїздка, і означає колективне відвідування визначних місць, музеїв і т.ін. з навчальною чи культурно-просвітницькою метою, сумісну діяльність екскурсора та учасників у ході вивчення явищ дійсності, що розглядається в природних умовах чи у спеціально створених сховищах колекцій [2:1394: 3:8].

Проведений аналіз спеціальних праць показує, що існує три основних типи історичних екскурсій, які відрізняються за змістом та організацією: краєзнавчо-історичні, далекі й музейні [3:11].

У пізнанні місцевого краю, його історії та сучасного становища важливу роль відіграють краєзнавчо-історичні екскурсії. Зазначимо, що розрізняють декілька їх видів. Одними із найбільш цікавих є історичні, що передбачають відвідування пам'ятних місць, вулиць і площ, пов'язаних з історичними подіями, огляд пам'яток матеріальної культури (курганів, залишків давніх валів, фортечних укріплень, архітектурних будов). Історичні екскурсії знайомлять з обстановкою і місцем подій, що відбувалися, речовими пам'ятками минулого. Вони вносять в історичне уявлення образність, конкретизують знання, виховують вміння бачити головне, пов'язуючи місцеве із загальним.

Окрім того, серед краєзнавчо-історичних також виокремлюються екскурсії в сучасність, що знайомлять з нинішнім життям краю; історико-культурні, що характеризують побут і культуру; історико-біографічні - по місцях, пов'язаних з життям та діяльністю відомих політичних і громадських діячів, письменників, учених в краї; топографічні, коли дається матеріал не на одну визначену, а низку тем. На практиці широко використовується топографічний принцип при проведенні екскурсій по вулицях міста. Вони передбачають вивчення матеріалу історичного, культурно-історичного та

біографічного. Він подається багатопланово, але в цілому екскурсія дає повне уявлення про місто, село, область у всій складності історичних зв'язків, комплексно охоплюючи різноманітні питання, які топографічно разом пов'язані.

Окремий вид краєзнавчо-історичних екскурсій становлять археологічні, які проводяться не лише в музеї для ознайомлення з речовими доказами діяльності людини в далекому минулому (знаряддя праці, зброя різноманітні посуд та прикраси), але і в місця розташування городищ, селищ, стоянок, курганів, де вчені проводять розкопки. При цьому учасники екскурсій можуть спостерігати і навіть працювати разом з археологами.

З історичними, тісно межують літературознавчі екскурсії, які пов'язують історію та літературу. Художні твори можуть бути ілюстративним матеріалом для пояснення і доповнення, що слугує глибшому розумінню епохи та історичних подій. Вони також є джерелом історичної екскурсії.

При вивченні історії відзначають роль комплексних екскурсій, характерними особливостями яких є розкриття об'єкта, який вивчається, з різних точок зору. Такі екскурсії вимагають серйозної підготовки і домовленості керівників між собою [3:26].

Останнім часом розвитку і популярності набули далекі екскурсії походи та експедиції, які передбачають проходження значних відстаней від місця проживання з використанням залізничного, водного чи автомобільного транспорту. Сприймаючи історичні пам'ятки, подорожуючі яскравіше і повніше уявляють собі не тільки теперішнє, але й минуле країни, що має неоціненне значення для осмислення сьогодення. Далекі екскурсії, обов'язковим компонентом яких, як правило, є історичні, мають велике пізнавальне значення.

Музейні екскурсії є невід'ємним елементом вивчення історії. Музеї (від грец. *museion* - храм муз) - науково-дослідні і науково-просвітницькі установи, що здійснюють комплексування, зберігання, вивчення і популяризацію пам'яток історії, матеріальної і духовної культури [2:767]. Розрізняють такі типи музеїв: науково-просвітницькі, дослідні, навчальні та профмузеї: історичні, технічні, сільськогосподарські, природничо-наукові, мистецтвознавчі, літературознавчі та ін., а також меморіальні, комплексні, краєзнавчі і т.д. У цих стаціонарних установах зберігаються й експонуються історичні документи, пам'ятки матеріальної та духовної культури. Відповідно до профілів, екскурсії можуть бути історичними, меморіальними, художніми, краєзнавчими й т.д. Ефективним є предметний показ у музеї окремих історичних подій, процесів, діяльності історичних особистостей.

Зауважимо також, що кожній екскурсії передуює серйозна підготовча робота – визначення мети, теми, об'єкта маршруту, вивчення матеріалів і т.д. Важливим етапом є закріплення й оформлення її результатів.

Таким чином, історичні екскурсії дозволяють спостерігати і вивчати історію минулого і сучасного життя безпосередньо біля його джерел. Візуальне сприйняття історичних пам'яток у різних регіонах України дає великі можливості, зокрема студентам, ще раз осмислити, конкретизувати основні етапи історії, політичні події і явища, оцінити відомих діячів держави, культурних, національно-визвольних змагань, зрештою поглибити і закріпити знання з основних тем вітчизняної історії та культури. Безпосереднє ознайомлення з визначними місцями країни сприяє також визначенню їх ролі, місця, значення в соціально-економічному, політичному, культурному розвитку України. При цьому студенти можуть порівняти, зіставити результати практичної діяльності людей уже на сучасному етапі відродження української державності. Це – один бік навчальних екскурсій.

Проте є й другий, можливо, вагоміший. Навчальні екскурсії мають величезний виховний потенціал, сприяють вихованню громадськості, поваги до людини, держави, історії, зростанню особистості, певною мірою причетності до історичного творення. Впровадження у практику екскурсій розширює кругозір студентів, впливає на формування їхніх переконань.

Тому історичні факультети університетів і педагогічних інститутів повинні давати студентам конкретний матеріал з історії краю, знайомити майбутніх вчителів з

методичними основами проведення екскурсій, організовувати їх участь в екскурсіях різних типів. Цим шляхом повинні йти, на нашу думку, й інститути вдосконалення вчителів стосовно вчителів історії.

Досвід у підготовці висококваліфікованих істориків має історичний факультет Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. На факультеті зміст, основні форми і методи навчання визначаються системним підходом до підготовки історика нового покоління. Особливе місце займають виробничі практики (археологічна, етнографічна, музейна, архівна, краєзнавча) та екскурсії по визначних місцях області та України.

Цілісна система екскурсій, яка склалась на факультеті, по праву займає одне з центральних місць у навчальному процесі. Її складовими уже стали музейні екскурсії, екскурсії до визначних місць краю і т.д. Зокрема, для першокурсників традиційним є відвідування музею-садиби В. Гнатюка у Велесневі (Монастириський район). Ознайомлення з документами, матеріалами, речами допомагає відчутти віяння історії життя і діяльності відомого вченого і водночас посилює значущість і відповідальність навчання у вузі, який носить його ім'я. Студенти відвідують й інші музеї краю: Тернопільський державний краєзнавчий, художній, Соломії Крушельницької (с. Біла Тернопільського району), Богдана Лепкого (м. Тернопіль), та інші.

Окрім цього, відбуваються екскурсії по містах і селищах Тернопільської області: Збараж, Кременець, Почаїв тощо. Студенти II, III курсів відвідують музеї України, ознайомлюються з історичними місцями, пам'ятками Львова, Кам'янця-Подільського, Хотина та ін.

Особливу увагу хочемо привернути до далеких екскурсій. Зокрема, наприкінці жовтня 2000 р. студенти-історики відвідали визначні міста України. Тільки їх перелік вражає своєю історичною вагомістю: Тернопіль-Переяслав - Хмельницький - Канів - Черкаси - Чигирин - Суботів -Холодний Яр - Умань - Тернопіль. Кожне з них посідає особливе місце в історії України.

Незабутнє враження залишилося після перебування у Переяслав -Хмельницькому. У цьому місті знаходиться Національно-історико-етнографічний заповідник "Переяслав" - один з найбільших в Україні, 371 пам'ятка історії та архітектури, 25 тематичних музеїв у фондах яких зберігається 186 тис. експонатів (серед них колекції, які мають світове значення), 11 церковних споруд, 16 витряків, збірка давньої кам'яної скульптури та поховальних скринь епохи міді та бронзи, матеріали поселень трипільської культури, скіфського часу, колекції давньоруських знахідок древнього Переяслава, козацького періоду, стародруків XV-XVI ст., етнографії.

Хвилюючими були хвилини перебування на Тарасовій горі у Каневі. Подальший шлях подорожі пролягав козацькими місцями Наддніпрянщини. Серед них - Чигирин - козацька столиця часів національно-визвольних змагань 1648-1657 рр., Суботів - родова резиденція гетьмана Богдана Хмельницького і місце його поховання. Студенти і викладачі мали можливість ознайомитися з історією Холодного Яру і любоватися красою Уманської "Софіївки".

На основі екскурсії студент історичного факультету Василь Івашків підготував фільм «Шляхами звитяг», що поповнив відеотеку факультету. Цікавий тригодинний навчальний історичний матеріал можна використовувати при вивченні курсів історії України, історії культури.

Згідно з програмою факультету до 10-ої річниці незалежності України заплановано відвідати історичні місця за маршрутом Тернопіль - Умань -Одеса - Ізмаїл - Білгород-Дністровський - Тернопіль, а також Хортицю, історичні місця Дніпропетровщини, Запоріжжя та Києва.

Таким чином, історичні екскурсії, віддаючи велику увагу минулому, формують сучасність. Викладене вище бачення проблеми дозволяє стверджувати, що проведення екскурсій та їх матеріал можуть бути ефективно використані як для поглиблення знань з історії вітчизняної історії, так і для дослідження низки її найбільш актуальних аспектів.

Список використаних джерел

1. Новий тлумачний словник української мови: У 4-х Т. - К. «Аконіт», 1998. - Т.1., А-Є

-- 910 с. 2. Большой энциклопедический словарь. – М.: «Большая Российская Энциклопедия». СПб.: "Норинт". 1998. – 1456 с. 3. Родин А.Ф., Соколовский Ю.Е. Экскурсионная работа по истории. – М.: «Просвещение». 1965. – 128 с.

Lesya Alexiyevets

ROLE OF THE EDUCATIONAL EXCURSIONS IN THE INTENSIFICATION OF STUDENT'S KNOWLEDGE ON NATIVE HISTORY

The article deals with the role of the educational excursions in order to extend student's knowledge on native history. The author focuses on the experience of the excursion work on the History Department of Ternopil Volodymyr Hnatyuk State Pedagogical University.

РОЗДІЛ

6

На допомогу
викладачам і студентам
вищих навчальних
закладів

УДК 94 (477)

Леся Алексієвець

ПОЛІТИЧНИЙ РОЗВИТОК ТА ЕВОЛЮЦІЯ ПАРЛАМЕНТСЬКОЇ СИСТЕМИ У ПОЛЬЩІ В 1918 – 1939 РОКАХ

У статті розглянуто загальні закономірності та особливості відновлення і побудови Польської держави у 1918-1939 рр., еволюцію її парламентської системи у міжвоєнні роки. Визначено головні тенденції становлення і розвитку польської державності, а також національну специфіку історичного поступу поляків у цей час.

Перша світова війна призвела до радикальних політичних, економічних і територіальних перетворень в багатьох регіонах світу та особливо на Європейському континенті. Уже на її завершальному етапі в Центральній і Південно-Східній Європі на фоні розпаду колишніх імперій відбувалися процеси національно-державного відродження, створювалися нові незалежні країни.

На початку ХХ ст. поляки, як і інші слов'янські народи, здобули втрачену державність і самостійність, але вже через два десятиліття фашистська навала поставила питання про їх етнічне та фізичне виживання. Доба Другої Речі Посполитої є одним з найважливіших кроків на шляху національного самовизначення і самоствердження. Вивчення досвіду її створення, внутрішньої та зовнішньої політики має бути повчальним і корисним для всіх відроджених держав Центрально-Східної Європи, зокрема, і для сучасної незалежної України. Адже історично, геополітично, економічно і культурно Україна і Польща належать до спільного регіону Європи.

На жаль, ще й досі ця проблема подається спрощено, без належного аналізу історичних передумов й конкретних обставин відродження і становлення польської національної державності в 1918–1939 рр. У пропонованому матеріалі на допомогу викладачам і студентам вищих навчальних закладів України на основі систематизації значного масиву фактажу, широкого кола джерел, які десятиліттями були закриті сучасних наукових праць вітчизняних та зарубіжних учених, авторка подає стислий виклад головних подій історії створення незалежної Польщі та її розвитку в період між двома світовими війнами, визначає головні загальні тенденції становлення і розвитку польської державності, а також національну специфіку історичного поступу поляків у цей час.

Головною метою лекції з зазначеної проблеми є розгляд таких двох основних питань:

1. *Загальні закономірності та специфічні особливості відновлення і побудови нової Польської держави.*
2. *Еволюція парламентської системи Польщі у міжвоєнні роки.*

Загальні закономірності та специфічні особливості відновлення і побудови нової Польської держави.

Наприкінці ХVІІІ ст. поляки втратили державну незалежність унаслідок трьох поділів (1772р., 1793р., 1795р.). Польське питання зійшло з міжнародної арени й перетворилося у внутрішнє питання Російської, Австро-Угорської та Німецької імперій. До складу Росії входило 10 губерній Королівства Польського – Варшавське генерал-губернаторство. Західні та північні польські землі, що належали Німеччині, входили до складу прусських провінцій: Східної та Західної Пруссії, Великого Познанського князівства (після 1850р. назва зникає), Помор'я, Бранденбургу та Сілезії. Однією з так званих країн Австро-Угорської імперії була Галичина, що складалась із 79 циркул. до яких входили також Краків і Львів. Частина Галичини (на захід від р. Сян) називалася Західною, а інша, де

переважало українське населення, – Східною. Був період, коли цей поділ існував офіційно, але зі створенням Галицької автономії в 1867р. його скасували. Однак відмінності між Західною і Східною Галичиною зберігалися. Господарський розвиток польських земель був дуже неоднорідним і мав досить виразні територіальні відмінності. У суспільно-політичному житті найхарактернішою тенденцією залишалося прагнення правлячих кіл трьох імперій якомога глибше асимілювати поляків, позбавити їх національних ознак. Так, у Російській імперії послідовно проводилася далекоюсяжна програма русифікації, яка охоплювала шкільництво, адміністрацію й судочинство, придушувалися будь-які прояви національної самосвідомості. Польське населення в Познанському герцогстві, Помор'ї, Сілезії, Східній та Західній Пруссії зазнавало посиленого онімечення, арсенал засобів якого запровадив ще О. Бісмарк. Наприкінці XIX ст. відбувається формування основних політичних течій. У роки Першої світової війни склалися три політичні табори, які боролися за відновлення польської державності. Перший, під керівництвом лідера Польської соціалістичної партії Ю. Пілсудського (1867–1935), закликав стати на бік австронімецького блоку, а другий, на чолі із засновником Національно-демократичної партії Р. Дмовським (1864–1939), став на бік Антанти і, відповідно, орієнтувався на Петербург. Третя орієнтація з польського питання була представлена лівими силами, які засуджували імперіалістичну війну і вважали, що тільки загальноєвропейська соціалістична революція й повалення влади буржуазії принесуть полякам соціальне й національне визволення. Цю концепцію розділяли діячі робітничого руху, об'єднані в партії Соціал-демократія Королівства Польського і Литви (СДКПіЛ) та лівому крилі Польської соціалістичної партії (ППС-лівий).

Восени 1918 р. стала очевидною поразка Четверного союзу, у Німеччині й Австро-Угорщині зростали антивоєнні настрої, прагнення до демократичних перебудов. Набували сили національно-визвольні рухи пригнічених народів. Революційні події в Росії, Німеччині та Австро-Угорщині робили реальними сподівання польського народу на відновлення національної державності. У Польщі почали створюватися органи влади. Утворення незалежної Польської держави відбулося в обстановці активізації демократичних і революційних настроїв населення. Це робило неможливим у країні на початку XX ст. встановлення монархії, як цього хотіла більшість польських політичних діячів. Вони у своїх політичних програмах зверталися до традицій великої держави, яка існувала до поділів Речі Посполитої. При цьому не бралася до уваги, що ситуація XX ст. у Східній Європі була зовсім іншою, ніж у кінці XVIII ст. Такі підходи значно ускладнювали реалізацію польського національного державотворення.

Друга частина польської громадськості, що гуртувалася навколо Національно-демократичної партії, відстоювала програму відбудови держави за допомогою держав-переможниць у війні. Центром їх став створений у 1917р. в Парижі Польський національний комітет (ПНК), визнаний країнами Антанти офіційним представником Польщі на міжнародній арені. Очолив його ідеолог ендеків Р. Дмовський. Засновники ПНК, та його прихильники вважали, що після закінчення військових дій комітет повернеться до Польщі, а утворена у Франції армія генерала Галлера, повернувшись на батьківщину, сприятиме формуванню нових органів влади. До складу майбутньої держави мали увійти значні території, на яких проживало непольське населення. Фактично мова йшла про відновлення історичних кордонів Речі Посполитої до 1772р., тобто першого поділу Польщі.

Юзеф Пілсудський та його прихильники вважали, що Польська держава повинна бути створена на основі земель, відвойованих у Росії та Австрії. Вони не вірили у можливість повернення територій, загарбаних пруським монархом у часи поділів Польщі. Однак воєнний розгром на фронті та революція в Німеччині створили умови для часткового усунення окупантів з польських земель і встановлення самостійних органів влади. Аналогічний стан спостерігаємо на польських землях, що належали Австро-Угорщині.

На початку жовтня 1918р. Регентська рада вимагала створення Польської держави на основі п.13-го програми В. Вільсона. Хронологічно це був перший акт польської влади, який проголошував відбудову національної державності. Згодом, за цим було сформовано новий уряд, змінено текст військової присяги та видано декрет щодо формування регулярної армії. Тим самим Регентська рада зробила спробу повністю розірвати з ко-

лишньою політикою співробітництва з окупантами і приступити до утворення польської державності. Восени 1918р. у Польщі виникло кілька органів, що намагалися перехопити владу із рук окупантів. Так, у Західній Галичині 28 жовтня 1918р. оголосила себе урядом так звана Польська ліквідаційна комісія, на чолі з лідером партії ПСЛ – «П'яст» В.Вітосом. Ця комісія розробила програму перехідних заходів, які забезпечили об'єднання Галичини з іншими польськими землями у складі єдиної незалежної держави. Фактично вже до 31 жовтня завершився перехід влади до Ліквідаційної комісії та її місцевих органів в усій Західній Галичині. Порівняно легко була усунена австрійська адміністрація і в окупованих польських губерніях колишньої Російської імперії. В адміністративному центрі цієї зони – Любліні, 5 листопада 1918р. виникла Рада робітничих депутатів. До складу Люблінської Ради, як і більшості інших міських Рад, входили діячі СДКПІЛ, ППС – лівіці, ППС – фракції, а також Бунду і професійних спілок. Ради, утворення яких було виявом впливу російської революції, склалися у ряді промислових центрів зони, а також у багатьох сільських населених пунктах. На противагу Раді, в Любліні в ніч з 6 на 7 листопада був утворений Тимчасовий народний уряд Польської республіки на чолі з І.Дашинським, який був також членом Ліквідаційної комісії. До складу уряду входили прихильники Ю.Пілсудського – Є.Морачевський, Т.Арцишевський, Е.Рида-Смігли, а також представники ПСЛ – «Визволенє» С.Тугутт, Ю.Понятовський та ін. Цей уряд у маніфесті «До польського народу» проголосив утворення Польської Народної Республіки, встановлення в країні парламентського ладу і винесення на розгляд майбутнього законодавчого сейму пропозицій про експропріацію великої і середньої земельної власності, націоналізацію промисловості, участі робітників в управлінні підприємствами. У зовнішньополітичній частині маніфесту йшлося про відновлення Великого князівства Литовського, мирне вирішення спірних питань Західної і Придністровської України, утворення союзу за участю чехів, словаків та ін.

Виникали й інші органи, які намагались діяти самостійно. Так, незалежно діяла Познанська Рада Людова. Широку активність проявив створений у Парижі ще в серпні 1917р. Польський національний комітет, який об'єднував ті польські кола, що орієнтувались на країни Антанти. Проте всі ці органи державної влади проіснували недовго і не змогли поширити свою владу на всю територію країни. 10 листопада 1918р. у Варшаву повернувся Ю.Пілсудський, звільнений німецьким урядом на прохання численних польських партій та інституцій. У цей період він не був пов'язаний з жодною політичною партією, і його прихильники з різних угруповань, проводячи агітаційну кампанію, представляли Ю.Пілсудського як людину, яка знаходиться понад політичними партіями і уособлює народні й національні прагнення. 11 листопада 1918р. в Німеччині була повалена монархія і німецьке командування підписало в Комп'єні акт про капітуляцію. 11 листопада Регентська рада, як формально вищий орган правління, передала в руки Ю.Пілсудського командування збройними силами. День 11 листопада почав відзначатися в Польщі з 1925р. як дата відновлення незалежної країни, а з 1937р. офіційне встановлене законом свято відновлення незалежності й увіковічнення пам'яті Ю.Пілсудського.

14 листопада Регентська рада всю владу в країні передала Пілсудському і припинила свою діяльність. Одночасно Ю.Пілсудський прийняв відставку Люблінського уряду і таким чином став главою держави. Після невдалих переговорів з ендеками про створення коаліційного уряду Ю.Пілсудський як начальник держави, доручив сформувати уряд правому соціалістові Є.Морачевському, котрий 18 листопада 1918р. створив кабінет міністрів з правих соціалістів і людовців. Новий уряд, як за партійним складом, так і за програмою діяльності, був ідентичним Люблінському урядові. В Декларації уряду проголошувалось, що «ми вийшли з народу. Польські робітники і селяни віддали нам в руки владу над розірваними частинами Польщі. Тому також прагнемо бути урядом народним, який захищає інтереси мільйонів трудящих, його діяльність прокладає нові дороги, сповнити волю народу. Ми є тимчасовим урядом, який сформувався в момент найбільшої потреби. Нашу владу будемо тримати до моменту скликання Законодавчого сейму, обіцяючи здійснювати її на добро і примноження багатств польського народу». Уряд провів багато із раніше обіцяних реформ: вводився 8-годинний робочий день, лікарняне стра-

хування, інспекція праці, мінімальна плата на державних підприємствах, охорона прав квартиронаймачів, створювалась біржа праці і т.д. Радикалізм уряду Морачевського відштовхував праві і центристські партії та заможні верстви населення. Його не хотіли визнавати у Кракові і Познані, не був він визнаний і урядами країн Антанти і США, які підтримували ПНК. Відсутність єдиної загальновизнаної у країні і за рубежом державної влади була вкрай несприятливою для Польщі на цей час, тим більше що ще не було розв'язане питання ні про жодний з її майбутніх кордонів.

На основі підписаного 22 листопада 1918р. «Декрету про верховну представницьку владу Польської Республіки», що становив фактично першу тимчасову конституційну норму незалежної держави, Ю Пілсудський здобув найвищу владу в країні як Тимчасовий начальник держави. На основі цього декрету Начальник держави набував диктаторських повноважень: він формував і розпускав уряд, затверджував запропоновані урядом проекти законів, державний бюджет республіки і т.п. Як підтверджував Ю.Пілсудський, цими повноваженнями, він міг користуватися до скликання Законодавчого сейму 26 січня 1919р. Проголошені декретом принципи стали основою виборчої системи, що існувала в Польщі з невеликими змінами до 1935р. Виборчий закон ставив Польщу в один ряд з країнами, що мали давні демократично-парламентські традиції.

Зважаючи на поразку Центральних держав у війні і бажаючи одержати підтримку Антанти і США, прихильники Ю Пілсудського разом з ендеками створили 16 січня 1919р. коаліційний уряд, головою якого став один з відомих діячів Паризького комітету І.Падеревський (1860–1941). Уряд І.Падеревського був визнаний 30 січня США, 24 лютого – Францією, 25 лютого – Великобританією. Він одержав довіря з боку першого польського сейму, вибори до якого відбулися 26 січня 1919р. Відносну більшість місць у сеймі отримав Народно-національний союз – блок проєндецьких організацій, які здобули за підтримки костелу 116 депутатських мандатів із 340 обраних депутатів. Друге місце посіло ПСЛ «Визволенє» – 22% і ППС – 9%. Остаточний склад сейму сформувався в березні 1922р., коли до нього увійшла остання група обраних – 20 депутатів з Віленщини. Вибори до сейму завершували перший етап творення відродженої польської держави. Сподівання широких народних мас на поліпшення долі пов'язувались з роботою сейму.

10 лютого відбулося перше засідання сейму. Його маршалом був обраний В.Тромпчинський. На Ю.Пілсудського було покладено дальше виконання обов'язків начальника держави. При цьому встановлювалися межі його повноважень: він призначався представником держави і вищим виконавцем волі сейму, ставав відповідальним перед сеймом, міг формувати уряд лише з його схвалення, приймати рішення, попередньо погодивши їх із відповідним міністром. Цей акт сейму надалі набув назви Малої конституції, яка зберігала силу до моменту прийняття постійної конституції та обрання на її основі президента країни, а також ухвали закону про тимчасову організацію вищої влади.

Робота над конституцією тривала ще протягом двох років. Весь цей час у сеймі і пресі точилися гарячі дискусії про форму державно-політичного устрою, повноваження окремих гілок влади, принципи виборчого права. Нарешті 17 березня 1921р. сейм прийняв конституцію Польщі, яка набула назви «березневої». Це була одна із найбільш демократичних конституцій у світі на той час. Вона складалася з 7 розділів, 126 статей. Польща проголошувалась республікою, а ст.2 гласила: «Верховна влада в Речі Посполитій Польській належить народові». Це означало, що всі суспільні верстви населення можуть впливати на вирішення будь-яких державних проблем. Ця стаття визначала поділ влади. Органами влади в галузі законодавчої був парламент, який складався з двох палат – сейму і сенату, виконавчої – президент і уряд, в галузі судової – незалежні суди. Вибори до парламенту були загальними, рівними, прямими, пропорційними при таємному голосуванні. Не мали права голосу особи, які знаходилися на діючій військовій службі.

Президент обирався послами сейму та сенаторами терміном на 7 років. Він мав право висунення кандидатур прем'єра і міністрів, а також представляв державу на міжнародній арені. Уряд був відповідальним перед парламентом. Сейм, наділений основними повноваженнями у законодавчій і контрольній сферах, затверджував уряд й окре-

мих міністрів і мав право їх замінити. Особлива позиція сейму у державі закріплювалася складною процедурою його дострокового розпуску.

Березнева Конституція 1921р. визнавала рівність громадян перед законом, передбачала свободу совісті, слова, печаті й організацій, охорону власності усіх громадян, установ, товариств. Визнавши свободу совісті, Конституція в той же час встановлювала, що римсько-католицька церква «займає у державі головне місце серед рівноправних віросповідань».

Конституція утверджувала у Польщі лад парламентської демократії, головну роль, в якому відігравав сейм. Ухвалений на основі Конституції закон про вибори дозволяв проводити до сейму своїх представників навіть невеликим політичним партіям.

Березневою Конституцією у відновленій Польщі був запроваджений парламентсько-представницький устрій. Основний закон являв собою важливої ваги акт, який, залежно від характеру урядів, робив можливим поступ на шляху справжньої демократії суспільно-політичного життя в Польській Республіці. Конституція 1921р завершила формування Польської держави і стабілізувала на час її внутрішню структуру. Отже, процес становлення самостійної Польської республіки завершився із прийняттям Конституції 1921р. і міжнародно-правовим урегулюванням кордонів.

Еволюція парламентської системи Польщі. Територія відродженої Польщі перевищувала 388 тис. км², що ставило її на 6-е місце в Європі. Згідно проведеного в 1921 р. першого після війни загального перепису населення, в країні проживало понад 27 млн. чол., у тому числі: близько 35% нелітського походження. За 20 років незалежності чисельність населення зросла до 35 млн.

Конституція 1921р. у відновленій Польській державі запроваджувала парламентсько-представницький устрій. Основний закон робив можливим поступ на шляху справжньої демократизації суспільного життя в Польщі. Проте на територіях, які ввійшли до складу Другої Речі Посполитої, існували значні відмінності в соціальних структурах та політико-правовій системі. Процес інтеграції польського суспільства ускладнювався наявністю інонаціональних територій, а також регіональної специфіки, що історично складалася. Соціально-політичні і культурні чинники зумовили множинність партій, організацій, ідейних течій.

Така надзвичайна політична роздробленість, природно, негативно впливала на функціонування всього державного механізму. До того ж у країні спостерігався розвиток сильних націоналістичних партій, котрі намагались до підвищення ролі держави у політичному житті і до обмеження політичного впливу національних меншин. Деклароване рівне для всіх партій право участі в прийнятті рішень з питань державної важливості часто порушувалось. Націоналістичні партії, насамперед, ендеки домагались фактичного усунення партій, національних меншин від участі в президентських виборах. Це не могло не викликати недовіру й ворожнечу національних меншин до Польської держави.

Становлення незалежності Польщі відбувалося в обстановці активізації демократичних і революційних настроїв в усій Європі. Це робило неможливим становлення в Польщі монархічного режиму. Конституція 1921 р. закріпила у Польщі лад парламентської демократії, ключову роль в якому відігравав сейм. Ухвалений на основі березневої Конституції закон про вибори дозволяв проводити до сейму своїх представників навіть невеликим політичним партіям. У Польщі створилася багатопартійна система. Спектр політичних партій був дуже строкатим. Найвиразніше вони поділялися на польські партії та партії національних меншин. Польські партії розподілялися за їхньою політичною тактикою на праві, центристські та ліві, а партії національних меншин – за національною ознакою – на єврейські, німецькі, українські, білоруські угруповання.

Прихильниками революційної перебудови польського суспільства були ліві Соціалісти і селянські партії, за якими йшла значна частина трудящих, визнаючи необхідність часткової націоналізації промисловості і радикальної аграрної реформи, рішуче заперечували шлях, обраний Росією після Жовтневого перевороту. Оптимальною формою державного устрою вони вважали парламентську республіку. Праві партії не були послідовними прихильниками парламентської демократії, вважаючи, що польське суспільство до неї ще не готове. Але в умовах коли переважна більшість суспільства бачила в де-

мократичному ладові кращу гарантію свого майбутнього. а навколо (в Росії, Німеччині, Угорщині) бушували революційні бурі, вони намагалися не демонструвати свої істинні погляди, використовували у своїх діях такі визначення, як «народні», «демократичні». Консерватиські кола виступали за монархічний лад.

Значною перевіркою демократії стали листопадові 1922 р. вибори до парламенту, а також згодом і перші президентські (9 грудня 1922 р.). Новий сейм і сенат склалися із депутатів, які представляли найсильніші з 200 діючих у країні польських партій, а також з представників національних меншин. Вибори до парламенту не дали відчутної переваги жодному із політичних таборів. Виборчий блок «Християнський союз національної єдності» («Хієна») отримав 29% голосів і провів до сейму 169 депутатів, представники ПСЛ – «П'яст» – 70, Блок національних меншин – 56, ПСЛ – «Визволенє» – 49, ППС – 41 депутата. Жодне політичне угруповання не здобуло необхідної більшості ні в сеймі, ні в сенаті.

Маршалом сейму було обрано діяча ПСП – «П'яст» М. Ратая, а маршалом сенату ендека В. Тромпчинського. Ю. Пілсудський відмовився балотуватися на посаду президента. Після кількох турів голосування в Національних зборах у списку кандидатів залишилися ендек М. Замойський і представник ПСЛ – «Визволенє» Г. Нарutowич (1865–1922 рр.), який і став президентом країни. Г. Нарutowича підтримували ліві, центристські сили і національні меншини. Праві партії, які групувалися навколо національних демократів, розгорнули велику антипрезидентську кампанію. В атмосфері націоналістичної істерії, яка нагніталась правою пресою. 16 грудня 1922 р. Нарutowич був убитий прихильником ендеків художником Е. Нев'ядомським під час огляду художньої виставки.

Тимчасово виконуючий обов'язки президента М. Ратай доручив сформуванню нового уряду генералу В. Сікорському (1881–1943рр.). 20 грудня новим президентом країни було обрано діяча ПСЛ – «П'яст» у минулому одного з керівників ППС – С. Войцеховського (1869–1953рр.). Невдовзі уряд В. Сікорського втратив підтримку більшості в сеймі. Після того, як ендеки уклали з ПСЛ – «П'яст» угоду, що передбачала посилення колонізації політичного, економічного та культурного життя в країні, включаючи щорічну парцеляцію серед польських селян 200 тис. га землі, був відновлений блок правих і частини центру. Саме це об'єднання в травні 1923 р. домоглося повалення уряду В. Сікорського й утворення нового уряду В. Вітосом, у якому ключові позиції займали ендеки та християнські демократи.

Слабким місцем польської парламентської системи 1922–1926 рр. була політична роздробленість сейму, наділеного широкими повноваженнями. Політична роздробленість сейму (17 фракцій на початку 1923 р. і 26 фракцій на початку 1926 р.) стала причиною того, що у відносно короткий час були випробувані практично всі можливі варіанти урядів. Кабінет В. Сікорського користувався підтримкою лівих і центристських партій. В. Вітоса – спирався на правих і центр. В. Грабського – був позапарламентським. А. Скішньського – складався з представників з правих, центристів і лівих, а 10 травня 1926 р. знову був сформований правоцентристський уряд В. Вітоса. Це не сприяло створенню сталих урядових коаліцій та ухваленню конкретних рішень, втіленням у життя яких необхідно було зайнятися урядові. Причина корінилась у програмних відмінностях і національних суперечностях (між партіями нацменшин), рівно як і в історичних наслідках епохи розділів.

Функціональні недоліки парламентського ладу в Польщі значною мірою зумовлювалися її досить відомою економічною структурою і низьким, у середньому, рівнем політичної культури суспільства, яке здобуло незалежність після довгого поневолення. Перед молодого державою поставали складні завдання політичного і соціально-економічного характеру, здійснення яких наштовхувалося на додаткові труднощі, пов'язані з відсутністю кваліфікованих кадрів, коштів тощо. І хоча здобуття незалежності полегшило повільний в силу обставин, процес об'єднання партій з подібними програмами, тим не менше проблеми повсякденного життя здійснювали негативний вплив на політичне життя демократичної держави.

Політична криза супроводжувалася кризою в армії: пішла у відставку ціла група провідних політичних генералів, у тому числі Ю. Галлер, Т. Розвадовський та ін. У лютому

1926 р. уряд залишив один із лідерів ППС Є. Морачевський, а у квітні – інші соціалісти. 5 травня уряд А.Скшинського у повному складі подав у відставку. Фракція соціалістів у сеймі офіційно просила Ю. Пілсудського очолити уряд. Майже загальне незадоволення парламентською демократією, яке досягло свого піку наприкінці 1925 – на початку 1926 рр., і різке погіршення саме в цей час господарської кон'юнктури створило сприятливу атмосферу для державного перевороту, очолюваного Ю. Пілсудським. У травні 1926 р. в умовах різкого загострення політичної ситуації, збройних сутичок між військами які підтримували уряд, і частинами, які виступали проти нього, що загрожувало перерости у громадянську війну, уряд пішов у відставку, а президент С. Войцеховський передав свої функції маршалу сенату М.Ратаю. Це означало перемогу Пілсудського, за рекомендацією якого головою нового кабінету міністрів було призначено професора зі Львова К. Бартеля – лідера «Групи праці». Спираючись при формуванні уряду на партії, що підтримували травневий переворот, К. Бартель запросив до його складу політиків відверто правої орієнтації.

На об'єднаному засіданні сейму та сенату 31 грудня 1926 р. Ю. Пілсудського більшістю голосів було обрано президентом Польщі. Легітимізувавши тим самим переворот, він, щоб зберегти необмежену конституційними нормами свободу своїх паралельних дій, відмовився обійняти посаду глави держави. А президентом 1 червня було обрано давнього прихильника й друга Ю. Пілсудського професора Львівського політехнічного інституту І. Мосьцицького (1876–1935 рр.), який обіймав цю посаду до 30 вересня 1939р.

Зберігши зовнішні атрибути парламентської демократії, Ю. Пілсудський встановив у країні авторитарну диктатуру, опорою якої була армія і державний апарат. У Польщі утвердився режим «санації» (назва походить від латинського слова *sanatio* що означає оздоровлення, оскільки саме під гаслами оздоровлення соціально-політичного життя в країні було здійснено державний переворот). Намагаючись легалізувати переворот і створити видимість збереження демократії, Пілсудський не розпустив парламент: не відмінив Конституцію 1921 р. Режим пішов іншим шляхом, а саме підкорення своїм інтересам уже існуючих державно-політичних інститутів. Уже 2 серпня 1926 р. в основний закон були внесені істотні поправки, які обмежували права законодавчих органів, було звільнено уряд у низці питань від парламентського контролю, різко розширивши права та повноваження президента. Він дістав право самостійно розпускати сейм і сенат до закінчення строку їхніх повноважень. Водночас сейм утратив право видавати укази, що мали силу закону. Ю. Пілсудський практично не рахувався з волею парламенту при формуванні уряду.

Травневий переворот спричинив зміни не стільки в самій моделі політичного устрою скільки, значно більшою мірою, – в її функціонуванні. Виконавча влада в період «санації» завжди знаходила засоби, щоб, нехтуючи основними нормами парламентської демократії, нейтралізувати вплив парламентських партій. У цьому сприяла порівняно сприятлива економічна кон'юнктура, яку лідери «санації» видавали за результат своїх зусиль.

Після парламентських виборів 1928 р., на яких ліві партії одержали відносно більшу кількість мандатів, неминучим стало зіткнення між прихильниками відновлення парламентської демократії і режимом. Загостренню протистояння сприяла економічна криза, з якою «санація» не могла справитися. В 1929 р. у результаті угоди шести лівих і центристських партій був створений блок, який набув назви Центролів. Національні демократи і комуністи до нього не увійшли. Гостра боротьба точилася і в самому «санаційному» таборі, що призводило до швидкої зміни урядів. Щоб припинити урядову чехарду, 25 серпня 1930 р. посаду прем'єр-міністра обійняв сам Ю. Пілсудський. 29 серпня декретом президента парламент був розпущений і призначено нові вибори.

Проведені у листопаді 1930 р. в обстановці репресій вибори в парламент, які набули назви «брестських», принесли нарешті перемогу «санації» вона завоювала більше половини мандатів у сеймі і сенаті. Тим самим у режиму з'явилася можливість проводити через парламент будь-які закони, не рахуючись з думкою опозиції. У травні 1933 р. І. Мосьцицький утретє був переобраний президентом. Не рахуючись з діючими нормами права, до сейму був направлений новий проект Конституції. Сейм і сенат схвалили про-

ект. 23 квітня 1935 р. підписана президентом Конституція набрала сили основного закону країни.

Згідно Конституції 1935 р. президент Польщі обирався на 7 років загальним голосуванням. Допускалася можливість висувати на посаду президента лише двох кандидатів. Президент наділявся широкими повноваженнями: він призначав прем'єра, міністрів, скликав і розпускав сейм і сенат, був верховним командуючим збройними силами, вирішував питання війни і миру, видавав різні акти без погодження з урядом, призначав третину складу сенату. Президент вважався відповідальним за свої дії «лише перед Богом і історією». Конституція була ще одним кроком від демократично-парламентської системи до авторитарного устрою держави.

Невдовзі після прийняття Конституції 1935 р. помер Ю. Пілсудський. Слідом за Конституцією 8 липня 1935 р. був запроваджений новий виборчий закон. право висунення кандидатів у депутати надавалося лише окружним виборчим комісіям: на кожне депутатське місце можна було висувати не більше двох кандидатів. Демонтаж демократичних принципів парламентаризму продовжувався прискореними темпами.

Друга половина 30-х рр. стала часом прогресуючого послаблення «санації». Не дали помітних результатів спроби її організаційної перебудови. Все помітнішими ставали суперечності між окремими угрупованнями і діячами, загострювалась боротьба за лідерство у правлячому таборі.

Одночасно зростала згуртованість демократичної опозиції; росло стремління до спільної боротьби з диктатурою на відбудову парламентаризму. Могутній натиск опозиції примушував режим до примирення, до обіцянок переглянути закон про вибори і т. д. Уже вересневі 1935 р. парламентські вибори показали, що довір'я до «санації» у суспільстві сильно підірвано. Багато виборців відгукнулися на заклик опозиційних партій бойкотувати вибори. За офіційними даними в них взяли участь 46, 5% виборців, а дійсними були визнані тільки 35, 5% поданих голосів.

В умовах загострення соціальних протиріч намітилась певна тенденція до зближення буржуазно-поміщицьких і клерикальних кіл з правлячою верхівкою. Однак, найбільш реалістичні буржуазні кола докладали зусилля до боротьби проти «санації», що проявилось у співробітництві впливових політичних діячів – Падеревського, Сікорського, Галлера, Корфанто. Проте антисанаційному колу не вистачало енергії і бажання спертися на антифашистський фронт, що складався, не вистачало авангарду, здатного відстояти незалежну Польщу, врятувати її від катастрофи, що насувалася з боку фашистської Німеччини.

Гострота політичного протистояння у суспільстві стала поступово слабшати наприкінці 30-х років у зв'язку з переростанням небезпеки незалежності з боку Німеччини. Тривога за долю батьківщини була сильнішою політичних розбіжностей. Свідченням цьому стали дострокові парламентські вибори у листопаді 1938 р., в яких, не дивлячись на заклик до їх бойкоту з боку ППС, Строніцтва людowego і національних демократів взяли участь 67, 3% виборців.

Таким чином, Польська держава відродилась 1918 р. внаслідок об'єктивних і суб'єктивних факторів, але, насамперед внаслідок збігу національних інтересів і міжнародної ситуації. Важливу роль відіграло зручне географічне становище, культурно-освітній рівень значної частини польського населення, його етнонаціональна свідомість і політичний досвід, історико-правова традиція польської державності, а також поразка Четверного союзу в світовій війні, розпад Німецької, Австро-Угорської й Російської імперії та піднесення національно-визвольного руху поляків на тлі загальної революційної ситуації в Європі. Об'єднання більшої частини польської етнографічної території і населення в єдиній незалежній державі усунуло небезпеку русифікації та онімечення поляків. Утвердження парламентської демократії стало виявом об'єктивних процесів національного самовизнання і самоствердження поляків у міжвоєнні роки.

Доба Другої Речі Посполитої – це час розбудови і становлення польським суспільством своєї державності у надзвичайно важких умовах, що склалися як на міжнародній арені, так і всередині країни. Проте, не дивлячись на це за неповних двадцять років незалежного існування поляки досягли значних успіхів щодо ліквідації пережитків більш ніж

столітньої неволі, було встановлено кордони, визначено структуру державної влади і сформовано її центральні органи, визначено державний устрій Польщі та ставлення до національних меншин, забезпечено міжнародне визнання Польської Республіки. Незалежна Польська Річ Посполита проіснувала недовго і тому не змогла розв'язати всіх проблем. Її слабкими сторонами були погані відносини з найближчими сусідами, але і в середині держави не вдалося налагодити нормальних взаємовідносин між поляками і деякими етнічними меншинами. Однак, Другу Річ Посполиту прирекли на загибель не стільки помилки власного уряду, скільки складні перипетії історичного процесу, в якому зовнішні чинники відіграли явно вагомішу роль, ніж внутрішні.

Список використаних джерел

1. Актуальные проблемы новейшей истории. – М., 1991. – 257с.
2. Алексієвцев Л. Польща на етапі відродження і становлення національної державності (1918 -1921рр.) // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. Вип. 11. – Тернопіль – 2000. – С. 176 – 182.
3. Баран З. Відродження і становлення Польської держави. 1918 – 1921 рр. Текст лекцій. Львів: Ред. – вид. відділ Львівського університету, 1995. – 55с.
4. Краткая история Польши. – М.: Наука, 1997. – 528с.
5. Ольшанский П.Н. Рижский договор и развитие советско-польских отношений. 1921-1924 гг. – М., 1974. – 321с.
6. История южных и западных славян. В 2-х т. – Т. 2. Новейшее время. Под ред. Г. Ф. Матвеева и З. С. Ненашевой. – М.: Изд-во МГУ, 1998. – 272с.
7. Дыбковская А., Жарын М., Жарын Я. История Польши. С древних времен до наших дней. – Варшава: Научное изд-во ПВН, 1995. – 381с.
8. Черний А. І., Черний В. А. Історія південних і західних слов'ян. В 3-х част. Частина І, II, III (від найдавніших часів до кінця ХХ ст.) – Рівне: «Волинські обереги», 1999. – 444с.
9. Яревич В. І. Історія західних та південних слов'ян у ХХ ст.: Курс лекцій. Навч. посібник. – К.: Либідь, 1996. – 416 с.
10. Хрестоматія по історії южних і западних славян. В 3-х т. – Т. 3. Новейшая история отв. ред. Д. Б. Матвеев, Г. И. Чернявский. – Минск: Университетское, 1991. – 415с.
11. Boryki M. Historia Polski do 1997 roku. Wrocław, 1985. – 316 s.
12. Dybkowska A., Zaryn J., Mąporyata Z. Polskie dzije od czasow najdawniejszych do wspolczesnosci. Pod redakcja Sucheni-Grabowskiej A., Cezarego Kręla E. – Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN, 1994. – 378 s.
13. Dmowski R. Polityka polska i odbudowanie panstwa. – Warszawa, 1925. – 117 s.
14. Kumanteki: K. W. Odbudowa państwowosci polskiej. Najważniejsze dokumenty. 1912 – styczeń 1924. – Warszawa, Krakow, 1924. – 127 s.
15. Tomieki S. II Rzeczpospolita: oczekiwana i rzeczywistość. – Warszawa, 1996. – 137 s.
16. Zycie polityczne w Polsce. 1918 - 1939. – Wrocław, 1985. – 237 s.

Lesya Alexiyevets

POLITICAL DEVELOPMENT AND EVOLUTION OF THE PARLIAMENTARY SYSTEM IN POLAND IN 1918 – 1939

The paper deals with the peculiarities of the resumption and formation of the Polish State in 1918 – 1939, with the evolution of the parliamentary system between WW I and WW II. The author determines the main tendencies of the formation and development of the Polish statehood as well as the national specific character of the historical step of Poles during this time.

РОЗДІЛ

7

Історіографія

ТА

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 930. (01) 09

Сергій Водотика

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПОШУКИ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті розкрито методологічні пошуки у вітчизняній історіографії початку ХХ ст. Подано етапи розвитку певних наукових напрямків та шкіл, зокрема аналіз першого етапу процесу модернізації теоретико-методологічної бази досліджень з кінця ХІХ ст. до 1917 р.

На початку ХХ ст. вітчизняна історіографія переживала теоретико-методологічну кризу – чи зміну методологічної бази, але про терміни не сперечаються, а домовляються – яку не варто оцінювати однозначно. Криза була проявом рефлексії науки на соціально-політичного середовища й відображала труднощі наукового пізнання на цьому етапі історії самої науки. Гносеологічне підґрунтя кризи обумовлювалось необхідністю перегляду панувалих тоді у світовій науці позитивістських підходів. У кінці ХІХ ст. позитивізм який свого часу сприяв оформленню соціального знання в науку, виявив свою обмеженість щодо пізнання минулого. Ідеться про постановку неокантіанською філософією нових проблем історичного пізнання (сутність різниці природничих і соціальних наук, ідеальне як знаряддя осягнення минулого тощо) які й викликали зміну парадигми історичної науки [1: 21 – 22].

Позитивізм (а саме його ідеї були основою праць найвидатніших українських істориків того часу) не у повній мірі враховував специфіку історичних досліджень – особливості функціонування історичної науки як соціального феномену та активну роль самого вченого у процесі дослідження. Внаслідок серед вчених поширились як тяжіння до абсолютизації закономірностей суспільного поступу, так і уявлення про хаотичність і випадковість розвитку історії на фоні усвідомлення необхідності обґрунтування загальнолюдських цінностей гуманізму.

Симптоматичним є ставлення до кризи російських істориків. Перші згадки про кризу не мали негативного відтінку, пов'язувались із сутністю позитивізму і висловлювали впевненість у позитивних наслідках модернізації методологічної складової історичного знання. Після лютого 1917 р. дослідники тлумачили кризу як світоглядний конфлікт між ідеалізмом та матеріалізмом щодо існування законів історії й розвал теорії прогресу. За радянської влади вчені-позитивісти, які пішли на зближення з марксизмом, воліли тлумачити кризу в річищі не ідейно-методологічного протистояння, а в плані труднощів підготовки узагальнюючих праць. Інша група істориків подала розширене трактування кризи, зводячи її до загальної кризи культури і вбачаючи вихід на шляхах заміни раціональних методів дослідження ірраціональними.

Національна історіографія до 1917 р. разом із світовою наукою долала кризу. З утвердженням радянського режиму вона мусила шукати власні відповіді на нагальні проблеми історичного пізнання, а після погрому ці проблеми були відкинуті майже на 80 років.

Отже, виникнення, розвиток і спроби подолати кризу були обумовлені гносеологічними чинниками. Внаслідок відбулися суттєві корекції, у методологічній засадах з'явилися нові й модернізувались старі наукові напрямки і школи. Доцільною уявляється така періодизація кризи (при її розробці враховані надбання російської історіографії – див.: 2, с. 32).

І етап – кінець ХІХ – початок ХХ ст.: виникнення кризи й перші спроби альтернативних позитивізму концепцій:

II етап – 1917-1928 рр.: подальший розвиток кризи, вироблення власних методологічних підходів з урахуванням європейських і національних традицій та радянських соціально-політичних реалій.

III етап – 1929 середина 1930-х років: спроба подолання кризи шляхом силового нав'язування марксизму в більшоветську – сталінському варіанті і відмови від надбань вітчизняної та світової традицій постулу історичного знання.

В цій розвідці буде подано аналіз першого етапу процесу модернізації теоретико – методологічної бази досліджень українською національною історіографією з кінця XIX ст. до 1917р

Криза спіткала й інші вітчизняні соціальні науки. Оскільки історія є лише частиною соціального знання, то побіжний огляд здобутків і прорахунків інших гуманітарних наук дозволить чіткіше зрозуміти розвиток національної історіографії.

Так, в українському літературознавстві спостерігався криза позитивістських підходів, що привело до подальшого розвитку провідної історичної школи в традиційному народницькому і модерновому неонародницькому напрямках. Вчені-літературознавці виявили тяжіння до провідних європейських шкіл передусім до культурно-історичної. На початок 1920-х років українське літературознавство прийшло з декількома школами і напрямками, але подальший пошук нових концептуальних підходів (зокрема, «реставрувати» О. Потебню) був припинений на початку 1930-х рр. [3: 76 – 154].

В умовах напівколоніального статусу України політична економія розвивалась в руслі загальноросійських традицій. Особливості були пов'язані з більшим європейським впливом та оригінальною проблематикою. Зокрема, йдеться про своєрідність сприйняття ідей соціалізму і кооперації з урахуванням відмінностей політичного, соціально-економічного і національного положення в Україні. Це між іншим дозволило прискорено подолати розрив із західною політекономією й досягти неабияких успіхів у першій десятилітті XX ст.

Політекономія впливала на історіографію у двох напрямках. По-перше, у науковій спадщині М.Туган-Барановського, Р. Орженцького, Є. Слуцького, П. Ляценка та інших вчених поважне місце посідали історико-економічні дослідження. По-друге, політекономисти успішно долали односторонність моністичних підходів. Активно використовували соціальні та психологічні засади у з'ясуванні економічних проблем і тим самим збагачували методологію соціальних досліджень у цілому [4: 6 – 37].

Українська культурологія початку XX ст. розвивалась майже синхронно з європейською, визначала проблематику в руслі інтелектуального життя Європи, прямувала до визначення суті культурно-цивілізаційного типу нації і систематизації відомостей щодо системи історичних цінностей українського народу.

Так, українські культурологи використовували міфологічний, антропологічний, культурологічний та інші методи аналізу, що дозволяло культурологам розробляти загально-теоретичні і більш конкретні проблеми – національна традиція і оновлення культури, детермінованість культури національним психологічним типом тощо. Інакше кажучи, культурологія до певної міри слугувала лабораторією для різних напрямків і шкіл української історіографії. Зокрема, одеський історик Д. Біціллі через призму історії культури проаналізував історію історичної науки. Культурологічний підхід дозволив поставити і певним чином вирішити ряд актуальних і для сьогоденної науки питань про взаємозв'язок менталітету та історіографічної традиції, тенденції розвитку культурної та історичної думки, співвідношення загальнолюдського і національного у певних типах історичної свідомості. [5: 119]

Та повернемося до змісту першого періоду кризи в історичній науці. Українська національна історіографія традиційно була жорстко включена до суспільно-політичного розвитку, що пояснюється політизованістю історичного знання в умовах бездержавності. Тому парадигма історичного знання розвивалась синхронно з провідними суспільно-політичними традиціями. З цієї точки зору перша третина XX ст. уявляє певну єдність змістом якої була боротьба (чи співіснування) провідних суспільно-політичних традицій – народницької, націонал-державницької, марксистської та імперської.

Народницька концепція, фундаторами якої були М. Костомарова В. Антонович, остаточно сформувався в українських умовах на рубежі XIX – XX ст. Засадничим її постулатом було зосередження основної уваги на вивченні соціальної й побутової історії народу та наслідків боротьби за їх реалізацію, а дослідження інших проблем вважалося другорядним. Природно, що в працях істориків цього напрямку, зокрема, синтетичних, були й інші сюжети. Але будь-яке явище, в тому числі поступ української державності, аналізувалися під кутом реалізації народних прагнень і впливу на становище народних мас. Отже абсолютизація інтересів народу, прихильність до будь-якої опозиції, та активна боротьба з державним насиллям – характерна риса народницького напрямку на рубежі XIX–XX ст., до якого належали В. Антонович, М. Грушевський, О. Єфіменко, Д. Яворницький, Д. Багалій, М. Довнар-Запольський, П. Голубовський та інші провідні історики.

Вони особливу увагу приділяли тим подіям та періодам, коли народ активно виступав на захист своїх інтересів – козаччина, гайдамаччина, опозиція Запорожжя Гетьманщині і т.д. При цьому відсувалися на другий план або ігнорувалися прояви державотворення, боротьби гетьманів за незалежність – концепція української державності взагалі.

Основою їх політичного світогляду була ідея народоправства, яка була нібито органічно притаманна українському народу і яку йому необхідно повернути, поставивши її у центр політичного і соціального життя. Відповідно все те, що не відповідало цій ідеї, сприймалося негативно. Зрозуміло, що ця загальна схема не залишалась статистичною і, як будь-яка схема, вона не відображає розмаїття поглядів істориків народницького напрямку.

Зокрема, принципово важливим є поступове складання розуміння окремішності української історії. М. Костомаров, В. Антонович, М. Драгоманов та інші дослідники у той чи інший спосіб усвідомлювали самодостатність вітчизняної історії та її відмінність від історії Росії чи Польщі, що чітко фіксується першими історіографічними студіями О. Лазаревського, М. Василенка, М. Грушевського. Таким чином, саме в межах народницького напрямку на базі позитивізму здійснилась власна рефлексія національної історичної науки, що свідчило про її достатньо високий теоретичний розвиток і пристойний рівень інституціональної самовизначеності. [6: 29 – 30]

Народницький напрямок мав декілька шкіл і течій, причому його прихильники поступово доповнювали його концептуальний доробок. Так М. Костомаров синтезував історичні, етнографічні, психологічні та культурницькі підходи. Сучасні дослідники твердять про залочаткування ним народно – державницьких відходів шляхом поєднання народництва з державництвом [7: 66]. При певній парадоксальності цих думок не підлягає сумніву, по-перше, певна умовність зарахування значних істориків до певного напрямку чи школи. Крім того, у творчості М. Костомарова заперечується імперський принцип державотворення і міститься зародок інших напрямків та шкіл.

Дійсно, історики-народники на рубежі XIX – XX ст. не відмовлялися від вивчення історії державності на відповідних засадах. Скажімо, М. Грушевський у 1894 р. визнавав необхідність вивчення політичної історії залежно від міри відповідальності «народному ґрунту» [8: 37 – 38]. З часом він пройшов еволюцію у бік поєднання «народницьких» (як відхідний пункт) і державницьких підходів, причому негативне ставлення до держави, спрямоване перш за все проти російської монархії, не завадило йому боротися за незалежну Україну. Наголосимо, що «пізній» М. Грушевський репрезентував демократично-республіканські державницькі концепції, які не походили на інші державницькі ідеї, в тому числі й на монархічні. Це далеко не завжди враховують дослідники.

Найбільший внесок у формування ідейного і фактографічного обґрунтування народницького напрямку зробили гурток «Киевская старина» на чолі з О. Лазаревським, М. Грушевський з львівською школою та інші дослідники. Але у вирішальній мірі його зміст і характер визначала київська документальна школа В. Антоновича – його історіософська позитивістська концепція дозволила розпочати синтетичний етап у висвітленні історії України. На відміну від попередників, В. Антонович був вихований не на російській, а на польській і французькій культурі. «Він був, – підкреслює М. Брайчевський, – перший справжній європеець у вітчизняній історіографії, що підніс її над тим провінціалізмом, в якому вона потерпала досі» [9: 9]. Проте орієнтація вченого на західноєвропейську нау-

кову думку не була беззастережною, він критично переосмислював здобутки західного соціального знання.

В. Антонович, як і його школа, та вся позитивістська історіографія, надзвичайно збагатили джерелознавчу базу досліджень – було розширено коло історичних джерел (до хронік, мемуарів та актів додано відомості археології, етнографії, антропології та численних спеціальних історичних дисциплін – нумізматики, геральдики, сфрагістики тощо) і запроваджено їх жорстку критику. В плані методології вчений зробив перші кроки щодо подолання обмеженості за рахунок використання деяких інших концепцій, зокрема соціальної психології.

В. Антонович створив першу українську наукову історичну школу. Його учні – О. Девицький, Д. Багалій, М. та О. Грушевські, І. Линниченко, В. Ляскоронський та інші – поклали початок вивченню окремих історичних областей і створили осередки по всій Україні (Харків, Львів, Одеса, Ніжин). Його традиції до кінця 1920-х років мали значний вплив на національну історіографію, ідеться про провідну роль учнів В. Антоновича в історіографічному процесі про енциклопедичність знань, увагу до джерелознавства та археології, активну розбудову наукових товариств, жорсткий документалізм, першочергове вивчення соціальної історії, намагання впливати на формування історичної свідомості суспільства, увага до вивчення історії сусідніх народів, намагання створити узагальнюючу історію України, започаткування ряду вадливих проектів (історико-географічний словник України, наприклад) [див. 10].

Іноді в літературі йдуться про певну меншовартість народницького напрямку порівняно з більш модернова плідними – державницьким, соціологічним тощо. Проте такий підхід не можна вважати науковим через ігнорування принципу історизму. Зокрема йдеться по-перше про сам факт постання національної історичної науки завдяки діяльності народницького напрямку, по-друге – для свого часу він був і модерновим, і плідним. Нас останнє, народницький напрямок не був чимось застиглим, він еволюціонував шляхом власної рефлексії.

Так, лише після розмежування «народниками» української і російської історії почалося формування наукових напрямків і шк.л. вітчизняної історіографії. Вони зв'язали в єдину концепцію всю історію українського народу і накопичила величезну кількість фактажу, що склало підмурок для виникнення наступних напрямків. Зокрема прихильники народницького напрямку чимало зробили для вивчення історії української державності, відкинувши ідею її запозичення. Народницьким напрямком було узагальнено надбання всього українознавства, що дозволило визначити методологічні, методичні та тематичні пріоритети. Скажімо, йдеться про гармонійне поєднання всесвітньої і національної історії, використання загальноновизнаної у європейській історіографії періодизації всесвітньо-історичного процесу, застосування елементів цивілізаційного підходу тощо [див. 11].

Отже, народницький напрямок не мав жорстких рамок, сприяючи постанню української історіографії як органічної єдності ряду альтернативних підходів. Скажімо, в Одесі у працях «народників» визрівали елементи й інших парадигм, зокрема державницької і марксистської [12: 81]. Та й сам факт появи в Одесі осередку української історіографії пов'язаний з істориками київської школи В. Антоновича – І. Линниченко, П. Івановим, О. Грушевським.

Інакше кажучи, українська історіографія далеко не випадково на базі філософії позитивізму виявила «раціональну і раціоналістичну» (за вдалим висловом Я. Дашкевича – див. 13: 100) лінію розвитку з критичним ставленням до минулого і гіперкритичним ставленням до джерел. Тому позитивізм у «знятому» виді був присутній у працях 1920-х років і, по-друге, «революційне» відкидання позитивізму далеко не завжди означає абсолютне благо для історичної науки.

Проте необхідність зміни парадигми історичного знання на початку ХХ ст. стала очевидною, доказові нотатки з цього приводу зробив Б. Ключевський у своєму щоденнику 25.02.1903 р. «Законы истории... связь причин и следствий – это понятия, взятые из других наук... Законы возможны только в науках физических, естественных. Основа их – причинность, категории необходимости. Явление человеческого общежития регулируется законом достаточного основания, допускающим ход дел и так, и этак, и по – третье-

му, т. е. случайно. Для историка это безразлично. Для него важно не то, отчего что произошло, а что в чем вскрылось, какие свойства проявили личность и общество при известных условиях...» [14: 325 – 326].

Така ситуація різко посилила інтерес провідних науковців до теоретичних проблем. Так, з початку XX ст. в університетах викладання теорії історії стало обов'язковим, посилилась увага до вивчення історії громадської думки, історіографії, теоретичного джерелознавства. В Одеському університеті, наприклад, читали нелінійний і для наших часів курс «Історія історіографії» [15: 168 – 170]. Відповідно посилювався пошук щодо альтернативних позитивізму концепцій історичного пізнання.

Українська історіографія на початку XX ст., як і все соціальне знання, поступово опанувала соціологічні підходи. Скажімо, творчість Е. Дюркгейма (частина його праць була опублікована в Росії) справила величезний вплив на українознавство. Йдеться, зокрема, про багатофакторний аналіз, аполітичність і об'єктивність знання, увагу до взаємовідносин індивіда і суспільства, вправне використання структурно-функціонального аналізу. Ідея щодо необхідності вивчення соціального життя як самостійної і самодостатньої сфери суспільства.

Серед істориків одним з перших прихильників Е. Дюркгейма став М. Грушевський, який уже у 90-х рр. XIX ст. вважав ідеї французького соціолога «новою теорією пізнання» [16, с. LVII – LVIII], а у 1903 р. називав себе «істориком-соціологом» і особливо високо оцінював можливості порівняльної соціології. Інший видатний історик початку XX ст. Д. Багалій теж поділяв основні положення «соціологічно-позитивістського напрямку», що виглядає цілком логічним. Соціологічні підходи не протирічили, а скоріше доповнювали і розвивали позитивістські. В основі обох знаходиться реальний (інакше кажучи, позитивний) феномен соціальної дійсності. В цьому сенсі не дивним було те, що протягом першої чверті XX ст. саме неопозитивізм посідав провідні позиції у соціологічних підходах і в соціологів зокрема. Це передбачало переднім вивчення звичних для «класиків позитивістів» макросоціальних явищ – їх соціальних зв'язків, взаємодії, соціальних стосунків тощо. В цьому світлі зрозуміло є гносеологічна передумова перемоги у 1930-ті роки надзвичайно поширених у марксистській літературі позитивістських і натуралістичних трактувань суспільних явищ, що вело до біологізації та механіцизму. Внаслідок історичні закономірності по суті були зведені до механістичного розуміння причинності, необхідності й повторюваності, до заперечення випадковості й до заміни (чи підміни) причинного зв'язку суто функціональним.

Набули певного поширення і соціально-психологічні підходи до аналізу історичних подій, наприклад, Б. Модзалевський при вивченні Хмельниччини звернув увагу на повсякденне життя українців, їх психологію і коло інтересів, особливості соціальних стосунків [17: 215].

Радикальна течія суспільно-політичної думки, що виступала за державну самостійність України і відкидала орієнтацію на Росію, мала обмежений вплив на історіографію, трансформувалась у течію державницького напрямку вже у 1920-і роки поза межами УСРР.

Значно більший вплив на дослідників мали різні варіанти лібералізму – традиції відстоювання політичних свобод та парламентського конституціоналізму. Федеративної побудови держави. Ліберальні дослідники (вони складали абсолютну більшість українських істориків) не сприймали набираючих силу марксистських підходів. Вони добре розуміли історичну приреченість революційних шляхів покращення життя людей, критично аналізуючи філософські та соціологічні засади марксизму.

В Україні вчені-гуманітарії різко заперечували фетишизацію істмату і намагання шукати детермінацію суспільних явищ тільки в економічній сфері, спроби виключити із кола причинності духовні та юридично-правові відносини. Українські історики відкидали претензії марксистів на відкриття законів суспільного розвитку. Наукове співтовариство в цілому поділяло європейську формулу «назад до Канта» [18: 218].

Історики особливу увагу звертали на метод історичного матеріалізму, проголошений марксистами єдиною науковим для пояснення всіх історичних подій та визначення шляхів розвитку людства. Віддаючи належне марксистському методу (зокрема, за увагу до ана-

лізу соціально-економічних процесів, вправне використання системності). дослідники підкреслювали обмеженість економічного детермінізму і класового підходу, неприпустимість монізму і визначення людини виключно як продукту середовища. Українські історики розуміли, що найбільш продуктивні підходи в історичній епістемології можливі в річці немарксистських підходів, зокрема філософії неокантіанства.

Дійсно, дослідник завжди має справу не з безпосередньою історичною реальністю як такою, а з певною її реконструкцією. Вона складається з саморефлексії вченого, рефлексії науки і суспільства, тобто дослідник у певній мірі є творцем предмету власного дослідження. В цьому сенсі вже молодий В. Ключевський зауважив, що марксгегельянська схема історії є штучним і безплідним витвором, який веде до «мертвячого фаталізму» і «консерватизма», не залишаючи місця для людини як такої [19: 189 – 194].

Навіть прихильників марксизму в Україні відрізняло від його ортодоксів розуміння соціальної об'єктивності в аналізі суспільних явищ, відхід від механістичного економічного детермінізму під впливом досягнень філософії, соціального і природничого знання, врешті самої тогочасної дійсності. До того ж відповідно до гуманістичних світоглядних концепцій української наукової спільноти, що склалися під впливом демократичних традицій боротьби за національне і соціальне визволення українського народу, людина розглядалася більшістю істориків як найважливіший критерій історичного процесу.

Прихильників марксизму серед українських істориків було небагато. Скажімо, його одеський адепт Є. Щепкін виявляв йому прихильність у курсах соціологів та методології історії [20: арк. 201].

Бездержавність України і політична завантаженість української історіографії привели до того, що найвідомішим серед історіографічних напрямків першої третини ХХ ст. став державницький, його утвердження не було випадковим. Так, М. Костомаров почав застосовувати при розгляді державного життя українського народу деякі здобутки європейської політичної науки. В методологічному (точніше, політологічному) плані предтечею державницького напрямку можна вважати М. Драгоманова, який піддав критиці принципи народницького напрямку. Найбільше значення для формування державницького напрямку суспільно-політичної думки мали визначення в межах конституціоналізму примату політики і ролі держави в суспільному житті, ідея еволюції політичної системи як засобу проведення широких політичних реформ, обґрунтування орієнтації на західні цінності як основи прогресу в Україні, нарешті соціалізм як засіб поліпшення долі трудящих, принципи національного самовизначення [21: 9 – 24] та деякі інші положення політичної доктрини М. Драгоманова. Проте його вплив на національну історіографію не слід перебільшувати, поскільки, як влучно підмітив О. Прицак, творчість М. Драгоманова слід вивчати в координатах «імперсько-російського конституціоналізму з якого Драгоманов вийшов і на дальший розвиток якого мав вирішальний вплив» [22: 7].

На рубежі століть у деяких працях українських істориків з'явилися окремі елементи державницького підходу, хоча їх вплив на історіографічний процес сучасниками і дослідниками оцінюється неоднозначно. Більш симптоматичним був поступовий відхід учнів В. Антоновича від його радикалізму в оцінці українського державного життя на початку ХХ ст. досить значна частина істориків еволюціонувала в бік державництва під впливом зовнішніх і внутрішніх чинників розвитку історіографічного процесу. Останнім і практично вирішальним політичним фактором, який буквально «підштовхнув» до утвердження державницького напрямку в національній історіографії, стала поразка національно-визвольних змагань 1917-1920 рр. [23: 124].

Очевидно, що зародження державницького напрямку пов'язано з формуванням нової суспільної традиції – традиції боротьби за незалежну українську державність. Разом з тим продовжувала існувати інша суспільна традиція – традиція перебування України в складі Росії у тій чи іншій формі. Взаємодія цих суспільних традицій визначала появу певних напрямків чи течій в українській історіографії. Саме життя поставило перед історіографією завдання досягнути майбутнє України у світлі історичного минулого української державності, поскільки орієнтація на Росію себе не виправдала.

Аналіз історії науки був не менш красномовним. Навіть кращі представники російської науки в Україні не йшли далі певного компромісу що до української державності

Скажімо, відомий дослідник історії російського права М. Владимирський-Буданов працюючи 40 років в Україні та очолюючи Історичне товариство Нестора-Літописця, заснував наукову школу «за-хідноруського права» і створив оригінальну концепцію так званого західноруського права, його ідеї стали ідейним і науковим джерелом для дослідження історії держави і права України учням та послідовниками М. Владимирського – Буданова, М. Максименко, І. Малиновським, М. Василенком.

В цілому ж на початок 1920-х років кількість істориків, які займалися вивченням історії України, була недостатньою через орієнтацію дослідників на російську історію [24: 99-100]. Типовим прикладом може бути школа (чи просто учні) М. Довнар-Запольського – яскравого представника школи В. Антоновича. Вони спочатку займалися переважно російською історією чи працювали в межах російської історіографії, і лише у 1920-і роки значна частина учнів М. Довнар-Запольського перейшли до лав української національної історіографії – Н. Полянська-Василенко, П. Клименко, Б. Базилевич, П. Курінний.

Утвердження нової суспільної традиції (самостійницької, державницької за змістом) і нового напрямку в соціальних науках обумовлено також дією нового, загальнонародного етапу українського національного відродження (90-ті роки ХІХ ст. – 1917 р.)

На Східній, підросійській, Україні умови існування для української науки були гірші порівняно із Західною Україною, але й тут було створено чимало осередків національної історіографії – Українське наукове товариство, осередки в Київському (попри його загальну українофобію), Харківському (більш ліберальному) і навіть в Одеському, а також у Ніжині, Полтаві, Чернігові, Катеринославі. Найважливішу роль відіграли громадські установи – УНТ, ХІФТ, ОТІС, учені архівні комісії [25: 31–34].

Підсумовуючи викладене у підрозділі зазначимо, що на період кінця ХІХ. – початку ХХ ст. (дехто з дослідників відносить це до «перших десятиліть ХХ ст. – див.: 26, с. 7) припадає остаточна інституалізація української національної історіографії. Це було обумовлено піднесенням українського національно-визвольного руху, усвідомленням українством себе суб'єктом політики, формуванням державницької суспільної традиції, піднесенням національної самосвідомості, засвоєнням європейських наукових надбань, відділенням української науки від російської, успіхами народницького напрямку, створенням мережі наукових осередків, створенням синтетичних праць, виробленням концепції українського історичного процесу, появою наукових шкіл, увагою до методологічних та історіографічних проблем, успіхами у формуванні спеціальних історичних дисциплін – в першу чергу історіографії як свідства самовизначення, саморефлексії та завершенням її професіоналізації та інституалізації історичної науки як соціального феномена.

Цей процес співпав у часі з гносеологічною кризою (усвідомленням обмеженості позитивізму й народництва та пошуком нових резервів досягнення істини на шляхах неокантіанства, соціологізму, державництва), що мало неоднозначні наслідки. З першого погляду це ніби ускладнювало остаточне самовизначення національної історіографії. Проте методологічна криза, яка сприймалася ученими на фоні успіхів і поразок національно-визвольних змагань, сприяла прискоренню остаточній інституалізації української національної історіографії, вимагаючи від науковців критичного переосмислення ролі і значення історичної науки в суспільному поступі власних досягнень і прорахунків. Цей складний і суперечливий, але в цілому важливий і плідний етап історії української національної історичної науки проходив в межах традиційної схеми: суспільна традиція – науковий напрямок – наукова школа – дослідник. Внаслідок були створені надійні підвалини піднесення національної історіографії у 1920-і роки.

В першу чергу мова йде про поступове досягнення природності для історичної науки існування альтернативності – в плані і суспільних традицій, і наукових напрямків, і наукових шкіл через плюралізм методологічний, концептуальний, врешті решт. В цілому українська національна історіографія розвивалась в межах основних тенденцій розвитку суспільно-політичної думки в Україні – народництва, націоналізму, комунізму, лібералізму, консерватизму, державництва. На початок 1920-х років в українській історіографії домінували неонародницькі постулати на фоні зародження державницького і марксистського напрямків.

По-друге, національна українська історіографія набула всіх основних рис науки як соціального феномену – мала предмет і метод дослідження, фундаментальні наукові досягнення, наукове співтовариство (соціум) і науково-організаційні структури, систему підготовки кадрів (систему репродукції), канали формальної і неформальної комунікації – систему видання наукових праць, наукову періодику, організація конференцій (скажімо, археологічні з'їзди), отже українська історіографія на початок 1920-х років знаходилась на світовому рівні.

Список використаних джерел

- 1 Таран Л. В. Французька історіографія (70 – ті роки ХХ ст.). – К., Вища школа, 1991. – 103с.
- 2 Рамазанов С. П. Методологический кризис в российской историографии начала ХХ века. сущность и основные этапы. – Томск, 1995. – 457 с.
- 3 Наєнко Л. Українське літературознавство: школи, напрями, тенденції. – К.: Наукова думка, 1997. – 192 с.
- 4 Горкіна Л. П. Нариси з історії політичної економії в Україні (остання третина ХІХ – перша третина ХХ). – К., Наукова думка, 1994. – 242с.
- 5 Полова Т. Н. Из истории Новороссийского университета. II М. Бицилли // Одеса – 200. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції присвяченій 200- річчю міста – Одеса, 1994. – Ч. II. – с. 118 – 120.
- 6 Колесник І. І. Українська історіографія в контексті національного відродження України: спроба періодизації // Історія і теорія історичної науки та освіти. Харківський історіографічний збірник. – Харків: ХДУ, 1995. – С. 23 – 32.
- 7 Пінчук Ю. А. Про історичну концепцію М. І. Костомарова та його погляди на особу Б. Хмельницького // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. матеріали п'ятих Всеукраїнських історичних читань. – Київ – Черкаси, 1995. – С. 66 – 69.
- 8 Винар Найвидатніший історик України М. Грушевський (1866 – 1934) у 50-ліття смерті. – М. Сучасність, 1985. – 126 с.
- 9 Брайчевський М. Європеїзм рідної історії // Україна, 1989. – № 44, 45.
- 10 Киян О. І. Життєвий і творчий шлях В. Б. Антоновича. – Український журнал, 1991. – №2. – С. 64 – 76.
- 11 Див. Марценюк І. Концепція всевітньої історії М. Грушевського і сучасна історіографія // Вісник НАН України. – 1996. – №2. – С. 82 – 87; Великий Українець, матеріали з життя та діяльності М. Грушевського. – К., 1992. С. – 481.
- 12 Першина А. З. Научные школы одесских историков украинистов // Одесса – 200. Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції – Одеса, 1994. Ч. II. – С. 80 – 82.
- 13 Дашкевич Я. Р. Спорные вопросы дипломатической практики Древней Руси // История СССР – 1991. – №4. – С. 100 – 112.
- 14 Ключевский В. О. Дневники и дневниковые записки. 1903. 25 (февраль) // Ключевский В. О. Сочинения. – М.: Мысль, 1990. – Т. IX. – С. 325 – 327.
- 15 Попова Т. Н. Историография в системе исторического образования в Новороссийском университете (2 пол. ХІХ – начало ХХ вв.) // Тезисы второй областной историко-краеведческой научно-практической конференции. – Одесса, 1991. – С. 168 – 170.
- 16 Прицак О. Історія М. Грушевського // Грушевський М. Історія України – Русь. К.: Наукова думка, 1991. – С. – ХІ. – LXXIII.
- 17 Коваленко О. Б. Визвольна війна українського народу ХVІІ ст. у науковій спадщині В. Л. Модзалевського // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. Матеріали п'ятих всеукраїнських читань. Київ – Черкаси, 1995. – С. 231 – 215.
- 18 Горський В. С. Історія української філософії. К.: Наукова думка, 1997. – 286 с.
- 19 Ключевський В. О. Письма молодого Ключевского // Ключевський В. О. Сочинения I – IX. – С. 189 – 194.
- 20 Державний архів Одеської області. ФФ. 45. – Оп. 4. – Спр. 2709. – Сер. 201 – 205.
- 21 Потульницький В. А. Історія української політології (Концепція державності в зарубіжній історико-політичній науці). – К.: Либідь, 1992. – 232 с.
- 22 Прицак О. І. Лисяк-Рудницький як вчений // Сучасність. – 1986. – №4. – С. 3 – 14.
- 23 Шульженко Ф. П., Наум М. Ю. Історія вчень про державу і права. – К.: Юрінком, 1997. – 192 с.
- 24 Вернадский В. И. Дневники 1917 – 1921 (октябрь 1917 – январь 1920). К.: Наукова думка, 1994. – 271 с.
- 25 Гермайзе О. Праця Київського Наукового Товариства на тлі наукового життя Падніпрянської України // Україна – 1929. – січень – лютий. – С. 34 – 37.
- 26 Колесник І. І. Українська історіографія: дисциплінарний та мовний статус // Джерелознавчі та історичні проблеми історії України. Мова науки. Термінологія: збірник наукових праць. Дніпропетровськ.

ДДУ. 1997. – С. 5 - 10.

Sergij Vodotyka

**METHODOLOGICAL SEARCHINGS OF NATIONAL HISTORIOGRAPHY
ON THE BEGINNING OF THE XX TH CENTURY**

The article exposes the methodological searchings of national historiography on the beginning of the XX th century. It gives the stages of the development of some scientific trends and schods, specifically the analusis of the first stage of the process of modernisation of theoretical and methoddlogical bace of investiup to the year of 1917.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

- Микола Алексієвець** – доктор історичних наук, професор, заслужений працівник освіти України, декан історичного факультету Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Марія Алексієвець** – кандидат історичних наук, асистент Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Леся Алексієвець** – кандидат історичних наук, асистент Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Алесь Аскерко** – радник-консультант державного законодавства Національного центру при Президенті Республіки Білорусь.
- Елла Бистрицька** – кандидат історичних наук, доцент Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Надія Білик** – кандидат історичних наук, старший викладач Тернопільської академії народного господарства.
- Борис Білінський** – академік АН ВШ України, доктор медичних наук, професор Львівської державної медичної академії імені Данила Галицького, заслужений працівник науки і техніки України.
- Петро Білян** – аспірант Львівського національного університету імені Івана Франка.
- Ігор Боднарчук** – старший викладач Тернопільської академії народного господарства.
- Інна Боровська** – кандидат історичних наук, доцент Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Михайло Бур'ян** – доктор історичних наук, професор, декан історичного факультету Луганського державного педагогічного університету імені Тараса Шевченка.
- Сергій Водотика** – кандидат історичних наук, доцент Херсонського факультету Запорізького юридичного інституту МВС України.
- Богдан Головин** – заслужений працівник освіти України, почесний член Всеукраїнського товариства «Просвіта» імені Тараса Шевченка.
- Тетяна Гонтар** – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Юрій Грищенко** – аспірант Львівського національного університету імені Івана Франка.
- Василь Гулай** – аспірант Львівського національного університету імені Івана Франка.
- Наталя Діброва** – здобувач історичного факультету Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Юрій Зінько** – кандидат історичних наук, доцент Вінницького державного педагогічного університету.
- Іван Зуляк** – кандидат історичних наук, доцент Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Василь Іванців** – старший викладач Луцького державного технічного університету.
- Ігор Іванюта** – аспірант історичного факультету Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Юрій Іващенко** – кандидат історичних наук, професор Запорізького індустріального університету.
- Олександр Каденюк** – доктор історичних наук, професор Тернопільської академії народного господарства.
- Ольга Кобельська** – здобувач історичного факультету Тернопільського державного університету імені Володимира Гнатюка.
- Павло Коріненко** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Микола Кравчук** – кандидат юридичних наук, доцент Тернопільської академії народного господарства.
- Леся Костюк** – магістрантка історичного факультету Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

- Ярина Лазар** – здобувач, консультант секретаріату Комітету з питань культури і духовності Верховної Ради України.
- Світлана Лук'яненко** – кандидат історичних наук, доцент Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Ігор Мазило** – кандидат історичних наук, доцент Вінницького державного педагогічного університету.
- Віктор Мисан** – заслужений вчитель України, доцент Рівненського економіко-гуманітарного інституту.
- Адріана Огорчак** – голова історико-краєзнавчої секції осередку Львівського обласного товариства «Просвіта» імені Тараса Шевченка.
- Володимир Петровський** – кандидат історичних наук, докторант Харківського гуманітарного інституту «Народна Українська Академія».
- Олександр Петровський** – кандидат історичних наук, доцент, заступник декана історичного факультету Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Вікторія Прокопчук** – кандидат педагогічних наук, доцент Волинського державного університету імені Лесі Українки.
- Мирослава Притискач** – вчитель історії загальноосвітньої середньої школи № 29 міста Тернополя.
- Борис Ракович** – здобувач історичного факультету Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Михайло Ревуцький** – кандидат філософських наук, доцент Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Людмила Романишина** – доктор педагогічних наук, доцент Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Наталія Свідерська** – аспірантка Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України.
- Наталія Совінська** – викладач Тернопільської академії народного господарства.
- Валерій Солдатенко** – доктор історичних наук, завідувач відділенням Інституту політичних і етнонаціональних відносин НАН України.
- Надія Соловій** – викладач Бережанського агротехнічного інституту.
- Руслан Сопівник** – здобувач історичного факультету Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Олександр Ситник** – кандидат історичних наук, директор археологічного музею Інституту українознавства НАН України.
- Лариса Суходольська** – кандидат педагогічних наук, доцент Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Сергій Терно** – аспірант Запорізького державного університету.
- Оксана Трум** – аспірантка історичного факультету Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Ольга Турянська** – кандидат педагогічних наук, доцент Луганського державного педагогічного університету імені Тараса Шевченка.
- Ірина Федорів** – аспірантка історичного факультету Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Григорій Фрейман** – кандидат педагогічних наук, доцент Луганського державного педагогічного університету імені Тараса Шевченка.
- Володимир Ханас** – магістр державного управління, заступник завідувача організаційним відділом Тернопільської міської ради.
- Олександр Худобець** – вчитель історії (м. Переяслав-Хмельницький).
- Іван Шумський** – асистент Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Наталія Щербата** – аспірантка Тернопільської академії народного господарства.
- Юрик Юрій** – аспірант історичного факультету Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1. ДО 125-РІЧЧЯ МИРОНА КОРДУБИ. МАТЕРІАЛИ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ НАУКОВО-ПРАКТИЧНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ. 20-21 БЕРЕЗНЯ 2001 Р., М. ТЕРНОПІЛЬ	3
<i>Микола Алексієвець</i>	
СПАДЩИНА МИРОНА КОРДУБИ ТА СТАН ЇЇ ВИВЧЕННЯ В УКРАЇНІ І ЗА РУБЕЖЕМ.....	4
<i>Грига Федорів</i>	
ДЕРЖАВОТВОРЧА КОНЦЕПЦІЯ МИРОНА КОРДУБИ.....	8
<i>Богдан Головин</i>	
МИРОН КОРДУБА ЯК ПЕДАГОГ	14
<i>Борис Білинський</i>	
МИРОН КОРДУБА ЯК ПОЛІТИК ДЕРЖАВНИЦЬКОГО НАПРЯМКУ	20
<i>Аоргана Огорчак</i>	
РОДОВІД МИРОНА КОРДУБИ.....	24
РОЗДІЛ 2. ДО 130-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА ...	27
<i>Гор Іванюта</i>	
ДІЯЛЬНІСТЬ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА В НАУКОВОМУ ТОВАРИСТВІ ІМ. ШЕВЧЕНКА.....	28
<i>Борис Ракович</i>	
ВОЛОДИМИР ГНАТЮК: СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ ТА ПОЧАТОК НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	31
РОЗДІЛ 3. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ	36
<i>Олександр Ситник</i>	
ПАЛЕОЛІТИЧНА СТОЯНКА КРЕМЕНЕЦЬ І (КУЛИЧІВКА): ПРОБЛЕМИ СТРАТИГРАФІЇ КУЛЬТУРНОГО ШАРУ І	37
<i>Мирослава Прутницька</i>	
НОВІ ЯВИЩА В ХАРАКТЕРІ РЕМІСНИЧОГО ВИРОБНИЦТВА МІСТ ГАЛИЦЬКОЇ ЗЕМЛІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVI ст. – першій половині XVII ст.	43
<i>Надя Білик</i>	
ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ БОГДАНА ЛЕПКОГО	50
<i>Валерій Солдатенко</i>	
ФЕНОМЕН УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917-1920 рр.	58
<i>Петро Білян</i>	
ДМИТРО ДОРОШЕНКО ПРО УКРАЇНСЬКІ НАЦІОНАЛЬНО-ВІЗВОЛЬНІ ЗМАГАННЯ В ПЕРІОД ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ (березень 1917 – квітень 1918 р.).....	66
<i>Наталія Совінська</i>	
ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СПРЯМУВАННЯ ТА ЇЇ РОЛЬ У РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНИХ ТА ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН НА ЗЛАМІ XIX-XX СТОЛІТЬ	70
<i>Юрій Юрик</i>	
УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ В ГЕОПОЛІТИЧНИХ КОНЦЕПЦІЯХ кін. XIX – першої третини XX ст.	81

<i>Василь Іванців</i>	З ІСТОРІЇ ЗООЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ НА ВОЛИНІ (ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ).....	93
<i>Юрій Грищенко</i>	ІДЕЇ ПРАКТИЧНОГО ЕКУМЕНІЗМУ В ПОГЛЯДАХ МИТРОПОЛИТА АНДРЕЯ ШЕПТИЦЬКОГО.....	96
<i>Руслан Сотвник</i>	ДІЯЛЬНІСТЬ Є. ПЕТРУШЕВИЧА В ЕМІГРАЦІЇ (грудень 1919 – серпень 1940 р.).....	100
<i>Єлла Бистрицька, Наталя Діброва</i>	СТАНОВЛЕННЯ ЦЕРКОВНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ АВТОКЕФАЛЬНОЇ І АВТОНОМНОЇ ЦЕРКОВ В УМОВАХ НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ.....	105
<i>Ольга Кобельська</i>	ЖІНОЧИЙ РУХ В УКРАЇНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХХ СТОЛІТТЯ).....	110
<i>Ігор Боднарчук</i>	ВИРІШЕННЯ ПОЛІТИЧНИМИ ПАРТІЯМИ ПИТАННЯ ДЕРЖАВНОГО СТАТУСУ УКРАЇНИ ПЕРІОДУ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ.....	116
<i>Іван Зуляк</i>	ПОЛЬСЬКА ВЛАДА І «ПРОСВІТА»: ПРОБЛЕМИ ВЗАСМОВІДНОСИН.....	120
<i>Оксана Трум</i>	НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ У ВИДАВНИЧІЙ ДІЯЛЬНОСТІ М. ГРУШЕВСЬКОГО ...	128
<i>Іван Шумський</i>	ПРАВорадикальний молодіжний рух у східній Галичині у 20-і роки ХХ століття.....	131
<i>Лесь Костюк</i>	ОСНОВНІ ВІХН ТВОРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ОЛЕГА КАНДИБИ-ОЛЬЖИЧА.....	135
<i>Наталя Щербата, Микола Кравчук</i>	ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ БУДІВНИЦТВА УКРАЇНСЬКОЇ ПОВСТАНСЬКОЇ АРМІЇ.....	139
<i>Василь Гулий</i>	ЗМІНИ СОЦІАЛЬНО-ПРОФЕСІЙНОЇ СТРУКТУРИ НАСЕЛЕННЯ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ (ДРУГА ПОЛОВИНА 40-х – 50-ті рр. ХХ ст.).....	143
<i>Олександр Каденюк</i>	НАУКОВІ РОЗВІДКИ НА ПОЧАТКУ 90-х РОКІВ ХХ СТ. У ВИЗНАЧЕННІ ЕТАПІВ СТАНОВЛЕННЯ БАГАТОПАРТІЙНОСТІ В УКРАЇНІ.....	148
<i>Ярина Лазар</i>	ЯВИЩЕ ЕТНО-КОНФЕСІЙНОСТІ В КУЛЬТУРНОМУ ЖИТТІ ПОЛЯКІВ ПРИКАРПАТТЯ.....	151
<i>Марія Алексєвєць</i>	ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ ЕКОЛОГІЧНОГО РУХУ В УКРАЇНІ В СУЧАСНИХ УМОВАХ.....	155
РОЗДІЛ 4. ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ.....		160
<i>Наталя Свідерська</i>	РАДЯНСЬКИЙ СОЮЗ У ДИПЛОМАТИЧНІЙ ІНТРИЗІ НАВКОЛО КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ.....	161
<i>Володимир Хатас</i>	ПОЛЬСЬКА ПІДПІЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ У ЗБОРОВІ У 1940 РОЦІ.....	167

<i>Алеся Аскерко, Володимир Ханас</i>	
ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ ТА РЕСПУБЛІЦІ БІЛОРУСЬ	170
<i>Володимир Петровський</i>	
УКРАЇНА – РОСІЯ – НАТО: БЕЗНАДІЙНИЙ ТРИКУТНИК? (РОЗДУМИ ЗАХІДНИХ ЕКСПЕРТІВ).....	176
РОЗДІЛ 5. МАТЕРІАЛИ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ НАУКОВОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ «ІННОВАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ У ПРОЦЕСІ ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ». 28-29 Листопада 2000 р., м. Тернопіль	184
<i>Микола Алексєвєв</i>	
МІСЦЕ І РОЛЬ У НАВЧАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ НАУКОВИХ ПРАЦЬ З ІСТОРІЇ ВИКЛАДАЧІВ ТДПУ ім. В.ГНАТЮКА.....	185
<i>Михайло Бур'ян, Григорій Фрейман</i>	
ШЛЯХИ ПЕРЕБУДОВИ ЗМІСТУ ІСТОРИЧНОЇ ОСВІТИ НА НОВИХ МЕТОДОЛОГІЧНИХ ТА МЕТОДИЧНИХ ЗАСАДАХ	188
<i>Сергій Терно</i>	
НАУКОВІ ЗАСАДИ СТВОРЕННЯ РОЗВИВАЛЬНОЇ ТЕХНОЛОГІЇ ФОРМУВАННЯ НАУКОВИХ ПОНЯТЬ В УЧНІВ ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОЇ ШКОЛИ	194
<i>Вікторія Прокопчук</i>	
МЕТОДИЧНА ОСВІТА СТУДЕНТІВ ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ ВОЛИНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ.....	198
<i>Віктор Мисан</i>	
ВИКОРИСТАННЯ НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНОГО КОМПЛЕКСУ В ПРОЦЕСІ ВИКЛАДАННЯ ПРОЦЕДУРНОГО КУРСУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ	202
<i>Інна Борозька</i>	
ДОПИТАННЯ ПРО САМОСТІЙНЕ ВИВЧЕННЯ ІСТОРИЧНИХ ДИСЦИПЛІН В НОВИХ УМОВАХ ПЛАНУВАННЯ НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ.....	206
<i>Людімила Романюшина, Надія Соловіт</i>	
ОСОБИСТІСНО-ОРІЄНТОВАНЕ НАВЧАННЯ ЯК ОСНОВА АДАПТИВНИХ ТЕХНОЛОГІЙ ВИКЛАДАННЯ.....	207
<i>Юрій Зінько, Георг Мазило</i>	
ІСТОРІЯ БУДІВНИЦТВА І ЕКСПЛУАТАЦІЇ ОБ'ЄКТУ «ВЕРВОЛЬФ» ПІД ВІННИЦЕЮ ЯК МЕТОД ВИВЧЕННЯ ФАШИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ В 1941-1944 рр.	211
<i>Олександр Петровський</i>	
РОЛЬ І МІСЦЕ ІНДИВІДУАЛЬНИХ НАВЧАЛЬНО-ДОСЛІДНИХ ЗАВДАНЬ З АРХЕОЛОГІЇ ТА СПЕЦІАЛЬНИХ ІСТОРИЧНИХ ДИСЦИПЛІН У СИСТЕМІ ФАХОВОЇ ПІДГОТОВКИ ІСТОРИКА	213
<i>Михайло Ревуцький</i>	
ПРОБЛЕМА ВИКОРИСТАННЯ ЗАСОБІВ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ В КОНТЕКСТІ ВИКЛАДАННЯ КУРСУ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ТА ЗАРУБІЖНОЇ КУЛЬТУРИ	216
<i>Лариса Суходольська</i>	
РОЗВИТОК ІННОВАЦІЙНОГО ПОТЕНЦІАЛУ МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ ЗАСОБАМИ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ	218
<i>Ольга Туршєвська</i>	
ОСОБИСТІСНО-ОРІЄНТОВАНЕ НАВЧАННЯ ІСТОРІЇ: ТЕХНОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ	221

<i>Наталія Сівінська</i>	
МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ПРИ ВХОДЖЕННІ ЇЇ У ЄВРОПЕЙСЬКУ СПІВДРУЖНІСТЬ	226
<i>Юрій Іващенко, Павло Коріненко</i>	
АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЗАСТОСУВАННЯ ІННОВАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ У ПРОЦЕСІ ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН	229
<i>Тетяна Гончар</i>	
МЕТОДИКА РОБОТИ З КОМП'ЮТЕРНИМИ КОМПАКТ-ДИСКАМИ ПРИ ВИВЧЕННІ ІСТОРІЇ СЕРЕДНІХ ВІКІВ	232
<i>Олександр Худобець</i>	
ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ СТВОРЕННЯ НАУКОВО- НАВЧАЛЬНИХ ПРОГРАМ НОВОГО РІВНЯ	234
<i>Світлана Лук'яненко</i>	
РОЛЬ ДОКУМЕНТАЛЬНИХ ДЖЕРЕЛ В КУРСІ ВИВЧЕННЯ ЕТНОГРАФІЇ УКРАЇНИ	238
<i>Марія Алексієвця</i>	
ТЕСТОВИЙ МЕТОД ОЦІНКИ ЗНАТЬ СТУДЕНТІВ ПРИ ВИКЛАДАННІ СОЦІОЕКОЛОГІЇ НА ІСТОРИЧНОМУ ФАКУЛЬТЕТІ	239
<i>Леся Алексієвця</i>	
РОЛЬ НАВЧАЛЬНИХ ЕКСКУРСІЙ У ПОГЛИБЛЕННІ ЗНАТЬ СТУДЕНТІВ З ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ	242
РОЗДІЛ 6. НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧАМ І СТУДЕНТАМ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ	246
<i>Леся Алексієвця</i>	
ПОЛІТИЧНИЙ РОЗВИТОК ТА ЕВОЛЮЦІЯ ПАРЛАМЕНТСЬКОЇ СИСТЕМИ У ПОЛЬЩІ В 1918 – 1939 РОКАХ	247
РОЗДІЛ 7. ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО	256
<i>Сергій Водотика</i>	
МЕТОДОЛОГІЧНІ ПОШУКИ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.	257
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	266

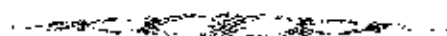

УДК 93
ББК 63
Н 34

Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. Вип. 12 – Тернопіль – 2001. – 272 с.

Комп'ютерний набір: Богдан Луговий, Тарас Пшеничний, Юрій Древіцький
Комп'ютерне оформлення: Володимир Брославський

Видрук оригінал-макету
редакційно-видавничого відділу історичного факультету «Літоне»
Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
м.Тернопіль, вул. м.Кривоноса, 2
Тел. (0352) 33-78-88

Здано до складання 12.03.2001. Підписано до друку 20.04.2001. Формат 60 × 84/18.
Папір друкарський. Умовних аркушів 25. Обліково-видавничих аркушів 34.
Замовлення 95. Тираж 300 прим. Свідчення про реєстрацію ТР №241 від 18.11.97.

ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА

одне з найстаріших вищих навчальних закладів на Тернопільщині. Ректором університету є член-кореспондент АПН України, доктор педагогічних наук, професор, Заслужений працівник освіти України Володимир Кравчук.

Сьогодні в університеті становить уважу частину чотири тисячі студентів та аспірантів, близько п'яти викладачів з них 30 докторів наук, професорів, 235 кандидатів наук, доцентів, які толують фахівців із 20 спеціальностей в різних факультетах: історичному, хіміко-біологічному, філологічному, фізико-математичному, індустріально-педагогічному, підготовки вчителів початкових класів, різноманітного вчовання, географічному, іноземних мов, музично-педагогічному, психологічному, фізичній культурі, підсипномій освіті.

Університет підготував понад 30 тис. учителів, які працюють практично в усіх областях України. Понад 150 випускників захистили кандидатські й докторські дисертації, працюють у вузах та науково-дослідних установах України та її межами.

В УНІВЕРСИТЕТІ ФУНКЦІОНУЄ ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ.

Був заснований у 1940 р. Діяв до 1951 р. і був закритий. Справжнє відродження історичного факультету розпочинається з 1993р. Він готує фахівців за спеціальністю: 7.010.103 Педагогіка і методика середньої освіти, історія) зі спеціалізаціями: історія, основи історіознавства і суспільствознавства. Нині на денних і заочних формах навчання здобувають фах історика понад 700 осіб. Діють магістратура та аспірантура. Цека факультету складають доктори історичних наук, професор, Заслужений працівник освіти України Микола Алексієвець.

Складають факультету 10 кафедр: історії України, історії народів та середньовічної історії, нової і новітньої історії та методики викладання історії, філософії та економічної теорії. Має кваліфікаційну структуру професорсько-викладацького складу, складає як із 5 докторів наук, професорів, 35 кандидатів наук, доцентів. Факультет підписує зв'язки з вищими навчальними закладами Польщі, Італії, Греції, Москви та іншими навчальними закладами США, Канади, Німеччини, Франції, Італії, Росії, Білорусі.

Історики активно займаються науковою роботою. Викладачі, починаючи з 1998-2000 рр. опублікували понад 750 наукових праць великим обсягом близько 750 друк. арк., 22 науково-тематичні збірники, провели 15 всеукраїнських, міжнародних конференцій. Протягом 1997-2001 рр. студенти займали призові місця на всеукраїнських олімпіадах з історії.

Вихованці факультету беруть активну участь у спортивно-масових заходах, очолюють громадські організації міста й області, активно проводять дозвілля; мають художню самодіяльність, наукові групи та інформаційно-видавничий центр «Літопис», виходять часописи факультету «Історик», «Вісник НСТ» та «Сторінки Літопису».

НАУКОВІ ЗАПИСКИ ТЕРНОПІЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА СЕРІЯ: ІСТОРІЯ

Адреса редакції: Історичний факультет,
ГДПУ ім. В.Гнатюка, вул. М.Кривоноса, 2,
м.Тернопіль, 38004
тел. (0352) 251388

При використанні матеріалів
посилання на «Наукові записки Тернопільського
державного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка»
Серія «Історія» обов'язкове

Тернопільський державний
педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка,
2001

Редакційно-видавничий центр
історичного факультету
Тернопільського державного
педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка
«Літопис», 2001